FELSEFENİN ÖYKÜSÜ

Will Durant

İZ

FELSEFENİN ÖYKÜSÜ

Will Durant

Felsefenin Öyküsü
Will Durant
Türkçesi:
Ender Gürol
Çatalçeşme Sokağı No: 27/2
Cağaloğlu 34110 İstanbul
telefon: (212) 5207210
faks: (212) 5115791
www.iz.com.tr
e-posta: bilgi@iz.com.tr

WILL DURANT

Ünlü felsefeci ve tarihçi. 1885'te Massachusetts'te (North Adams) doğdu. İlk öğretimini St. Peters Academy'sinde aldı ve burada cizvit hocalardan okudu. Dinî tahsilin yanı sıra Darwin, Huxley, Spencer...gibi filozofların eserlerini burada tanıdı. New Jersey Seton Hall College'de Latince, Fransızca ve geometri okudu. Spinoza'nın ünlü *Etika*'sı üzerinde etütler yaptı. 1911'de Ferrer Modern School'da öğretmenliğe başladı. 1913'te evleneceği Ariel ile burada tanıştı. Daha sonra görevini bırakıp Columbia Üniversitesi'nde biyoloji, psikoloji ve felsefe okumaya karar verdi. Felsefe hocalarından biri, ünlü John Dewey idi. 1917'de *Philosophy and the Social Problem* adlı doktora tezini yazdı ve akabinde Columbia Üniversitesi'nde öğretmenliğe başladı. 1921'de Labor Temple School'un kuruluşuna öncülük etti. Burada verdiği dersler elinizde çevirisini tuttuğunuz ünlü *The Story of Philosophy*'nin hazırlık metinlerini oluşturdu. Kitap neşredildiğinde inanılmaz bir başarı kazandı ve birkaç ayda iki milyon nüsha sattı. Dünyanın çeşitli dillerine çevrilip yaygın biçimde tanındı. Hocalığı bırakıp kendisini medeniyet tarihi araştırmalarına hasretti. Bu arada çeşitli magazinlerde kaleme aldığı makalelerini *The Mansions of Philosophy* (1929; daha sonra *The Pleasures of Philosophy* adıyla neşredilecektir) adlı eserinde topladı. *The Story of Civilization* adlı devasa eseri onun başyapıtı sayılmakta olup (eserin yazımına katkıda bulunan eşi Ariel ile birlikte) kendisine Pulitzer Ödülü'nü kazandırmıştır. *Heroes of History* adlı bitmemiş eseri ölümünden iki yıl sonra el yazmaları arasında bulunmuş ve yayınlanmıştır. *The Greatest Minds of All Time* ise insanlığın düşünsel evrimini büyük düşünürler bazında irdelediği eseridir. Durant, aynı yıl kaybettiği eşinin ardından 1981 yılında öldü.

BİRİNCİ BÖLÜM EFLÂTUN(PLÂTON)

I. Eflâtun’a Giriş

Avrupa haritasına bakacak olursanız Yunanistan’ı, eğri büğrü parmaklarını Akdeniz’e uzatan bir iskelet eli sanırsınız. Bir pençeyi andıran bu el, güneye doğru uzanarak M.Ö. 2000 yılında Girit adasında doğan uygarlık ve kültürü avcuna alıvermiş. Doğusunda, Eflâtun öncesi çağlarda, zanâat ve ticaret fâaliyetleriyle kaynaşan Ön Asya, batısında birbiri ardından Yunan sömürgelerinin kurulduğu İtalya, daha sonra Sicilya ve İspanya; en uçta da, her benim diyen deniz kurdunun geçmeyi göze alamadığı “Herkül Sütunları” denilen bugünkü Cebelitarık vardı. Kuzeydeyse, o zamanki adları Teselya, Epiros ve Makedonya olan uygarlıktan oldukça uzak, barbar bölgeler uzanıyordu. Homeros ve Perikles çağındaki Yunanistan’ın dehâlarını doğuracak güçlü insan sürüleri, ya bu bölgelerden çıkıp ya da buraları geçerek gelmişlerdi.

Yunanistan, birbirini izleyen koy ve körfezleriyle deniz, dağlar ve tepeleriyle kara engellerinin doğal bölgelere ayırdığı bir toprak parçasıdır. O günlerde yolculuk ve ulaştırma çok çetin ve tehlikeli olduğundan, her adanın halkı, kendi kendine yeten iktisadî hayat düzenini, devlet şeklini, türlü kuruluşlarını, lehçelerini, dînini ve kültürünü oluşturup geliştirmişti. Bunlar Lokris, Beotia, Ahaya, Arkadia, Mesenya, (Isparta’sıyle) Lakonya, (Atina’sıyle) Atika gibi etkili topraklarla çevrelenmiş bir ya da iki şehirlik topluluklardı.

M.Ö. 490-470 yıllarında, Isparta ile birlikte Perslere karşı yaptığı savaşlardan üstün çıkması, Atina devletini daha da güçlendirdi. Yunan şehirleri içinde en doğuda yer alan Atina, Ön Asya’nın işlek şehirlerine ulaşmak isteyen Yunanlıların geçidi, eski kıtanın zenginlik ve kültürünün de ülkeye girdiği kapıydı. Pire limanıysa, denizin kudurgan sularından kaçan sayısız tekneleri barındırırdı. Pers savaşlarından sonra donanmasını ticaret filosuna çeviren Atina da, işlek bir pazar ve liman oldu. Töreleri ve yaşayış biçimleri değişik, türlü soylardan gelen insanlar burada buluşuyor; birbiriyle ilişkileri, yarışmaları, yaptıkları karşılaştırmalar, birtakım incelemelerin ve düşüncelerin doğmasına yol açıyordu.

Çeşitli ilişkilerin kurulduğu bu gibi merkezlerde, geleneklerle köklü inançlar birbirlerini törpüleyerek etkisiz hâle getirirler. İnanç duyulan şeylerin sayısı arttıkça, insan bunların hepsine kuşkuyla bakmaya başlar. İlk kuşkucuların, öyle her şeye körü körüne inanamayacak kadar çok görmüş geçirmiş tüccarlar arasından çıkmış olması akla yakındır. Sonra insanları ya budala ya da düzenbaz olarak ikiye ayırmaya kalkışan tüccarların genel eğilimi, onları her inancı kuşkuyla karşılamaya zorluyordu. Bilim yavaş yavaş ilerliyor; matematik, değiş tokuşun artan karmaşıklığına, astronomi de gözü pek denizcilerin kefişlerine ayak uydurarak gelişiyordu. Bilimsel araştırma ve felsefî düşünce için gerekli ortamı, boş zaman, güven duygusunu da servet artışı sağladı. İnsanlar yıldızlara, sadece kendilerine denizlerde yol göstersin diye değil, evrenin sırlarına ışık tutması için de bakıyorlardı artık. Gerçekten de, ilk Yunan filozofları aynı zamanda astronomdular.

Politika adlı eserinde Aristo: “Başarılarıyle övünenler, Pers savaşlarından sonra daha da ileriye gittiler; bütün bilgileri egemenliklerine alıp onları genişletmekten bir an geri kalmadılar,” der. İnsanlar, önceleri olağanüstü etkenlere ve güçlere bağlı olarak yorumladıkları süreç ve olayları, doğal nedenlerle açıklayabilecek kadar yüreklenince, büyük ve dinsel törenler yerlerini giderek bilime ve aklın denetimine bıraktı. Böylece felsefe de başlamış oldu.

İlk felsefe, bir *doğa felsefesi*’ydi. Madde dünyasına bakıyor ve nesnelerin en son bölünemeyecek

bileşkeninin ne olduğunu araştırıyordu. Demokritos'un (M.Ö. 460-360) maddeciliği, bu düşünce biçiminin doğal bir sonucudur. "Gerçekte atomların ve boşluğun dışında var olan hiçbir şey yoktur," görüşünü savunan Demokritos'un maddeci düşünce akımı, Yunan felsefesinin temel taşlarından birisidir. Eflâtun'un yaşadığı yıllarda arka plânda kalan, ama Epikuros (M.Ö. 342-270) döneminde yeniden etkinlik kazanan bu düşünce akımı, Lukretius'da (M.Ö. 98-55) doruğuna erişti.

Ne var ki, Yunan felsefesinin en kendine özgü, en verimli gelişimi, bakışlarını dıştaki nesneler dünyasından çok kendi yaradılış ve düşüncelerine çeviren Sofistler (Bilgiciler) sâyesinde oldu. Bu gezgin bilgelik öğreticilerinin hepsi (Gorgias ve Hippias gibi) zekî kişiler, çoğu da (Protagoras ve Prodikos gibi) derin düşünürlerdi. Akla gelebilecek her türlü sorunu tartışıyor, her şeyin nedenini araştırıyor, dinsel ve siyasal yasalara kulak asmıyorlardı. Akıl her inancı ve kuruluşu çekinmeden yargılayabiliyordu.

Sofistler, siyasal görüşte iki okula ayrılır: Rousseau gibi, tabiatın iyi, uygarlığın kötü olduğunu savunan görüş, bütün insanların eşit olduğunu, bu eşitliğin, sınıfların ortaya çıkardığı kuruluşlarca bozulduğunu ileri sürüyordu. Buna göre yasa, güçsüzü boyunduruk altına alıp yönetmesi için güçlünün îcat ettiği bir şeydi. Öteki okulsa, Nietzsche gibi, tabiatın 'iyi' ve 'kötü'nün ötesinde olduğunu, insanların doğuştan eşit yaratılmadığını, ahlâkın da güçsüzün, güçlüyü sınırlaması ve engellemesi için îcat edildiğini savunuyordu. İktidar, en yüce erdem olduğu kadar, insanın en yüce isteğiydi de. Bütün devlet biçimleri arasında da aristokrasi, en bilgece ve en doğal yönetimdi.

Demokrasiye yapılan bu saldırı, Atina'da kendisine Oligarşi Partisi adını veren zengin bir azınlığın doğduğunu gösteriyordu. Aslında, 400.000 kişilik nüfusun 250.000'ini; her türlü siyasal haktan yoksun kölelerin meydana getirdiği Atina toplumunda, saldırılara hedef olacak demokrasi falan yoktu. Devlet politikasının tartışılıp kararlaştırıldığı *Eklesia*'ya (Genel Meclis), geri kalan 150.000 vatandaşın da pek azı katılırdı. Ama yine de o günden bu yana, bundan daha tam bir demokrasi görülmemiştir. Bütün yetki Eklesia'nın elindeydi. En yüksek resmî makam da, bütün vatandaşları kapsayan bir listeden seçilen, binin üstünde üyenin katıldığı (böylece rüşvet miktarı da yükseliyordu tabiî!) *Dikasteria*'ydı (Yüce Divan). Bundan daha 'demokratik' ya da karşı çıkanların dediği gibi, daha 'saçma' bir kuruluş olamazdı.

Isparta'nın askerî gücünün, Atina'nın deniz gücüne üstüne geldiği Peloponez savaşları sırasında (M.Ö. 430-400), Kritias'ın önderliğini yaptığı Oligarşi Partisi, demokrasinin savaşta yararlı olmadığını ileri sürerek, Isparta'nın aristokratik hükümetini gizliden gizliye övmeye başlamıştı. Bunun üzerine Oligarşi önderlerinin çoğu sürülmüş; ancak Atina teslim olunca, Isparta barış antlaşmasında, bunların geri çağırılmasını şart koşmuştu. Atina'ya dönen aristokratların ilk işi, "Demokratik" partiye karşı çıkarak bir zenginler devrimi yapmak oldu. Fakat başarısızlığa uğradılar ve bu hareketin önderliğini yapan Kritias savaş alanında öldü.

Bu kişi, Sokrat'ın öğrencisi Eflâtun'un amcasıydı.

II. Sokrat (Sokrates)

İlkçağ heykel kalıntıları arasından bize kadar gelen büstüne bakılırsa Sokrat, yakışıklı olmaktan çok uzak, bir filozof için bile aşırı çirkindi: Dazlak bir kafa, koca değirmi bir yüz, göz çukurlarına kaçmış sabit bakışlı gözler, nice sofra sohbetlerine konu olan yassı, tumturaklı bir burunla bu baş, filozofların en ünlüsünün değil de, sanki bir hamalındı. Ama büste bir kere daha bakacak olursak, taşın çıplaklığının ardında bu alçak gönüllü düşünürün, kendisini Atina'nın en seçkin delikanlılarına sevdiren şefkâtiyle, yapmacıktan uzak sadeliğini görürüz

Hakkındaki bilgimiz az da olsa Sokrat'ı, aristokrat Eflâtun'dan, ya da ağır başlı bir filozof ve bilim adamı olan Aristo'dan daha iyi tanıyoruz. Onun, siyasal karışıklıklara kulak asmadan, sırtından hiç eksik etmediği hırkasıyle pazaryerinde dolaşarak, gözüne kestirdiklerini yakalayıp söze tutuşunu; gerek gençleri, gerekse bilim adamlarını çevresinde toplayarak bazı terimleri tanımlamasını, aradan 2300 yıl geçmesine rağmen hâlâ gözümüzde canlandırabiliyoruz.

Çevresine üşüşen ve Avrupa felsefesini yaratmasında kendisine yardımcı olan bu gençler, karmakarışık bir topluluktu. Aralarında, Atina demokrasisini alaylı bir şekilde ele alıp incelemesine bayılan Eflâtun ve Alkibiades gibi varlıklı gençler; öğretmenlerinin yoksulluğu umursamayışını beğenip, bunu bir din hâline getiren Antisthenes gibi toplumcular ve efendilerle kölelerin ortadan kalkacağı, herkesin Sokrat gibi kaygısız ve özgür olacağı bir dünya düşünen Aristippos gibi, kurulu düzene baş kaldıran kişiler vardı. Bugünkü insan toplumunu düşündüren ve gençliğin bitmez tükenmez tartışmalarına konu olan bütün sorunlar, akıl yargısından yoksun bir hayatın insanoğluna yakışmayacağına inanan öğretmenleriyle, aynı düşüncedeki bu bir avuç düşünürü ilgilendiriyordu. Aralarında her türlü toplumsal düşünce okulunun ilk temsilcileri ve belki de kökeni vardı.

Sokrat'ın nasıl bir hayat sürdüğü bilinmiyor. İş yaptığı duyulmamış, yarınını düşündüğü görülmemiştir. Öğrencileri sofralarına onur vermesini istediklerinde, onlarla birlikte masaya oturur, sağlıklı ve güleç olduğundan, çevresindekiler arkadaşlığından hoşnut kalırdı. Ama karısını ve çocuklarını yüz üstü bırakmıştı; bu yüzden de evde rahatı, huzuru yoktu. Karısı Ksantippe'ye göre, Sokrat, bir işe yaramaz tembelin biriydi. Ama ne derse desin, o da birçokları gibi Sokrat'a tutkundu. Kocası yetmişinde ölürken, Ksantippe de ardı sıra acı çekenler arasındaydı.

Öğrencilerinin Sokrat'a duyduğu aşırı saygı, onun bir filozof olduğu kadar insancıl bir kişi olmasından da ileri geliyordu. Savaşta Alkibiades'i kurtarmak için kelleyi koltuğa almıştı. İçtiği zaman efendice içer, kadehleri geri çevirerek soğukluk etmez, ama aşırı da gitmezdi. Öğrencilerinin en sevdikleri yanı, bilgeliğindeki alçak gönüllülüktü. Bilgeliğini öne sürmez, sadece bilginin ardından seve seve koştuğunu söylerdi. Uğraşısını hiçbir çıkar gözetmeden, amatörce sürdürürdü. Delfi tapınağındaki kâhinin, onu Yunanlıların en bilge kişisi ilân ettiği söylenir.

Felsefî düşünüş, kişinin, bilgisinden şüphe etmeyi öğrendiği, özellikle nicedir beslediği inançlara, imanla bağlandığı düşüncelere ve doğru olduğunu varsaydığı gerçeklere kuşkuyla baktığı an başlar. Sokrat bunu: "*Bildiğim tek şey, hiçbir şey bilmediğimdir*" sözleriyle özlü bir biçimde dile getirir. Beslediğimiz inançlar, bizim için sarsılmaz gerçekler hâline nasıl gelmiştir? Belki gizli bir dilek, düşünce kılığına bürünerek onları doğurmuştur. Zihin dönüp kendini incelemeye başlamadan gerçek felsefe yapılamaz. Sokrat bunu, "*Gnothi Seauton*" (kendini tanı) sözleriyle belirtmiştir.

Sokrat'tan önce Thales, Heraklitus, Parmenides, Zeno, Pitagoras, Empedokles gibi büyük filozoflar yetişmişti, ama bunların çoğu *doğa filozofları*'ydı, yani nesnelerin doğal yapısını (physis), maddelerin ve ölçülebilen dünyanın bileşkenlerini ve yasalarını araştırmışlardı. Sokrat'a göre; bunlar hoş ve güzel şeylerdi, ama filozoflar için bütün bu ağaçlardan, taşlardan hattâ yıldızlardan çok daha değerli bir konu vardı: Akıl!

İnsan rûhunu araştırıp duran Sokrat, varsayılan şeylerin üstündeki örtüyü kaldırıyor, kesin bir gerçek gibi görünen şeylere kuşkuyla bakıyordu. İnsanlar uluorta adâlet üstüne mi konuşuyorlar, onlara yaklaşıp alçak sesle: "Nedir o sözünü ettiğiniz şey?" diyordu. "Hayat ve ölüm sorunlarını sana böyle kolayca çözümleyiveren, o soyut sözlerin anlamını söyler misin bana? Onur, erdem, ahlâk, yurtseverlik dediğin nedir? '*Kendim*' dediğin nedir?"

Bu doğru tanımlama, duru düşünme ve şaşmaz inceleme gerektiren *Sokrat Metodu*'ndan yakınanlardan bazıları, onun cevaplandırdığından daha çok soru sorduğunu ve zihinleri eskisinden daha çok karıştırdığını ileri sürerek karşı çıkıyorlardı. Her şeye rağmen Sokrat, felsefedeki en güç sorunlarımızdan ikisine kesin karşılık vermiştir: Erdem nedir? En iyi devlet biçimi hangisidir?

O kuşağın genç Atinalıları için, bundan daha önemli bir konu olamazdı. Sofistler, bu gençlerin Olimpos tanrılarıyle tanrıçalarına, her yerde var olup korku salan bu sayısız doğaüstü varlıkların eseri, ahlâk düzenine duydukları inançları yıkmışlardı. Kişi yasa çerçevesinde kaldığı sürece, dilediğini yapabilirdi. Toplumu bölen bir bireycilik anlayışı Atina ahlâkını zayıflatmış; şehir, sonunda sıkı bir disiplin altında yetişen Isparta'lıların pençesine düşmüştü. Yeni ve doğal bir ahlâk geliştirilebilir, Atina kurtarılabilir miydi?

Sokrat'a ölümü de, ölümsüzlüğü de getiren, bu sorulara verdiği karşılıklar oldu. Eğer o, eski çoktanrılı din düzenini geri getirseydi, âzat ettiği rûhlar sürüsünü tapınaklara ve kutsal korulara götürüp, atalarının tanrılarına sunaklarda bulunmalarına ön ayak olsaydı, yaşlı yurttaşların saygısını kazanabilirdi. Ama bu boş bir şeydi, intihar demekti; gerisin geriye mezara dönmekti, "mezarların üstünden atlayıp geçmek değil… Kendine özgü dinsel bir inancı vardı: Tek bir Tanrı'ya inanıyor; ölümün onu bütünüyle yok edemeyeceğine kendince güveniyor; sonsuza sürecek bir ahlâk yasasının, bu denli belirsiz bir teoloji üzerine kurulamayacağını da biliyordu. Hem Tanrı'ya inananlar hem de inanmayanlar için geçerli, dinsel öğretilerden alabildiğine uzak bir ahlâk sistemi kurulabilseydi, varsın teolojiler birbirini izlesin, bu söz dinlemez bireyleri, toplumun barışsever vatandaşları hâline getiren ahlâk bağı gevşemezdi.

Sözgelişi, *iyi* demek, *akıllı*; *erdem* de bilgelik olsaydı; insanlara eylemlerinin uzak gelecekteki sonuçlarını ve gerçek çıkarlarını görmeleri, isteklerini eleştirmeleri, bu isteklerini kendi kendini yokluğa sürükleyen bir kargaşadan kurtarıp, güdümlü ve yaratıcı bir uyum içinde uzlaştırmaları öğretilebilseydi, okumuş ve bilgili kişiler için bir ahlâk düzeni sağlanmış olurdu belki de. Bu düzenin ilkeleri, bilgisiz kişilerin zihnine durmadan çakılır, dizginleri elden bırakılmazdı. Bütün günahlar belki de, sakat düşünmeden, nesneleri bütünüyle görememekten, budalalıktan ileri geliyordu. Akıllı kişide de, bilgisizdeki kadar yabansı ve toplumdışı içitiler olabilirdi. Ne var ki, onlar bu içitileri dizginlemeyi bilirler ve ötekilerdeki kadar hayvansı davranışlara vardırmazlardı. Akıllıca yönetilen bir toplumda, her insanın çıkarı ilkelere ve toplumsal davranışa bağlı olur. Barışı, düzeni ve iyi niyeti sağlamak için, nesnelerin ve olayların iç yüzünü kavramak yeterdi. Ama hükümetin kendisi, kargaşalık içinde olup saçmalıklarla doluysa, yardım etmeden hüküm sürüyor, yönetmediği hâlde buyurmakla yetiniyorsa, bu durumda, bireyden yasalara boyun eğmesi ve kendi çıkarını bütün toplumun iyiliği çerçevesinde tutması nasıl beklenebilirdi? Düşünce bulunmayan yerde elbette kargaşalık olacak, yığınlar bilgisizlik içinde acele kararlar aldıkları için, düşünmeye zaman bulduklarında, üzüntüyle pişmanlık duyacaklardı. Yalnızca insan kalabalığının bilgelik sağlayacağını düşünmek, bayağı ve boş bir inanç; yığın hâlindeki insanların, yalnız ve tek başına olan kişilerden daha yabansı, daha acımasız ve daha çılgınca davrandığı evrensel bir gerçek değil miydi? Devlet yönetimi öyle bir işti ki, insan aklı hiçbir zaman tam olarak buna yetmezdi; en ince zekâların engel tanımayan düşüncesini gerektirirdi. En bilge kişiler tarafından yönetilmedikçe, toplum nasıl kurtulur ya da sağlam temellere oturtulabilirdi? Derken; her iki tarafın da son nefesine kadar savaştığı devrim gelip demokrasi kazanınca, Sokrat'ın da alın yazısı belli oldu. Kendisi ne denli barışsever olursa olsun, aynı zamanda Devrim Partisinin fikir önderi, nefret edilen aristokratik felsefenin kaynağı, tartışma yoluyle serseme çevirdiği gençleri baştan çıkaran kişiydi. Demokratların önderi Anitos ile Meletos, Sokrat'ın ölmesi gerektiğini, böylesinin daha iyi olacağını düşündüler.

Hikâyenin sonrası herkesçe bilinir: Eflâtun bu yiğitçe savunmayı şiirden de güzel bir düzyazıyla kaleme almıştır. Felsefenin verdiği ilk şehit, savunmasında özgür düşüncenin haklarını ve zorunluluğunu açıklıyor, devlete karşı değerine sahip çıkıyor, her zaman hor görmüş olduğu kalabalıktan acıma dilenmeye yanaşmıyordu. Onu bağışlama yetkileri vardı, ama kendisi sığınmayı onuruna yediremiyordu. Kudurmuş kalabalık ölümünü isterken, yargıçların onu serbest bırakmaları gerektiğine inanması, kuramlarının garip bir doğrulamasıydı. Tanrılar yoktur dememiş miydi? İnsanlara, öğrenebildiğinden daha hızlı bir şekilde öğretmeye kalkanın sonu buydu.

Sokrat'ın baldıran içerek ölmesine karar verildi. Dostları hapishâneye gelip onu kolayca kaçıracaklarını söylediler; Sokrat ile özgürlüğü arasına giren herkese para yedirmişlerdi. Ama o bunu kabul etmedi. Yaşı yetmişti (M.Ö. 399); artık ölmesi gerektiğini düşünmüştü belki de. Daha sonraya kalsaydı, ölümü hiçbir şeye yaramayabilirdi. Ağlayıp sızlayan dostlarına: "Kaygılanmayın," dedi. "Gömdüğünüz sadece bedenimdir." Eflâtun, bu sahneyi, dünya edebiyatının en büyük eserlerinden biri olan, "*Phaidon*" adlı eserinde şöyle dile getirir:

"Sözünü bitirince, Sokrat ayağa kalktı. Yıkanmak üzere başka bir odaya geçti. Kriton bize kalmamızı söyleyerek arkasından gitti. Aramızda konuşulanları, konu dışına çıkmaksızın tekrar tekrar gözden geçirdik. Aynı zamanda, içine düştüğümüz felâketin büyüklüğü üzerinde konuşarak onu bekledik. Gerçekten de babasız kaldığımızı hissediyorduk, bundan böyle yetimler gibi yaşayacaktık! Yıkandıktan sonra, yanına çocukları getirildi. Onun henüz ikisi küçük, biri büyük üç çocuğu vardı. Yakınlarından kadınlar da geldiler, Kriton'un yanında, kendilerine öğütler vererek onlarla konuştu. Sonra kadın ve çocuklara çekilip gitmelerini söyledi, kendisi de bizim yanımıza geldi. Güneş batmak üzereydi. Sokrat içeride çok kalmıştı. Yıkanıp gelince, oturdu. Bundan sonra konuşma pek kısa sürdü, çünkü Onbirler'in uşağı önüne dikildi. "Sokrat!" dedi, uşak: "Başkalarına ettiğim sitemi, doğrusu sana edemem. 'Hâkimlerin buyruğu olan bu zehiri içeceksiniz,' dediğim zaman, bana kızıp güceniyorlar, beni lânetliyorlar. Başka başka fırsatlarda olduğu gibi onların aksine olarak, senin en yiğit, en yumuşak huylu ve şimdiye kadar buraya gelenlerin en iyisi olduğunu, buraya geleliden beri anlamakta gecikmedim. Şimdi bile buna kızıp gücenmediğinden eminim. Sen onları, buna sebep olanları pek iyi tanırsın; onlara kızıyorsun. Şimdilik, sana ne haber vermeye geldiğimi biliyorsun; haydi, Allaha ısmarladık, alın yazın neyse o olur; elinden geldiği kadar dayanıklı ol!" (Döner dönmez gözlerinden acı yaşlar döküldü.) O zaman Sokrat ona bakarak: "Sana da Allaha ısmarladık, dediğini yapacağım" dedi. Sonra bizlere dönerek ilâve etti: "Ne ince duygu var şu adamda! Burada bulunduğum sürece beni görmeye, benimle ara sıra konuşmaya geldi. İnsanların en iyisiydi o; şimdi de ne kadar temiz ve açık yürekli, benim için ağlıyor! Haydi bakalım, Kriton; sözünü dinleyelim. Ezilmişse, zehiri getirin, değilse ezin!"

Kriton ona karşılık verdi: "Fakat aldanmıyorsam, Sokrat; güneş henüz dağların tepesinde; daha batmadı. Başkalarının da buyruktan pek çok sonra, iyice yiyip içtikten, hattâ bazılarının sevdikleriyle baş başa kaldıktan, seviştikten sonra zehiri içtiklerini biliyorum. Acele etme, daha vakit var!"

Sokrat: "Pek tabiî, Kriton" dedi. "Sözünü ettiğin adamların, senin bu dediğini yapmaları, bunu bir kazanç saymalarındandır. Bana gelince, böyle bir şey yapmamam pek yerindedir. Çünkü zehiri biraz daha geç içmekle, sanırım kazanacağım bir şey yok; böylece hayata bağlanmakla, artık bir şey kalmadığı hâlde onu korumak ve esirgemekle, kendi kendime gülünç olurum. Artık konuştuğumuz yeter, haydi sözümü dinle, dediğimi yap!"

Bu sözler üzerine Kriton yanında duran kölesine işaret etti. Köle dışarı çıktı ve biraz kaldıktan sonra zehiri verecek olanla birlikte içeri girdi. Zehiri bir kap içinde ezilmiş olarak getiriyordu. Sokrat adamı

görünce: “Ee, dostum,” dedi. “Sen bu işleri iyi bilirsin, söyle bakalım, ne yapmaklığım gerek?”

Zehri veren: “Çok bir şey değil, yalnız içtikten sonra bacaklarında bir ağırlık duyuncaya kadar gez, sonra da uzan yat; böylelikle etkisini gösterir,” dedi ve hemen kabı uzattı. Sokrat, eşsiz bir sükûnetle, titremeksizin, bet beniz atmaksızın aldı. Ekhekrates, o bildiğim boğa bakışıyle adama bakarak: “Ne dersin,” dedi, “Bu içkinin birazını, bir tanrının üzerine dökmeme izin var mı, yok mu?”

Zehri veren: “Sokrat,” dedi. “Biz ondan ancak bir içimlik eziyoruz.”

Sokrat da: “Anlıyorum,” diye karşılık verdi. “Hiç değilse, bu dünyadan ötekine göçerken bunu kolaylaştırmaları için, tanrılara yalvarılır, yalvarmak bir görev bile. Benim de onlardan istediğim bu. Dileğimi yerine getirirler mi? Benim duam işte: Tanrı kabul etsin:” Bunları söyler söylemez durmadan, irkilmeden, tiksinmeden dibine kadar içti.

O ana kadar ağlamamak için elimizden geleni yapmıştık. Ama içtiğini, içip bitirdiğini görünce kendimizi tutamadık. Ben de dayanamadım, gözyaşlarım seller gibi boşanıverdi. Yüzüm örtülü, iki büklüm, kendim için (muhakkak onun için değildi,) evet, böyle bir arkadaştan mahrum olan kendim için, kendi felâketim için ağlıyordum. Hattâ benden çok önce, Kriton da gözyaşlarını tutamaz bir hâlde kendini dışarı dar atmıştı. Hiç durmadan ağlayan Apollodoras’a gelince, o da acısından, öfkesinden bağırıp çağırmaya başladı. Bunlar Sokrat’tan başka, orada bulunanların hepsinin yüreğini parçaladı. O zaman Sokrat bağırarak: “Ne yapıyorsunuz, dostlar?” dedi, “Amma tuhafsınız, kadınları yollayışım en çok bunun içindi, onların bu gibi ölçüsüzlüklerini önlemek içindi. Çünkü ölürken uğurlu sözlerle ölmek gerektiği öğretilmiştir. Sakin olunuz, metin olunuz.” Bu sitemleri işiterek, utancımızdan kızardık ve ağlamamak için kendimizi zor tuttuk.

Ona gelince: Biraz dolaştıktan sonra bacaklarının ağırlaştığını söyledi. Adamın ona salık verdiği gibi, arkası üstü uzanıp yattı. Aynı zamanda zehri vermiş olan adam, eliyle ayaklarına ve bacaklarına dokunarak ara sıra onları yokluyordu. Sonra ayağını kuvvetlice sıkarak, bir şey duyup duymadığını sordu ona. Sokrat: “Hayır,” dedi; bundan sonra adam, bacaklarının aşağısını sıktı ve ellerini daha yukarıya götürerek, vücudun soğuyup katılaştığını bize de gösterdi. Ona tekrar dokunarak, soğukluk kalbe gelince, Sokrat’ın öleceğini söyledi. Karnının altı aşağı yukarı çoktan soğumuştu bile. Sokrat örttüğü yüzünü açtığı vakit şu son sözlerini söyledi:

“Asklepios’a bir horoz adadık, onu yerine getir, unutma!”

Kriton: “Peki, olur,” dedi, “Ama bize başka bir diyeceğin yok mu?” Bu soruya artık karşılık vermedi. Biraz sonra bir kıpırdanma ve silkinme oldu. Adam onun örtüsünü açtı: Gözleri dikilmişti. Bunu görünce, Kriton ağzını ve gözlerini kapadı.

İşte, Ekhekrates dostumuz, diyebiliriz ki zamanımızda, bizim tanıdığımız insanların arasında, en bilgini ve en doğrusu olan bu adam böyle öldü.

III. Eflâtun (Plâton)

Sokrat ile karşılaşması Eflâtun’un hayatında bir dönüm noktası oldu. Rahatlık ve varlık içinde yetişmiş, yakışıklı, dinç bir delikanlıydı. Omuzlarının genişliği yüzünden Eflâtun denmişti ona. Bir asker olarak üstüne yoktu, Isthmus oyunlarında ilk defa ödül kazanmıştı. Böyle bir delikanlılık çağı geçiren kişiden filozof olması pek beklenemezdi. Ne var ki, Eflâtun’un ince rûhu, Sokrat’ın “diyalektik”

oyununa kendini kaptırmıştı. Öğretmeni, sorularının sivri ucuyle, şişirilmiş dogmaların havasını boşaltıyor, varsayımları parçalıyordu. Eflâtun bu spora sanki serbest güreşe başlar gibi başlamıştı. Sokrat'ın kendisi için dediği gibi, koca "eşekarısı"nın kılavuzluğunda, Eflâtun uluorta tartışmayı bırakıp dikkatli incelemeye ve verimli fikir alışverişine geçti. Bilgeliğe ve öğretmenine tutulmuştu. "Tanrı'ya şükürler olsun," derdi, "Başka bir ulustan değilim de Yunanlıyım; köle değil de özgürüm; kadın değil de erkeğim; Sokrat çağında doğduğum için de ne mutlu bana!"

Eflâtun, öğretmeni öldüğünde yirmi sekiz yaşındaydı. Durgun geçen bir ömrün bu trajik sonu, öğrencisinin düşünce hayatının her dönemine izini bıraktı. Aristokrat soyunun ve eğitiminin etkisinden çok daha güçlü bir etkiyle, demokrasiyi hor görmesine ve halk yığınlarından nefret etmesine yol açtı. Demokrasi yok edilmeli, yerine en bilge ve en iyi kişilerin yönetimi getirilmeliydi. Bütün ömrü bu ülkünün ardından koşmakla geçti.

Sokrat'ın ölümünden sonra Atina'dan uzaklaşan Eflâtun'un (M.Ö. 399), nereleri gezdiğini kesinlikle bilmiyoruz. Kimine göre bir süre Güney Filistin'e gitmiş ve hemen hemen toplumcu denecek filozofların geleneğiyle yoğrulmuş; kimine göre, Ganj kıyılarına varıp Hinduların mistik düşüncelerinden esinlenmiştir. Bu arada, İtalya'da büyük Pitagoras'ın kurmuş olduğu okula ya da mezhebe girip, eserlerinden bu düşünüş tarzını benimsediği anlaşılıyor. Ayrıca 'İdeal Devleti'nde, Mısır'ın tarımla uğraşan durgun halk toplumunu yöneten, teokratik okumuş sınıfın izlerine rastlıyoruz.

Eflâtun on iki yıl sonra M.Ö. 387'de Atina'ya dönüyor. Artık kırk yaşında olan filozofu, gördüğü türlü insanlar ve ülkelerden aldığı bilgelik olgunlaştırmıştır. Delikanlılığın o ateşli havasından pek az eser kalmıştır. Ama yeni bir görüş de elde etmiştir: Artık bütün uç noktalar yarı-gerçek gibi görünmekte, her sorunun çeşitli yönleri, gerçeğin bütün yüzeyine dağılan doğrulukla kaynaşmaktadır. Bilgisi vardı, sanatçıydı da, filozofla ozan kişiliği ilk defa tek bir rûh içinde yaşıyordu. Hem güzelliğe, hem de gerçeğe yer verilen bir anlatım yolu yaratmıştı: '*Diyalog Sanatı*.'

Eflâtun'u anlamanın güçlüğü, felsefeyle şiiri, bilimle sanatı, insanın başını döndürecek biçimde kaynaştırmasından ileri geliyor. Diyaloglarda konuşanlardan hangisinin yazarın ağzından, onun deyişiyle konuştuğunu kestirmek, çoğu zaman enikonu güçtür. Söylediği şeyleri gerçek anlamda mı kullanıyor, yoksa mecaz yoluyle mi anlatıyor? Alay mı ediyor, ciddî mi, belli değil. Mizah, alay ve efsâne tutkusu, insanı zaman zaman şaşkına çeviriyor. Bazen öğretmek, istediklerini sadece ahlâk dersi veren küçük hikâyelerle anlatıyor da denebilir.

Söylenenlere bakılırsa, Eflâtun bu diyalogları, çağındaki okurların genel düzeyine göre yazmıştır. Kahramanlarını karşılıklı konuşturarak, onları birbirine düşürerek, ileri sürdükleri her bir önemli düşünceyi, sık sık tekrarlayıp derece derece geliştirecek bir anlatma yolu olan diyalog, en uygun yöntemdi. Bu bakımdan Eflâtun'un diyaloglarında, şaka ve mecaz yollu anlatımlara rastlarsak şaşmayalım. Bunların çoğu, o dönemin toplumsal ve edebî inceliklerini bilen kişilerce anlaşılabiliyordu ancak. Bugün yersiz ve garip gibi görünen bir çok şey de, ağır bir düşünceyi, felsefe yolculuğuna alışık olmayan zihinlere sindirmeye yarayan çerez yerine kullanılmış olabilir.

IV. Ahlâk Sorunu

Tartışma, varlıklı bir aristokrat olan Kefalos'un evinde geçer. Toplulukta Eflâtun'un kardeşleri Glaukon ile Adeimantos'dan başka ters, sinirli bir sofist olan Thrasymakhos da bulunmaktadır. Diyalog'da Eflâtun'un ağzından konuşan Sokrat, Kefalos'a sorar:

“Bugüne kadar zenginlikten elde ettiğin en büyük nimet nedir sence?”

Kefalos, zenginliğin onu cömert, namuslu ve doğru yaptığını söyler.

Bu kurnaz cevaba karşılık, Sokrat’ın ona doğruluktan ne anladığını sormasıyle felsefî çatışma başlamış olur. ‘Tanımlama’ kadar güç bir iş olmadığı gibi, onun kadar zihin parlaklığını ve ustalığını ortaya koyan, çalıştıran başka bir şey de yoktur. Sokrat, ileri sürülen bütün tanımları bir bir çürütür; sonunda ötekilerden daha sabırsız olan Thrasymakhos “kükreyerek” ortaya atılır:

“Ey Sokrat!” der, “Nedir bu sizin deminden beri ettiğiniz boş sözler? Karşı karşıya geçmiş, budalaca sorular, cevaplarla birbirinizin önünde yerlere yatıyorsunuz? Doğruluğun ne olduğunu gerçekten öğrenmek istiyorsan, yalnız sormakla kalma, başkasının verdiği cevabı da alkış toplamak için çürütmeye kalkma. Sormak cevap vermekten kolaydır, bilirsin; sen de cevap ver bakalım.”

Bu sert çıkıştan yılmayan Sokrat cevap vereceğine, sormaya devam eder. Çok kısa süren bu karşılıklı söz düellosundan sonra, atılgan Thrasymakhos’u kışkırtarak onu tanım yapmak zorunda bırakır:

“Dinle öyleyse,” dedi kızgın sofist, “Doğruluk, güçlünün işine gelendir. İşte benim düşüncem… Her yönetim, yasalarını, işine geldiği gibi koyar. Demokratlık, demokratlığa uygun yasalar; zorbalık, zorbalığa uygun yasalar, ötekiler de öyle… Onlar bu yasaları koyarken, kendi işlerine gelen şeylerin, yönetilenler için de doğru olduğunu söylerler, kendi işlerine gelenden ayrılanları da, doğruluğa aykırı diye cezâlandırırlar. İşte dostum, benim dediğim bu… Zorba, başkalarının mallarını azar azar değil zorla, toptan alır. Bu mallar ister tanrıların olsun, ister devletin. Oysa ki, herhangi bir adam, onların yaptığı eğriliklerin birini yapacak olsa, cezâsını hemen görür. Rezil, kepâze olur. Ona, eğriliğinin cinsine göre mâbet soyguncusu, insan bezirgânı, duvar delen, yağmacı ya da hırsız derler. Ama yurttaşların mallarına el sürmekle kalmayıp, onları köleliğe de sürükleyen kimseye, bu çirkin adlar verilmez. Yalnız kendi yurttaşları değil, eğriliği sonuna kadar götüren bu adamı herkes, hattâ onu, amacına ermiş mutlu adam olarak kabul eder. İnsanlar eğriliği, eğrilik yapma korkusundan değil, eğriliğe hedef olmak korkusundan ayıplarlar.”

Tabiî bu öğreti, günümüzde Nietzsche adıyle çağrışım yapar. Stirner de bu düşünceyi şöyle özetlemiştir: “Bir avuç güç, bir çuval haktan daha iyidir.”

Bütün felsefe tarihinde, bu öğretiyi Eflâtun’un “*Gorgias*” adlı diyaloğundan daha iyi anlatan başka eser yoktur. Sofist Kallikles, ahlâkı, güçsüzün güçlüyü etkisiz kılmak için îcat ettiği bir şey olarak görür.

“Ama bence, yasaları genellikle zayıf adamlar yapar, bunun için de onları kendilerine ve yalnız kendi çıkarlarına uydururlar ve ancak bu açıdan övgüyü ya da yergiyi kullanırlar. Daha çok kazanabilecek olanları ve en kuvvetlileri korkutmak, kazanmalarını önlemek için, kendine düşenden daha çoğunu istemenin çirkin olduğunu söylerler. Adâletsizlik, yani eğrilik de bundan başka şey değildir derler. Kendilerine gelince, onlardan daha yüksek olanlarla denk olmaktan başka bir şey istemezler sanırım. Ama bu bağları sarsıp koparark onları kurtaracak bir adam ortaya çıkınca, yazılarımızı, büyülerimizi, gözboyacılığımızı ve doğaya uymayan bütün yasalarımızı çiğneyerek ayaklanır, tutsağımızken başımıza geçerler. (Burada “Üstün İnsan” çıkıyor ortaya.) Gerçekten yaşaması gereken kişi, isteklerinin dizginlerini koyuvermelidir; ama en yüksek noktaya vardıkları zaman, onları dizginleyebilmek için yeteri kadar cesâret ve akla sahip olmalıdırlar ve bütün özlemlerini gerçekleştirebilmelidirler. Budur bence salt doğruluk ve soyluluk. Ne var ki, çoğu kimse yapamıyor bunu; yapamadıkları için de, yapanları suçluyorlar. Çünkü gizlemek istedikleri kendi yeteneksizliklerinden utanıyorlar; böylece aşırı

davranışı alçakça görüyorlar… Daha soylu yaradılışları köle yapıyorlar, korkak oldukları için de doğruluğu övüyorlar.”

Sokrat (yani Eflâtun), bu kurama nasıl mı karşı çıkıyor? İlkin karşı çıkmıyor bile. Doğruluğun, toplumsal örgütlenmeye dayanan, bireyler arasındaki bir ilişki olduğuna işaret ediyor; bu açıdan, doğruluğun, kişisel davranış olarak değil de, toplum yapısının bir parçası olarak daha iyi incelenebileceğini öne sürüyor. “Doğru bir devleti gözümüzde canlandıralım, o zaman doğru bireyi anlatmak daha kolay olur.” diyor.

Eflâtun, doğruyu, bireysel davranış gibi dar bir çerçevede değil de, geniş plânda incelemenin daha kolay olacağını ileri sürüyor. Ama aldanmayalım. Gerçekte büyük usta, iki kitabı biraraya getiriyor ve ileri sürdüğü kanıtı da, arada bir köprü gibi kullanıyor. Tartışmak istediği sadece kişisel ahlâk sorunları değil, aynı zamanda, yeni kurulacak toplumsal ve siyasal düzenin sorunlarıdır da.

V. Siyasal Sorun

İnsanlar basit olsaydı, doğruluk da basit bir sorun olurdu, diyor Eflâtun; kurulu düzene baş kaldıran bir komünizm, sorunu çözmeye yeterdi. Ve bir ara düşüncelerini başıboş bırakıyor:

“Böylece düzene giren insanların nasıl yaşayacaklarını düşünelim önce: Onlar ekmeklerini, şaraplarını, yiyeceklerini, kunduralarını yapacaklar; evlerini kuracaklar, yazın çoğu zaman çıplak, yalınayak, kışın da üstlerine, ayaklarına bir şeyler giyip çalışacaklar. Arpadan, buğdaydan yapacakları unları, kimi pişirip kimi yoğurup güzel çörekler, ekmekler hazırlayacaklar. Yanlarına serdikleri hasırların, temiz toprakların üzerine dizecekleri bu ekmek ve çörekleri, sarmaşık, mersin yaprakları üzerine uzanıp çocuklarıyle beraber keyifle yiyecekler; üstüne de şaraplarını içecekler. Aç kalmaktan, savaştan çekindikleri için de, gelirleri ölçüsünde çocuk yetiştirecekler, değil mi?

… Tabiî onların tuz, zeytin, peynir gibi katıkları da olacak. Soğanla, lahanayla köy yemekleri de pişirecekler. Önlerine incir, nohut, bakla gibi çerezler de koyacağız. Bir yandan mersin yemişiyle palamudu, küle gömecekler, bir yandan da azar azar içecekler. Barış ve sağlık içinde böyle doğal bir yaşayış sonunda, ihtiyarlayıp ölecekler. Ölünce de, aynı yaşayışı çocukları sürdürüp gidecek.”

Sonra, usulca şu soruya geçiyor: Anlatılan o yalın cennete neden hiç kavuşamayız? O hayâlî ülkeler haritada neden görünmez?

Karşılığını yine kendisi veriyor: Açgözlüyüz, lükse düşkünüz de ondan. İnsanlar yalın hayatla yetinmezler, her şeye el uzatan, gözü doymaz, birbirleriyle yarışıp duran kıskanç kişilerdir; sahip olduklarından çabuk bıkarlar, sahip olamadıklarına da göz dikerler; ancak başkasına ait şeylerdir onlara çekici gelen… Böylece, bir topluluk bir başkasının ülkesine el atmakta, doğal kaynaklara sahip olma mücadelesi önce çatışmaya, sonra da savaşa yol açmaktadır. Ticaret ve mâliye gelişerek yeni sınıf ayrımları meydana getirir.

“Öteki devletlere daha geniş bir ad bulmak gerek. Çünkü onlarda bir değil, bir sürü devlet iç içedir. Şu bildiğimiz devlet oyunundaki gibi, ne türlü olurlarsa olsunlar, her birinde en az iki yan vardır. Biri zenginler, öteki yoksullar yanı. Her iki yanda da, ayrıca bir sürü bölümler daha vardır. Sen bunların hepsini bir bütün diye alırsan, aldanırsın.”

Üyelerinin zenginlik ve aşırı tüketimle toplumda yer sahibi olmak istedikleri, bir ticaret burjuvazisi

doğmuştu. Bunlar, “Karılarına büyük paralar harcayacaklardır.” Servet dağıtımındaki bu değişme ise, siyasal değişikliklere yol açıyordu. Tüccarın serveti, toprak sahibininkini aştığında, aristokrasi yerini, plutokratik oligarşiye yani, zengin tüccar ve bankerlerin yönetimine bırakacaktı. Bu durumda, toplumsal güçlerin birbirine uygun biçimde düzenlenmesi ve politikanın gelişimine göre ayarlanması demek olan devlet yönetim sanatı yerine, parti stratejisi ve birbirinin ayağını kaydırmak demek olan politika geçecekti. Temel ilkesini aşırı uca vardıran her hükümet şekli, yıkılmaya yüz tutar. Aristokrasi, iktidar çemberini aşırı derecede daraltarak yıkar kendini; oligarşi, bir an önce varlık sahibi olmak amacıyle, serveti uluorta kapıştığı için yıkıma sürüklenir. Her iki durumda da devrimle son bulur. Bu devrim, sudan nedenler ve önemsiz kuruntular sonucu ortaya çıkabilir; ama nedenler ne kadar yalın olursa olsun, bu, biraraya gelen ciddî ve önemli haksızlıkların birikimidir. “Sürüncemede bırakılan hastalıklardan zayıf düşen bir bünye, havadan nem kapar.” “… yoksullar düşmanlarını yendiler mi, demokrasi kurulur. Zenginlerin kimi öldürülür, kimi yurt dışına sürülür. Geri kalan yurttaşlar, devleti ve devlet işlerini eşit şartlarla paylaşırlar.”

Ancak, demokrasi bile, demokratik davranışta aşırı giderek kendini yıkar. Demokrasinin temel ilkesi, herkesin eşit olarak hükümette yer alabilmesi ve kamu politikasında sözü olmasıdır. Bu, ilk bakışta pek güzel bir düzen gibi gelir; ancak halk, en iyi yöneticileri ve en bilgece tutumları seçebilecek ölçüde yeterli eğitim görmediğinden, ortaya pek kötü durumlar çıkar.

“Halka gelince, anlayıştan yoksundur. Sadece yöneticilerinin, akıllarına esip de onlara söyledikleri şeyleri tekrarlamakla yetinirler.”

Bir öğretiyi kabul ettirmek ya da geri çevirmek için, halkın beğendiği bir sahne oyununda, onu övmek ya da gülünç duruma düşürmek yeter. (Komedilerinde hemen hemen her yeni düşünceye saldıran Aristophanes’e bir taştır bu.) Yığınların yönetimi, devlet teknesinin, üzerinde yüzeceği fırtınalı bir denizdir. Her söylev rüzgârı, suları harekete getirerek geminin rotasını değiştirir. Böyle bir demokrasinin sonucu zorbalık ve otokrasidir. Yığınlar dalkavukluktan öyle hoşlanır, öylesine tatlı bir dile açtırlar ki, sonunda kendine “halkın koruyucusu” diyen en düzenbaz ve vicdansız bir dalkavuk, en üstün yetkiyi eline geçirir. (Roma tarihini düşünün bir kere.)

Eflâtun, siyasal yöneticilerin seçimini, demokratik sahnenin arkasından oligarşi iplerini çeken, kötü niyetli, servet düşkünü entrikacılara bırakmak şöyle dursun, yığınların saçma dileklerine ve kolay aldanırlığına terk etme çılgınlığı üzerine düşündükçe, şaşkına dönüyor.

Ayakkabıcılık gibi yalın işlerde bile, ancak özel eğitim görmüş birinin işimize yarayacağına inanırken, siyâsette oy toplamasını bilen herkesin devleti yönetebileceğini sanırız, diye yakınıyor, Plâton. Hastalandığımızda en yakışıklı ya da en güzel konuşan hekimi değil de, bu konuda özel eğitim görmüş, en yetkili ve usta bir hekimi çağırırız. Öyleyse devlet bütünüyle hastalandığında en bilge, en iyi kişinin hizmetine ve önderliğine baş vurmayı neden düşünmeyiz? Kamu hizmetlerinde yetersizliği, beceriksizliği ve düzenbazlığı önlemek, herkesin iyiliğini düşünerek devleti yönetecek olan en iyi kişiyi seçmek ve onu bu göreve hazırlamak üzere en uygun yolu bulmak: Budur işte siyasal felsefenin sorunu.

VI. Psikolojik Sorun

Bütün bu siyasal sorunların ardında bir de insan yaradılışı vardır. Siyâseti anlamamız için yazık ki psikolojiyi de anlamamız gerekiyor.

“İnsan neyse, devlet de odur.”

“İnsanın kişiliği nasıl değişirse, hükümetler de öyle değişir… Devletleri meydana getiren, o devletin içindeki insan yaradılışlarıdır.”

Devletin bu şekilde olması, yurttaşlarının bu yaradılışta olmasından ileri gelir. Böylece, kişilerimiz daha iyi olmadıkça, daha iyi bir devlet beklemeyelim. Bu durumda her türlü değişiklik yapılsa bile, temelde her şey olduğu gibi kalır.”

“Ne de güzel yaşar bu hastalar! Boyuna hekime gider, ilâçlar alır, hastalıklarını büsbütün azdırmaktan başka bir iş yapmazlar. Yine de yeni bir ilâçla kurtulacaklarını umarlar… Dünyanın en eğlenceli insanlarıdır bunlar. Toplumu iyi edeceğiz diye, bir sürü yasalar koyarlar, böylece kötülüklere bir son vereceklerini umarlar. Ama aslında, Hydra’nın bin başından birini kestiklerini, her kestikleri başın yerine de yeniden ikisinin çıktığını fark edemezler.”

Şimdi de siyâset felsefesinin ele almak zorunda olduğu insan konusunu inceleyelim:

Eflâtun, insan davranışının üç ana kaynaktan doğduğunu söyler. Bunlar, istek, duygu ve bilgidir. İstek’le, heves, içiti, içgüdü; duygu’yla, canlılık, tutku, yiğitlik; bilgi’yle, düşünce, zihin, akıl, aynı grupta yer alırlar. İstek, apış arasında yerleşmiştir; temeli cinsiyete dayanır; taşan bir enerji kaynağıdır. Duygunun yeri yürekte, kanın akışında ve gücündedir; deney ve isteğin organik titreşimidir. Bilgi ise kafadadır, isteğin gözüdür, ona rûhun kılavuzu da denilebilir. Bu güçler ve huylar herkeste bulunursa da, aynı ölçüde değildir. Kimi insan vardır, baştan başa istek olup çıkmıştır; bunlar maddî şeyler peşinde koşan, kavga arayan, lüks ve gösteriş tutkusuyle yanıp tutuşan ve bir türlü ulaşamadıkları amaçları yanında, kazanmış olduklarını bir hiç gibi gören, tedirgin, her şeye el uzatan rûhlardır. Sanayie hâkim olan, onu evirip çevirenler bu kimselerdir. Ama duygu ve yiğitlik tapınakları olan, didinmeleri asıl çaba gösterdikleri şey için değil de, “zaferin ta kendisi için” olan kimseler de vardır; bunlar her şeye el uzatmazlar, ama hırçın kimselerdir. Bir şeyi ele geçirmek için değil, iktidar sahibi olmak için çırpınırlar; hoşlandıkları, savaş alanıdır, pazaryeri değil. Dünyadaki orduları ve donanmaları bunlar meydana getirir. En sonunda da, düşünmekten ve nesnelerin nedenlerini anlamaktan tat alan tek tük insan vardır. Bunlar mal-mülk ve zaferi umursamaz, bilgi edinmek için çırpınırlar; pazaryerinde ya da savaş alanında görünmezler, kendi başına bir kenara çekilen zihnin; sakin duruluğu içinde kendilerinden geçerler. Bunların istemi ateş değil, ışıktır. Sığındıkları liman iktidar değil, gerçektir. Bunlar dünyanın kullanmadığı, bir kenarda duran bilge kişilerdir. Etkin, bireysel eylem, duyguya kapılsa da, bilgi tarafından nasıl yönetilirse; aynı şekilde, mükemmel bir devlette de sanayiî güçleri üretim yapar ama, yönetici olmaz. Silâhlı kuvvetler, koruyuculuk görevi görür ama, yönetici olmaz. Bilgi, bilim ve felsefe güçlerinin beslenmesi, korunması gerekir. Devleti bunlar yönetir. Bilgi kılavuzluk etmedikçe, halk, kargaşalık içindeki istekler gibi düzensiz bir kalabalıktır; isteklerin bilgi aşığını gerektirdiği gibi, halkın da filozofların kılavuzluğuna ihtiyacı vardır. “Gözü zenginlikten kamaşan tüccar başa geçti mi, ya da bir general, ordusunu askerî diktatörlük uğruna kullandı mı” yıkım başlamış olur. Üreticinin yeri iktisat alanı, savaşanınkiyse savaş alanıdır. Kamu yönetiminde ikisi de başarısızlığa uğrar; tecrübesiz ellerinde politika, devlet yönetimini batırır. Devlet yönetimi bir bilim ve sanattır; kişi bu amaç için uzun süre hazırlanmış olmalıdır. Bir ulusu yönetecek olan en uygun kişi bir filozof – kraldır ancak. “Filozoflar, bu devletlerde kral olmadıkça ya da şimdi kral, önder dediklerimiz, gerçekten filozof olmadıkça, aynı insanda siyasal önderlikle bilgelik birleşmedikçe, ne devletler ne de insan soyu dertten kurtulamaz…”

Eflâtun’un düşünce yapısının temel taşı budur.

VII. Psikolojik Çözüm

Ne yapmalı, o hâlde?

İlk yapılacak iş, “devlet yönetiminde on yılı dolduranların hepsini, kırda yaşamaya göndermek ve çocukları ailelerinden alıp, zamanın ve ana babanın göreneklerinden koruyarak yetiştirmek.” İdeal Devlet’imizi, büyüklerinden aldıkları kötü örneklerle, her yönden yozlaşan gençlerin omuzları üzerine kuramayız. Elimizden geldiğince, her şeyi silip, işe yeniden başlamamız gerekir. Aydın bir yönetici, ülkesinin bir parçasında ya da sömürgesinde, böyle bir işe girişmemiz için yetki verebilir bize. (Bir yönetici ilerde göreceğimiz gibi, bu deneyi yapmıştır.)

Ne olursa olsun, tâ baştan her çocuğa eğitimde fırsat eşitliği tanımamız gerekir; hüner ve dehâ ışığının nereden parlayacağı belli olmaz; kimseden yana çıkmadan, bunu her sınıf ve soyda aramak gerekir. Yolumuzdaki ilk dönemeç; herkesin eğitimi sorunudur.

Hayatın ilk on yılı boyunca, daha çok beden eğitimine önem verilecek, her okulun bir beden eğitimi alanı, bir de oyun bahçesi bulunacaktır. Bütün eğitim, oyun ve spordan ibaret olacaktır. Bu ilk on yıl süresince, öyle sağlam bir beden yapısı kurulacaktır ki, ilerde hiçbir ilâç için gereksinme duyulmayacaktır. İçinde, kendine hasta süsü verenlerin ve sakatların bulunduğu bir ulusu beslemeye gücümüz yetmez. İdeal Devlet insanın kendi bedeni içinde uyumuyle başlar.

Ancak, yalnız atletizm ve beden eğitimi de kişiyi tek yönlü yapar. “Öyleyse ne yapalım? Hem uysal olacak, hem de yiğit; nerede bulalım böylesini? Uysallık azgınlığın tam tersidir sanırım.” Şampiyonlar ve haltercilerle dolu bir ulus değildir istediğimiz. Belki de müzik, sorunumuzu çözecektir! Rûh, müzik yardımıyle uyum ve ritmi, hattâ doğruluğa eğilimi öğrenmiş olur. “Uyumlu bir yapısı olan haksız davranabilir mi hiç? Müzik eğitiminin bu denli güçlü olması bundan değil mi, Glaukon? Ritim ve uyumu rûhun gizli köşelerine sızdıran, hareketlerine lâtiflik veren, onu nezih yapan müzik değil midir.” Müzik, insanın kişiliğine biçim verir, dolayısıyle uygun politik ve toplumsal kararların alınmasında da rol oynar.

Müzik sadece duygu ve huy inceliği getirmez, aynı zamanda sağlığı korur ve hastalığı iyi eder. Ancak zihin yoluyla iyi edilebilecek hastalıklar vardır. Frikyalı Rahip, isterik kadınları kavalla iyi edermiş. Müziğiyle coşan kadınlar, bitkin düşüp sızıncaya kadar dans ediyorlar, uyandıklarında da iyileşmiş oluyorlarmış. İnsan düşüncesinin bilinçdışı kaynaklarına bu yolla erişiliyor, dindiriliyor; dehânın kökleri de, işte bu davranış ve duyuşun alt katlarında bulunuyor. “Hiçbir insan bilinçliyken gerçek ve vahiy gibi gelen seziye ulaşamaz. Ancak zihin gücü, uyku, hastalık ya da bunaklık ile uyuştuğu zaman o duruma ulaşabilir. “Bu anlamda peygamber ya da dâhiyle, cinnet getirmiş bir kişi arasında fark yoktur.”

Plâton, daha sonra çok ilginç bir konuya geçerek, “psikanalizi” sezinliyor. Siyasal psikolojinin çıkmaza girmiş olmasının bir nedeni de, insanoğlunun türlü heves ve içgüdülerini yeterince incelememiş olmamızda. Düşler bazı ince ve ele avuca sığmaz eğilimlere ışık tutabilir.

“Olur elbet. Üstünde durmak istediğim şu: Zorunlu olmayan istekler, zevkler arasında bir de bozuk diyeceğim istekler var. Doğuştan herkeste bulunur sanırım bu istekler; ama kanunlar, iyi istekler geri iter bunları; insan akıl yoluyla de bunları içinden söküp atabilir ya da sayılarını, güçlerini azaltabilir. Ama herkes yapamaz aynı şeyi. Birçoklarında bu bozuk istekler artar da, eksilmez. Biz uyurken uyanan istekler. Bizi dizginleyen, yumuşatan, düşündüren tarafımız uykuya daldı mı, tıka basa yiyip içmiş hayvan silkinip kalkar ayağa, boş bulduğu meydanda at oynatmaya, dilediğini yapmaya yeltenir. Nelere el atmaz o zaman, bilirsin: Hiçbir utanması, ölçüsü kalmaz. Anasıyla yatmayı bile geçirir içinden (Oidipus kompleksi): İnsan, Tanrı, hayvan, ne olursa olsun kirletmek ister. Dökmeyeceği kan,

yemeyeceği halt kalmaz. Çılgınlığın, yüzsüzlüğün son kertesine varır kısacası. Ama sağlığı, sağduyusu yerinde bir insan düşün. Uyumadan önce aklını uyandırsın, güzel duygulara versin kendini. İsteklerini ne aç bıraksın, ne de tıka basa doyursun ki, uyusunlar. Ne coştursun, ne de küstürsün onları ki, aklını karıştırmasınlar. Düşüncesi duyulardan sıyrılıp kendi kendini yoklasın. Geçmişte, bugünde, gelecekte akıl erdiremediği şeyleri anlamaya çalışsın. Öfkesini de tutmasını bilen bu adam, kimseye çatmış olmadığı için rahat yürekle uyur, içindeki bu iki yanı yatıştırdıktan sonradır ki, ferahlığa ulaşır ve işte ancak o zaman üçüncü yanını, bilgeliği bulur; ancak o zaman gerçeği en iyi görecek duruma gelir; korkunç rüyalara, kâbuslara en az sürüklenir. Sözü fazla uzattım bu konuda. Kısaca şunu söyleyebiliriz: Hepimizin içinde korkunç, hayvanca, dizginsiz birtakım istekler vardır. Aklı başında görünen sayılı insanlarda bile rastlanan bu istekler, rüyalarda yüze çıkar."

Müzik ve ölçü rûha ve bedene incelik ve sağlık verir. Ancak müzik de, atletizm gibi aşırı giderse, tehlike yaratır. Sadece bir atlet kişiliğinde olmak, hemen hemen vahşî bir kişiliğe sahip olmak demektir. Sırf müzisyen olmaksa, "iyi'nin ötesinde eriyip yumuşamak" demektir. İkisinin birleştirilmesi gerekir; on altı yaşından sonra kişi sadece müzikle uğraşmayı bırakmalıdır artık, bununla birlikte kamu oyunlarına katılma nasıl devam ediyorsa, koroda şarkı söylemek de ömür boyunca sürmelidir. Müzik de salt müzik olmamalıdır. Matematik, tarih ve bilimin bazı tatsız tuzsuz yanlarını ilginç kılmak için de kullanılmalıdır; bu güç bilimler gençlere, şiir ölçüsüne uydurularak verilebilir, kolaylaştırılabilir ve şarkıya dönüştürülerek güzelleştirilebilir pekâlâ: Ancak böyle de olsa, bu bilimler, yine de karşı duran bir zihne zorlanmamalıdır; belli bir ölçü içinde serbestçilik üstün gelmelidir. "Öyleyse aritmetiğe, geometriye ve dialektikten önce gelen bütün bilimlere, daha çocukken başlatmalı ve öğretim, zorla yaptırılan bir işe benzememeli… Çünkü özgür insan, hiçbir şeyi köle gibi öğrenmemeli. Bedene zorla yaptırılan şeyin ona bir kötülüğü olmasa bile, kafaya zorla sokulan şey akılda kalmaz. Öyleyse, mutlu delikanlı, çocuklara zor kullanmayacaksın. Eğitimin onlar için bir oyun olmasını sağlayacaksın. Böylece, onların yaradılıştan neye elverişli olduklarını da daha iyi anlarsın."

Böyle serbest yetişen zihinlerle, spor ve açık havada yaşamanın sağlamlaştırdığı bedenlerle İdeal Devletimiz, her imkân ve gelişim için elverişli, geniş, sağlam psikolojik ve fizyolojik bir temel üstüne oturtulmuş olur. Ancak, aynı zamanda bir ahlâk temelinin de bulunması gerekir; topluluğun üyeleri bir beden hâline gelmelidir. Birbirlerinin üyeleri olduklarını öğrenmelidirler, birbirlerine karşı bazı borçları olduğunu, tatlı davranmak zorunda olduklarını bilmelidirler. İnsanlar yaradılıştan her şeye el uzatan, kıskanç, kavgacı, şehvet düşkünü yaratıklar olduklarına göre, böyle davranmaları için nasıl inandırılacaklardır? Polisin her an başlarına inmek üzere bekleyen sopasıyla mi? Bu hem pahalıya mal olan, hem de öfke uyandıran, kaba bir yoldur. Daha iyi bir yolu vardır bunun: O da topluluğun mânevî ihtiyaçlarına doğaüstü bir güç bulmaktır. Yani, bir dînimiz olması gerekir.

Eflâtun'un inancına göre, bir ulus Tanrı'ya inanmadıkça güçlü olamaz. İnsan olmayan bayağı bir kozmik kuvvet ya da ilk neden, ne umut, ne bağlılık, ne de fedakârlık aşılar; dertlinin yüreğine su serpmez, meydan savaşına hazırlanan bir rûha yiğitlik veremez. Ama canlı bir Tanrı bütün bu işleri yapabilir. Kendi çıkarını arayan bireycinin zihnini karıştırır ya da korkutur. Açgözlülüğünü dizginlemesine, tutkusunu bir dereceye kadar baskı altında tutmasına sebep olur. Tanrı'ya olan bu inanca, insanın birey ölümsüzlüğüne olan inancı eklersek daha iyi olur: Başka bir hayat umudu, kendi ölümümüze yılmadan göğüs germemizi ve sevdiklerimizin ölümüne katlanmamızı kolaylaştırır. İnançlar kanıtlanmasa da Tanrı, sevgi ve umudumuzun kişileşmiş ideali olsa da; rûh, müzik gibi, ona biçim veren gitarla birlikte ölse de, inanmanın kişiye zarar vermeyeceği apaçıktır. Kendimize olsun, çocuklarımıza olsun, sonsuz iyilikleri dokunabilir.

Çocuklarımızın yalın kafalarına her şeyi anlatmaya ve doğrulamaya kalkışacak olursak, başımıza iş açarız. Özellikle yirmi yaşına gelip de, gördükleri eşit eğitim yılları boyunca öğrendikleri şeyleri ilk defa incelemeye ve denemeye başladıkları zaman, oldukça güçlük çekeriz. O zaman yaman bir temizlik işi başlayacaktır. Büyük bir eleme de denebilir buna. Bu deneme salt bir ders sınavı değildir. Hem pratik, hem de teorik olacaktır: "Onları zor işlerde, acılarda, savaşlarda deneyeceğiz." Her türlü yetenek kendini gösterecek, her çeşit ahmaklık açığa çıkacaktır. Bunda başarı gösteremeyenler, ulusun iktisadî işlerine bakacaklardır. İşadamları, memurlar, fabrika işçileri ve çiftçiler bunlar olacaktır. Bu sınav tarafsız yapılacak, kişi kayırılmayacaktır. Kişinin filozof ya da çiftçi seçilmesi, tekelci fırsatçılık ya da akraba kayırma yoluyla olmayacaktır, seçim demokrasiden daha demokratik olacaktır.

Bu ilk sınavda başarı gösterenler, on yıl daha, beden, zihin ve karakter eğitimi göreceklerdir. Derken daha çetin bir ikinci sınav geçireceklerdir. Bu sınavda kalanlar, ikinci derecede memur ya da yüksek memur yardımcıları ve subaylar olacaklardır. Bu büyük eleme işinde elenenleri, alın yazılarına katlanmaları için incelikle, patırtısız, gürültüsüz inandırmak üzere her türlü kaynağa baş vurmak gerekecektir. Yoksa, birinci sınavda seçilmeyen o büyük çoğunluğun ve oldukça daha az sayıda, ama daha güçlü ve yetenekli olan ikinci elemeyi geçiren topluluğun, silâhlara sarılıp İdeal Devletimizi yıkıp yakmasını nasıl önleriz?

Burada din ve inanç tek kurtuluş yolumuz olacaktır. Bu kişilere, içinde bulunduğumuz sınıfı belirleyen Tanrı buyruğudur, kurtuluş yoktur bundan – ağlamak sızlamak boşunadır, diyeceğiz. Onlara madenlerin masalını anlatacağız:

"Bu toplumun birer parçası olan sizler, diyeceğim ki, birbirinizin kardeşisiniz. Ama sizi yaratan Tanrı, aranızdan önder olarak yarattıklarının mayasına altın katmıştır. Onlar bunun için baş tâcı olurlar. Yardımcı olarak yarattıklarının mayasına gümüş, çiftçiler ve öbür işçilerin mayasına da demir ve tunç katmıştır. Aramızda bir hamur birliği olduğuna göre, sizden doğan çocuklar da her hâlde size benzeyecektir. Ama arada bir, altından gümüş, gümüşten de altın doğduğu olabilir. Bunun için Tanrı, her şeyden önce önderlere, doğan çocuklara iyi bekçilik etmelerini, içlerine bu madenlerden hangilerinin katılmış olduğunu, dikkatle araştırmalarını buyurmuştur. Kendi çocukları tunçla ya da demirle katışık doğmuşlarsa, hiç acımayıp onları hamurlarına uygun işlere koyacak, çiftçi ya da işçi yapacak. Çiftçi ve işçi çocukları arasından, mayaları altın ve gümüşle katışık doğanlar olursa, onları gözetecek, kimini önderliğe, kimini bekçiliğe yükseltecek. Çünkü, mayasında demir ya da tunç katışık olanların önderlik edeceği gün, şehrin yok olacağını Tanrı buyurmuştur."

Bu birbirini izleyen seçim dalgalarının üzerine çıkan mutlu azınlık ne olacak peki?

Onlar felsefe öğrenecekler. Otuz yaşına gelmişlerdir; "Acele etmemek gerekir, dialektiğin tadına vardılar mi bir kere, aşırı giderler, bir oyun hâline getirirler onu, birbirlerine karşı çıkarlar durmadan. Birbirlerini akıl oyunlarıyle çekiştirip didiklemekten, köpek yavruları gibi zevk alırlar." Bu tat, bu felsefe başlıca iki şeyi ortaya koyar: Bir; duru düşünmeyi, ki bu metafizik demektir; bir de yönetmeyi, ki bu da politika demektir. Böylece, genç seçkin topluluğun, önce duru düşünmeyi öğrenmesi gerekecektir. Bunun için de İdea'lar (fikirler) öğretisini öğreneceklerdir.

Eflâtun'un hayâl gücü, şiiriyle güzelleşen ve anlamı zorlaşan bu ünlü idea'lar (fikirler) öğretisi, çağdaş öğrenci için çözümü çetin bir bilmece olmuştur âdeta. Bir nesne idea'sı o nesnenin ait olduğu sınıfın "genel idea'sı" olabilir (Ahmet, Mehmet, Hasan, Hüseyin'in ideası insandır.) Ya da o nesnenin eylem durumunda uymak zorunda kaldığı yasa ve yasalar olabilir. (Ahmet ideası, bütün davranışının "doğal yasalara" indirgenmesi olabilir.) Ya da o nesnenin ve sınıfın yöneleceği tam amaç ve ideal

olabilir. (Ahmet ideası, İdeal Devletteki Ahmet'tir.) İdea, bütün bunların hepsini, fikri, yasayı ve ideali ifâde eder. Duyularımızın karşısına çıkan bu yüzeysel olaylar ve ayrıntılar ardında, duyunun algılamadığı, ama akıl ve zihin tarafından kavranan genellemeler, düzenler ve gelişim yönleri vardır. Bu fikirler, yasalar ve idealler, sâyesinde kavradığımız ve düşünerek çıkardığımız, duyularca algılanan belli birtakım şeylerden daha kalıcıdır. Şu daire, kalemimin hareketiyle doğuyor ve silgimin silmesiyle yok oluyor. Ama daire kavramı sonsuzca kalıyor. Şu ağaç ayakta duruyor, öteki devriliyor; ama hangi cisimlerin ne zaman, nasıl düşeceğini belirten yasaların başlangıcı yoktur, şu anda vardır, daima olacaktır, sonsuza kadar…

Eflâtun'a göre, Tanrı ile nesnelerin yapısı ve işleyişini düzenleyen evrensel yasalar tek ve aynı gerçektir. Bertrand Russel için olduğu gibi, Eflâtun için de matematik, felsefenin kaçınılmaz bir önezgisi ve en yüksek biçimidir. Akademisinin kapısı üstüne Eflâtun şu sözleri yazdırmıştı:

"Geometri bilmeyen bu kapıdan girmesin."

Bu idea'lar, yani genellemeler, matematik düzenler ve idealler olmadan, dünya bize, hayata gözünü ilk açan çocuk örneği sınıflandırılmamış ve anlamsız bir duyu parçaları yığını gibi gelir. Çünkü nesnelere anlam vermek onları sınıflandırarak, genelleştirerek, varlıklarının yasalarını ve eylemlerini, amaç ve hedeflerini bularak olur. İdea'sız bir dünya, sınıflarına, sıralarına ve konularına göre dizilmiş kitaplar değil de, raflardan düşüp ortalığa saçılmış bir kitap yığını olurdu. Bu nedenle, yüksek bir eğitimin temeli, idea'ların araştırılmasına: Genellemeleri, sıra izleme yasalarını ve gelişim ideallerini bulmaya dayanacaktır. Nesnelerin ötesindeki ilişkilerini, anlamlarını ve yasalarını, bunların uğrunda çalıştıkları ya da kapalı olarak ifâde ettikleri görev ve idealleri açığa çıkarmak gerekir.

Bu belirsiz idea'lar öğretisine, duyuların bu karmaşıklık içindeki anlamlı biçimlerini, nedensellik sıralarını ve ideal güçlerini algılama sanatına, bu ülkeyi insanların davranışına ve devletlerin yönetimine uygulayacak düzeye, çocukluktan gençliğe, derken otuz beş yaş olgunluğuna eriştiren uzun bir hazırlıktan sonra ulaşılır. Bu kişiler, artık krallık sembolü kırmızı cüppeyi bürünmeye ve kamu hayatının en yüksek görevlerini üzerlerine almaya hazırdırlar. Ve insan soyunu yönetecek, onu rahatlığa kavuşturacak 'filozof krallar' elbetteki bunlar olacaktır işte.

Ama ne yazık ki, henüz olamamışlardır. Eğitimleri bitmemiştir. Çünkü ne de olsa bu kuramsal bir eğitim olmuştur; başka bir şey daha gerektir: Şimdi bu felsefe mezûnları, felsefenin yükseklerinden insanlar ve nesneler dünyasının "mağara"sına ineceklerdir. Bu genelleme ve soyutlamalar, somut dünya tarafından denenmedikçe boşunadır. Öğrencilerimiz hiçbir şekilde kayırılmadan bu dünyaya inecekler, işadamlarıyla, duygularının tutsağı olmayan ve eline geçirdiklerini bırakmayan bireycilerle, kol gücüne sahip ya da kurnaz kişilerle yarışacaklardır. Bu mücadele pazarında hayat kitabının kendini okuyacak, dünyanın çıplak gerçekleriyle hırpalanacak, ekmeklerini alınlarının teriyle kazanacaklardır. Bu son ve en çetin sınav, on beş yıl amansızca sürüp gidecektir. Bazıları zora dayanamayarak, o büyük son eleme dalgası altında kalacaklardır. Yara bere izi içinde ellisine ulaşmış, durulmuş, kendine güvenen, hayat tarafından amansızca törpülenerek kendini beğenmişlikten kurtulmuş; gelenek, deney, kültür ve mücadelenin el ele verip sağladığı bilgelikle donanmış bu adamlar, artık kendiliğinden devlet yöneticileri olacaklardır.

VIII. Siyasal Çözüm

Bu düzen kendiliğinden olacaktır; oya baş vurma gibi ikiyüzlülüğe yeltenilmeyecektir. Demokrasi, özellikle eğitimde tam bir fırsat eşitliği demektir; yoksa her önüne gelen vatandaşın, sırayla yönetici

mevkîine gelmesi değil. Karmaşık yönetim görevleri yüklenecek düzeye gelebilmesi için, her insana eşit fırsat tanınacaktır; ancak elinden gelen her şeyi yapmış olanlar ve bütün sınavlarda yeteneğini ispat edip başarı gösterenler yöneticiliğe aday olabilecektir. Kamu yöneticileri, oyla ya da demokrasi maskesinin ardındaki gizli oyunlarla da seçilmeyeceklerdir. Eşit bir soyun temel demokrasisinde görüldüğü gibi, kendi yetenekleriyle bu mevkîlere geleceklerdir. Bunun için herkesin özel eğitim görmüş olması, yüksek mevkîlere tırmanacakların, merdivenin ilk basamaklarından başlaması gerekecektir.

Buna aristokrasi mi diyeceğiz? Amaç gerçek iyiyse, varsın aristokrasi olsun, kelimeden korkmamızın anlamı yoktur. Bilge kişiler için kelimeler, kendi başlarına değeri olmayan, sahte sikkelerdir; budalalar ve politikacılar tarafından kullanılır ancak. Dileğimiz, bizi en iyimizin yönetmesidir, budur aristokrasinin anlamı. Bizler de, câriye gibi, en iyimiz bizi yönetsin diye can atmadık mı? Ne var ki, zamanla aristokrasileri, babadan oğula geçen kuruluşlar gibi görmeye başladık. Yalnız Eflâtun'un aristokrasisi başka tabiî; bununla ilgisi yok. Onunkine demokratik aristokrasi demek daha yerinde olur. Halk, türlü oyunlarla karşılarına çıkarılan kötünün en iyisini, gözü kapalı seçeceğine, bu düzende herkes kendiliğinden aday olacaktır ve yöneticilik mevkîine geçebilmesi için kendisine eşit bir eğitim fırsatı tanınacaktır. Sınıf ayrımı olmayacaktır; babadan oğula geçecek mevkî ve ayrıcalıklar sözkonusu değildir: Yoksul olanın eğilimine engel olunmayacak, yöneticinin oğluyle kundura boyacısının oğlu aynı noktadan çıkacak, aynı muameleyi görecek, ikisine de aynı fırsat tanınacaktır. Yöneticinin oğlu kafasızca ilk başta elenip gidecektir; kundura boyacısınınki yetenekliyse, devlet bekçiliğine yükselmesi için bütün yollar ona açık olacaktır. Yetenekli kişi, nerede doğarsa doğsun, mevkî onu bekleyecektir. Bu bir okullar demokrasisidir, oy sandıkları demokrasisinden yüz kere daha namuslu ve mükemmel bir demokrasi.

Böylece, "bekçilerimizin başka bütün işlerden sıyrılarak, kendilerini sadece devletin özgürlüğünü sürdürme işine vermeleri, ondan başka hiçbir şeyle uğraşmamaları gerekir." Yasama, yürütme ve yargı görevi bir elde birleşecektir. Durumda değişiklik olduğu zaman, yasalar bile buna engel olmayacak, onları bir doğmaya bağlamayacaktır. Devlet bekçilerinin yönetimi esnek bir zihne dayanacak, geçmişteki örnekler onlara ayak bağı olmayacaktır.

Ancak, ellilik bir adamda esnek zihin olur mu? Zihinleri, gelenek hâline gelmiş işleri ve hareketleriyle kalıplaşmış olmayacak mıdır? Adeimantus bu düşünceye karşı çıkarak; filozofların budala ya da hilekâr olduklarını, devleti budalaca ya da bencilce, üstelik bazen hem budalaca, hem de bencilce yöneteceklerini söyler. "Kendini felsefeye verenler, onu gençliklerinde bir eğitim olarak gördükten sonra bırakmayıp da fazla üstünde duranlar, kaçık diyemesek bile, bir tuhaf adam oluyorlar. En aklı başında olanları bile, senin bu kadar övdüğün felsefe yüzünden, devlete hizmet edemeyecek hâle geliyorlar." Bazı çağdaş filozofların oldukça iyi çizilmiş bir görüntüsüdür bu. Ama Eflâtun, filozofların hem hayat, hem de okul bilgileri alanında eğitilmiş olduklarını söyleyerek, bu güçlüğü yeneceğini öne sürüyor. Böylece, yalnız düşünce adamı değil, eylem adamı da olacaklarını belirtiyor. Bunlar uzun tecrübe ve denemeler sonunda yüksek amaçlara, soylu davranışlara eriştirilen adamlardır. Eflâtun'un felsefeden anladığı, hayatın somut işleriyle bağdaşıp kaynaşan etkin bir kültür ve bilgeliktir; kendi kabuğundan çıkmayan, pratik hayattan uzak bir metafizikçilik değil.

Yetenek ve beceri konusunda söyleyebileceklerimiz bu kadar. Alçaklığa gelince:

Devlet bekçileri arasında bir komünizm sistemi kurarak buna karşı tedbir alabiliriz:

"İlkin kesin bir zorunluluk olmadıkça, devlet bekçilerinden hiç biri mal-mülk edinmesinler. Sonra

oturdukları yer, yiyeceklerini sakladıkları ambar, her isteyenin girebileceği yerler olmalı. Yiyecekleri de ölçülü ve yiğit savaşçılara yaraşan türden olsun. Bekçiliklerine karşılık, yurttaşların kendilerine vereceği şeyler; bir yıllık yiyeceklerinden ne çok, ne de az olsun. Yemeklerini birlikte yesinler, savaştaki askerler gibi hep birarada yaşasınlar. Gümüş ve altına gelince; diyeceğiz ki onlara, içlerinde Tanrı'nın koyduğu altını, gümüşü saklayanların, insanların vereceği altında ve gümüşte gözü olmaz. Kendi altın yaradılışlarını dünyanın altınıyle kirletmek günahtır. Çünkü, dünya altını yüzünden türlü kötülükler işlenmiştir. Oysa, içlerindeki altın tertemizdir. Bütün yurttaşlar arasında yalnız onlar için altına, gümüşe dokunmak, onu kullanmak, ona eşya olarak evinde yer vermek, onunla süslenmek, altın ya da gümüş kupalardan içki içmek yasaktır. Böylece hem kendilerini, hem de devleti korumuş olacaklardır. Ama toprakları, evleri, paraları oldu mu, koruyucu olacak yerde kendileri de mal sahibi ve çiftçi ve önce, yurttaşlarının yardımcısıyken, sonra düşmanı, zorba efendisi olurlar. Ömürleri kötülemek ve kötülenmekle, tuzak kurma ve tuzağa düşmekle geçer. Dışarıdaki düşmandan çok, içerideki düşmandan korkarlar. Kendilerini de, devleti de ölüme sürüklerler."

Devlet bekçilerinin, toplumun bir bütün olarak iyiliğini düşünmeden, sadece kendi çıkarlarını gözeten bir topluluk hâlinde hüküm sürmeleri tehlike yaratacaktır. Çünkü; hayatlarında eksikliğini duydukları bir şey kalmayacaktır. Soylu bir hayatın gerektireceği her şey ve yalın bir konfor, her an emirlerinde olacaktır, yıpratıcı bir iktisadî hayat yaşamayacaklardır. Ama böylece açgözlülükten ve iğrenç tutkulardan da korunacaklardır. Dünya nimetlerinin ancak bir bölümüne, yani kendilerine düşene sahip olacaklardır. Aslında, ulus için belli bir perhiz düzeni koyan ve bunu, kendilerine de uygulayan hekimler gibi olmalıdırlar. Din adamları gibi, birlikte sofraya oturacaklar ve kendilerini yalın hayata adamış askerler gibi, bir tek barakada hep birlikte uyuyacaklardır. Pitagoras'ın dediği gibi: "Dostlar için her şey ortak olmalıdır." Böylece devlet bekçilerinin yetkisi mikroplardan temizlenecek, güçlerinin zehri alınmış olacaktır; biricik ödülleri, onur ve topluluğa karşı hizmet duygusu olacaktır. Üstelik bu kişiler, maddî bakımdan sınırlı olan böyle bir meslek hayatına, başlangıçta bile bile atılmış kimselerdir. Bunlar, geçirecekleri sıkı eğitim sonunda, sandalye peşinde koşan politikacıların ya da iktisadî çıkarlarından başka bir şey düşünmeyenlerin pis kazançlarının çok üstünde olan, devlet adamının yüksek ününün değerini öğrenmiş olacaklardır. Bu kimseler başa gelince, parti politikası çatışmaları ortadan kalkacaktır.

Peki karıları nasıl karşılayacaktır bütün bunları? Hayatın nimetlerinden yoksun kalmaları, sahip oldukları şeylerin sınırlı kalışı hoşlarına gidecek mi? Devlet bekçilerinin karıları olmayacaktır. Onların komünist düzenlerinde, kadınlar da ortak olacaktır, mal-mülk de. Böylece, sadece nefsin bencilliğinden değil, aile bencilliğinden de kurtulmuş olacaklardır. Karısı tarafından dürtülen kocanın, kaygı içinde ona buna el uzatmasıyle sınırlanmayacaklardır. Kendilerini bir tek kadına değil, topluma adayacaklardır. Çocukları bile belirli, kesin bir şekilde kendilerinin olmayacaktır. Devlet bekçilerinin bütün çocukları doğar doğmaz, annelerinden alınarak birlikte yetiştirilecekler, soyları sopları bir bütün içinde kaybolacaktır. Bütün bekçi-analar, bekçi çocuklarının hepsine birden bakacaklardır. İnsan kardeşliği, bu sınırlar içinde, düşünceden eyleme yükselecek, her çocuk bir kardeş, her erkek bir baba, her kadın da bir ana olacaktır.

Bu kadınları nereden bulacağız peki? Kimi elbetteki devlet bekçileri tarafından sanayici ve asker sınıflar arasından seçilecektir; kimi de alın teriyle devlet bekçisi sınıfına yükselmiş bulunacaktır. Çünkü bu toplulukta cinsiyete, herhangi bir engel tanınmayacaktır. Özellikle de eğitim sözkonusu olduğunda, kız çocuğuna da, oğlana tanınan aynı fırsatlar verilecek, onlar da devlette en yüksek mevkîlere yükselebileceklerdir. Glaukon'un, 'kadının türlü denemeler sonunda gösterdiği başarıyla, böyle her mevkîe yükselebilmesi işbölümü ilkesini bozar,' savıyla önerilere karşı çıkması üzerine verilen sert

karşılıkta ise, işbölümü cinsiyetle değil, işe yatkınlık ve kişisel yetenekle olacaktır, denmektedir. Kadın, siyasal yöneticilik yapabiliyorsa niye yapmasın? Bir erkek de, kendinde bulaşık yıkamaktan başka bir yetenek görmüyorsa, alın yazısına boyun eğip bulaşıkçılık görevi yapsın.

Ortak kadınlar topluluğu demek, gelişigüzel çiftleşmek demek değildir: Bütün cinsel ilişkiler, insan soyunun ıslâhı bakımından çok sıkı kontrol altında tutulacaktır. Bu noktada hayvanların yetiştirilmesi sorunu ele alınıyor: Nasıl istediğimiz nitelikte hayvan elde ediyor, her soyun en iyilerini seçerek daha iyi sonuçlara varıyorsak, neden insanlara da aynı çiftleşme ilkelerini uygulamayalım? Çocuğu iyi eğitmek yetmez ki. Aynı zamanda seçkin, sağlam ana babadan sağlıklı doğmuş olması da gerekir; "eğitim doğumdan önce başlamalıdır." Her gelin ve güveyiden sağlık raporu sorulacak, böylece, yalnız sapasağlam ana babalar çocuk yapabilecektir. Erkekler ancak otuz ile kırk beş yaş arasında; kadınlarsa yirmi ile kırk yaş arasında çocuk sahibi olabileceklerdir. Otuz beş yaşına kadar bekâr kalmış erkekler, bu işe en uygun olanlardır. İzinsiz çiftleşmelerden doğan ya da sakat olarak dünyaya gelen çocuklar, topluma açıklanmalı ve ölüme bırakılmalıdır. Tespit edilen çocuk doğurma yaşları dışında, çiftleşmeler serbesttir. Ancak, cenin'in ana karnından alınması gerekir. "Bu serbestliği verirken onlara şöyle diyeceğiz: Doğsun, doğmasın; çocuk yapmamak için bütün tedbirleri alacaksınız. Bu tedbirler boşa çıkarsa, devlet doğan çocuğu beslemeyecektir; ona göre hareket edin." Soy bozulduğu için, akraba ile evlenmek yasaktır.

"Elden geldiği kadar, her iki cinsin de en iyileri ve en kötüleri kendi aralarında çiftleşecektir. Savaşta ve başka işlerde yararlık gösteren gençlere nişanlar, ödüller vermeli; onlara kadınlarla herkesten daha çok yatma hakkı tanımalıdır. Kendilerinden alabildiğimiz kadar çok döl almak için, bundan daha iyi fırsat olmaz."

Soyunu ıslâh eden toplumumuz, aynı zamanda kendi için hastalıktan ve bozulmadan korunacağı gibi, dıştaki düşmanlardan da korunacaktır. Gerektiğinde başarılı bir savaş için hazır bulunacaktır. Örnek topluluğumuz ister istemez barışçı olacaktır; çünkü nüfusunu doğal kaynaklara göre sınırlayacaktır. Ne var ki, böyle yönetilmeyen komşu devletler, bizim İdeal Devletimizin düzenli refahına göz dikebilir ve onu yağmaya kalkışabilir. Hoşumuza gitsin gitmesin, ara sınıfımızda, devlet bekçileri gibi çetin ve yalın bir hayat yaşayan, "besleyicileri ve ataları" olan halkın onlara sağladığı geçim kaynaklarıyla, yetinen, iyi eğitilmiş asker bulunacaktır. Aynı zamanda savaşa meydan vermemek için elden gelen yapılacaktır. Savaşların başlıca nedeni nüfus çokluğudur. İkinci nedeni de, önüne geçilmez kavgalar doğuran dış ticarettir. Doğrusu, ticaret rekâbeti bir çeşit savaştır ve "barış bir addır sadece." İdeal Devletimizi topraklarımızın tâ içlerinde kurmak iyi olacaktır, böylece dış ticaretteki hızlı gelişimlerin etkisinden uzak kalacaktır. "Deniz, bir ülkeyi malla doldurur, ona para kazandırır, pazarlık yapmasına yol açar, ama insanın zihninde açgözlülük ve ihânet alışkanlıkları da yaratır. Bu, iç ilişkiler için de, dış ilişkiler için de böyledir." Dış ticaret, korunmak için büyük bir donanma gerektirir; donanmacılık ise militarizm kadar kötüdür. "Savaş suçu her zaman birkaç kişinindir; çoğunluk dosttur." En sık çıkan savaşlar, en alçakça olan iç savaşlardır; Yunanlıyı Yunanlıya düşürendir. Yunanlılar kendi aralarında bir uluslar birliği kursunlar, "bütün Yunan soyu birleşsin, yoksa günün birinde bir de bakarız ki, barbarların boyunduruğu altına girmişiz."

Böylece, siyasal yapımızın üstünde küçük bir koruyucu sınıf olacaktır. Bu küçük bir asker ve "yardımcılar" sınıfını gerektirir; bu da, ticaret, sanayi ve tarımla uğraşan bir halkın sağladığı geniş temel üzerine oturtulacaktır. Bu temelin ya da iktisadî sınıfın özel mülkü, özel işleri ve özel aileleri olacaktır. Ancak ticaret ve sanayi konusu, koruyucular tarafından ayarlanacaktır. Böylece, aşırı bireysel servet ya da yoksulluk önlenecektir. Servetleri, vatandaşların ortalama varlığının dört katını aşan kimseler, sahip

oldukları fazlalığı devlete bırakacaktır. Fâiz yasaklanabilir, kârlar da sınırlanabilir. Bekçilerin komünizmi, iktisadî sınıf için uygulanamaz, bu sınıfı belirleyen özellikler güçlü kazanç ve rekâbet içgüdüleridir. Aralarındaki bazı soylu kişiler bu kavgacı, mal sahibi olma ateşine tutulmasa da, insanların çoğu o ateşle yanar tutuşur; doğruluk ya da onur değil, üst üste yığılan servetler arkasında koşarlar. Para kaygısıyle başı dönmüş insanlar devleti yönetemez. Bizim bütün plânımız şöyle kurulmuştur: Bekçiler iyi yönetir, yalın hayat sürerlerse ve iktisadî çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen kişilere lüks tekeli verilirse, bunlar yönetimin tekelini bekçilere bırakmaya râzı olurlar. Kısacası, ideal toplum öyle bir toplum olacaktır ki, içindeki her sınıf ve birey, yaradılışına ve eğilimine en uygun olan işi yapacak, hiçbir sınıf ya da birey başkalarının işine karışmayacak, herkes mükemmel ve uyumlu bir bütün meydana getirmek için el ele verecektir. Doğru devlet dediğimiz de budur zaten.

IX. Ahlâkî Çözüm

Simdi başta sorulan “Doğruluk nedir?” sorusuna karşılık vermeye hazırız artık. Bu dünyada değeri olan yalnızca üç şey vardır: Doğruluk, Güzellik ve Gerçek. Ne var ki, bunların hiç biri, doğru dürüst tanımlanamaz belki de… Eflâtun’dan 400 yıl sonra Filistin’deki bir Roma yöneticisi, çaresiz bir durumda “Gerçek nedir?” diye sormuştu. Filozoflarsa henüz güzelliğin ne olduğunu söylemediler bize. Ama Eflâtun doğruluk konusunda bir tanım vermeye çalışıyor: “Doğruluk,” diyor, “kişinin kendine ait olana sahip olması, kendinin olanı yapmasıdır.”

Oldukça hayâl kırıklığına uğratıyor bu tanımı bizi. Bunca zaman bekledikten sonra, şaşmaz bir vahiy geleceğini umuyorduk. Bu tanımın anlamı nedir? Sadece, her insan ürettiğinin karşılığı olan değeri alacak ve kendisine uygun olan en iyi görevi yerine getirecektir. Doğru kişi, ait olduğu yerde bulunan, elinden geleni yapan ve aldığının tam karşılığını veren kimsedir. Böylece doğru adamlar topluluğu, son derece uyumlu, mükemmel bir topluluk olacaktır; çünkü her öğe yerinde bulunacak, mükemmel bir orkestradaki aletler gibi, kendilerine düşen görevleri yapacaklardır. Bir toplumda doğruluk, gezegenleri düzenli (Pitagoras’ın müzikal diyeceği) hareketlerinde, bir bütün hâlinde tutan ilişkiler uyumu demektir. Böyle düzenlenen bir toplum yaşamaya hak kazanmıştır. Doğruluksa, bir bakıma Darwin’in tutumunu haklı çıkarır gibi. İnsanlar doğal yerlerinde bulunmazlarsa, işadamı devlet adamının üstüne çıkarsa ya da asker, kralın tahtına geçerse, bölümlerdeki işbirliği bozulur, toplum parçalanır, yıkıma gider. Doğruluk, etkin bir işbirliğidir.

Doğruluk, bireyde de etkin işbirliği, öğelerin uyumlu bir şekilde çalışması, her bir öğenin yerinde olması, her bir insanın, davranışında kendisine düşen görevi yerine getirmesi demektir. Her birey bir Kozmos’tur. Ya da istek, duygu ve düşünce Kaos’udur. Bunlar uyum içinde oldukları sürece birey sağ kalır ve başarı kazanır. Yerlerini ve görevlerini unuttular mı, eyleme ışık tutan, ona ateşini veren şey, sadece duygu ya da düşünce oldu mu, kişilik bölünmeye, yenilgi de kaçınılmaz bir gece gibi üstümüze inmeye başlar. Doğruluk; rûhun bölümlerinin düzeni ve güzelliğidir. Bütün kötülükler uyumsuzluktan doğar: İnsanla doğa, insanla insanlar ya da insanla, insanın kendi arasındaki uyumsuzluktan…

Böylece Eflâtun, Thrasymakhos’a da, Kallikles’e de, bütün Nietzschecilere de karşılık vermiş oluyor: Doğruluk yalnızca kuvvet değildir, uyumlu kuvvettir. İsteklerle insanlar, akıl ve örgütü meydana getiren bu düzen içindedirler; doğruluk güçlünün hakkı değil, bütünün etkin bir uyumudur. Yaradılışının ve eğilimlerinin uygun bulunduğu yerden dışarı çıkan bireyin, bir süre kâr ve çıkar elde ettiği de olur.

Ama karşı konmaz bir öç tanrıçası er geç alır öcünü.

Bu kavramda olağanüstü denecek bir yenilik yok. Ne var ki, yenilik getirdiğini söyleyerek böbürlenen

bir felsefeye kuşkuyla bakmak gerekir. Gerçek (her gösterişli hanım gibi) sık sık kılık değiştirir, ama yeni elbisesi ardında hep aynı kişidir. Ahlâk kavramında da şaşırtıcı yenilikler beklemeyelim: Sofistlerin ve Nietzschecilerin ilginç serüvenlerine rağmen, ahlâk kavramları bütünün iyiliği çevresinde dönüp dolaşıyor. Ahlâk, birlikle, birbirine bağlı olmakla ve örgütle başlar. Toplum hayatı bireyin, egemenliğinin bir bölümünü ortak düzene bağışlamasını gerektirir. Sonunda davranış örneği (normu) topluluğun refahı demek olur. Doğa böyle istiyor, son yargıyı da hep o verir. Başka bir toplulukla rekâbet ya da çatışma hâlindeki bir topluluk, birliği ve gücü çapında, ortak amaçlar için işbirliği ettiği üyelerinin yeteneği kadar sağ kalır ancak. Her insanın elinden gelen en iyi iş yapmasından daha iyi işbirliği olabilir mi? Her toplumun yaşamak istiyorsa, gerçekleştirmesi gereken örgütünün amacı bu olmalıdır. "Ahlâk," demişti Hazreti İsa, "güçsüze iyi davranmaktır."; "Ahlâk" demişti. Nietzsche, "güçlünün yiğitliğidir."; "Ahlâk," diyor Eflâtun, "bütünün mükemmel uyumudur." Mükemmel bir ahlâk için, bütün bu üç öğretinin birleştirilmesi gerekir belki de, ama bu öğelerin hangisinin en temel öğe olduğu konusunda kuşkumuz olabilir mi?

X. Eleştiri

Bu ideal devlet üzerine ne söylenebilir? Gerçekleştirilebilecek bir şey midir? Değilse, çağdaş dünyamıza uygulanabilecek yanları var mıdır? Şimdiye kadar şöyle ya da böyle uygulanabilmiş midir?

Hiç olmazsa son soruya Eflâtun'un lehine bir karşılık verilebilir. Avrupa bin yıl kadar, hemen hemen Eflâtun'un hayâl ettiği gibi bir bekçiler sınıfı tarafından yönetilmiştir. Ortaçağda Hıristiyanlık dünyası üç sınıfa ayrılırdı: İşçiler, Askerler ve Kilise Adamları. Sayıca az da olsa, bu son sınıf, kültür araçlarını ve imkânlarını tekelinde tutuyor ve yeryüzünün en güçlü kıtasının yarısını, sınırsız denecek bir egemenlikle yönetiyordu. Din adamları sınıfı, Eflâtun'un bekçileri gibi, halkın oyuyla yetki sahibi olmamışlardı, din bilimindeki ve yöneticilik görevinde gösterdikleri yetenek ve belki de, yakınlarının devlet ve kilise üzerindeki etkileri sâyesinde bu mevkîe yükselmişlerdi. İktidarda oldukları dönemin ikinci yarısında, kilise adamları Eflâtun'un dileyeceği gibi aile kaygılarından uzaktılar. Bazı durumlardaysa, bekçilere tanınan çocuk yetiştirme özgürlüğünden de oldukça yararlanabilmişlerdi. Bekârlık, din adamlarının gücünün psikolojik yapısından ileri geliyordu. Çünkü, bir kere ailenin sınırlayıcı bencilliğiyle engellenmiyorlardı. Öte yandan şehvete yenilmemeleri, halkın onlara karşı gösterdiği saygıyı artırıyor ve günahkârların günah çıkarma yerlerinde, hayatlarını bütün çıplaklığıyle açığa vurmaya hazır olmaları da bu saygıyı besliyordu.

Katolik politikası, büyük çapta Eflâtun'un fikirlerinden yararlanmış ya da onların etkisi altında kalmıştır. Ortaçağda büründüğü biçimleriyle cennet, araf, cehennem fikirleri, Devlet'in son kitabında görülebilir. Skolastisizmin kozmolojisi, genellikle Timaeus'a dayanır; gerçekçilik öğretisi yani genel düşüncelerin nesnel gerçekliği, idea'lar öğretisinin bir yorumuydu. Eğitimdeki "dörtlülük" (aritmetik, geometri, astronomi ve müzik), Eflâtun'un ana çizgilerini verdiği ders programından alınmıştı. Bu öğretiyle Avrupa, zorlamaya hemen hemen hiç baş vurulmadan yönetildi. Hattâ bu yönetim öyle çabuk benimsendi ki, bin yıl süreyle hem yöneticiler bol maddî yardım sağlandı, hem de yönetilenler yönetime karışmak gereğini duymadılar. Bu boyun eğiş, sadece halk için sözkonusu değildi. Tüccarlar, askerler, derebeyler ve sivil kuvvetler, hepsi de Roma karşısında diz çöktüler. Siyâset konusundaki öngörüşü yabana atılmayacak bir aristokrasiydi bu. Dünyanın görüp göreceği en olağanüstü ve güçlü örgütünü kurmuşlardı belki de.

Bir ara Paraguay'a egemen olan Cizvitler, Eflâtun'unkine benzeyen bekçilerdi. Barbar bir halkın ortasında, bilgi ve hüner sâyesinde yetkiyi elinde bulunduran bir kilise oligarşisiydi. 1917 kasımındaki

devrimden sonra Rusya'da başa geçen Komünist Partisinin aldığı biçim de, Devlet'i andırır gibiydi. Azınlıklar, nerdeyse dinsel denecek bir inanışla biraraya gelmişlerdi. Ortodoksluk ve aforoz silâhlarını kullanıyorlardı. Bir aziz gibi kendilerini amaçlarına adamışlardı ve Avrupa toprağının yarısına egemenken yalın bir hayat yaşıyorlardı.

Bu gibi örnekler, bazı değişikliklerle bir dereceye kadar Eflâtun'un plânının uygulanabileceğini göstermektedir. Gerçekten de Eflâtun, uğradığı yerlerde uygulanan düzenlerden örnek alarak plânını hazırlamıştı. Mısır teokrasisi pek etkilemişti onu. Mısır'da küçük bir rahipler sınıfı, büyük ve eski bir uygarlığı yönetmekteydi. Atina'nın Eklesia'sının çekişmeleri, zorbalığı ve yetersizliği yanında, Mısır'daki yönetim çok daha üstün bir devlet şekliydi. İtalya'da, kuşaklar boyunca içinde yaşayan bir Yunan sömürgesini kontrol altında tutmuş olan, etyemez ve komünist bir Pitagorasçı toplulukla birarada olmuştu. Sparta'da, boyunduruk altındaki bir halkın arasında, sert ve yalın bir hayat süren küçük bir yönetici sınıf görmüştü: Bunlar, birlikte sofraya oturuyorlar, soyun ıslâhını gözeterek çiftleşmeleri sınırlıyorlar ve yiğite, birden çok kadınla evlenme ayrıcalığı tanıyorlardı. Euripides'in, çok karılı topluluğu, kölelerin âzat edilmesini ve Yunan dünyasını, bir Helen birliği içinde, barışa kavuşturmayı savunduğunu da duymuştu elbette. Sokratçı solcu hareket diyebileceğimiz kişiler arasında, güçlü bir komünist hareketi geliştirmiş olan Kiniklerin bazısını da, kuşkusuz tanıyordu. Kısacası Eflâtun, gözleriyle görmüş olduğu gerçekler çerçevesi içinde, imkânsız bir şey ortaya atmadığını sezmiş olmalıydı.

Bununla birlikte, Aristo çağından tutun da, bugüne kadar, Devlet'te karşı çıkılacak ve kuşkuyla bakılacak birçok açık nokta görülmüştür. Aristo alaylı bir şekilde; "Bütün bunlar ve daha nice başka şeyler, çağlar boyu defalarca ortaya atılmıştır," diyor. İçinde bütün insanların kardeş olacağı bir toplum düşünmek hoş şey. Ama bunu, bütün çağdaşlarımıza uygulamaya kalkışmak, bu toplumun bütün anlamını ve çekiciliğini yok etmek demektir. Ortak mülkiyeti alın ele: Sorumluluğun sonu demektir bu. Her şey herkese ait olunca, kimse hiçbir şeyden sorumlu olmaz. Büyük tutucu, devam ederek, komünizm, diyor; sonunda insanları dayanılması güç, devamlı bir ilişki içinde tutacaktır; kişinin özel hayatına, bireysel kişiliğine yer bırakmayacaktır; ancak aziz denecek bir azınlığın sahip olacağı sabır ve işbirliği gibi erdemleri varsayacaktır. "Herhangi bir kimsenin, çok üstünde olan bir erdem düzeyi ya da yaradılışın ve ortamın ayrıcalıklı eseri olacak bir eğitim hayâl etmeyelim; çoğunluğun katılabileceği bir yaşayış düzeni ve ulusların genellikle ulaşabileceği hükümet biçimleri düşünmek gerekir."

Eflâtun'un en büyük ve en kıskanç öğrencisi böyle diyor. Eflâtun, tek karılı düzende ve ona bağlı olan ahlâk kurallarında biriken törelerin gücünü küçümsüyor, diyor Aristo. Erkeklerin, karılarına sadece kısmen sahip olmakla yetineceğini sanarak, bencil kıskançlıklarını önemsememiştir; anaların, çocukları ellerinden alınıp, farksız bir bütün içinde yetiştirilmeleri karşısında tepkisiz duracağını sanarak, ana içgüdüsünü umursamıyor.

Bütün bu eleştirmelere karşı vereceğimiz karşılık basit: Eflâtun, çoğunluğu bu komünist düzenin dışında tutuyor. İleri sürdüğü, maddî bakımdan nefsi susturma önerisini, ancak pek az kişinin gerçekleştirebileceğini açıkça kabul ediyor. Sadece bekçiler, aralarında birbirlerine kardeş diyeceklerdir; sadece bekçiler, altın, mal-mülk gibi şeylerden yoksun olacaklardır. Büyük çoğunluk, bütün saygıdeğer şeyleri ellerinde bulunduracak, mal-mülk, para, lüks, rekâbet onların olacaktır. İstedikleri gibi özel hayatlarını düzenleyeceklerdir. Dayanabildikleri sürece, tek karılı evlilik hayatı yaşayacaklar, bu evliliğin ve ailenin gerektireceği ahlâk düzenine göre davranacaklar, babalar karılarına, analar da çocuklarına istedikleri kadar, bıkıncaya kadar sahip olacaklardır. Bekçilere gelince, onlara gereken şey komünist bir eğilimden çok, onur duygusu ve onur tutkusudur. Onları ayakta tutan acıma duygusu değil,

gururdur. Ana içgüdüsüne gelince, doğumdan önce güçlü olmadığı gibi, çocuğun yetişme çağında da güçlü sayılmaz pek; ana genellikle yeni doğan bebeğine katlanmak zorunda kalır, büyük bir sevinç içinde karşılamaz onu; çocuğuna duyduğu sevgi gökten bir mûcize gibi inmez. Ananın emeği ile gelişen çocukla birlikte ağır ağır gelişir. Çocuk, ana sanatının eseri hâline gelmeden bir tutku konusu olamaz.

Öteki karşı çıkışlar, psikolojik bakımdan çok, iktisadî yönden. Eflâtun'un Devleti, her devleti ikiye ayırıyor, derken üçe bölünmüş bir devletle karşımıza çıkıyor. Bunun karşılığı şöyle:

Birinci durumdaki bölünüş iktisadî çatışmadan doğmaktadır; Eflâtun'un devletindeki bekçi ve yardımcı sınıflar bu altın, mal ve mülk peşinde koşmanın bütünüyle dışında tutulacaktır. Ancak bu durumda; bekçiler, sorumsuzluğu olmadan yetki sahibi olmayacaklar mı, bu da zorbalığa yol açmaz mı? Hiç de değil. Siyasal yetkilere ve yönetim gücüne sahiptirler. Ancak, iktisadî yetkileri ve servetleri yoktur; iktisadî sınıf, bekçilerin yönetim biçiminden hoşnut olmazsa, Parlamentolar bütçeyi onaylamayarak, yürütme organlarını nasıl kontrol ediyorsa, bu sınıf da besin maddeleri 'ikmâlini' keser. Peki, bekçiler siyasal yetkiye sahip olup, iktisadî yetkiden yoksun kılınırsa, yönetime nasıl devam edebilirler? Siyasal yetkinin, iktisadî gücün bir tepkisi olduğunu; iktisadî yetkininse, XVIII. yüzyılda yer aldığı gibi, orta sınıf benzeri siyasal boyunduruk altında bulunan bir topluluğa geçer geçmez tehlike yaratacağını, Harrington ve Marx gibi kimseler doğrulamamışlar mıdır?

Bu, temelden bir karşı çıkıştır, belki de yıkıma sürükleyici niteliktedir. Şöyle karşılık versek: Kralları bile Canossa'da dize getiren Roma Katolik Kilisesinin yetkisi, ilk hüküm sürdüğü çağlarda, servet stratejisinden çok, zihinlere dogma aşılamasına dayanıyordu. Ancak, Kilisenin uzun süren egemenliği, Avrupa'nın tarımsal şartları sâyesinde olmuştur belki de. Tarımsal bir topluluk doğaüstü güçlere inanmaya eğilimlidir. Doğa güçlerinin dilediği gibi hareket etmesi karşısında eli kolu bağlıdır. Korku salan, dolayısıyle de kişinin tapınmasına yol açan doğayı dizginleyememektedir. Sanayî ve ticaret gelişince; daha gerçekçi, daha yeryüzüne bağlı yeni bir zihin ve insan örneği çıkmıştı ortaya. Kilisenin yetkisi de bu yeni iktisadî olay karşısında çökmeye başlamıştı. Siyasal yetki, iktisadî güçlerin değişen dengesine durmadan ayak uydurmak zorundadır. Eflâtun'un bekçilerinin iktisadî sınıfa, iktisadî yönden bağlı olmaları, onları çok geçmeden o sınıfın denetimi altındaki siyasal yürütme organlarına sınırlayacaktır. Askerî gücün yönetimi bile, bu kaçınılmaz sonucu önleyemez. Gerçekten de devrim Rusya'sının askerî güçleri, besin maddelerini, dolayısıyla de ulusun alın yazısını kontrol eden köylüler arasında mülkiyete dayanan bir bireyciliği önleyememiştir. Eflâtun'a sadece şu kalacaktır: Siyasal tutumlar, iktisadî yönden baskın topluluk tarafından tesbit edilirse, bu tutumların, devlet yönetim sanatında hiç eğitim görmeden tüccarlıktan ya da imalâtçılıktan, siyâsete atılan adamlar tarafından değil de, bu amaç için özel eğitim görmüş kişilerce uygulanması yerinde olur.

Eflâtun'da noksan olan şey belki de, Harakleitos'un akış ve değişiklik kavramıdır. Eflâtun, bu dünyanın hareket eden görüntüsünü tespit edip cansız bir tablo hâline getirme eğiliminde. Her çekingen filozof gibi, o da kayıtsız şartsız düzene tutkun. Birey değerini bütünüyle ihmal eden Atina'nın demokratik karışıklığı, onu korkutmuştur. Bir böcek bilimcisinin sinekleri sınıflandırması gibi, o da insanları sınıflara ayırıvermektedir. Devlet statiktir; buluşlara düşmanca, değişikliklere kıskançça karşı koyan, katı eksenlik, ihtiyarlarla yönetilen geri kafalı bir toplum olup çıkabilir. Sanata yer vermeyen bir bilim gibi; bilimsel zihnin tutkun olduğu düzeni övüyor, ama sanatın rûhu olan özgürlüğü boşluyor. Güzelliğin adına tapıyor, ama güzelliği yaratacak ya da gösterecek kişileri, yani sanatçıları sürüyor. Bu İdeal Devlet değil, olsa olsa bir tür Sparta ya da Prusya örneğidir.

Şimdi konuyu başka açıdan ele alırsak Eflâtun'un temelde hakkı yok mu? 'Dünyaya gereken şey, en

bilge kişiler tarafından yönetilmek değil mi?’ düşüncesini, çağımıza ve sınırlı imkânlarına uygulamaya çalışalım: Bugün demokrasiyi benimsemiş gibiyiz; seçmenleri Eflâtun’un öne sürdüğü gibi sınırlayamayız; ama yönetici olacaklardan çok şey isteyebiliriz. Böylece Eflâtun’un hayâl eder gibi göründüğü demokrasi ve aristokrasi karışımını sağlayabiliriz. Dediği şekilde, devlet yöneticilerinin hekimler gibi, özel ve tam bir eğitim görmeleri şart koşulabilir. Bunu kavgasız gürültüsüz kabul edebiliriz. Üniversitelerimizde siyasal bilgiler ve yöneticilik şûbeleri kurabiliriz. Bu şûbeler gerektiği gibi çalışmaya başlayınca, buralardan mezûn olmayanların siyâset hayatına atılmalarını önleyebiliriz. Hattâ kişinin, ancak eğitim gördüğü dalda mevkî sahibi olmasını sağlayabiliriz. Böylece, demokrasimizin çürük yanı olan, o karmaşık işe atanma düzeni, ortadan kalkmış olur. Seçmenler gerektiği gibi eğitim görmüş, yetenekli, kendini aday olarak ortaya koyan herkesi seçebilir. Hükümet makamlarının, üniversite okumuş kimselere ayrılması konusunda, bu plânı tam demokratik yapmak için bir tek değişiklik gerekebilir: Bu da, bütün kadın ve erkeklerin, ana babalarını maddî imkânları ne olursa olsun, üniversite okuyabilmesi ve siyâset hayatında ilerlemesi için, yolu açacak olan bir eğitim görebilme eşitliğidir. Belediyeler, vilâyetler ve devletler, belli bir yetenek düzeyinde olduğunu ispat eden ve ana babaları tarafından maddî destek görüp okumasına devam edemeyecek durumda olan ilki, ortayı, liseyi bitirmiş kişilere burs sağlayabilir pekâlâ. Bu da adına lâyık bir demokrasi olur işte.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Eflâtun da İdeal Devletinin pek uygulanamayacağını bilmiyor değil. Erişilmesi güç bir ideal çizmiş olduğunu kabul ediyor; ama insanın anlamı, daha iyi bir dünya hayâl edebilmesinde ve hiç olmazsa bir kısmını gerçekleştirebilmesindedir. “İnsan, idealler kuran bir hayvandır,” diyor. “Önceye ve sonraya bakıp olamayan şey için iç çekiyorum.” Üstelik bütünüyle boşuna değildir bütün bu tür düşünceler. Nice hayâller biçimlenip geleceğe dönmüş ya da insanın uçabileceğini gösteren İkaros’un düşüncedeki gibi kanatlanıp uçmuştur. Sadece bir resim bile çizmiş olsak, hareketimiz ve davranışımız için bir hedef ve örnek olabilir. Bu resmi görenlerin sayısı arttıkça, uzaktan ışığı parıldayan İdeal Devlet haritaya girmek için bir yol bulacaktır. “Gökte böyle bir devletin örneği kurulmuş duruyor, dileyen bakabilir ona, baktıkça da kendini ona göre ayarlar. Ancak bu devleti yeryüzünde görecek miyiz, bilinmez… Böylece o devletin yasalarına, sadece o yasalara göre hareket edecektir insan.”

İyi adam, en kötü yapılı devlette bile mükemmel yasayı uygulayabilir.

Bütün bu kuşku konusu şeylere rağmen, Eflâtun, idealini gerçekleştirebilecek fırsatı bulduğunda, kendini tehlikeye atacak kadar yiğitlik göstermişti. M.Ö. 387 tarihlerinde, gelişip büyüyen ve güçlenen Sicilya’nın başkenti Siraküza’nın kralı, Dionysius, ülkesinde İdeal Devleti kurması için Eflâtun’u çağırmıştı. Filozof da, tek bir kişiyi eğitmenin, bütün bir halkı eğitmekten daha kolay olduğunu düşünerek, bu çağrıya gitmişti. Ancak Dinoysius, Eflâtun’un, kendisinden önce filozof olmayı istediğini, yoksa krallıktan vazgeçmeyi şart koştuğunu öğrenince, iş suya düştü. İlişki korkunç bir kavgayla sona erdi.

Ömrünün son yılları oldukça mutlu geçmiş olmalı Eflâtun’un. Öğrencileri dünyanın dört bir yönüne dağılmışlardı. Onların başarıları Eflâtun’a her yerde saygı duyulmasını sağlamıştı. Akademisinde sakin bir hayat sürüyordu. Çevresinde toplanan öğrencileri arasında dolaşıyor, onlara, araştırma yapmaları için birtakım sorunlar ve görevler veriyordu. Aralarına döndükçe, verdiği ödevleri istiyordu. La Rochefoucauld, “Nasıl ihtiyarlanır, bunu pek az kişi bilir,” demiştir. Eflâtun iyi biliyordu bunu: Solon gibi öğrenmek ve Sokrat gibi öğretmek, hevesli gençlere kılavuzluk etmek ve zihinsel yoldaşlık tutkusunu uygulamakla.

Öğrencilerinden biri, Eflâtun’u düğününe çağırmıştı. Seksen yaşındaki düşünür, sevinçle eğlenenler arasına katıldı. Ama zaman güle oynaya geçip giderken, yaşlı filozof evin sessiz bir köşesine çekildi, biraz kestirmek üzere bir koltuğa çöktü. Sabahleyin şölen sona erdiğinde, eğlenceden yorgun düşenler onu uyandırmaya geldiler. Bir de baktılar ki, geceleyin hiç sesi çıkmadan uykusunda öbür dünyaya göçüp gitmiş. Bütün Atina mezarına kadar ardından yürüdü.

İKİNCİ BÖLÜM ARİSTO VE YUNAN BİLİMİ

I. Aristo (Aristotales)

M.Ö. 384'TE doğan sekiz –kimine göre yirmi- yıl Eflâtun'un öğrencisi olmuştu. Aristo'nun felsefî düşüncelerinde sık görülen Eflâtun'a karşı çıkanlarda bile rastlanan Eflâtunculuk, bu sürenin sekiz yıldan fazla olduğunu gösterir.

Ne var ki, ikisi de dâhiydi. Ateşle barut yan yana durur, iki dâhi bir arada olabilir mi? Eflâtun, barbarlar ülkesi olan kuzeyden geldiği söylenen, bu garip, yeni öğrencisinin büyüklüğünü anlamıştı.

M.Ö. 344'te, Makedonya Kralı Philip, oğlu Büyük İskender'in eğitimini üzerine alması için, Aristo'yu, Pella'daki sarayına çağırdı.

Büyük İskender, o sıralarda on üç yaşında haşarı bir çocuktu; tutku doluydu, üstelik saralı biriydi ve alkolik denecek kadar çok içiyordu. Bütün eğlencesi, kimsenin dizgin vuramadığı vahşî atları eğitmekti. Lav püsküren bu yanardağın ateşi sönecek cinsten değildi. Nitekim iki yıl sonra tahta çıkıp dünyada at koşturmak üzere felsefeyi bıraktı.

Bu arada hayat, filozofumuzun baş edemeyeceği kadar karışmıştı. Bir yandan, İskender'e tanrı olarak tapmayı kabul etmeyen yeğeni Kalisthenes'in idamına karşı çıktığı için, İskender'le arası bozulmuştu. Ve İskender de, gücünün filozofları bile öldürtecek derecede her şeye yettiğini belirterek karşılık vermişti. Öte yandan, İskender'i Atinalılara karşı savunma çabası içindeydi Aristo. Yunan dayanışmasını yurtseverliğe tercih ediyor, bayağı üstünlükler ve kavgalar bitse, kültürle bilimin daha iyi gelişeceğini düşünüyordu. İskender de, Goethe'nin Napolyon konusunda göreceği şeyi görmüştü. Kargaşa içindeki, sayısız cepheli bir dünya felsefe birliği. Özgürlüğe aç Atinalılar, Aristo'ya homurdanıyorlardı. İskender, düşman şehrin göbeğinde Aristo'nun heykelini diktirince kudurdular. Bu kargaşa içinde Aristo, *Etika*'sının verdiği izlenimden apayrı bir izlenim bırakmaktadır: Soğuk değil, ama insandışı bir durgunluğu olan bir adam. Ne var ki, aynı zamanda dört bir yanı düşmanlarla çevrili durumda, büyük işinin arkasını bırakmayan bir savaşçı da. Eflâtun'un Akademi'deki izleyicileri, Sokrat'ın hatiplik okulu, Domosthenes'in keskin sözlerinin etkisi altındaki kızgın kalabalıklar; Aristo'nun sürülmesi ya da öldürülmesi için entrikalar çeviriyorlar, bağırışıp duruyorlardı.

Derken, İskender ansızın öldü (M.Ö. 323). Atina yurtsever bir sevinç içinde kaynaştı; Makedonya Partisi devrildi, Atina'da bağımsızlık ilân edildi. İskender'in halefi ve Aristo'nun yakın dostu Antipater, baş kaldıran şehre doğru yürüdü. Makedonya Partisi üyelerinin çoğu kaçtı. Eurymedon adında bir başrahip, Aristo'ya karşı bir iddiada bulundu: Aristo'nun, duâ ve sunakların anlamsız şeyler olduğunu ileri sürdüğünü açıkladı. Aristo, Sokrat'ı öldürenlerden çok daha düşman jüriler ve yığınlar tarafından yargılanmak üzere olduğunu fark etti. Akıllıca davranarak, felsefeye karşı bir defa daha günah işlemesi için Atina'ya fırsat vermeyeceğini söyleyip, şehirden ayrıldı. Korkaklıkla ilgisi yoktu bunun. Atina'da suçlanan herkes, sürgün cezâsını tercih edebilirdi. Aristo *Chalcis*'de hastalandı. Diogenes Laertius, yaşlı filozun, her şeyin kendisine arka çevirdiğini görüp, hayâl kırıklığı içinde baldıran içerek intihar ettiğini söyler. Her nasılsa, Aristo bu hastalığından kurtulamadı. Atina'dan ayrıldıktan birkaç ay sonra (M.Ö. 322) tek başına kaldı ve böylece öldü.

II. Aristo'nun Eseri

Krallar Kralı'nın öğretmeni için öğrenci bulmak, işten değildi. Aristo elli üç yaşında, okulu Lyceum'u

kurduğunda, öyle bir öğrenci akını oldu ki, düzeni sağlamak için, birtakım karmaşık çarelere baş vurulması gerekti.

Bu okul, Eflâtun'un kurduğu okulun eşi değildi sadece. Eflâtun'un Akademi'si öğrenimi, matematikle düşünce ve siyâset felsefesine adamıştı. Lyceum ise daha çok biyolojiye ve doğal bilimlere öncelik verdi. Plinius'a bakılacak olursa, Büyük İskender'in avcılarına, av korucularına, bahçıvanlarına ve balıkçılarına verdiği talimâta göre, Aristo'nun zooloji ve botanik ile ilgili dilediği her şey kendisine getirilmiş. Bazı eski yazarlara göre de, Yunanistan'ın ve Asya'nın dört bir bucağına yayılmış olan bin kadar insan, Aristo'nun emrinde, türlü ülkelerdeki yerli bitki ve hayvanlardan örnekler toplamışlar; Aristo dünyanın ilk büyük hayvanat bahçesini bu sayede kurabilmişti.

İyi ama, başarıya ulaşabilmesi için gerekli parayı nereden bulmuştu Aristo? Geliri artmıştı çünkü. Üstelik Yunanistan'ın en güçlü hükümet adamlarından birinin servetine ortak olmuştu. Athenaeus (biraz abartmış da olsa), Büyük İskender'in Aristo'ya, fizik ve biyoloji araştırması ve araçları için, 800 altın (bugünün parasıyle aşağı yukarı altmış milyon lira) verdiğini söyler.

Bu eşsiz kaynak ve sayısız imkânların yanı sıra, Aristo'nun nelerden, ne gibi araçlardan yoksun olduğunu da unutmamamız gerek. Zaman bildiren saatı, ısı değişmelerini ölçecek termometresi ve barometresi yoktu. Göklere teleskopsuz bakmak zorundaydı. Bir cetvelle, pergelden başka bir şeye sahip değildi. Kimyasal analiz, doğru uzunluk ve ağırlık ölçüleri, matematiğin fiziğe uygulanması gibi işlemler bilinmiyordu. Maddenin çekim gücü, çekim yasası, elektrik olayları, kimyasal maddelerin birleşme şartları, hava basıncı ve etkileri, ışık ve yanma gibi olayların niteliği; kısaca, çağdaş bilimin fizik kuralları üzerine dayandığı olaylar, insan bilgisi dışındaydı.

Teleskopu olmadığından Aristo'nun astronomisi çocuksu bir hayâl oyunu olarak kalıyor; mikroskopu da olmadığı için, biyolojisi sürekli yanlış yollara sapıyordu. Nitekim Yunanistan, sınaî ve teknik buluş bakımından, öteki eşsiz başarılarının genel düzeyinin çok altına düşmüştü. Hiçbir şeyi umursamayan köleler dışında, bütün Yunan halkının, zanaatlarını hor görmeleri, yanlışları açığa çıkaran ve elde edilebilecek imkânları önceden kestirmeye yarayan makinelerle, imalât usulleriyle doğrudan doğruya temasa gelebilmelerini engelliyordu. Teknik buluşlar, kendilerini ilgilendirmeyecek ve onlara herhangi bir maddî çıkar sağlamayacak kişiler için geçerliydi ancak. Kölelerin, pek ucuza elde edilmesi de buluşları geciktirmiş olabilir. Beden gücü makineden henüz daha ucuzdu. Böylece; Yunan ticareti Akdeniz'i buyruğu altına alırken, Yunan felsefesi Akdeniz düşüncesini fethederken, Yunan bilimi doğru yoldan sapmış bulunuyordu. Yunan zanaatı da, Yunanlıların bir yıl önce Knossos, Tiryns ve Mikene'yi istilâ ettikleri zamanın düzeyindeydi. Aristo'nun pek ender deney yapması da bundan olsa gerek. Deney mekanizmaları yoktu henüz; genel ve sürekli gözlemlerle yetinmek zorundaydı. Buna rağmen kendisi ve yardımcıları tarafından toplanan geniş bilgi yığını, yine de bilimin ilerlemesine ön ayak olmuş, ders kitaplarına iki bin yıl süreli temel sağlamıştı. İnsan eserinin büyük başarılarından biridir bu da.

Aristo yüzlerce eser yazmıştır. Bazı eski yazarlar, bunların sayısının 400, bazıları 1000 cilt kadar olduğunu söyler. Bu kitapların ancak bir kısmı günümüze kalmıştır, yine de başlı başına bir kitaplık sayılır. Şimdi bu kitaplığın kapsamını kavramaya çalışalım:

Önce "*mantık*" eserlerini sıralayalım:

"*Kategoriler*" (var olan üzerine deyişlerin ana biçimleri); "*Önerme Üzerine*", "*Analitika I*" (Tasım üzerine); "*Analitika II*" (tanıtlama, tanım, sınıflama ve bilginin ilkeleri üzerine); "*Topika*" (Diyalektik tasımlar üzerine); "*Peri Sophistikon Elegkhon*" (Sofistlerin yanlış çıkarımları üzerine); bu eserler

sonradan *Peripatetik* (Gezinen) filozoflar tarafından Aristoteles'in "*Organon*"'u (Aracı) adı altında toplanmış ve yayımlanmıştır ki, bu doğru düşünmenin aracı anlamınadır.

İkinci olarak "*bilimsel*" eserler geliyor:

"*Fizik*", "*Gökler Üzerine*", "*Meteoroloji*", "*Doğa Tarihi*", "*Rûh Üzerine*", "*Hayvanların Ayrımı*", "*Hayvanların Hareketi*" ve "*Hayvan Soyları*".

Üçüncü olarak "*estetik*" eserler geliyor:

"*Hatiplik*", "*Sanat Öğretisi*."

Dördüncü olarak da "*felsefi*" eserler var:

"*Etika*" (*Ahlâk*), "*Politika*" ve "*Metafizik*."

Bunun Yunanistan'ın Encyclopedia Brittanica'sı olduğuna kuşku yok: Güneş altında ya da çevresindeki her soruna yer verilmiştir içinde.

Bu denli bilimsel yönden araştırıcı bir zihin, elbette şiirden uzak olacaktı. Aristo'da dramcı-filozof Eflâtun'un sayfalarını baştan başa süsleyen edebî güzelliği aramayalım. Aristo'nunki, içinde felsefenin masal ve hayâle büründüğü (anlamının da ister istemez belirsizleştiği) büyük edebiyat değil; teknik, soyut ve yoğun bir bilimdir.

III. Mantığın Kurulması

Aristo'nun ilk büyük başarısı, kendinden öncekilerden hemen hemen hiçbir şey almadan, bütünüyle kendine ait denebilecek yeni bir bilimi, Mantık'ı yaratmış olmasıdır.

Mantık, doğru düşünme sanatı ve yöntemidir. Her bilimin, her düşünce düzeninin ve sanatın yöntemi mantıktır. Müzikte bile mantık vardır.

Sokrat'ın tanımlar üstünde direnmesinin, Eflâtun'un ise her bir kavramı inceden inceye işlemesinin ardında, bu yeni bilim gizliydi. Aristo'nun tanımlar üstüne yazdığı küçük eser, mantığının bu kaynaktan nasıl yararlandığını gösterir.

Bir nesneyi ya da terimi nasıl tanımlayacağız? Aristo, her tanımın iki bölümü olduğunu, iki sağlam ayak üzerinde durduğunu söylüyor: Önce yapılacak şey; sözkonusu nesneyi, bir sınıf ya da gruba sokmaktır, bu sınıf ya da grubun nitelikleri, aynı zamanda nesnenin kendine de aittir. Böylece, insan her şeyden önce bir hayvandır. Sonra da nesnenin, kendi sınıfındaki öteki şeylerden ne bakımdan ayrı olduğunu gösterir. Yani insan, Aristo sisteminde rasyonel (akıllı) bir hayvandır; "özel ayrılığı," öteki hayvanlardan farklı olarak akıllı oluşundandır.

Şimdi, Aristo'nun, Eflâtun'la çatışmasına yol açan, şu ünlü "evrenseller" sorununa geliyoruz: Günümüze kadar sürecek olan ve bütün Ortaçağ Avrupa'sını, "realistler" (gerçekçiler) ve "nominalistler" (adçılar) diye ayıracak olan savaşın ilk çatışmasıdır bu. Aristo, herhangi bir cins ismine, bir sınıftaki öğelere genel olarak uygulanabilecek herhangi bir ad'a evrensel diyordu. Böylece hayvan, insan, kitap, ağaç, evrenseldirler. Ancak bu evrenseller, elle tutulabilecek nesnel gerçekler değil, öznel kavramlardır; bunlar ad'dır (nomina) nesneler (obje) değildir. Bizim dışımızda bütün var olanlar, türel

(*generik*) evrensel nesneler dünyası değil, özel ve özgül nesneler dünyasıdır. Ama, genel-insan, ya da evrensel-insan düşüncede vardır. Dış bir varlık ya da gerçek (*realite*) değildir.

Aristo'ya göre, Eflâtun, evrensellerin nesnel varlıkları olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim Eflâtun evrenselin, özelden çok daha sürekli, önemli ve gerçek olduğunu, özelinse; kıyıya durmadan vuran dalgaların üzerinde bir dalgacık olduğunu söylemişti. İnsanlar doğar, ölür, ama insan sonsuza sürer gider.

Her şeye rağmen, Aristo'nun sağlıklı bir davranışı vardır: Hemen hemen çağdaş anlamda bir gerçekçidir. Eflâtun öznel bir geleceğe gömülmüşken, o nesnel 'şimdi' ile uğraşmaya kararlıdır. Sokratçı-Eflâtuncu tanımlamada nesnelerden ve olaylardan kuram ve fikirlere; özellerden genellere, bilimden skolatisizme doğru kaymaya bir eğilim vardı. Sonunda Eflâtun genellere, öylesine kendini kaptırdı ki, özel şeyleri belirleyen bu geneller oldu. Fikirlere öyle bağlandı ki, olguları tanımlayan ya da seçen bu fikirlerdi artık. Aristo nesnelere, "doğanın solmayan yüzüne" ve gerçeğe dönmeyi öğütlemektedir. Somut ayrıntıları, kanlı canlı özeli tutkuyla seçmektedir. Yani Eflâtun genele ve evrensele öylesine tutkundu ki, Devlet'inde mükemmel bir devlet meydana getirmek isterken, özeli yok etmişti.

Ama, tarihin her zamanki ince alaycılığıyle, bu genç savaşçı, saldırdığı yaşlı öğretmeninin birçok niteliklerini benimsemiştir. Yerdiğimiz şeylerin çoğu kendimizde de vardır: Nasıl ancak benzer şeyler çatışırlar ve yine benzer şeyler verimli bir şekilde karşıt tutulabilirse, en yaman savaşlar da amaç ve inançlardaki farklı değişikliklerden çıkar. Haçlı şövalyeler Selâhaddin Eyyubî'yi, dostça çatışılabilecek bir bey olarak görmüşlerdi önce. Ama Avrupalı Hıristiyanlar birbirlerine girdiklerinde, en kibar düşman bile kaçacak delik arıyordu. Aristo'nun Eflâtun'a karşı böylesine amansız davranması, kendinde büyük çapta Eflâtunculuk olduğundandır.

Aristo'nun felsefe eserleri arasında, hattâ en kendine özgü olanı tasım öğretisidir. Bir tasım üç önermeden meydana gelir. Üçüncüsü (sonuç), öteki iki önermenin ('ilk' ve 'ikinci' öncüller) kabul edilmiş olan hakikatinden doğmaktadır. Sözgelişi, insan akıllı bir hayvandır. Öte yandan, Sokrat bir insandır; o hâlde Sokrat aynı zamanda akıllı bir hayvandır. Matematik bilen hemen görecektir ki, tasım'ın yapısı, 'aynı şeye eşit olan iki şey, birbirlerine eşittir'e benzer. A, B ise, C de A ise o hâlde C, B'dir. Güçlük şuradadır: Tasımın ilk öncülünün doğrulanması gereken asıl şeyi ispatlanmış gibi kabul etmesindedir. Çünkü Sokrat akıllı değilse (insan olup olmadığı da sorulmuyor ayrıca), insanın akıllı hayvan olduğu evrensel açıdan doğru olmaz. Ama tasımın, hakikati ortaya çıkarmaya yarayan bir mekanizmadan çok, düşüncenin ortaya konup açığa çıkarılması için baş vurulan bir yol olduğu gözüküyor.

IV. Bilimin Düzenlenmesi

1. Aristo'dan Önce Yunan Bilimi

"Sokrat insanlığa felsefeyi, Aristo ise bilimi verdi," der Renan. "Sokrat'tan önce bilim vardı; vardı ama, Sokrat ve Aristo'dan sonra dev adımlarla ilerledi. Bu ilerleme onların kurmuş olduğu temele dayanıyordu." Aristo'dan önce bilim, ana karnındaki cenin gibiydi, Aristo'yla doğdu.

Yunan uygarlığından başka uygarlıklar da bilim yollarını araştırmışlardı. Ancak, hâlâ tam olarak çözülemeyen çivi ve hiyeroglif yazılarından anlayabildiğimiz kadarıyle, bu bilimler teolojiden ayrılmıyordu. Yunan uygarlığı öncesi halk toplulukları, doğada anlamı belirsiz her olayı, doğaüstü bir

etkenle açıklamaya çalışmışlardı. Yani, her yerde tanrılar vardı. Kozmik karmaşıklığı ve esrarlı olayları doğal olarak ilk açıklayanlar, İyonyalı Yunanlılar olmalı. Bunlar fizikte özel olayların doğal nedenlerini, felsefedeyse bütün doğal bir kuramını araştırmışlardı. "Felsefenin babası" denilen Thales (M.Ö. 640-550) her şeyden önce bir astronomdu. Tanrı diye taptıkları, güneş ve yıldızların ateşten toplar olduğunu söyleyerek, Miletos'un yerli halkını şaşkına çevirmişti. İlk olarak astronomi ve coğrafya haritaları çizen Yunanlı Anaksimendros (M.Ö. 610-540), Thales'in öğrencisiydi. Evrenin toplu bir yığın olarak başladığını, nesnelerin sonradan karşıtlara ayrılarak çıktığını, astronomik tarihin, evrimle yok olan sayısız dünyalar hâlinde, belli dönemlerde kendini tekrarladığını; yeryüzünün, içinde bulunan itici kuvvetler arasındaki denge sâyesinde uzayda kıpırdamadan durduğunu; bütün gezegenlerin bir zamanlar sıvı hâlindeyken, sonradan güneşin etkisiyle buharlaşmış olduğunu; hayatın ilkin denizlerde başladığını, sonradan deniz yatışınca karaya çıktığını; karada kalan bu hayvanlardan bazılarının, soluma yeteneği kazandığını ve böylece bütün sonraki kara hayatını doğurduğunu; insanın başlangıçta, bugünkü biçimde olamayacağını, çünkü insanın ilk ortaya çıktığı zaman, yeni doğuşta kendi kendini koruyabilecek durumda olmadığını, erginlik çağı uzun olduğu için de sağ kalmasına imkân olmadığını söylemişti. Başka bir Miletoslu, Anaksimenes (M.Ö. 450 sıraları) de, nesnelerin ilkel durumunu, sonradan rüzgâr, bulut, su, toprak ve taş olarak yavaş yavaş yoğunlaşan gevşek bir yığın olarak çizmiştir. Maddenin üç biçimi olan gaz, sıvı ve katı yoğunlaşmanın dereceli aşamalarıydı. Depremler başlangıçta, sıvı olan bir toprağın katılaşma nedeniydi. Hayat ve rûh bir bütündü. Her şeyde ve her yerde var olan yaygın ve can verici bir güçtü. Perikles'in öğretmeni Anaksagoras (M.Ö. 500-428), güneş ve ay tutulmalarını doğru olarak açıklamış gibi görünüyor. Bitki ve balıklarda solunum işlemini de ortaya çıkarmıştır. İnsan aklını da; elin serbestçe kullanılmaya başlanmasıyle açıklamaktadır. Bütün bu adamlardaki bilgi yavaş yavaş bilime dönüşmüştür.

Servetinden ve servetin doğuracağı kaygılardan kaçarak Efes'te, tapınak direkleri arasındaki gölgelikte, incelemeler yapmak üzere yoksul bir hayatı seçen Herakleitos (M.Ö. 530-470), bilimi, astronomiden alıp günlük sorunlara çevirmiştir. "Her şey durmadan akıyor ve değişiyor," demişti. En durgun maddede bile göze görünmeyen bir akış, bir hareket vardır. Kozmoz tarihi tekrarlanan dönemler hâlindedir. Hepsi de ateşle başlayıp ateşle son bulur. "Her şey mücadeleyle doğar ve ölür," der, Herakleitos. "Savaş her şeyin babası ve kralıdır. Kimini tanrı, kimini insan yapmıştır. Kimini özgür, kimini köle." Mücadele olmayan yerde çürüme vardır: "Sarsıntı geçirmeyen karışım, bileşkenlerine ayrılır." Bu değişim, mücadele ve seçim akışında değişmeyen tek yasadır. "Her nesne için ayrı olan bu düzeni ne tanrılar, ne de insanlar yapmıştır. Tâ başlangıçtan beri vardı, şimdi de var, gelecekte de var olacaktır." Empedokles (M.Ö. 445'te Sicilya'da) evrim fikrini daha ileri bir aşamaya götürmüştür. Organlar kendiliklerinden değil, doğasal bir seçimle meydana gelir. Doğa, organları türlü yollarla biraraya getirerek, organizmaları defalarca dener, sınar. Bir aradalık düzeni, ortamın ihtiyaçlarını karşıladığı zaman, canlı sağ kalmakta ve kendini durmadan çoğaltmaktadır. En sonra da Leukippos (M.Ö. 445 sıraları) ve Demokritos (M.Ö. 460-360) ile maddeci, gerekirci (determinist), atomcu olan Aristo öncesi bilimin son aşamasına geliyoruz. "Her şey," der Leukippos, "Zorunluluk yüzünden doğar." Demokritos da: "Gerçekte atomlardan ve boşluktan başka şey yoktur," der. Algılama nesnenin duyu organına fırlattığı atomlar sâyesinde olmaktadır. Sayısız dünyalar olmuştur, vardır, olacaktır. Her an gezegenler birbirleriyle çarpışıyor, ölüyor ve aynı boyut ve biçimlerle, atomların seçme yoluyla birleşmesi sâyesinde Kaos'tan yeni dünyalar doğuyor. Niyet diye bir şey yok, evren bir makinedir.

Bu baş döndürücü, üstünkörü özet, Aristo'dan önceki Yunan biliminin hikâyesiydi. Bu öncülerin deney ve gözlem araçlarından yoksun olarak çalışmak zorunda kaldığını düşünecek olursak, böyle acemice davranışları bağışlanabilir. Yunan zanaatının kölelik kâbusu altında uyur kalması, bu göz kamaştırıcı başlangıçların tam olarak gelişmesini önledi. Atina'daki siyasal hayatın hızla karışıklığa

gitmesi de Sofistleri, Sokrat'ı ve Eflâtun'u fiziksel ve biyolojik araştırmalardan, ahlâk ve politika kuramları yoluna saptırdı. Aristo'nun büyük yanlarından biri, Yunan düşüncesinin bu iki yolunu, fiziği ve ahlâkı kapsayıp birleştirecek ölçüde yetenekli ve yürekli olmasıdır. Öğretmenini aşıp geriye giderek, Sokrat öncesi Yunan'da bilimsel gelişimin kaçan ipliğini yeniden yakalamış, onların başardığı esere daha güçlü ayrıntılar ve daha değişik gözlemle devam etmiş ve biriken bütün sonuçları örgütlü bir bilimin göz kamaştırıcı bütünü hâline getirmiştir.

2. Doğabilimci Aristo

Burada tarihsel sırayı izleyerek, büyük düşünürün "Fizik" adlı eseriyle işe başlarsak, hayâl kırıklığına uğrarız. Çünkü aslında bu eser fizik değil, bir metafizik eserdir. Madde, hareket, uzay, zaman, sonsuzluk, neden ve "en son kavramlar" vb. konular anlaşılması güç incelemelerdir. Daha canlı görünen bölümlerden biri Demokritos'un "boşluğu"na saldırısıdır. Aristo: "Doğada boşluk olamaz," der. Çünkü boşlukta bütün cisimler aynı hızla düşerler. Bu imkânsız olduğuna göre, "var olduğu sanılan boşluğun içinde hiçbir şey olmaması gerekir." Aristo'nun pek ender rastlanan ince alaylarından biridir bu. Doğrulanmamış varsayımlara baltadır. Böylece, kendinden öncekilerin felsefesini küçümser. Eserlerine önsöz olarak, incelediği konu üzerinde kendinden önce gelenlerin düşüncelerini anlatan tarihî hikâyeler yazmak ve bunları her fırsatta vermek filozofumuzun alışkanlıklarındandı.

Bütün bu nedenler yüzünden Aristo'nun astronomisi, kendinden öncekilerden pek fazla ileri gitmiyor. Sözgelişi, Pitagoras'ın, güneş sistemimizin merkezi olduğu görüşüne katılmıyor. O şerefi yeryüzüne yakıştırma yoluna gidiyor. Ama meteoroloji üzerine yazdığı küçük eseri parlak gözlemlerle dolu. Sadece düşünceye dayanan açıklamaları bile aydınlatıcı ateşler saçıyor. "Bu bir çember dünyasıdır," diyor. Güneş durmadan denizi buharlaştırıyor, ırmakları ve pınarları kurutuyor ve sonunda sınırsız ummanı çıplak bir kaya hâline getiriyor; öte yandan göğe çıkan ve ırmaklar denizleri oluşturuyor yeniden. Her yerde, gözle görülmeyen etkin bir değişiklik sürüp gidiyor, Mısır, "Nil'in eseridir," binlerce yüzyıl kalıntılarının ürünüdür. Bir yandan deniz karaya sokulmak isterken, öte yandan kara parçaları, çekingen bir şekilde denize doğru uzanıyor. Yeni kıtalar ve denizler meydana geliyor. Eski denizlerle kara parçaları kayboluyor ve dünyanın bütün yüzü, bir büyük gelişim ve çözülüm hâlinde değişiyor, değişiyor. Bazen bu geniş olaylar birdenbire oluyor ve uygarlığı, hattâ hayatın jeolojik ve maddî temelini yıkıyor. Büyük doğal afetler yeryüzünü zaman zaman çıplak bırakmış, insanı başlangıcına geri getirmiştir. Sisyphus olayı gibi, uygarlık en son noktasına eriştikten sonra barbarlığa dönmüş, her şeyi bir kalemde silip yeniden işe başlamıştır. Böylece, aynı buluşlar ve keşifler, hemen hemen "sonsuz tekrarlanış" hâlindeki birbirini izleyen uygarlıklarda yeniden ortaya çıkmış, ağır iktisadî ve kültürel birikimin aynı "karanlık-çağları", öğrenim, bilim ve sanatın aynı "yeniden-doğuşları" yer almıştır. Halk arasında yaşayan bazı masalların eski kültürlerden kalma, belli belirsiz gelenekler olduğunda kuşku yoktu. Böylece insanın hikâyesi kısır bir döngü içinde sürüp gitmektedir; çünkü kendisini taşıyan yeryüzüne hâlâ egemen olamamıştır.

3. Biyolojinin Temeli

Aristo, hayvanat bahçesinde dolaşarak düşündükçe, hayatın sonsuz çeşitliliğinin, bütün halkaların birbirinden hemen hemen farksız bir zincir gibi olacağına, sürekli bir sıra izleyecek şekilde düzenlenebileceğine inanıyordu. Nesnelerin yapılışında ya da yaşayış biçiminde, üretimde ya da yetişimde, duyuda ya da duyguda, her bakımdan, en aşağı organizmalardan en yükseğine kadar, ufacık derece farkları ve ilerlemeler vardır. Bu ölçeğin en alt katında canlıyı "ölü"den ayıramayız hemen hemen; "doğa, cansızlar ülkesinden canlılar ülkesine öyle dereceli bir geçiş sağlamaktadır ki, onları

ayıran sınır çizgisi belirsizdir, varla yok arasıdır.” Cansızlarda bile bir ölçüde hayat olabilir. Öyle türler de vardır ki, bunlara kesinlikle bitki ya da hayvan demek güçtür. Bu aşağı organizmalar, birbirlerine çok benzedikleri için, onları kendilerine özgü cins ve türlere ayırmak, nasıl hemen hemen imkânsızsa, hayatın bu düzeninde dereceler ve ayrılıklar da, görev ve biçim çeşitliliği kadar ilginçtir. Ama bu büyüleyici yapı zenginliği arasında insanı bazı şeyler kesinlikle belirlemektedir. Sözgelişi hayat, karmaşıklık bakımından olsun güç bakımından olsun, ağır ağır gelişmiştir. Zihin, yapı karmaşıklığı ve biçim hareketliliğine uyarak ilerlemiştir. Görev konusunda gittikçe artan bir uzmanlaşma olmuştur. Fizyolojik kontrolsa, sürekli olarak gittikçe merkezleşmiştir. Hayat yavaş yavaş kendine bir sinir sistemi, bir de beyin yapmıştır. Zihinse, çevresine egemen olmak için azimle ilerlemiştir.

Burada ilgimizi çeken şey, gözüne çarpan bütün bu aşamalar ve benzerlikler karşısında Aristo’nun, evrim kuramını ortaya koymamış olduğudur. Empedokles’in ‘Bütün organların ve organizmaların en uygun olanı sağ kalır,’ diyen öğretisiyle; Anaksagoras’ın, ‘insan ellerini hareket etmek için değil, iş görmek için kullandığında akıllanmıştır,’ fikrini kabul etmemektedir. Tam tersine, ‘insanın ellerini kullanmasının nedeni akıllanışındadır,’ demektedir Aristo. Doğrusu biyoloji bilimini kuran biri için, mümkün olduğu kadar çok yanlış yapmaktadır. Sözgelişi, üretimdeki erkek öğenin rolü sadece kışkırtmak ve çabuklaştırmaktır, der. Şimdi partenogenesis deneylerinden öğrenmiş olduğumuz gibi, meni hayvancığının asıl görevinin yumurtayı döllemekten çok, erkeğin aktarılabilecek niteliklerini embriyon’a vermek ve böylece çocuğa iki atasal soyun güçlü bir değişkenini, yeni bir karışımını sağlamak olduğu aklına gelmemiştir. Teşrih denen şey olmadığı için, sık sık fizyolojik yanlışlar yapmakta, kaslar üstüne hiçbir şey bilmemektedir; hattâ varlıklarından bile habersizdir. Pis ve temiz kan taşıyan damarların farklı olduğunu bilmez; beynin kanı soğutan bir organ olduğunu düşünmektedir. Erkeğin kafatasında, kadınınkinden daha çok eklem olduğunu düşünmesi ve erkeğin her iki yanında sadece sekiz kaburgası olduğuna inanması hoş görülse bile, kadında erkekten daha az diş olduğunu söylemesi bağışlanamaz. Oysa, kadınlarla ilişkisinin pek de yakın olduğu söylenirmiş!

Bütün bunlara rağmen Aristo, biyolojide kendinden önceki herhangi bir Yunanlıdan çok daha büyük ilerleme gösteriyor. Kuşlarla sürüngenlerin yapı bakımından büyük benzeşme içinde olduklarını; maymunun, dört ayaklılarla insan arasında bir yeri olduğunu söylüyor. Hattâ bir yerde cesâreti ele alıp insanların tek bir hayvan grubuna, yavru doğuran dört ayaklılara (bugünkü “memeliler”) ait olduğuna bile değiniyor. “Rûh, bebeklik çağındayken, hayvanların rûhundan farksızdır,” diyor. Aydınlatıcı bir gözlemde bulunarak insanın yediğinin, yaşayış biçimini belirlediğini söylüyor: “Hayvanların bazısı sürü hâlinde yaşar, bazısıysa tek başına ve beğendiklerini besin elde etmeye en uygun biçimde yaşarlar.”

En sonra da embriyoloji bilimini kuruyor: “Büyümeyi başlangıcından beri izleyen kişi, o şeyler üstünde en iyi görüşe sahip kimse olacaktır,” diye yazıyor.

Yunan hekimlerinin en büyüğü Hipokrat (doğumu M.Ö. 460), bir tavuk yumurtasını kuluçka süresinin türlü evrelerinde kırarak deneysel yönetimin iyi bir örneğini vermiş ve bunun sonuçlarını “Çocuğun Başlangıcı” adlı eserinde açıklamıştı. Aristo bunu izlemiş, bugün bile embriyologların hayranlığına yol açan, civcivin gelişmesini tanımlamayı sağlayan deneylerde bulunmuştur. Genetikte yeni birtakım denemeler de yapmış olsa gerek. Çünkü; çocuğun cinsiyetinin erkek husyelerinden gelen meninin taşıdığı kromozomlara bağlı olduğu kuramını kabul etmemekte ve babanın sağ husyesinin iptal edilmesinin, çocukların değişik cinsiyetlerde doğmasını engellemediğini söylemektedir. Birtakım son derece çağdaş kalıtım sorunları koymaktadır ortaya. Elisli bir kadın, bir zenciyle evlenir, çocuklarının hepsi de beyaz olur. Ama bir kuşak sonra zenciler yeniden belirir. “Ara kuşakta karalık nereye saklanmıştı,” diye sorar Aristo. Bu öçüde büyük önemi olan ve akıllıca bir soruyla, Greogor Mendel’in

(1822-1882) çağ açan deneyleri arasında sadece küçük bir adım vardı. Bütün bu biyolojik eserleri bozan yanlışlara rağmen, yine de hepsi, herhangi bir tek kişinin meydana getireceği en büyük anıtı teşkil etmektedir. Bildiğimiz kadarıyla tek tük bazı gözlemler dışında, Aristo'dan önce, biyoloji diye bir şey olmadığını göz önünde tutarsak, sırf bu başarının bir ömre yeteceğini ve ona ölümsüzlük sağlayacağını kabul edebiliriz. Ama bu Aristo'nun daha başlangıcıydı.

V. Metafizik ve Tanrı'nın Niteliği

Aristo'nun metafiziği biyolojisinden gelişmiştir. Dünyada her şey, kendini olduğundan daha büyük bir şey olmaya iten bir iç dürtüyle harekete gelir. Her şey, bir "maddeden" ya da hammaddeden türeyen, biçim ya da gerçek olduğu gibi, aynı zamanda daha yüksek biçimlere erişecek bir madde de olabilir. Böylece insan, maddesi çocuk olan biçimdir; çocuk biçimdir. Embriyon madde; embriyon biçim, yumurta madde. Bu sırayı izleyerek, belli belirsiz, hiçbir biçimi olmayan madde kavramına varıncaya kadar geri gidilebilir. Ama bu biçimsiz madde, bir hiç olacaktır. Çünkü her şeyin bir biçimi vardır. Madde en geniş anlamıyle, biçim olma imkânı demektir. Biçim, maddenin fiilen varlığı, son gerçeğidir. Madde engelleyici, biçim yapıcıdır. Biçim sadece görünüş, yani şekil değildir, aynı zamanda yoğuran güçtür. Maddeyi belli bir şekle ve amaca göre kalıplayan içteki bir zorunluluk, bir dürtüdür de. Maddenin içindeki, potansiyel gücün gerçekleşmesidir biçim. Yapmak, olmak ya da oluşmak için her şeyin içinde bulunan güçlerin toplamıdır. Doğa, maddeye biçimle egemen olmak demektir ki bu hayatın sürekli ilerlemesi ve zaferidir.

Dünyada her şey kendiliğinden belli bir amaca doğru hareket eder. Bir olayı belirleyen türlü nedenler arasında, amacı belirleyen son neden, en kesin ve önemli olanıdır. Doğanın yanlışları ve boşa giden çabaları, amacın biçimleyici gücüne karşı duran maddenin hareketsizliğidir. Hayat görünümünü bozan ucubelerin ve olgunlaşamadan ölen şeylerin nedeni budur. Gelişim, rasgele olmaz. Yoksa yararlı organların evrensel görünümünü ve kuşaklara aktarılmasını nasıl açıklayabiliriz? Her şey, yaradılışı, yapısı ve entelekyası (olgunluğa ulaşması) bakımından, içten içe belli bir yöne doğru güdülür. Tavuğun yumurtasının içi o amaçla yapılmıştır ki, içinden ördek değil, tavuk çıkar. Meşenin meyvesinden söğüt ağacı değil, meşe yetişir. Bu, yeryüzündeki nesnelerin yapısını ve olayları düzenleyen, oluşturan varlıkların dışında Tanrısal bir güç değildir Aristo için. Bu oluşma düzeni içten gelmekte ve nesnenin çeşitinden, görevinden doğmaktadır.

Erginleşmekte olan bir zihnin yarattığı yalın ve insana benzeyen bir Tanrı'nın varlığını kabul etmese bile, Aristo için bir Tanrı vardır. Aristo, hareket hakkındaki soruya o eski bilinmezle yanaşarak, "hareket nasıl başlıyor," diye tekrarlıyor. Madde için düşündüğü tâ başlangıçtan beri var olabilirliği, hareket için kabul etmiyor: Madde sonsuz olabilir, çünkü gelecekteki biçimlerin sürüp giden olabilirliğidir sadece. Ama geniş evreni, sonsuz biçimlerle dolduran hareket ve biçimleniş süreci nasıl ve ne zaman başlamıştır? "Hareketin elbette bir kaynağı vardır," der, Aristo. Sorunumuzu adım adım sürekli geri iterek, sonsuz bir gerilemeye dalmak istemiyorsak, bedeni olmayan, bölünemeyen, uzayda yeri bulunmayan cinsiyeti ve tutkusu olmayan, değişmez, mükemmel ve sonsuzca var olan, hareket etmeyen, ama ilk hareketi sağlayan bir varlığı gerçek olarak kabul etmemiz gerekir. Tanrı yaratmaz, ancak dünyayı harekete getirir ve onu mekanik bir güçle değil, dünyadaki bütün eylemlerin harekete getiricisi olarak hareket ettirir; "Sevilen şey âşığını harekete getirdiği gibi, Tanrı da dünyayı harekete getirir." Doğanın son nedenidir, nesnelerin dürtüsü ve amacıdır, dünyanın biçimidir, hayatının ilkesidir, hayatî süreç ve güçlerinin bütünüdür, büyümesinin kendi içinde bulunan hedefidir, bütünün enerji sağlayan entelekyasıdır. Salt enerjidir.

Yine de her zamanki tutarsızlığıyle, Aristo, Tanrı'yı içine kapanık bir rûh olarak göstermektedir. Oldukça esrarlı bir rûh. Çünkü Aristo'nun Tanrısı hiçbir şey yapmaz. İstekleri, istemi, amacı yoktur. Öyle katıksız bir etkinliktir ki, hiçbir eylemde bulunmaz. Salt mükemmeldir; bu yüzden herhangi bir şey isteyemez; dolayısıyle de bir şey yapmaz. Tek uğraşı, şeylerin özünü seyretmektir. Kendisi bütün nesnelerin özü ve biçimler biçimi olduğu için de, işi gücü kendini seyretmektir. Zavallı Aristo Tanrısı! Hiçbir iş yapmayan tembel kral gibi! "Kral hüküm sürüyor, ama yönetmiyor!"

VI. Sanatın Niteliği ve Psikoloji

Aristo'nun psikolojisi de aynı anlam karanlığı ve belirsizliği içindedir. Birçok ilginç yerler vardır: Aristo alışkanlık gücü üzerinde durmakta, ilk defa neredeyse "insan yaradılışının bir parçası sayılabilecek köklenmiş huydan" söz etmektedir. Çağrışım kuralları, yalın bir şekilde de olsa, burada kesin olarak biçimleniyor. Ama felsefî psikolojinin en önemli iki sorunu da –istem özgürlüğüyle rûh ölümsüzlüğü- aynı kapalılık ve belirsizlik içinde kalıyor. Aristo zaman zaman gerekirci gibi konuşuyor: "Olduğumuzdan başka türlü olmayı doğrudan doğruya isteyemeyiz." Bunu derken, konuşmasına gerekirciliğe aykırı olarak devam ediyor ve bizi kalıplayacak olan ortamı seçerek, olmayı dilediğimiz şeyi seçebiliriz, diyor. Demek ki, dostlarımızı, kitaplarımızı, uğraşmalarımızı ve eğlencelerimizi seçerek kendi huylarımızı kalıplayabiliriz. Gerekircinin buna vereceği hazır cevap, yani seçtiğimiz bu biçimlendirici şeylerin de, bizim önceki şartlanmamız da var olan kalıtım ve ilk ortam tarafından belirlendiği aklına gelmiyor tabiî.

Aristo'nun rûh kuramı ilginç bir tanımla başlıyor: Rûh, herhangi bir organizmanın katıksız hayatî ilkesi, güçlerinin ve süreçlerinin toplamıdır. Bitkilerde rûh, sadece besleyici ve üretici bir güçtür; hayvanlardaysa aynı zamanda duyusal ve harekete getirici bir güçtür; insanda aynı zamanda akıl ve düşüncenin gücüdür. Rûh, bedenin güçlerinin toplamı olarak bedensiz var olamaz; bu iki şey biçimle balmumu gibidir; ancak düşüncede ayrılabilir ama gerçekte tek, organik bir bütündür. Kişisel, özel bir rûh ancak kendi bedeninde var olabilir. Yine de rûh Demokritos'un ileri sürebileceği gibi madde değildir. Aynı zamanda rûh büsbütün ölmez de. İnsan rûhunun akılcı gücünün bir kısmı edilgendir; belleğe bağlıdır ve belleği doğurmuş olan bedenle ölür gider. Ama "etkin akıl," salt düşünce gücü bağımsızdır, bellekle ilgisi yoktur, çürüyüp ölmez. Etkin akıl insandaki bireysel öğeden ayrı olarak evrenseldir. Sağ kalan, geçici sevgi ve istekleriyle kişilik değil, en soyut ve kişidışı biçimiyle zihindir. Kısacası Aristo, ölümsüz kılmak için rûhu öldürüyor; çünkü ölümsüz rûh, gerçeğin bozmadığı "salt düşüncedir." Tıpkı Aristo'nun tanrısının eylemle bozulmamış olan salt etkinlik oluşu gibi.

Psikolojinin daha az tehlikeli bir alanında, daha kendine özgü ve yerinde sözler söylüyor ve neredeyse estetik bilimini, güzellik ve sanat kuramını kuruyor. Sanat, yaratmadır diyor, Aristo. Biçimleme dürtüsü ve duygusal ifâde isteğinden doğar. Aslında sanatın biçimi gerçeğin taklididir; aynayı doğaya tutmaktır. Aşağı seviyedeki hayvanlarda yok gibi görünen bir taklit zevki vardır insanda. Ama sanatın amacı; nesnelerin dış görünüşünü değil, iç anlamını göstermektedir. Çünkü, nesnelerin gerçeği budur, aşırı gitme ve ayrıntı değildir. Bu zihin zevki, bir insanın yükselebileceği en yüksek zevk biçimidir. Böylece, sanat eserinin amacı biçim olacaktır. Her şeyden önce de, eserin yapısının belkemiğini teşkil eden ve biçimin odak noktası olan birlik olacaktır. Sözgelişi, sahne oyununda eylem birliği olması gerekir: Zihin karıştırıcı yan-konular işlenmemeli, konu dışı olaylar ele alınmamalıdır. Ama sanatın görevi; her şeyden önce rûhu arıtmaktır (catharsıs), insanın içini temizlemektir. Toplumsal yasakların baskısı altında birikmiş ve topluma karşı, yıkıcı bir eylemle her an patlak verebilecek olan duygular, sahne heyecanının zararsız biçiminde ele alınıp boşaltılmalıdır. Böylece tragedya "acıma ve korku yoluyla bu duyguların uygun bir şekilde temizlenmesini sağlayacaktır." Aristo, tragedyanın bazı özelliklerini (ilkelerin ve

kişiliklerin çatışmasını) gözden kaçırmaktadır. Ama bu arıtma kuramında, sanatın neredeyse mistik denecek gücünü anlamak bakımından, pek verimli bir fikir ortaya atmıştır. Her türlü düşünce alanına girip, dokunduğu her şeyi süsleme yeteneğinin açık örneklerinden biridir bu.

VII. Mutluluğun Niteliği ve Ahlâk

Aristo geliştikçe, sayısı durmadan artan bir delikanlı kalabalığı da, öğrenmek ve kişilik kazanmak üzere çevresini aldıkça, zihni bilimin ayrıntılarından kurtulup, daha geniş ve belirsiz insan davranışı ve huyu sorunlarına eğilmeye başladı. Nesnel dünya sorunlarının çok üstünde olan "sorular sorusu", daha açık olarak karşısına çıkıyordu: En iyi hayat hangisidir? Hayatta en mükemmel olan nedir? Erdem nedir? Mutluluğa ve doygunluğa nasıl ulaşabiliriz?

Ahlâk'ında gerçekçi bir yalınlık var. Bilimsel eğitimi, insanüstü ideallerinden, boş erdem öğütlerinden söz etmesini engellemektedir. Aristo, hayatın amacının iyilik için iyilik değil, mutluluk olduğunu tâ baştan açıkça benimsemiştir. "Çünkü mutluluğu, mutlu olmak için isteriz, ileri bir hedefi yoktur. Oysa onuru, zevki ve zihin zevklerini istememiz bunlar aracılığıyle mutlu olacağımızdandır." Mutluluğa en üstün anlamı vermemiz apaçık bir gerçektir. İstenen şey, mutluluğun niteliği konusunda daha açık bir bilgi edinmek ve ona giden yolu bulmaktır. İnsan başka varlıklardan ne bakımdan ayrıdır sorusunu sorarak, bu yolu bulmaya çalışıyor; insana özgü nitelik tam görevini yaparsa, mutlu olunur diye düşünüyor. İnsana özgü erdem, düşünme gücüdür. Ancak onun aracılığıyla, hayatın bütün öteki biçimlerini aşmakta ve onların üstüne çıkmaktadır. Bu melekenin gelişmesi üstünlük vereceği içindir ki, ilerlemesinin ona mutluluk ve doygunluk sağlayacağını düşünebiliriz.

Mutluluğun başlıca şartı, demek ki bazı kaçınılmaz maddî şeyler dışında, zihin hayatıdır. İnsana özgü onur ve iktidardır. Erdem, duru düşünmeye, kendi kendini dizginleyebilmeye, istek dengesine ve araçların sanat değerine dayanır. Bu, ne yalın bir adamın sahip olabileceği bir tanrı vergisidir, ne de tam olarak gelişmiş insandaki yaşantının gerçekleştirilmesidir. Erdeme götüren bir yol, bir kılavuz vardır. Onun sâyesinde dolambaçlı yollara sapmaz, varacağımız yere gecikmeyiz. Bu, "orta yol"dur; aşırılık tanımayan yol. Huy nitelikleri üç grupta toplanabilir: Bunların her birinde ilk ve son nitelikler, aşırı gitme ve kötülük olacaktır. Orta nitelikteyse erdem olacaktır. Böylece korkaklıkla atılganlık arasında yiğitlik; varyemezlikle savurganlık arasında eli açıklık vardır. Tembellikle açgözlülük arasında tutku; kendini aşağı görmekle böbürlenme arasında alçak gönüllülük, ağzı sıkılıkla boşboğazlık arasında açık sözlülük; suratı asıklıkla soytarılık arasında, neşeli olma; kavgacılıkla dalkavukluk arasında, dostluk; Hamlet'in kararsızlığı ile Don Kişot'un atılganlığı arasında kendine hâkim olma vardır. Ahlâk ve davranıştaki "doğru", bu bakımdan matematik ya da mühendislikteki "doğru"dan farksızdır. Yerinde, uygun demektir. En iyi sonucu verecek şekilde en iyi iş gören demektir.

Bununla birlikte, 'doğru' matematikteki ortalama gibi, tam olarak hesaplanabilecek iki uç noktanın tam ortasını bulmak değildir. Her olay yan şartlarıyle değişir ve kendini sadece olgun, esnek akıla açar. Erdem, eğitim ve alışkanlıkla elde edilen bir sanattır. Doğru hareket etmeyişimiz, erdem sahibi oluşumuzdan değildir, ama doğru hareket etmiş olmamız erdeme sahip olduğumuzu gösterir. "Bu erdemler insanlarda o eylemleri yaptıkları için biçimlenmiştir." Sürekli olarak neyle uğraşıyorsak, oyuzdur. Erdem, sadece bir eylem değil, bir alışkanlıktır: "İnsandaki iyi, rûhun tam bir canlılıkla erdem yoluyla çalışmasıdır. Çünkü bir tek kırlangıçla ya da tek güzel bir günle bahar olmaz. İnsanı mutlu ve rahat ettirecek şey, bir tek gün, kısa bir zaman değildir."

Gençlik uç noktalar çağıdır: "Delikanlının suçu aşırı gidişindedir." Gençliğin (aynı zamanda birçok gençlerin ana babalarının da) karşılaştığı en zor şey, bir uç noktadan çıkıp ötekine kapılma olayıdır.

Çünkü insan kolayca bir uç noktadan ötekine geçebilir.

Uç noktaların birinde bulunduğunu anlayanlar, erdemin, Orta Yol'da değil de, karşıt uçta bulunduğunu sanacaklardır. Bu tutum, bazen iyi olmaktadır. Çünkü bir uç noktaya kaçarak yanlış yönde olduğumuzun farkına varırsak, "öteki uç noktaya yöneliriz. 'Doğru Orta'ya böylece varabiliriz. İnsanların eğri keresteleri düzeltme de gösterdikleri çaba gibi."

Ama mutluluğun bütün sırrı 'Doğru Orta' değildir, diyor hayâle kapılmayan filozofumuz. Belli ölçüde dünya malına da sahip olmalıyız; yoksulluk insanı cimri ve açgözlü yapar. Oysa mal-mülk, kişiyi kaygıdan ve açgözlülükten uzak tutar; ona soylu kibarlık ve inceliği sağlar. Mutluluğa yapılan bu dış yardımların en soylusu dostluktur. Doğrusu dostluk, mutsuz kişiden daha çok, mutlu kişi için gereklidir. Çünkü mutluluk paylaşıldıkça çoğalır. Doğruluktan daha önemlidir bu: Çünkü "insanlar dost olunca, doğruluk gerekmez artık. Ama insanlar doğru da olsa, dostluk bir nimettir. "Dost demek, iki bedende bir rûh demektir." Ama dostluk, çok değil, az dost gerektirir. "Çok dostu olanın hiç dostu yok demektir; herkesin dostu olmak da, tam bir dostluk sayılmaz." Güzel dostluk, tutku şiddetinden çok, süreklilik gerektirir; bu da huy dengesi demektir; dostluğun güzel hayâllerinin uçup gitmesi, değişen huy yüzündendir. Dostluk eşitlik de ister; çünkü borçlu kalmak kaygan bir temel sağlar ancak. "İyiliği yapanların iyilik yaptıkları kişiye karşı duyduğu sevgi, iyilik yaptıkları kişinin kendilerine karşı duyduğu sevgiden daha çoktur, denir. Böyle yorumlamanın nedeni kiminin borçlu, kimininse alacaklı oluşudur… Borçlular alacaklılarla karşılaşmak istemez, alacaklılarsa borçlulara halel gelmesin isterler." Aristo bu yoruma karşı çıkmaktadır: İyilik yapanın bu davranışının nedeni, daha çok sanatçının eserine ya da ananın çocuğuna duyduğu şeye benzetilerek açıklanabilir. Kendi eserimizi severiz.

Yine de dıştaki eşyalar ve ilişkiler mutluluk için gerekse de, özü bizdeki tam bilgi ve rûh doğruluğundadır. Duyu zevki değildir bu yol, bir çemberdir. Sokrat, Epikuros'un kabaca deyişini şöyle dile getirmişti: "Kaşınalım diye kaşınır, kaşıyalım diye kaşınırız. Siyâsî meslek de olamaz bu yol; çünkü o yolda halkın kaprislerine göre yürürüz; kalabalık kadar da boş şey yoktur. Hayır, mutluluk bir zihin zevki olmalıdır ve ona ancak, hakikatin peşinde koşarak ya da onu yakalayarak güvenebiliriz. Zihnin çalışması kendinden öte bir şeyi hedef tutmaz ve kendinde onu yeni işlere kışkırtacak zevki bulur. Kendi kendine yetme, bıkmama ve dinlenebilme imkânı açıkça bu uğraşa ait olduğuna göre, salt mutluluk bunda demektir."

Bununla birlikte, Aristo'nun ideal adamı, sadece bir metafizikçi değildir.

"Kendini boşuna tehlikeye atmaz. Çünkü onu kaygılandıran pek az şey vardır. Ama önemli durumlarda hayatını bile seve seve verir. Bazı şartlarda, yaşamanın anlamı olmadığını da bilir. İnsanlara yardıma koşar, kendisine yardım edildiğindeyse utanır. İyilik bağışlamak bir üstünlük belirtisidir. İyilik görmekse bir alçalmadır. Kamu gösterilerine katılmaz. Sevdiği sevmediği ortadadır. İnsanları ve nesneleri umursamadığından dürüst davranır, açık konuşur. Gözünde hiçbir şey fazla büyük olmadığı için, hiçbir şeye karşı da fazla hayranlık duymaz. Ancak dostuna karşı alttan alır, yoksa bu tür davranış bir köle özelliğidir. Garaz nedir bilmez, olayları unutur, yürek incitecek şeyler üstünde durmaz. Konuşmak için can atmaz. Övülmesi ya da verilmesi onu ilgilendirmez. Düşman da olsa, başkaları hakkında kötü konuşmaz, ancak o kişi kendi kendinin düşmanıysa iş değişir. Ağır başlı davranır, sesi toktur, sözleri ölçülüdür; telâşlı değildir, çünkü pek az şey onu kaygılandırır; hiçbir şeye fazla önem vermediği için de hiddete kapılmaz. Cırtlak ses, acele adımlar, kaygı içindeki adama yakışır. Hayatın cilvelerini vakar ve sükûnetle karşılar, az sayıdaki askerini büyük bir savaş stratejisi ile yöneten usta bir general gibi, içinde bulunduğu durumdan elinden geldiğince yararlanır. En iyi dost kendisidir, yalnız kalmaktan hoşlanır,

erdemi ve yeteneği olmayan kişinin en büyük düşmanı ise kendisidir, yalnızlıktan o korkar.”

İşte Aristo’nun üstün insanı!

VIII. Politika

1. Komünizm ve Tutuculuk

Bu denli soylu bir ahlâk düzeninden, ister istemez, alabildiğine aristokratik bir siyâset felsefesi türeyecektir.

Bir imparator öğretmeni ve prenses kocasının, halka hattâ tüccar burjuvazisine aşırı derecede bağlı olacağı beklenemezdi. Hazinemiz neredeyse felsefemiz de oradadır. Ama Aristo, Atina demokrasisinin doğurduğu kargaşalık ve belâlar yüzünden, açıkça tutucu olmuştu. Tam bir bilim adamı davranışıyla düzen, güven ve barış için can atıyordu; boş, siyasal hayâller zamanı olmadığını biliyordu. Radikalizm bir istikrar lüksüdür. Şeyler ancak, elimizin altında ve bir düzen içindeyken onları değiştirmeyi göze alabiliriz. “Genellikle,” diyor Aristo, “Yasalarda ufak değişiklikler yapma alışkanlığı kötü bir şeydir; değişiklikteki yarar azsa, yasanın kendi içindeki ya da yöneticideki ufak tefek kusurlar felsefî bir hoşgörü ile karşılanmalıdır. Yurttaş, bu değişiklikle, baş kaldırma alışkanlığından kazanacağı şeyden daha çok şey kaybedecektir.” Bağlılık sağlayan ve böylece siyasal dengeyi sürdüren yasa gücü, büyük çapta törelere dayanır; ve “eski yasalardan yenilerine kolayca geçiş, yasaların en iç özünü zayıflatan kesin bir nedendir. Çağların deneyini yabana atmayalım: Bu şeyler iyi olsaydı, geçen sayısız yıllar boyunca ortaya çıkardı elbette.”

“Bu şeyler,” ile dile getirmek istediği asıl şey, Eflâtun’un komünist düzenli devletidir. Aristo, Eflâtun’un evrenseller hakkındaki idealizmine karşı savaşıyor. Aristo, tutucu olsa bile, bireysel niteliği, kişinin özel hayatını ve özgürlüğü, toplumsal mükemmellik ve güçten üstün tutuyor. Her çağdaşına kardeş, her yaşlıya ana baba demek işine gelmiyor. Hepimiz kardeşsek, hiç birimiz değiliz demektir; “Hem Eflâtun’unki gibi bir oğul olmaktansa, birinin gerçek yeğeni olmak yeğdir!” Kadının ve çocukların ortak olduğu bir devlette, “Aşk tatsız olur! Saygı ve sevgi aşılayan iki nitelikten de, –bir şeyin insanın kendine ait olması ve kişide gerçek aşk uyandırması bakımından- geriye hiçbir şey kalmayacaktır, Eflâtun’un devletinde.”

Tâ eski çağlarda; biricik devletin aile olduğu ve hayat biçiminin, sadece hayvan otlatma ya da basit tarla sürmeye dayandığı zamanlarda, komünist düzende bir toplum olmuştur belki. Ama, işin birbirine eşit olmayan görevlere ayrılmasının; insanlardaki doğal eşitsizliği açığa çıkarıp genişlettiği “toplumun bu bölünmüş durumunda” komünizm, üstün yeteneklerin açığa çıkması için yeterli destek sağlamadığından, yıkılır gider. Çetin iş için, kazanç dürtüsü şarttır; doğru dürüst sanayi, çiftçilik ve her türlü bakım için de mülkiyet dürtüsü gerekir. Her şey herkesin olursa, kimse bir şeye kendi malıymış gibi bakmaz, “Bir şeyin sahibi ne kadar çoksa, o şey o kadar az bakım görür. Herkes önce kendi çıkarını düşünür, toplumun çıkarını düşündüğü pek seyrektir.” Üstelik, “Birlikte yaşamak, herkesin aynı şeye sahip olması, özellikle de ortak mülkiyet sayısız sorun çıkarır ortaya.”

“İnsanlar, ütopilere kulak vermeye hazırdır. Pek garip bir şekilde, herkesin arkadaş olabileceğine kanıverirler; en çok da, özel mülkiyetin elde bulundurulmasından doğduğunu söyleyerek şimdiki kötülükleri yeren birini işittiklerinde… Ne var ki, bu kötülükler bambaşka bir kaynaktan doğmaktadır. İnsan yaradılışındaki şeytansılıktan.” İnsanı geliştiren siyasal bilimler değildir. Siyasal bilimler insanı doğadan geldiği şekilde, olduğu gibi kabul etmek zorundadır.

İnsan yaradılışı, genellikle Tanrı'dan çok insana yakındır. İnsanların büyük çoğunluğu ahmak ve tembeldir. Sistem ne olursa olsun, bu adamlar batmaya mahkûmdurlar. Devlet ödenekleriyle onlara yardıma kalkışmak, "Delik bir kovayı suyla doldurmaya çalışmak," demektir. Bu kimselerin siyâset alanında yönetilmesi, sanayideyse güdülmesi gerekir; buna râzı olurlarsa ne âlâ, olmazlarsa, gerektiğinde zor da kullanılabilir. "Kimi insan, doğduğu andan itibaren boyun eğmek, kimi de buyurmak için yaratılmıştır." Çünkü ileriyi aklıyle görebilen kişi, doğa tarafından efendiliğe lâyık görülmüştür. Sadece bedeniyle çalışacak kişiyse, doğa tarafından köle olarak yaratılmıştır. "Akıl, beden için neyse, efendi için de köle odur. Bedenin nasıl akla boyun eğmesi gerekiyorsa" aşağı seviyedekilerin de, bir efendinin yönetimi altında olmaları iyidir. Katı yürekli filozofumuz, 'Köle canlı bir âlettir, âlet cansız bir köledir,' derken, Sanayi Devrimi'nin bize sağlamış olduğu imkânları sezer gibi, "Her âlet kendine düşen işi yapsa, başkalarının buyruğuna boyun eğip, isteklerini önceden görse… Mekik kendiliğinden dokusa ya da mızrap tele kendiliğinden dokunsa; ustabaşılarına yardımcılar, efendilere de köleler gerekmez." diyor kaygılı bir umutla.

Bu felsefe, Yunanlıların el zanâatlarını hor gördüklerini çok iyi gösteriyor. Bu işler, o zaman Atina'da bugünkü kadar karmaşık bir hâle de gelmemişti. Bugün birçok zanâat, aşağı orta sınıfın yapabileceği işlerin çok üstünde bir zekâ gerektirmektedir. Bir üniversite profesörü bile (bazı zor durumlarda) otomobil tamircisini, Tanrı'nın ta kendi gibi görebilir. Zanâat o zamanlar sadece el ile yapılıyordu. Aristo ise felsefesinin yüksek doruklarından bakıyor, el işlerini ancak kölelere yakışacak ya da insanı kölelik hayatına uyduracak, akılsız kişilerin işi olarak görüyordu. İnancına göre, el işi aklı körleştirir, çürütür ve siyasî zekâya zaman ve enerji bırakmaz. Aristo'ya göre, ancak boş zamanı olanların hükümette söz hakkı olmalıdır. "En iyi devlet şekli, tamircileri yurttaşlığa kabul etmeyecektir… Theba'daki bir yasaya göre, işten ayrıldıktan sonra aradan on yıl geçmedikçe kimse hükümet mevkîine geçemezdi." Aristo, tüccar ve mâliyecileri bile, köleler arasına katmıştır. "Perâkende ticaret doğaya aykırıdır… İnsanların birbirinin sırtından geçinmesini sağlayan bir yoldur. Bu alışverişler arasındaki en nefret edilecek şey de, tefeciliktir. Çünkü kazanç, paranın doğal kullanılışından değil, kendisinden doğmaktadır. Çünkü para bir alışveriş aracı olarak ortaya konmuştur, faizin anası olsun diye değil. Paranın para doğurması anlamına gelen bu tefecilik, kazançlar arasında doğaya en aykırı olanıdır." Para doğurmamalıdır. Bu bakımdan, "Mâliye kuramı felsefeye yakışmaz değildir; ancak, mâlî işlerle para kazanmak için uğraşmak, özgür bir adamın işi değildir."

2. Evlilik ve Eğitim

Kadınla erkek arasındaki ilişki, köleyle efendi, zanâatkârla, akıl işi gören, barbarla Yunanlı arasındaki ilişki niteliğindedir. Kadın bitmemiş bir insandır, gelişim aşamasının henüz aşağı bir basamağında, solda ayakta durmaktadır. Erkek; yaradılıştan üstündür, kadınsa aşağıdır. Biri yönetir, öteki yönetilir. Bu ilke ister istemez, bütün insanlığa uygulanabilir. Kadının irâdesi zayıftır, bu bakımdan, kişiliğinden ya da bulunduğu yerde bağımsız olma yeteneğinden yoksundur. Onun için en iyi yer sakin bir ev hayatıdır. Dış ilişkilerde erkeği tarafından yönetilirken, iç işlerinde eşsiz olabilir. Kadınlar, Eflâtun'un devletindeki gibi erkekleştirilmemelidir. Tersine, ayrılıkları daha bir belirtilmelidir. Başka olan şey kadar çekici bir şey yoktur. "Erkekle kadındaki cesâret, Sokrat'ın sandığı gibi aynı değildir. Erkeğin cesâreti emretmesinde, kadınınsa boyun eğmesinde biçimlenir. Şairin dediği gibi: Susmak kadının şânındandır."

Aristo, kadının bu ideal köleliğinin, erkek için pek az görülen bir başarı olacağını ve emrin, kırbaçtan çok dille verileceğini sezer gibidir. Erkeğe kaçınılmaz bir üstünlük sağlamak amacıyle, otuz yedisinden önce evlenmemesini, o zaman da yirmi yaşında bir kız almasını öğütlüyor. Yirmi yaşını dolduran bir

kız, aşağı yukarı otuzluk bir adama eşittir, ama otuz yedilik olgun bir savaşçı tarafından da çekip çevrilebilir belki. Aristo'nun dikkatini bu evlilik matematiğine yönelten şey, apayrı iki kişinin üretim güçlerini ve tutkularını aşağı yukarı aynı zamanda kaybedeceklerdir. "Erkek, hâlâ çocuk yetiştirebilir durumda olur da kadın olmazsa, ya da bunun tersi olursa, kavga ve anlaşmazlıklar doğar. Üretim süresinin, erkekte ortalama yetmiş, kadında elli yaşında sona erdiği göz önünde tutularak, birleşme çağları buna göre ayarlanmalıdır. Çok genç ana baba, çocuk doğurmak için elverişli değildir. Hayvanlar arasında gençlerden doğan yavrular, küçüktür tam gelişmemiştir, genellikle de dişidir." Oysa, sağlık aşktan üstündür. Üstelik "Çabuk evlenmemesi için insanı ılımlı yapar; genç yaşta evlenen kadınlar şımarıklığa eğilimlidir. Erkekler de gelişim çağında evlenirlerse bücür kalırlar." Bu işler gençlerin kaprisine bırakılmamalıdır, devlet gözetimi ve denetimi altında tutulmalıdır. Her cinsiyet en küçük ve en büyük evlenme yaşı, gebe kalmak için en iyi dönem ve nüfustaki artış oranı, devlet tarafından tesbit edilecektir. Tabiî artış oranı yüksek olursa, o zalim kardeş katline baş vurulmadan çocuk ana karnından alınırken, duyu organları işlemeye başlayıp canlanma belirtisi görülmemiş olması gerekir." Her devlet için ideal bir nüfus vardır, bu onun coğrafî mevkîine ve kaynaklarına göre değişir. "Nüfusu pek az olan bir devlet, kendi kendine yetemez, oysa yetmesi gerekir. Nüfusu çok olursa, devlet olmaktan çıkar, yığın olur, o zaman da meşrûtî bir hükümet kuramayacak duruma gelir," etnik ve siyasal bir birlik de kuramaz. Nüfus on bini aşmamalıdır.

Eğitim de devletin elinde olmalıdır. "Anayasaların sürekli olmasına en büyük yardımı dokunan şey, eğitimin hükümet biçimlerine uydurulmasıdır… Yurttaş, içinde yaşadığı hükümet biçimine göre kalıplanmalıdır." Okulların denetimi devlete geçince, insanların dikkatini sanayi ve ticaretten çekip tarıma yöneltebiliriz. İnsanları öyle yetiştiririz ki, mülkiyet haklarına dokunmaksızın, varlıklarını tedbirli bir şekilde başkalarıyle paylaşmalarına rızâ gösterebilirler. "İyi insanlar arasında, mülkiyetten yararlanma konusundaki atasözü yerindedir: Dostlar her şeyini paylaşmalıdır." Ama her şeyden önce gelişip büyüyen yurttaşa, yasaya boyun eğmesi öğretilmelidir, yoksa devletin imkânları daralır. "'Söz dinlemesini bilmeyen, söz geçiremez,' diye doğru söylemişlerdir. İyi bir yurttaş hem söz dinlemeli, hem de sırasında dinletebilmelidir." Okullar sistemini ve ırk ayrılıkları arasında toplumsal birliği, ancak bir devlet sağlayabilir. Devlet, çokluktur, eğitimle bir birlik, topluluk durumuna getirilmelidir. Gençlere, devletin şu büyük nimeti de anlatılsın, toplumsal örgütün sağladığı güvenle yasanın sağladığı özgürlük de öğretilsin. "İnsan mükemmelleştirildi mi, hayvanların en iyisi; kendi hâline bırakıldı mı da en kötüsü olur. Çünkü eğrilik silâhlı oldu mu, daha tehlikelidir. İnsansa, doğuşta akıl silâhıyle ve en kötü amaçlar için kullanabileceği bazı huy nitelikleriyle donatılmıştır. Bu bakımdan erdem sahibi değilse, oburluk ve açgözlülükle dolu, hayvanların en iblisi ve vahşîsidir." Ancak toplumsal denetim ona erdem sağlayabilir. İnsan sözle geliştirmiştir toplumu. Akıl da toplum sâyesinde gelişmiştir. Düzen, akıl sâyesinde biçim bulmuş; uygarlıksa düzen sâyesinde ilerlemiştir. Böyle düzenli bir devlette, insan, yalnız başına yaşanan bir hayatın kendisine sağlayamayacağı kadar, sayısız gelişim fırsatları ve imkânlarıyle karşı karşıyadır. Demek oluyor ki, "Yalnız yaşamak için, insanın ya hayvan ya da Tanrı olması gerekir."

Bu bakımdan devrim hiçbir zaman akıllıca bir iş değildir. Büsbütün iyiliği dokunmaz değil, ama getirdiği kötülükler daha çoktur. Başlıcası da bütün siyasî iyinin üstüne dayandığı o toplumsal düzen ve kuruluşun bozulması, belki de çökmesidir. Devrimle getirilecek yeniliklerin dolaysız sonuçları hesaplanabilir, yararlıdır da. Ama dolaylı olanlar genellikle kestirilemez. Çoğu zaman da fecî durumlara gebedir. "Sadece birkaç noktayı göz önüne alanlar, yargı vermeyi kolay sanırlar," üstelik insanın, üzerinde karar vermesi gereken şey azsa, kararı uzun sürmez. "Gençler kolayca aldanırlar. Çünkü umuda kapılmaya hazırdırlar." Zamanlar boyunca yerleşmiş olan alışkanlıkların ortadan kaldırılması, yenilik getiren hükümetlerin devrilmesine yol açar. Çünkü halk arasında eski alışkanlıklar sürüp

gitmektedir. Huylar, yasalar gibi kolay değişmez. Bir anayasanın sürekli olması isteniyorsa, toplumun her bölümünün onun kalmasını desteklemesi gerekir. Böylece, devrimden kaçan bir yönetici "çoğu zaman savaşa yol açacak olan" aşırı yoksulluk ve servetten uzak kalır. Yönetici, tehlikeli bir şekilde yoğunlaşan nüfusa bir çıkış yolu olarak, sömürgeciliği teşvik etmeli, dîni de desteklemelidir. Özellikle otokratik bir yönetici "tanrılara tapınmasında ciddî olmalıdır. İnsanlar yöneticinin dîne bağlı olduğunu düşünürler, kolay kolay baş kaldırmazlar. Çünkü tanrıların da onun yanında savaştığına inanırlar."

3. Demokrasi ve Aristokrasi

Din, eğitim ve aile hayatının düzenlenmesinde, bu gibi koruyucu şeyler oldukça, hemen hemen her türlü geleneksel hükümet biçiminin iyi ve kötü yanları olacaktır. Bunlar türlü şartlara ayak uydurur. Kuramsal olarak ideal hükümet biçimi, bütün siyasal iktidarın en iyi olan bir tek kişide toplanmasıdır. Homeros haklıdır: "Çokluğun efendi olması kötü şeydir; yöneticiniz ve efendiniz tek olsun." Böyle bir adam için yasa bir âlet sayılır, onu sınırlamaz "Üstün yetenekli kişiler için yasa yoktur, kendileri yasadır onların. Onlar için yasa yapmaya kalkışmak gülünç olur. Aristo'nun masalında aslanların, hayvanlar meclisinde herkes için eşitlik iddiasında olup, tumturaklı nutuklar çeken tavşanlara: "Pençeleriniz hani?" diye sorduğu gibi, onlar da böyle hareket edecektir."

Ama pratikte monarşi, hükümet biçimleri arasında en kötü olanıdır, çünkü kuvvetle erdem yan yana bulunmaz pek. Bu bakımdan, bilgili ve yetenekli azınlığın yönetimi olan aristokrasi, uygulanabilecek en iyi hükümet biçimidir. Hükümet pek karmaşık bir şeydir, bilgi ve yeteneğe dayanan kararlar, çoğunluk tarafından alınamaz. "Bir doktoru nasıl ancak başka bir doktor yargılayabilirse, insanları da ancak eşitleri olanlar yargılar. Bu ilke aynı şekilde seçimlere de uygulanamaz mı? Çünkü doğru bir seçim, ancak bilgili olan tarafından yapılabilir. Sözgelişi, bir geometrici, ancak geometri ile ilgili yasalar üstüne karar verebilir. Geminin seyri hakkında ancak bir kaptan. Bu bakımdan, hükümet adamlarının seçimi ya da denetlenmesi çoğunluğa bırakılamaz."

Babadan oğula geçen aristokrasideki güçlük, sürekli iktisadî bir temeli olmayışındadır. Yeni zenginlerin türeyip durması siyâset mevkîini, en yüksek parayı teklif edecek kişinin emrine sunar. "Büyük mevkîlerin satın alınması, elbette ki kötü bir şeydir. Bu 'suistimale' izin veren yasa, serveti yetenekten üstün tutuyor demektir. Böylece bütün devlet açgözlü olur çıkar. Çünkü devlet başkanları herhangi bir şeyi onurlu gördüklerinde, öteki yurttaşlar da ister istemez onlardan örnek alır" (çağdaş toplum psikolojisindeki "itibar taklidi"); "yeteneğin üstün tutulmadığı yerde de gerçek aristokrasi yoktur."

Demokrasi, genellikle plutokrasiye karşı bir devrimdir. "Yönetici sınıflardaki kazanç tutkusu, sayılarını gittikçe azaltmaya ve sonunda efendilerinin üstün çıkıp demokrasileri kuracak olan yığınları güçlendirmeye eğilim gösterir." Bu "yoksullar tarafından yönetilme"nin bazı yararları vardır. "Halkı meydana getiren bireyler kendi başlarına kaldıkları zaman, özel eğitim görmüş kimselerden daha kötü yargıç olsalar da, hep bir aradayken iyidirler. Sanat eserleri, yalnız yapanlarca değil, başkalarınca da takdir edilir. Sözgelişi, kiracı ya da mal sahibi, evin mühendisinden daha iyi takdir eder oturduğu evi. Bir konuk da sunulan yemekleri aşçıdan daha iyi anlar." Üstelik, "Çoğunluğun ahlâkı, azınlıktan daha güç bozulur. Nitekim bol su ufak bir su birikintisinden daha geç kirlenir. Birey, öfke ya da başka bir tutku nedeniyle doğru yargıda bulunamayabilir, ama bütün bir kalabalığın tutkuya kapılıp, aynı anda yanlış yapacağı pek düşünülemez."

Bununla birlikte demokrasi, yine de aristokrasiden aşağıdır. Çünkü sahte bir eşitlik varsayımına dayanmaktadır; "Bir bakımdan eşit olanlar (sözgelişi, yasa karşısında), her bakımdan eşittir

kavramından doğmaktadır bu. İnsanlar eşit şekilde özgür oldukları için, salt eşitlik iddiasındadırlar.” Bunun sonunda, yetenek, yığınlar uğruna fedâ edilmekte, yığınlarsa sahtekârlıkla evrilip çevrilmektedir. Halk kolayca yanlış yola saptırılabileceğinden, görüşleri boş olduğundan, oy sandığı ancak akıllı kişilere açık tutulmalıdır. Bize gereken şey, aristokrasi ile demokrasi karışımıdır. Meşrutî hükümet bu mutlu birliği vaat ediyor. Düşünülebilecek en iyi hükümet şekli değilse de –çünkü en iyi hükümet şekli, eğitim görmüş bir aristokrasi olurdu- mümkün olan iyi devlettir. “Devletlerin çoğu için, en iyi anayasa ve insanların çoğu için, en iyi hayat şekli hangisidir diye düşünelim. Sıradan insanların üstünde bir mükemmellik seviyesi, yaradılış ve şartların elverişliliği sâyesinde ayrıcalığı olan bir eğitim, ya da dilek olarak kalacak ideal bir devlet hayâl etmemekteyiz. Çoğunluğun paylaşabileceği bir hayat ve devletlerin genellikle erişebileceği bir hükümet biçimi düşünmekteyiz.” “Genellikle uygulanabilecek bir ilkeyi varsayarak işe başlamak gerekir, yani hükümetin sürmesini isteyen bölüm, istemeyenden güçlü olmalıdır.” Güç ise, sadece kalabalık, malk mülk değildir. Askerî ya da siyasî yetenek de kendi başına yetmez. Gücü, bunların karışımı sağlar. Bu bakımdan “sayıca üstün olma yanında; özgürlük, servet, kültür ve soylu olmak da gerekir.” Meşrutî hükümetimizi destekleyecek böyle bir ekonomik çoğunluğu nereden bulacağız peki? En iyisi orta sınıf olacaktır. Yine burada da Doğru Orta çıkıyor karşımıza. Nitekim meşrutî hükümet, demokrasi ile aristokrasi ortasında olacaktır. Bütün hükümet mevkîlerine yol açıksa, devletimiz yeterince demokratik olacaktır. Bu mevkîler, aşılması gereken yoldan geçip tam hazırlıklı olarak gelenlerden başka kimselere kapalı olurlarsa da, yeterince aristokratik emektir. Siyasal sorunumuza hangi yönden bakacak olursak olalım, hep aynı sonuca varırız: Güdülecek amaçları belirleyecek, topluluk olmalıdır. Ama yol, uzmanlarca seçilip uygulanacaktır. Seçim demokratik bir şekilde uygulanacaktır. Seçim demokratik bir şekilde yapılmalıdır, yine de sorumlu mevkîlere geçecekler, hazırlıklı ve en iyi elenenler olacaktır ancak.

IX. Eleştiri

Ne diyeceğiz bu felsefeye? İnsanı büyülecek bir düşünce tarzı olmadığı belli. Kendisi hiçbir şeye karşı büyük heves göstermediği için, biz de Aristo’ya karşı büyük bir coşkuyla sarılacak değiliz. Eflâtun’un o devrimci coşkusu, büyük idealisti kendi soydaşlarına yerdiren, insanlığa karşı duyduğu o öfkeli aşk yok onda. Öğretmenindeki yürekli orijinallik, yüksek hayâl gücü, hülyalara dalma yeteneği yok. Ne var ki, Eflâtun’u okuduktan sonra, Aristo’nun kuşkucu durgunluğu, insana yeni bir bakış açısı getiriyor.

Hangi bakımdan eleştiriyoruz, özetleyelim: Tâ başlangıçta, mantık üstünde ayak diretmesi insanı sıkıyor. Tasım’ı, insanın düşünme olgusunu dile getirmek olarak düşünüyor. Oysa tasım, başka bir düşünceyi iknâ etmek için, insanın düşüncesini giydirip kuşatmasıdır sadece. Düşüncenin öncüllerle başladığını ve bir sonuca varmaya çalıştığını sanıyor. Oysa düşünce; varsayımsal sonuçlarla başlar ve kendine onu doğrulayacak öncüller arar. Bunu da en iyi biçimde denetimli ve ayrı ayrı deney şartları altındaki özel olayları gözlemleyerek yapar. Yine de arada geçen iki bin yıl, Aristo mantığının sadece önemsiz birkaç ayrıntısını değiştirmiştir.

Aristo’nun doğa bilimini, sindirilmemiş bir gözlemler yağını olarak bırakan şey, bu bilimin deney ve verimli varsayımdan yoksun oluşudur. Aristo verileri toplamada ve sınıflandırmada uzmandır. Her alanda kategorilerini kullanmakta ve kataloglar meydana getirmektedir. Ama bu gözlem eğilimi ve ustalığının yanı sıra, metafiziğe karşı Eflâtun’ca bir tutkunluğu var. Bu, her bilimde onu beslemekte ve en olmayacak varsayımlara doğru çekmektedir. Yunan aklının en kusurlu yanı buradaydı zaten: Disiplin nedir, bilmiyordu. Gelenekleri sınırlamıyor, yatıştırmıyordu. Haritasız bir alanda dileğince at koşturuyor, kuramlara ve sonuçlara çabucak varıyordu. Böylece Yunan felsefesi bir daha ulaşılmayacak doruklara atılırken, Yunan bilimi onu topallayarak izliyordu. Çağdaş tehlikeyse, bunun tam tersi. Dört

bir yanımızdan Vezüv'ün lavları gibi tümevarımsal bilgi yağmaktayken, aralarında uyumlu bağlar kurulamayan olayların altında boğuluyoruz. Bilimin durmadan yeni şeyler doğurması ve sentezci bir düşünce, birleştirici bir felsefe yokluğu yüzünden uzmanların karmaşa hâlinde çoğalması, zihinlerimizi allak bullak ediyor. Hepimiz de, bir insanın olabileceği şeyin parçalarından başka şeyler değiliz.

Aristo'nun ahlâkı, mantığının bir dalıdır: İdeal hayat doğru bir tasım gibidir. Aristo, ilerlemeye teşvik edici bir dürtüden çok, bir görgü kuralları kitabı veriyor bize. Eski bir eleştirici ondan söz ederken "aşırı derecede ılımlı" demişti. Bir uç noktacı, *Etika* adlı kitabı için 'yavan söz edebiyatının eşsiz bir derlemesi' diyebilir.

Aristo ne de olsa tam bir Yunanlı değildi. Atina'ya gelmeden önce zihni yeni oturmuş ve biçimlenmişti. Hiçbir Atinalılık niteliği yoktu onda. Atina'yı siyasal atılışla kaynaştıran ve sonunda onu birleştirici bir zorbanın boyunduruğu altına sokan o telâşlı, insanı harekete getirici deneycilikten eser yoktu. Aşırı gitmemeyi öğütleyen Delfi kehânetinin fazlasıyle farkındaydı. Uç noktaları yonta yonta geriye bir şey bırakmadı. Düzensizlikten öyle korkuyordu ki, köleliğin korkulacak bir şey olduğunu unutmuştu. Sonu belirsiz değişiklikten öylesine çekiniyordu ki, neredeyse ölümü andıracak bir çeşit değişmezliği seçer oldu. Eflâtun'un komünizminin sadece seçkin bir zümre için, bencil ve açgözlü olmayan küçük bir topluluk için olduğunu unutuyor, derken dolambaçlı bir yoldan gelip, Eflâtuncu bir sonuca varıyor ve özel mülkiyet olacaksa da, kullanılması elden geldiği kadar ortaklaşa olacaktır, diyor. Yalnız bir şeyin farkında değil: Üretim araçlarının bireyin emrinde olmasının. Ancak bu araçların herhangi bir kimse tarafından satın alınabilecek kadar yalın olduğu zamanlar, insanı ilerlemeye teşvik edeceğini ve yararı dokunacağını görmüyor. Bu araçların gittikçe artan karmaşıklığı ve mâliyeti yüzünden mülkiyet ve iktidarın tehlikeli bir şekilde bir yerde toplanabileceğinin, sunî ve sonunda yıkıcı bir eşitliğe yol açabileceğinin farkında değil.

Tek bir zihnin ortaya koyduğu en olağanüstü ve etkili bu sistem karşısında, ne de olsa bütün bunlar önemsiz kalıyor, başka hiçbir düşünürün, dünyanın aydınlanmasına bu denli yardımı dokunmamıştır denebilir. Daha sonraki çağlar hep Aristo'ya dayanmış, hakikati görmek için onun omuzlarına çıkmıştır. İskenderiye'nin çeşitli ve muhteşem kültürü, bilimsel esinini ondan almıştır. *Organon*'u, ortaçağ barbarlarının zihinlerini disiplinli ve tutarlı bir düşünce düzenine sokmada en büyük rolü oynamıştır. Milâttan sonra V. Yüzyılda Nestûrî mezhebinden olan Hıristiyanlarca Süryaniceye, derken X. yüzyılda da Arapça ve İbraniceye, 1225 yılına doğru Latinceye çevrilen öteki eserleri, skolâtisizmi, Abélard'daki güzel sözlü başlangıcından, Aquinaslı Thomas'ın ansiklopedik tamlığına götürmüştür. Haçlılar, filozofun eserlerinin daha doğru Yunanca kopyalarını getirmişlerdir. İstanbul'daki Yunan bilimcileri 1453'te, Türklerin kuşatması sırasında, Aristo'nun hazinelerini kaçırmışlardır. Aristo'nun eserleri Avrupa felsefesi için bir çeşit kutsal kitap olmuştur. Her sorunun çözümünü yapan, yanılmaz bir metin hâline gelmiştir. 1215'te Paris'teki Papalık Elçiliği, Aristo'nun eserlerinin öğretilmesini yasak etmişti. 1231'de Papa Greguar IX, Aristo'yu sansürden geçirmesi için bir kurul atamıştı. 1260 yılında artık her Hıristiyan okulunda zorunlu olarak okunuyor ve din meclisleri, Aristo'nun fikirlerinden sapanları cezâlandırıyordu.

Bu sözler bin yıl süreyle Aristo'ya gösterilen saygının derecesi hakkında bir fikir verebilir. Yeni araçlar, biriken gözlemler ve azimli deneyler, bilimi yeniden kuruncaya ve Occam ile Ramus'a, Roger ile Francis Bacon'a, karşı konmaz silâhlar sağlayıncaya kadar, Aristo'nun saltanatı sürmüştür. İnsanoğlunun zihnine bu denli egemen olan hiçbir düşünür, onun kadar hüküm sürmemişti.

Aristo'nun ölümüyle büyük filozofunu kaybeden Yunan güneşi batıyor, Roma güneşi doğuyordu.

Roma’nın ihtişamıysa, düşünce aydınlığından çok iktidar gösterisi olacaktı. Derken o ihtişam da çöktü, ışık sönmek üzereydi. Bin yıl kadar, Avrupa toprakları karanlığa büründü. Bütün dünya, felsefenin yeniden doğmasını bekliyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM FRANCIS BACON

I. Aristo'dan Rönesans'a

İskender'in ölümü (M.Ö. 323) kültür çöküşünü hızlandırdı. Barbar da olsa, Aristo'nun eğitmiş olduğu çocuk-imparator, Yunanistan'ın zengin kültürüne saygı duymayı öğrenmiş ve bu kültürü, zaferden zafere koşan ordularının peşinden, bütün Doğu'ya yaymayı kurmuştu. Yunan ticaretinin gelişmesi ve ticaret noktalarının Önasya'ya yayılması, bu bölgenin, Elen İmparatorluğu'nun parçası olarak bir birlik meydana getirmesi bakımından, gerekli iktisadî temeli sağlamıştı. Büyük İskender, Yunan düşüncesinin ve tanrılarının bu işlek noktalardan dört bir yana dağılıp her yeri kaplayacağını umut etmişti. Ne var ki, Doğu düşüncesinin tembelliğini ve direnmesini, öte yandan Doğu kültürünün büyüklüğünü ve derinliğini kestirememişti.

Henüz olgunlaşmamış, dengesiz bir uygarlık olan Yunan uygarlığını, çok daha yaygın ve saygıdeğer geleneklere kök salmış bir uygarlığa zorla kabul ettirme düşüncesi, bir delikanlı hayâli olabilirdi ancak. Yunanistan'ın niteliği, Asya'nın niceliği yanında gölgede kalıyordu; İskender'in kendisi bile gönlünü Doğu rûhuna kaptırmıştı. Nice kadınlar arasında bula bula Daryüs'ün kızını bulmuş, onunla evlenmişti; Pers tâcını ve cüppesini giymişti.

Avrupa'ya kralın tanrısallığı kavramını oradan getirmişti. Üstelik, Doğu ihtişamına yakışır bir davranışla, kendisinin de bir tanrı olduğunu söyleyerek, kuşkucu bir Yunanlıyı şaşkına çevirmişti. Yunanistan kahkahayla gülerken, İskender kendini ölesiye içkiye veriyordu.

Yunan hükümdarının bitkin bedenine, Asya rûhunun süzülmesinden sonra, Doğu'nun inançları ve dinsel töreleri, genç fâtihin açmış olduğu ulaştırma yollarından akın akın gelmeye başladı. Doğu düşüncesinin seli, yıkılan bentleri aşıp Avrupa'nın henüz gelişme çağındaki alçak topraklarına yayıldı. Yunanistan'ın yoksul halkı arasında kök salan mistik inançlar ve hurâfeler güçlenip yayıldı. Doğu'nun, olaylar karşısındaki umursamazlığı ve alın yazısına katlanan rûhu, çökmekte olan umutsuzluk içindeki Yunanistan'da verimli bir toprak buldu. Finikeli tüccar Zeno'nun, Atina'ya stoacılık felsefesini getirmesi (M.Ö. 310 sıraları), Doğu'dan süzülen türlü düşünce sistemlerinden biriydi ancak. Yenilgiye katlanış anlamına gelen stoacılık olsun, zevk dünyası içinde yenilgiyi unutma çabası anlamına gelen Epikürcülük olsun, insanın, boyunduruk altında da olsa, köle de olsa, mutlu olabileceğini ileri süren kuramlardı. Schopenhauer'in Doğu stoacılığı ile Renan'ın umutsuzluk içindeki Epikürcülüğü de, XIX. Yüzyılda başarısızlığa uğrayan ve devrim sonucu bozulan Fransa'nın sembolleriydi.

Ahlâk kuralının bu doğal karşıt tezleri Yunanistan için yeni bir şey değildi. Bunları, karamsar Herakleitos'da da görüyoruz, "gülen filozof" Demokritos'da da. Sokrat'ın öğrencilerinin kimi Kinikler (Kelbiyyun), kimi de Kirenaikler olarak ikiye bölündü. Bir bölüğü Antisthenes'i izledi, öteki Aristippus'u. Bir duygusuzluğu göklere çıkarıyordu, ötekiyse mutluluğu.

Bunlar o zaman için bile yabancı düşünce biçimleriydi: İmparatorluk Atina'sı bu felsefeleri tutmamıştı. Ama Yunanistan, Keronea'da kanın gövdeyi götürdüğünü, Theba'nın küle çevrildiğini görünce, Diojen'e kulak verdi; Atina bütün şânını, onurunu yitirdiği sıralarda, Zeno (Zenon) ile Epikür (Epikuros) için ortam hazırdı.

Zeno, duygusuzluk felsefesini, daha sonraki bir stoacı, Krisippus'un, Doğu kaderciliğinden ayırmayı güç bulduğu bir gerekircilik (determinizm) üstüne kurdu. Köleliğe inanmayan Zeno, işlediği bir suç yüzünden kölesini döverken, köle ona, kendisine acıması için yalvarmış ve efendisinin felsefesine göre,

bu suçu işleyeceğinin daha önceden alnına yazılmış olduğunu söylemişti. Bunun üstüne Zeno bir bilge olgunluğuyle, kendi alnına da, kölesini bu suç için dövmesinin aynı felsefeye göre yazılmış olduğunu söylemişti. Schopenhauer, bireysel istemin evrensel isteme karşı savaşmasını anlamsız gördüğü gibi, stoacı da, var olma savaşının insanı er geç haksız bir şekilde yenilgiye uğratacağı bir hayata karşı en akla yatkın davranışın, felsefî ilgisizlik olduğunu ileri sürüyordu. Zafere ulaşmak imkânsız olduğuna göre, en iyi şey onu hor görmekti. Ruhsal barışın sırrı, başarılarımızı isteklerimize eşit kılmak değil, isteklerimizi başarılarımızın seviyesine indirmektir. “Sahip olduğun şey yetmiyorsa,” der, Romalı stoacı Seneca (ölümü M.S. 65), “Sana dünyayı da verseler, yetmez.”

Bir karşıtı olacaktı bu ilkenin. Nitekim Epikür, gerçekte Zeno çapında bir stoacı olmasına rağmen, bu karşıtı buldu. Fénelon şöyle anlatır bu bilgeyi:

“Epikür güzel bir bahçe satın aldı, bahçıvanı da kendi oldu. Okulunu orada kurdu, izleyicileriyle birlikte rahat, hoş bir hayat sürdü. Kimi dinlenip kimi çalışarak bildiklerini onlara öğretti. Herkese karşı kibar ve cana yakın davranıyordu. İnsanın kendisini felsefeye adamasından daha soylu bir davranış olamayacağını ileri sürüyordu.” Duygusuzluğun imkânsız olduğunu ve (duyusal olmasa bile) zevkin, hayatın ve eylemin akla yatkın en uygun amacı olduğunu söylüyordu. “Doğa her organizmayı, başkasınınkinden çok, kendi iyiliğinin ardında koşturur.” Stoacı bile vazgeçişten ince bir zevk duyar. “Zevklerden kaçınmayalım; ancak, seçelim onları!” Demek ki Epikür, Epikürcü değilmiş, Duyu zevklerinden çok, akıl zevklerini övüyor; durgunlaştırıp yatıştıracağına, rûhu kışkırtan ve tedirgin eden zevklere karşı insanı uyarıyordu. Aradığı zevk, genellikle zevkten herkesin anladığı şey değildir. İstediği sadece huzur ve sükûndur. Bütün bunlar ise, Zeno “duygusuzluğu”na yakın şeylerdir.

M.Ö. 146’da Yunanistan’ı yağmaya gelen Romalılar, birbirlerine düşman bu okulların, felsefe alanını böldüğünü gördüler. Düşünmeye ne zamanları vardı, ne de yetenekleri. Dolayısıyle bu felsefeleri, ganimetlerle birlikte alıp Roma’ya getirdiler. Büyük örgütçüler, alınlarına kölelik yazılı kişiler gibi, stoacı davranışa eğilirler. Duygulu kişi için efendi olmak da güçtür, uşak olmak da. Böylece Roma’nın el koyduğu felsefe, çoğunlukla Zeno’nun okuluna dayanıyordu. Bunu İmparator Marcus Aurelius’da da görebiliriz. Köle Epictetus’ta da; Lucretius bile Epikürcülükten, stoacı gibi söz ederdi. Nitekim sonunda kendini öldürdü. “*Nesnelerin Niteliği*” adlı soylu destanı, zevki över gibi yere batırırken, Epikür’ü izliyordu. Lucretius, hemen hemen Sezar ve Pompey ile çağdaş sayılır. Bütün ömrü kargaşa ve tehlike içinde geçti. Tedirgin kalemi ona huzur ve sükûna duâlar yazdırttı. Gençliği dinsel korkular içinde geçmiş, ürkek biri gibi geliyor şimdi bize. Çünkü okuyucularına durmadan, ‘bu dünyadan başka cehennem yoktur, bulutlarda bir Epikuros bahçesinde oturan ve insanların işlerine hiç karışmayan kibar tanrılardan başka tanrı yoktur,’ diyor. Roma halkı arasında yayılan cennet ve cehenneme tapmaya, amansız bir maddecilikle karşı çıkıyor. Rûh ve zihin bedenle gelişir, onunla birlikte büyür, onunla birlikte acı çeker ve onunla birlikte ölür. Atomlardan, mekândan ve yasadan başka şey yoktur; yasaların yasası ise her yerdeki evrim ve çözülümdür.

Duran yok, akıp gidiyor ne varsa

Parça, parçaya tutunuyor, büyüyüp gelişiyor,

Biz de görüp ad koyuyoruz onlara bir bir.

Derken, ağır ağır

eriyip gidiyorlar, bildiğimiz şeyler olmaktan

çıkıyorlar.

Atomlarla tortop olup hızla düşen

güneşler görüyorum, sistemler,

biçimlenen; ne var ki, o sistemler, o güneşler

dönecekler ağır ağır geldikleri yere, kapılıp

da sonsuz akıntıya.

Sen de, Ey Toprak –imparatorlukların,

karaların, denizlerin-

tüm samanyolları arasında en küçüğü,

yıldızlarınla birlikte,

tortop olmuş sen de, bunlar gibi sen de

gideceksin. Gidiyorsun günden güne.

Kalan yok. Denizlerin ince bir sis ardında

kayboluyor: ay ışığı altında yok oluyor

kumların

yerinde başka denizler

başka koyları ak tırpanlarıyle biçecekler.

Uluslar, bireyler gibi ağır ağır büyür, gelişir, sonunda da elbet ölür. Kimi topluluklar böylece kaybolur gider. Aradan çok geçmeden, bu canlı varlıkların soyları değişir. Bayrak koşucuları gibi, hayat ışığını elden ele geçirirler. Savaş ve kaçınılmaz ölüm karşısında, bilgelik ancak huzur ve sükûndadır –"her şeye gönül rahatlığıyle bakmakta." Burada açıkça görüyoruz ki, puta tapanlar çağındaki o eski kıvanç yok artık. Yabancı denecek bir rûh, kırık dökük bir çalgıyı çalmaya çalışıyor gibi. Mizah yanı olmasa, bir şeye benzemeyecek olan tarih, dünyadan elini eteğini çekmiş; adı destanlara geçen bu kötümsere, Epikürcü adını takarak alabildiğine şakacı davranmıştır.

Epikür izleyicisinin rûhu buysa, Aurelius ve Epiktetus gibi, kesinlikle stoacı olanların canlı iyimserliğini düşünün bir de. "Olayların sizin isteyeceğiniz şekilde gelişmesini beklemeyin. Nasıl olacaklarsa öyle olsunlar, daha iyi olur. Siz de böylece rahatlık içinde yaşarsınız." Böyle bir davranışla insan elbette, geleceği, dilediği gibi yazdırabilir ve evrene karşı krallık taslayabilir.

Söylendiğine göre, pek zalimce davranan Epiktetus'un efendisi, günün birinde vakit geçirmek için Epiktetus'un bacağını bükmeye başlamış. "Böyle büküp durursanız," demiş Epiktetus, kılını bile

kıpırdatmadan, “Bacağımı kırarsınız.” Efendisi bükmesine devam etmiş, bacak da kırılmış elbet. “Demedim mi?” demiş Epiktetus yumuşak bir sesle, “Bacağımı kıracağınızı söylemedim mi?” Yine de bu felsefede, Dostoyevskici bir barışseverin, susan yiğitliğini andıran mistik bir soyluluk var. “Durum ne olursa olsun, - falan şeyi kaybettim, -deme sakın; onu geri verdim, - de. Çocuğun öldü mü? – Hayır, yerine döndü. – Karın öldü mü? – yerine döndü. – Malın mülkün elinden mi gitti? – Hayır, sahibine döndü. –” Bu gibi düşüncelerde, Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlığın yılmaz şehitlerine yaklaşılıyor. Nitekim, Hıristiyan ahlâkındaki ben’e egemen olma, Hıristiyanlığın, hemen hemen komünist bir kardeş topluluğu hayâl eden siyasal ülküsü ve dünyanın en sonunda yanıp kül olacağı kanısı, Stoa öğretisinin parçaları değil de, nedir? Epiktetus’da, Yunan-Roma rûhu, putataparlık niteliğini yitirmiş, yeni bir inanca hazır durumdadır. İlk Hıristiyan kilisesi, Epiktetus’un kitabını bir din kitabı gibi benimsemişti. Onun “*Risâleler*” ile Aurelius’un “*Düşünceler*”inden, “*İsa’yı Örnek Alış*” adlı kitaba bir adım vardır sadece.

Bu arada tarih yeni sahnelere dönüşüyordu. Lucretius’un ilginç bir sözü vardır. Roma devletindeki tarımın gerilemesinden söz ederken, toprağın yorulmuş olmasından ileri geldiğini söyler bunun. Nedeni ne olursa olsun Roma, servetini yitirmeye başlamıştı. Örgüt çözülüyordu; iktidar çöküyor; gurur, duygusuzluğa dönüşüyordu. Büyük şehirler taşra kentleri olup çıktı, karayolları bozuldu, ticaret uğultusu dindi; okumuş Romalıların küçük aileleri, her yıl sınırdan içeri süzülen, okuması yazması olmayan, güçlü kuvvetli kişilerin etkisi altında kaldı; putataparlık kültürünün yerini, Doğu’dan gelen töreler aldı; İmparatorluk da, hemen hemen kimse farkına varmaksızın Papalığın eline geçti.

Yönetim yetkisini yavaş yavaş kendi içine sindiren ve imparatorlarca ilk yüzyıllar sırasında destek görmüş olan kilise, rahip sayısı bakımından olsun, servet ve yaygın etkisi bakımından olsun, çabucak gelişti. XIII. yy.’a varmadan Avrupa toprağının üçte birine sahip bulunuyor, hazinesi ise zengin yoksul herkesin faizleriyle dolup taşıyordu. Tek bir inancın büyüsü, Avrupa kıtasında yaşayan halk topluluklarının çoğunu bin yıl süreyle birleştirdi. Kilise bu birlik için, zamanın getirdiği değişiklik ve aşındırmaların bozamayacağı, doğaüstü bir destekle yükseltilen ortak bir inancın gerekli olduğunu düşünüyordu. Böylece, kesin ve tanımlanmış doğma, ortaçağ Avrupasının erginlik çağındaki zihni üzerine, bir kabuk gibi oturdu.

Skolâstik felsefe, eleştirilmeyen varsayımlar ile önceden ayarlanmış sonuçların baş döndürücü çemberi içinde inançtan akla, sonra da gerisin geri inanca dönerek hareket ediyordu. XIII. yy.’da bütün Hıristiyanlık dünyası, Aristo’nun Arapça ve İbranice çevirileri karşısında allak bullak oldu ve coştu. Ama kilise iktidarı, Aquinaslı Thomas ve başkalarının yardımıyle, ne yapıp yapıp Aristo’yu ortaçağ dinbilimcisi durumuna soktu. Bunun sonunda bilgelik değil, cin fikirlilik çıktı ortaya. “İnsanın aklı ve zihni madde üstüne işleyecek olursa, maddenin cinsine göre belli bir sınır içinde hareket eder; ama örümceğin ağ örüşü gibi, kendi üstüne işledi mi, sonsuzdur; ipliğinin ve işin güzelliği karşısında hayran kalınsa da özsüz ya da yararsız bir sürü bilgi ağları meydana getirir,” der Bacon. Avrupa’nın zihni de er geç bu kabuktan dışarı fırlayacaktı.

Bin yıllık bir çift sürmeden sonra toprak yeniden yeşerdi. Aşırı ölçüde çoğalan mallar ticarete yol açtı; ticaret sâyesinde dört yol ağızlarında, insanların kültürü beslemek ve uygarlığı yeniden kurmak için işbirliğinde bulunabileceği yeni şehirler kuruldu. Haçlılar Doğu yolunu açtılar, sofuluğu ve dogmayı yıkacak olan lüksü ve kilise inancını baltalayan fikirlerin içeri akmasına sebep oldular. Mısır’dan ucuz kâğıt elde edilmeye başlanmıştı. Okumayı rahiplerin tekelinde sınırlayan pahalı parşömenin yerini kâğıt aldı. Ne zamandır ucuz malzeme bekleyen basım işleri, serbestliğe kavuşan patlayıcı madde gibi patladı ve hem yıkıcı, hem aydınlatıcı etkisini her yana yaydı. Pusulayı ellerine geçirmiş olan gözü pek

denizciler, denizlere açıldılar ve insanın dünya üstündeki bilgisizliğini meydana çıkardılar. Ellerinde teleskopla, sabırlı gözlemciler, dogmanın sınırlarını aşıp göğün sırlarını çözmeye başladılar. Üniversitelerde, manastırlarda, gizli bilim çevrelerinde ve her yerde, insanlar kavgayı bırakıp araştırmalara giriştiler; madenleri altına çevirmek için çabalayıp duran simyacılık, yerini kimyaya bıraktı; insanlar müneccimlikten astronomiye geçtiler; konuşan hayvanlar masalından da zooloji bilimi doğdu. Uyanış, Roger Bacon ile başladı (ölümü 1294); sınırsız Leonardo ile gelişti; Copernicus'un (1473-1543) ve Galileo'nun (1564-1642) astronomisiyle, Gilbert'in (1544-1603) mıknatıs ve elektrik alanındaki, Vesalius'un (1514-1564) anatomi, Harvey'in (1578-1657) ise kan dolaşımı alanındaki incelemeleriyle tam erişkin hâline ulaştı. Bilgi arttıkça, korku azaldı; insanlar bilinmeyene tapmayı düşünmekten çok, ona egemen olmayı düşünmeye başladılar.

Bu, bir başarı, umut ve canlılık çağıydı; her alanda yeni başlangıçlar ve atılımlar çağıydı; bu çağın rûhunu ve bileşkenlerini derleyip toplayacak sentezci biri bekleniyordu. "Zihinlerin birleşmesi için çağrıda bulunan" ve Avrupa'nın artık yetişkinliğe ulaştığını açıklayan "Yakın çağların en güçlü zihni" Francis Bacon oldu.

II. Francıs Bacon'ın Siyasal Yönü

Bacon, 22 Ocak 1561'de, babası Sir Nicholas Bacon'ın mâlikânesi York House'da dünyaya geldi. Sir Nicholas Bacon, Kraliçe Elizabeth saltanatının ilk yirmi yılı boyunca devlet mührünü elinde tutmuştu. "Babanın ünü." der Maoaulay, "oğlununki yüzünden gölgede kaldı. Ama Sir Nicholas da sıradan bir adam değildi." Belli bir şeydi bu. Çünkü dehâ denen şey, bir ailenin kendi eğilimiyle eriştiği bir doruktur. Dehânın çocuklarındaki eğilimle de, yeniden insanlığın bayağılığına iner.

On iki yaşındayken Cambridge'de, Trinity College'e gönderildi. Orada üç yıl kaldı. Derken okutulan kitaplardan ve öğretilen yöntemlerden nefret ederek oradan ayrıldı. Aristo hayranlığının baş düşmanı kesildi. Felsefeyi skolâstik kavgalardan kurtarıp iyiliğin aydınlanması ve arttırılması için, daha verimli bir yola sokmaya karar verdi. On altı yaşında bir delikanlıyken, Fransa'daki İngiliz elçisinin yanında çalışması için teklif aldı. İşin iyi ve kötü yanlarını dikkatle tarttıktan sonra, kabul etti. Doğanın Yorumu adlı eserinin başlangıcında, onu felsefeden siyâsete döndüren kesin kararını açıklar. Çok önemli bir bölümdür.

"İnsanlığa hizmet etmek için yaratıldığıma inanarak ve ortak mutluluğun desteklenmesinin, hava ve su gibi herkesin paylaşabileceği görevlerden olduğunu düşünerek, insanlığın çıkarı için en iyi şey nedir, yaradılıştan hangi görevlere göre biçimlenmişim, diye kendi kendime sordum, araştırdım. İnsanın hayatını uygarlaştırmaya eğilen sanat ve keşiflerin ortaya çıkarılıp geliştirilmesi kadar değerli şey olmadığı kanısına vardım. Hele, bir insan başarı kazanır da çevresine faydalı olursa… Yalnızca belli bir buluşu ortaya atmak değil, nasıl doğada bir ışık yakıp onun parlamasıyla buluşların şimdiki sınırlarını aydınlatır ve genişleterek, karanlığın her köşesini açığa çıkarırsa, böyle bir insan; insanlık sınırlarını evrene yayan, özgürlüğü savunan ve tutsaklığı ortadan kaldıran insan demektir. Öte yandan, kendi yaradılışımda, hakikati gözlemlemeye özgü bir eğilim gördüm. Bir kere, en önemli konu olan, benzerlikleri tanıma için geniş bir görüşüm vardı, aynı zamanda ince ayrılıkları gözlemleyebilmek için, dikkatimi bir noktada toplayacak ve düzenli bir biçimde çalışacak zihne de sahiptim. Bilimsel araştırmaya tutkundum; sabırlıydım, bir şey üstüne kolay kolay karar vermezdim, düşünmek benim için zevkti, bir şeyi kabul ederken tedbiri elden bırakmazdım, yanlış izlenimleri düzeltmeye hazırdım, düşüncelerimi ince eleyip sık dokuyarak düzenlerdim. Yenilik için can atmıyor, geçmişe, gözü bağlı tutunmuyordum. Ne biçimde olursa olsun, sahtekârlıktan nefret ediyordum. Bütün bu nedenler

yüzünden, öyle geliyordu ki bana, yaradılışım ve eğilimim sanki hakikatle akrabaydı, onunla bir yakınlığı vardı.

Ne var ki, doğduğumda içinde bulunduğum durum, yetişme biçimim, eğitimim, felsefeye değil de, hep siyâsete yönelmişti: Kısacası, daha çocukluğumdan siyâsetin içine gömülmüştüm. Her genç gibi benim de zihnimi, zaman zaman bazı fikirler kurcalardı. Yurduma karşı ödevimin de benden bazı özel şeyler istediğini, hayattaki başka zorunlu ödevlerden öte, bazı görevler beklediğini düşündüm. En sonunda da, anladım ki, devlette saygıdeğer bir makâma geçecek olursam, alın yazısı görevimin gerçekleşmesi için harcayacağım emeklerime yardım ve destek bulabilirdim. Böylece siyâsete atılmış oldum."

Sir Nicholas Bacon 1579'da ansızın öldü. Niyeti Francis'e bir mülk bırakmaktı, ama ölümü, düşündüğünü gerçekleştirmesine meydan vermedi, acele Londra'ya çağrılan genç diplomat, 18 yaşında kendisini babasız ve meteliksiz buldu. Çağdaş lükse epeyce alışmıştı. Kendisini yalın bir hayata uydurması güç oldu. Bir yandan avukatlık yaparken, öte yandan onu iktisadî kaygılardan kurtaracak siyasal bir mevkîe getirmeleri için, nüfuzlu akrabalarının başını ağrıtmaya başladı. Yalvarırcasına yazdığı mektupların hemen hemen hiçbir yararı olmuyordu, mektuplardaki biçim gücü ve yazarının açıkça beliren yeteneği işe yaramadı. Buna rağmen, Bacon, kimsenin yardımı olmaksızın kendi başına yükselmeyi bildi. Ama attığı her adım ona yıllara mâl oldu. 1583'te Taunton temsilcisi olarak Parlamentoya seçildi. Seçmenleri, kendisini öylesine sevmişlerdi ki, onu defalarca iktidara getirdiler. Müzakerelerde keskin, kısa ve canlı konuşurdu.

İktidar sahibi bir dostu, ona karşı cömert davrandı. Kraliçe Elizabeth'in karşılık görmeden sevdiği, sonunda da nefret ettiği yakışıklı Essex kontuydu bu. 1595'te Essex, Bacon için siyasal bir mevkî sağlayamamasını bağışlaması için, ona Twickenham'da güzel bir mülk bağışladı. İnsan böyle büyük bir armağanın Bacon'ı, ölünceye kadar Essex'e bağlayacağını sanır. Ama öyle olmadı. Birkaç yıl sonra Essex, Elizabeth'i hapsettirip halefini tahta geçirmek üzere bir suikast hazırlamıştı. Bacon, böyle bir ihânete kalkışmaması için, ona mektup üstüne mektup yazdı. Essex ayak direyince; Bacon da Kraliçe'ye bağlılığını, dostuna olan borçtan üstün tutacağını bildirdi. Buna rağmen Essex ise girişmekten geri kalmadı. Tabiî, girişimi başarısızlıkla sonuçlandı ve hapse girdi Bacon öyle yalvardı ki Kraliçe'ye, Kont geçici olarak serbest bırakıldı. Ama bu sefer, çevresine silâhlı adam toplayıp Londra'ya yürüyerek halkı ayaklandırmaya çalışınca, Bacon öfkeyle ona karşı çıktı. Bu arada kendisine Kraliyet Savcılığında bir mevkî verilmişti. Essex yeniden tutuklanıp vatana ihânet suçuyle yargılandığında Bacon, bu eli açık dostunun kovuşturulmasında etkin rol aldı ve Essex suçlu bulunarak îdam edildi.

Duruşmada tuttuğu taraf, Bacon'ı bir süre halkın gözünde küçük düşürdü. O günden sonra da, onu yıkmak için fırsat kollayan düşmanları arasında yaşadı. Doymak bilmez tutkusu, kendisini rahat bırakmıyordu. Durumundan hiçbir zaman hoşnut değildi. Yine de ilerlemesine devam ediyordu. Türlü yetenekleri ve hemen hemen sonsuz bilgisi, her önemli meclisin değerli üyesi yapıyordu onu. Yavaş yavaş daha büyük mevkîlerin yolu açıldı: 1606'da başsavcı; 1613'te devletin en yüksek hukuk memuru, 1618'de de, elli yedi yaşındayken İngiltere başyargıcı oldu.

III. Denemeler

Ulaştığı durum, Eflâtun'un filozof-kral hayâlini gerçekleştirmiş gibiydi. Siyasal iktidarda adım adım yükselirken, felsefenin de doruğuna çıkıyordu. Geniş bilgisinin ve edebiyattaki başarısının yanında, kargaşa içinde geçen siyasal meslek hayatının önemsiz olaylardan ve birtakım oyalanmalardan ibaret kalmasını, insan aklı almıyor. 'Gizli yaşamanın en iyi yaşamak' olduğunu söylerdi. Düşünce hayatını mı, yoksa eylem hayatını mı daha çok seviyordu, kendisi de tam karar vermiş değildi. Umudu, Seneca

gibi hem filozof, hem de devlet adamı olmaktı. Çift yönlü bu hayatın, alanını daraltacağını, ulaşacağı yeri engelleyeceğini de biliyordu. “Düşüncelerin eylem hayatıyle kaynaştırılması mı, yoksa insanın kendini bütünüyle düşünceye adaması mı, zihni sakatlar, onu daha çok engeller; söylemesi güç,” diyordu. Okumanın kendi başına bir amaç ya da bilgelik olmayacağını; uygulanmayan bilginin, renksiz bir akademik gururdan öteye gitmeyeceğini biliyordu. “Okumak için fazla vakit harcamak tembelliktir; süs olsun diye bilgisini aşırı kullanmak da gösteriştir; yargımızı bütünüyle okuduğumuz şeylere dayanarak vermek, bir bilim adamının mizahçı yanıdır. Kurnaz adamlar okumayı anlamsız bulur, basit insanlar hayran kalır, bilge kişilerse okuduklarından yararlanır. Çünkü okuduğumuz şeyler onları nasıl kullanacağımızı anlatmaz; ama onlarsız da, onların üstünde, gözlemle elde edilen bir bilgelik vardır.” Burada, skolâstik felsefenin sonu geldiğini gösteren yeni bir fikir çıkıyor ortaya, yani bilgiyle bilgiden yararlanma ve gözlem ayrılıyor; böylece, pragmacılıkla sonuçlanacak olan İngiliz felsefesini belirleyen deney ve sonuçlara önem verilmiş oluyor. Bununla birlikte, Bacon’ın, kitapları ve düşünmeyi sevmediği an olmamıştır. Sokrat’ı hatırlatır gibi, “felsefesiz yaşanmaz,” derdi. Kendisini anlatırken de “daha çok edebiyat için biçilmiş, ama alnına dehâsının (yani huyunun) eğilimine karşı, eylem hayatı yazılmış bir adam,” diye yazar.

Hemen hemen ilk yayımladığı eser “Bilgiye Övgü” idi (1592). Felsefeye karşı duyduğu heyecanı şu satırlarda görebiliriz:

“Övgüm zihnin kendisi için. Zihin insanın kendisi demektir. Bilgiyse, zihnin kendisi. İnsan ne biliyorsa odur. Duyguların verdiği zevk, duyuların verdiğinden üstün değil midir? Zihin zevkleriyse, duygu zevklerinden üstün değil mi? Doyulmayacak tek gerçek ve doğal zevk, bu değil midir? Zihni bütün tedirginliklerden kurtaran tek şey, bilgi değil midir? Varlığının farkına varmadığımız nice şeyler var. Ve lâyık olduğu değerden fazla değer verdiğimiz daha neler neler! Bu boş hayâller, uluorta değer biçmeler, bunlardır tedirginlik fırtınalarına dönen yanlışlık bulutları. İnsanın, doğanın düzenine ve insanların işlediği yanlışlara saygı gösterebileceği, zihnin nesnelerin kargaşası üzerinde yükselebileceği bir mutluluk var mıdır acaba? Buluşlar değil de, sadece var olanlar mı gözlerimizi kamaştıracak? Hoşnutlukla yetinip yarar gözetmeyecek miyiz? Doğanın dükkânının güzelliğini gördüğümüz gibi, deposundaki hazineleri de görmeyecek miyiz? Gerçek denen şey kısır mıdır? Bunlardan değerli şeyler elde edip insan hayatına sonsuz şeyler sağlayamaz mıyız?”

Bacon’ın en güzel edebiyat eseri olan “*Denemeler*”i (1597-1623), onun siyâsetle felsefe arasında kalıp, birinden ötekini seçemediğini gösterir. “*Şan ve Şeref*” adlı denemesinde siyasal ve askerî başarıları göklere çıkarırken, edebiyata ya da felsefeye hiç yer vermiyor. Ama “*Hakikat Üstüne*” adlı denemesinde şöyle yazar: “Hakikati sevmek ya da onunla flört etmek demek olan hakikati araştırmak, hakikati övmek demek olan hakikati bilmek ve hakikatten hoşlanmak demek olan hakikate inanmak, insan yaradılışlarının en üstün iyisidir.” Kitaplarda: “Bilge kişilerle konuşuruz, eylemde budalalarla konuştumuz gibi.” Tabiî, kitaplarımızı seçmeyi bilirsek. Yazının ünlü bir yerinde de şöyle der: “Bazı kitaplar tatmak içindir, bazısı yutmak, bazısı da çiğnenip sindirilmek için.” Bütün bu gruplar, dünyanın her gün içinde yıkandığı, zehirlendiği ve boğulduğu mürekkep denizlerinin, çağlayanların son derece küçük bir bölümüdür elbette.

Kuşkusuz, “Denemeler” çiğnenip sindirilmesi gereken bu çok ender ve değerli eserlerden biridir.

Bütün bu özetimsi bilgelikten ne çıkaracağız? En iyi başlangıç noktası ve ortaçağ felsefesi modalarından en ilginç ayrılış, Bacon’ın açıktan açığa Epikür ahlâkını benimsemesidir belki de. “Kullanma ki istemeyesin, isteme ki korkmayasın,” diyen şu felsefe dizisi, zayıf, çekingen, ürkek bir

zihnin belirtisidir. Nitekim, filozofların çoğu, öğretileri pek fazla güvenilir şeyler gibi görmüyorlar. Ve nesnenin yaradılışının, insanlık için gerektirdiğinden daha çok titizlik gösteriyorlar. Böylece, ölüme karşı buldukları çarelerle ölüm korkularını arttırıyorlar. Çünkü insan, hayatını ölüme bir hazırlık gibi hazırlarken, ölüme karşı alınan savunma tedbirlerinin ardı arkası kesilmediğine göre, sözkonusu düşmanın korkunç görünmemesine imkân yok. Stoacıların isteği bastırması kadar, sağlığa zararlı şey olamaz: Duygusuzluğun vakitsiz bir ölüme çevirdiği bir hayatı uzatmanın yararı ne? Kaldı ki, olmayacak bir felsefe bu. Çünkü içgüdü nasıl olsa bir yerden patlak verir. "Doğa çoğu kez gizlenir; bazen yenilir; ama hiçbir zaman büsbütün yok olmaz. Kuvvet karşısında, doğa daha şiddetli davranır; öğretiler ve akıllıca sözler doğanın bizleri tedirgin etmesini bir derece önler; ancak alışkanlık doğayı değiştirir ya da ona üstün gelir. Ama kimse, doğaya karşı zafer kazandım diye uzun boylu güvenmesin. Çünkü uzun bir süre gömülür kalır da, fırsatı ya da kışkırtıcı ortamı buldu mu canlanıverir doğa." Bacon, bedenin hem açlığa hem de sıklığa alışması gerektiğini düşünmektedir. Sıkılıktan bir an kurtuldu mu, yıkılıp gitti demektir.

Denemeler'in ahlâk felsefesi, Bacon'ın, karşısında kaç kez saygıyla ve akıllıca eğildiği Hıristiyanlıktan çok, Machievelli kokmaktadır. Sözünü eyleme uyduruyor Bacon. Daha katıksız ama yumuşak madeni, daha uzun ömürlü yapacak bir alaşım gibi, ikiyüzlülükle doğru sözlülüğü akıllıca karıştırmayı öğütlüyor. Zihni genişletecek, ona derinlik verecek, güçlendirecek ve bileyecek her şeye açık, dört başı mamur, çok yönlü bir meslek istiyor. Sadece düşünce hayatına tutkun değil. Goethe gibi o da, kişiyi eyleme götürmeyen bilgiyi hor görüyor: "İnsanlar bilmelidir ki, insan hayatının sahnesinde, ancak tanrılarla melekler seyirci olabilirler."

Dîni, kralınınki gibi yurtsever bir dîndir. Defalarca Tanrıtanımazlıkla suçlanmış ve felsefesinin bütün akışı lâik ve akılcıysa da, Tanrıtanımazlığa açıktan açığa karşıdır. "Bu evrensel çerçevenin başıboş olduğunu düşünmektense, kutsal efsânelere inanırım, daha iyi. Az felsefe, insan zihnini Tanrıtanımazlığa götürür; ama felsefede derinlik, insanların zihinlerini dîne döndürür. Çünkü insanın zihni, ikinci nedenlere dağınık biçimiyle bakarken, bazen onlara takılıp kalır, ilerleyemez. Ama birleşik ve birbirine bağlı bir şekilde onların zincirini seyretmeye başladı mı, ister istemez Tanrısal Takdire, bir Tanrı varlığına sığınır." Dîne ilgisizlik, etkenlerin çoğalabilirliğine dayanır. "Tanrıtanımazlığın nedenleri, dînin aşırı derecede bölünmesidir. Çünkü taraflar birbirlerini kışkırtırlar. Dînde bölünme çok oldu mu, Tanrıtanımazlık çıkar ortaya. En sonunda da okumuşluk çağlarında özellikle barış ve refah içindeyken olur bu. Çünkü belâlar ve savaşlar insan zihnini daha çok dîne yöneltir."

Yine de Bacon, dinbilimden ve ahlâktan çok, psikoloji alanında değerlidir. İnsan yaradılışını incelerken hiç aldanmıyor. Dünyanın en bayat konularını bile, yepyeni bir açıdan işliyor. "Evli bir adam daha ilk gününden kafaca yedi yıl yaşlanmış sayılır." "Kötü kocaların iyi karıları olduğu sık görülen bir şeydir." "Kilise adamlarının bekâr kalması iyidir, çünkü hayırseverlik, ilkin kendi havuzunu doldurmadan, başka toprağı zor sular. Çoluğu çocuğu olan kişiler, kadere rehineler vermiş sayılır. Erdemli olsun, kötü niyetli olsun, büyük girişimler için engeldirler." Bacon aşka zamanı olmayacak kadar çok çalışmış görünüyor, belki derinliğiyle hiç duymamıştır da onu. Dostluk konusunda kuşkucu gibi davransa da, dostluğu aşktan üstün tutuyor. Dost, bir kulaktır. "İçlerini açmak için dost isteyenler, kendi yüreklerinin yamyamlarıdır. Zihni düşüncelerle yüklü kişinin anlayışı ve akıl gücü, başkalarıyle konuşma ve sohbet etme yoluyla parlar, açılır. Düşüncelerini daha kolaylıkla oynatır; daha düzenle sıralar; söze çevirdiği zaman nasıl göründüğünün farkına varır; sonunda kendinden daha akıllı olur, bir saatlık sohbet, bütün bir gün düşünmekten yeğdir."

"*Gençlik ve Yaşlılık Üstüne*" adlı denemesinde, bir paragrafa bir kitap sıkıştırıyor. "Gençler

yargılamaktan çok yeni şeyler bulmaya, öğüt vermekten çok iş yapmaya, yerleşik işlerden çok yeni tasarılar gerçekleştirmeye daha uygundur; çünkü yaşın şeyler üstünde onlara sağladığı tecrübe yönetir onları; ama yeni şeyler sözkonusuysa, onları engeller. Gençler, eylemlerin yönetiminde ve ayarlanmasında kavrayabileceklerinden daha çoğuna sarılırlar, yatıştırabileceklerinden daha çoğunu coştururlar; araçlarını ve ölçülerini düşünmeden, hemen işlerin sonunu görürler; rastladıkları birkaç ilke peşinde başıboş koşarlar; yenilik getirmek değildir kaygıları. Buysa, bilinmeyen kötü sonuçlar doğurur. Yaşlılar bütün bunlara fazla karşı çıkarlar. Şeyleri zihinde çok uzun tartarlar, serüven hevesine pek kapılmazlar, çok çabuk pişman olurlar ve işi sonuna kadar götürdükleri azdır. Sıradan başarılarla yetinirler. Her ikisinden de yararlanmak, elbette yerinde olur. Çünkü her ikisinin erdemi de, birbirinin kusurlarını düzeltebilir." Yine de gençlikle çocukluk, aşırı serbestliği elde ederse düzenden çıkar, gevşer diye düşünüyor. Ana babalar, çocuklarının edinmelerini istedikleri meslekleri ve tutacakları yolları vaktinde seçsinler, çocukların en kolay yön verileceği çağ budur çünkü. Bu arada, çocuklarının akılları en çok neye yatıyorsa, o konuda sivrilsinler diye de düşünmesinler. Tabiî çocuklar bir şeye karşı olağanüstü tutkun ve yatkınsa, onları engellememek en iyi yoldur. Ama genellikle Pitagorasçıların, "en iyisini seç in, alışkanlık onu hoş ve kolay yapar" ilkesi iyidir. Çünkü "alışkanlık insan hayatının başlıca yöneticisidir."

Denemeler'in siyasal tutumu, yöneticiliği amaç güden birine tabiî gelecek bir tutuculuğu öngörmektedir. Bacon güçlü, merkezî bir iktidar istemektedir. Krallık en iyi hükümet biçimidir. Genellikle de bir devletin mükemmelliği, iktidarın bir yerde toplanma derecesine göre değişir. Hükümette, "üç sorun vardır: İşin hazırlığı, tartışılması (ya da incelenmesi) ve tamamlanması (ya da uygulanması.) İşin acele çözümlenmesi isteniyorsa, ortadaki iş, çoğunluğun, baştakiyle sonuncuysa azınlığın olsun." Açıktan açığa bir militarist olduğunu söylemektedir. Savaş adamları için yakışmayacak bir şey olan sanayin gelişmesine esef etmektedir. Yine de hammaddelerin önemini kabul eder: "Solon, Kresus'e 'iyi' demiş, Kresus övünerek ona altınını gösterdiğinde. 'Efendim biri çıkar da sizinkinden daha iyi bir demirle karşınıza gelirse, bütün bu altına hâkim olur.'"

Aristo gibi onun da devrimleri önlemek için bazı öğütleri var. "Kargaşalığı önlemek için en güvenilecek yol, hammaddesini ortadan kaldırmaktır. Yakıt hazırsa, onu tutuşturacak kıvılcımın nereden geleceği belli olmaz. Sert bir şekilde tartışmalara son vermek de kargaşalıkların çaresi değildir. Umursamamak çoğu zaman dizginler onları. Durdurmaya kalkışmaksa uzun ömürlü bir merak yaratır. Kargaşalığın iki nedeni vardır: Aşırı yoksulluk ve aşırı hoşnutsuzluk. Kargaşaları yaratansa şunlardır: Dînde yenilik, vergiler, yasa ve törelerin değiştirilmesi, ayrıcalıkların elden gitmesi, genel baskı, değersiz kişilerin, yabancıların mevkîde ilerlemesi, kıtlık, asker terhisi, çaresiz kalan fırkalar ve halkın zararına olan herhangi bir şeyin onları ortak bir amaçta birleştirmesi!" Her liderin parolası, tabiî ki düşmanlarını bölmek ve dostlarını birleştirmektir. "Genel olarak, devlete düşman bütün fırkaların bölünüp parçalanması ve uzaklaştırılması ya da kendi aralarında güvensizlik yaratılması iyi olur. Çünkü aynı fikirde olması gereken devleti yönetenler arasında, anlaşmazlık ve bölünme çıkarsa da, devlete karşı gelenler bir bütün hâlinde birleşirlerse iş çatallaşır." Devrimleri önlemenin daha iyi bir yolu da, servetin eşit olarak dağıtılmasıdır: "Para gübre gibidir, yayılmazsa işe yaramaz." Ama bu sosyalizm demek değildir, hattâ demokrasi bile değil. Bacon'ın halka güveni yoktur. Çünkü zamanında eğitim şartları halkı eğitmeye elverişli değildi. "En alçakça dalkavukluk, sıradan kişilere yapılan dalkavukluktur." "Phocion haklıydı, bir kalabalık tarafından alkışlandığını görünce, 'yanlış bir şey mi yaptım?' diye sormuştu." Bacon'ın istediği, toprak sahibi ağalardır; sonra da yönetim için bir aristokrasi. Ve her şeyden önce de bir filozof-kral. "Okumuş, bilgili yöneticilerin yönetimi altında, refah içinde olmayan bir hükümet hemen hemen yoktur."

IV. Büyük Yeni Düzen

Zaferleri ortasında Bacon, gönlünün felsefede olduğunun farkında değildi. Gençliğini besleyen oydu. Yöneticilik makamlarında arkadaşı olmuştu. Hapisteyken de, halkın gözünden düştüğünde de, avuntu kaynağı o olacaktı.

"Bilimler, insan soyuna lâyık bir şekilde ilerlemiyor, oldukları yerde sayıyorlar. Okulların gelenekleri ve izledikleri sıra da kâşifler dizisini vermiyor hâlâ. Öğretmenler ve öğrenciler dizisinde kalıyor sadece. Şimdi bilim alanında bir telâştır gidiyor ve bilim dönüp dolaşıp yine çıktığı yere varıyor."

Yükselme yılları boyunca felsefeyi yeniden düzenlemeyi, ya da yeniden kurmayı düşünmüştü durmadan.

Bütün incelemelerin bu görev çevresinde toplamayı düşündü. "*İşin Plânı*"nda Giriş Bölümü olacağını; bu bölümde eski yöntemlerin işe yaramaz hâle gelmesine rağmen, ayak diremesi yüzünden, felsefenin yerinde saydığını anlatacağını ve yeni bir başlangıç için fikirler ileri süreceğini söylemektedir. Derken, *Bilimlerin Yeniden Sınıflandırılması'*na çalışacak, incelenecek konuları sıralayacak ve her alandaki çözülmemiş sorunların listesini çıkaracaktı. Üçüncü iş olarak, Doğanın Yorumu için yeni yöntemini açıklayacaktı. Dördüncü olarak, elini doğabilime atacak ve *Doğanın Fenomenleri'*ni araştıracaktı. Beşinci olarak, geçmişteki yazarların, ortaçağın söz kalabalığından kurtulup, şimdi biçimlenmekte olan hakikatlere doğru çıkmalarını sağlayan Zihnin Merdivenini gösterecekti. Altıncı olarak, yöntemi ile varacağına güvendiği bilimsel çözümler için, bazı *ön sonuçlar* da bulunacaktı. En sonunda *İkinci* (*ya da uygulamalı*) *Felsefe* olarak, kendisinin peygamberi olacağını umduğu bu yeşeren bilimlerden doğacak hayâl ülkesini çizecekti. Bütün bunlar "*Magna Instauratio*"yu, yani felsefenin "*Büyük Yeni Düzeni*"ni meydana getirecekti.

Büyük bir girişimdi bu ve Aristo'nun dışında düşünce tarihinde eşi yoktu. Başka filozoflardan apayrı olarak; kuramdan çok pratik üstünde duracak, düşünce simetrisinden çok, belirli, somut nesnelere yönelecekti. Bilgi bir güçtü, bir fikir ya da süsten ibaret değildi. "İş, fikir sahibi olmakta değil, bir iş yapmakta; döktüğün alın teri, herhangi bir mezhep ya da öğretinin temelini atmak için değil, yarar ve gücün temeli içindir." Böylece, çağdaş bilimin sesi ve havası ilk defa duyulmaktadır.

1. Bilimin İlerlemesi

ESER yazabilmek için bilgi gerekir. "Doğaya boyun eğmeden ona egemen olunamaz." Şimdi bilgisizlik içinde kölesiyken, Doğanın yasalarını öğrenirsek, ona sahip oluruz. Hayâl ettiğimiz ülkeye götürecek yol bilimdir. Öyle bir yol ki bu, dolambaçlı, ışıksız dönüp başladığı yere geliyor. Bir kere çıkmayan sayısız yan yollarla karmakarışık. Bilimlerin durumunu gözden geçirerek işe başlayalım. Her bilimin özel alanını ayıralım. "Bilimleri bir bir yerlerine oturtalım." Eksik yanlarını, neler getirdiklerini, imkânlarını inceleyelim. Işık bekleyen yeni sorunları ortaya koyalım; sonra da sorunların "kökündeki toprağı eşeleyelim."

Bacon'ın "*Bilimin İlerlemesi*" adlı kitapta üzerine aldığı görev bu. Ülkesine giren bir kral gibi şöyle yazıyor: "Niyetim bilgi çemberini dolaşmak; işlenmemiş bölümleri ve insan elinin uzanmadığı, ekilmemiş tarlaları açığa çıkarmak. Böylece, ıssız yolların bir bir haritasını çizmek. İlerlemeleri için, tüzel ve gerçek kişilerin, güçlerini bu yönde kullanmalarını sağlamak." Otlar bürümüş toprağın kadastrocusu olacak, yolu düzeltecek, tarlaları işçiler arasında bölüştürecektir. Küstahlığa varacak kadar yürekli bir plândı bu. Ama Bacon henüz uzun yolculuklar plânlayabilecek bir yaştaydı. (Bir filozof için

kırk iki yaş genç sayılır.) “Bütün bilgileri kendi alanım gibi görüyorum,” diye yazıyordu, 1592’de Burghley’e. Bundan anladığı, *Encychopedia Brittanica*’nın turfanda bir baskısı değildi. Sadece toplumsal bir görev olan, bilimin yeniden düzenlenmesi işinde, bilimleri eleştirip bir sıraya koymak için, her alana el atması gerekiyordu.

Kapladığı geniş alanda, insanın bilimsel araştırması doğal engellerle ve insan bilgisizliği ile savaşmaktadır. Fizyolojiye ve tıbba büyük önem veriyor; tıbbı övüyordu. Çünkü, “kolayca akordu düşen, usta işi bir müzik âletini” ayarlamak gibi bir şey görüyordu tıbbı. Ancak çağdaş hekimlerin, bilimsiz deneye dayanan gelişigüzel hekimliklerini, her türlü derde, aynı –genellikle de fizikî- devâyı vermeye eğilim göstermelerini kınamaktaydı.

“Rastlantıyla başlarından geçmiş, birbirleriyle ilgisi olmayan tek tek olaylara aşırı bel bağlıyorlar; geniş deneylerde bulunmalı, karşılaştırmalı, anatomi yoluyla insan vücuduna daha ışık tutmalılar; cesâretleri, hattâ canlıları, keserek incelemeliler; her şeyden önce de deney ve sonuçları herkesin anlayacağı gibi açıklamalılar.” Tıbbın, birkaç gün sonra ölmesi kesin, acı içinde kıvranan hastaların çabuk ve rahat ölmesine yardım etmesi gerektiğine de inanmakta. Ama hekimlerin, ömrü uzatmak için ellerinden geleni yapmalarını da istemektedir. Tıbbın “yeni bir bölümü bu, en soylusu, ama daha eksik! Bu yanı tamamlanırsa, o zaman tıp, uluorta iyileştirme yöntemlerine baş vurmaz, hekimlere gösterilen saygı da gerçek saygı olur, hekimler de ölümlülere bağışlanabilecek büyük yeryüzü mutluluğunun dağıtıcıları olurlar.” Rûhbilimde, Bacon’a “davranışçı” (behaviorist) denebilir. İnsan eylemindeki neden ve sonuçların tam bir incelemesini istiyor ve bilim sözlüğünden ‘rastlantı’ kelimesini çıkaralım diyor: “Rastlantı, var olmayan bir şeyin adıdır.” Ve “evrende rastlantı olduğu kadar, insanda istem vardır,” diyor. Bütün bir anlam dünyası var burada, bir meydan okuma. Hepsi de birkaç söz içinde: Skolâstik öğretideki özgür istem, tartışılmaya değmez görülüp bir kenara atılmakta, “Akıl”dan ayrı, bir “İstem” varsayımıysa sözkonusu bile edilmemektedir. Bacon, bu konular üzerinde uzun boylu duruyor. Koca bir kitabı tek bir cümleye sıkıştırıp başka bir konuya geçtiği sık görülüyor. Yine birkaç söz içinde, Bacon yeni bir bilim olan toplumsal psikolojiyi yaratıyor. “Töreler, alışkanlıklar, âyinler, eğitim, örnek alma, taklit, rekâbet, yoldaşlık, dostluk, övgü, yerme, iyiye teşvik, ün, yasa, kitap, incelemeler, bütün bunların güçlerini ortaya çıkarmak için çalışmalıdır filozoflar. İnsanın ahlâkına egemen olan şeyler bunlardır; insan zihni bu etkenlerle biçimlenir ve eğitilir.” Yeni bilim, bu ana çizgileri pek yakından izlemişti. Sanki Tarde, Le Bon, Ross, Wallas ve Durkheim’ın eserlerinin içindekilerinin bir listesiyle karşı karşıyayız.

Bilimin kapsamayacağı şey yoktur. Büyücülük, rüyâlar, kehânetler, telapati, ispritizma bilimsel olarak araştırılmalıdır. “Çünkü boş inanca yorulan sonuçların, ne durumlarda ve ne çapta doğal nedenlere bağlı oldukları bilinmemektedir.” Güçlü doğabilimsel eğilimine rağmen, bu sorunlar Bacon’ı çekmektedir. İnsana değgin hiçbir şey yok ki, ona yabancı olsun. Kimya nasıl simyadan doğduysa, bu araştırmalardan da, kim bilir ne gibi akla gelmez hakikatler, yeni bilimler doğacaktı! “Simya; oğullarına, bağının bir yerinde altın gömülü olduğunu, arayıp bulmalarını söyleyen adamın durumuna benzetilebilir. Aradıklarını bulamamışlardı ama, asmaların köklerini eşeledikçe, elde ettikleri ürün bol olmuştu. Böylece altın elde etmek için yapılan araştırmalar ve çabalar, sayısız yararlı keşif ve öğretici deneye açık tutmuştu.”

VIII. Kitap’ta işlenen başka bir bilim daha çıkıyor ortaya: Hayatta başarı elde etme bilimi. Henüz iktidardan düşmemiş bulunan Bacon, dünyada nasıl yükselineceği konusunda birkaç ön düşünce ileri sürmekte. Bilgi başta geliyor: Kendimiz ve başkaları üstündeki bilgi, “*Gnothi seauton*” (kendini tanı), işin yarısıdır. İnsanın kendini tanıması, genellikle başkalarını tanımaya yardım ettiği için de değerlidir.

İlişkiniz olan kimseler hakkında bilmeniz gereken şeyler; huyları, istekleri, görüşleri, töreleri, alışkanlıkları, dayandıkları ve güçlerinin kaynağı olan yardımlar ve teminâtlar, kusurları, zayıf tarafları, dostları, fırkaları, patronları, bağlı oldukları kimseler, düşmanları, onlara gıpta edenler, rakipleri, içinde bulundukları durumlar, kendilerine nasıl yanaşılacağı. Ama başkalarının zihinlerine sokulmanın en iyi yolu; ya huylarını ve yaradılışlarını ya da amaç ve niyetlerini araştırmak ve incelemektir. Zayıf ve yalın olanlar huylarından anlaşılır. Tedbirli ve kapanık kişiler de niyetlerinden. Ama bütün bu soruşturmanın en kısa yolu üç noktaya dayanmaktadır: Şöyle ki, 1. Çok dost edinmek. 2. Gözlemde bulunurken uluorta konuşmayla susma arasındaki ılımlı yolu bulmak. 3. Ama her şeyden önce, insanın kendini en iyi şekilde kabul ettirmesi ve hak ettiğine sahip olabilmesi için, aşırı tatlılık ve iyi huyluluk gösterip silâhlarını bırakmaması, kendini kıracak şeylere, azarlara karşı savunusuz kalmaması gerekir. Zaman zaman özgür, verimli bir zihin, kıvılcımlarını saçabilir. Bu uyarı sonucu son derece yararlı şeyler de elde edilebilir.”

İnsan, dostuna karşı nasıl davrandıysa, ondan daha mükemmel bir davranış beklememelidir. Bacon, eski Yunanistan’ın Yedi Bilge Kişisi’nin sözünü hatırlatır: “Dostunu, bir gün düşmanın olacakmış gibi sev, düşmanını ise bir gün dostun olacakmış gibi.” “Amaçlarını olsun, düşüncelerini olsun, dostuna açma. Konuşurken fikir ileri sürmekten çok, soru sor. Konuşurken de, inançlarını ve yargılarını söyleme, onlara bilgi ver sadece, haber ver. İnsanın gururlu görünmesi, ilerlemesine yardım eder. Gösteriş politika bakımından değil, ahlâk açısından bir kusurdur.”

Bacon, düşüncesinin tohumunu her bilimde yeşerterek, tarladan tarlaya koşmaktadır. İncelemesi sonunda, bilimin kendi başına yetmeyeceği sonucuna varıyor: Bilimlerin dışında, onları bir uyum içinde düzenleyecek, bir amaca yöneltecek bir güç olmalı diyor. “Bilimlerin ilerlememesinin başka bir güçlü nedeni de şudur: “Hedef şaşmışsa, gemi doğru seyredemez.” Bilime gerekli olan felsefedir, bilimsel yöntemin incelenmesi, bilimsel amaçların ve sonuçların bir uyum içerisinde ayarlanması şarttır. Yoksa bütün bilimler kısır kalır. “Bir düzlüğe çıktık diye, ülkenin bütününü göremeyiz. Aynı bilimin çizgisinde durarak ya da daha yüksek bir bilime çıkmadan, herhangi bir bilimin uzak ve derin taraflarını açığa çıkaramayız.” Doğanın birliğini göz önüne getirmeden, tek tek olayları bir bütün içinde ele almadan inceleme alışkanlığını yermektedir. Merkezi bir ışığın parıltısıyle aydınlanmış bir odada, köşelere giderken ele küçük bir mum almaya benzetmektedir bunu.

Bacon’ın sevgisi dönüp dolaşıp bilimde değil de, felsefede karar kılıyor. Dalgalı, üzüntü dolu bir hayata, anlayıştan gelen o ihtişamlı sükûnu ancak felsefe sağlayacaktır.

Felsefenin en iyi yanı, belki de sınaî ortamın durmadan sağladığı bir şeyden, sonsuzca mal edinmenin verdiği izlenimden kendimizi kurtarmamızdır. “Felsefe, zihin için iyi olanı araştırmaya yöneltiyor insanı. Geri kalan nasıl olsa bulunur, bulunmasa da olur.” Azıcık bilgelik, insanı ömür boyu mutlu kılar.

“Hükümet de, bilim gibi felsefe yokluğu çekmektedir. Devlet adamının siyâsetle olan ilişkisi neyse, felsefenin de bilimle olan ilişkisi odur. Tam bilgi ve çok yönlü görüşle yönetilen hareket başka şey; hedefsiz ve tek tek şeylerin araştırılması başka şeydir. Hayatın ve insanların gerçek ihtiyaçlarından uzak düşen bilginin amacı nasıl skolâstik felsefeyse, siyâset de, bilim ve felsefeden uzak düştü mü, kıyamet kopar.”

“Devleti, okumuş kimseler bulunmadan, deneye dayanan bilgisiz devlet adamlarına bırakmak tehlikelidir. Krallar filozof ya da filozoflar kral olursa devletler mutlu olur,” diyen bu bilge kişi, mesleğini kayırıyor gibi görünürse de, deneyler, söylediklerinin doğru olduğunu göstermiştir. “Devletlerin en iyi çağları bilgili, bilge yöneticilerin saltanatı sırasında olmuştur.” Bacon, burada

Domitianus'dan sonra ve Commodus'dan önce Roma'yı yöneten büyük imparatorları örnek gösteriyor.

Böylece, Eflâtun gibi ve hepimiz gibi, ilgilendiği ve hoşlandığı şeyi övüyor. Bunu insanın kurtuluş yolu olarak ileri sürüyordu. Ama bilimde uzmanlık zorunluluğunu ve bilimsel araştırma için erler, ordular gerektiğini Eflâtun'dan daha açıkça belirtiyor (bu davranışsa yakın çağları müjdelemektedir). Tek bir zihin, Bacon'ınki bile olsa ve Olimpos dağının doruğundan da baksa, bütün alanı kapsayamaz. Nitekim, Bacon da yardıma ihtiyacı olduğunu biliyordu. Ve yardımı görmeyen girişiminin dağ başındaki yalnızlığını iyiden iyiye duyuyordu. "İşinde kimlerle çalışıyorsun?" diye sorar bir dostuna. "Ben mi? Yapayalnızım." Sürekli ilişki ve işbirliğiyle bir uzmanlık dalında çalışan ve büyük bir örgüt tarafından bütünüyle bir hedefe yöneltilen bilimciler hayâl etmektedir. "Çalışacak zamanı bol kişiler olur, türlü işler bir uyum içinde biraraya getirilir, çağlar böylece birbirini izlerse, neler elde edilmez ki! Çünkü izlenecek yol, bir kişinin sonuna varabileceği cinsten değil (tıpkı düşünce alanında olduğu gibi.) İnsanların işleri ve çalışmaları en iyi şekilde toplanıp dağıtılabilir ve en sonunda biraraya getirilebilir. Ancak o zaman, insanlar kendi güçlerini bilmeye başlayacaklar, aynı şeyi yapan kalabalıklar yerine, bir tek kişi bir işe, başka biri başka bir işe bakacak." Birliğin örgütlenmesi demek olan bilimin kendi örgütlenmelidir. Bu örgütlenme uluslararası çapta olmalıdır; sınırları serbestçe aşmalıdır, Avrupa'yı tek bir birlik hâline getirebilir. "Kolejlerle üniversiteler arasında Avrupa'daki devlet ve ülkelerde, az buçuk yakınlık ve yazışma bile yok." Bütün bu üniversiteler kendi aralarında birbirlerine konular ve sorunlar versinler. Hem araştırmalarda, hem de yayım işlerinde birlikte çalışsınlar. Böyle örgütlenir, aralarında bağlar kurarlarsa, üniversiteler İdeal Devlet'teki dünyayı yöneten tarafsız merkezler hâline gelir ve krallık tarafından desteklenmeye hak kazanabilirler. Bacon, ister bilim, ister sanat, hangi dalda olursa olsun, öğretmenlere verilen "düşük maaşlara" dikkati çekmektedir. Hükümetler büyük eğitim görevini üzerlerine alıncaya kadar, bunun böyle devam edeceğini sezmektedir. "En eski ve en iyi çağlarda bilge kişiler, devletler yasalarla fazla uğraşıyorlar, başka şeylere zaman bulamıyorlar, eğitimi ihmal ediyorlar, diye yakınıyorlardı." Bacon'ın büyük ülküsü; doğanın fethi ve insan gücünün artması için bilimin toplumsallaştırılmasıydı.

Bacon'da yeni olan şey, insanın doğaya üstün geleceğini tam bir güvenle önceden söylenmesi. "Doğayla sanat yarışında, sanatın kazanacağına bahse girerim." İnsanların bugüne kadar yaptığı şeyler, ilerde yapacakları şeylerin "sadece bir ön teminâtıdır." Bu büyük umut nereden geliyor? İnsanlar iki bin yıldır bilim hakikatının peşinden koşmuyorlar mıydı? Bilim yollarını araştırmıyorlar mıydı? Bunca uzun zaman, bu kadar küçük çapta bir sonuç verdiyse, insan böyle bir başarı için nasıl umut besleyebilirdi? Öyle ama, diye karşılık veriyor: Bacon: "İnsanların kullanmış olduğu yöntemler ya yanlış ve faydasızsa? Ya yoldan sapıldıysa? Araştırmalar da hiçbir yere çıkmayan kenar yollarda kaybolduysa?" Araştırma ve düşünce yöntemlerimizde, bilim ve mantık sistemimizde amansız bir devrim yapmak gerek; Aristo'nunkine üstün, daha büyük bir dünya için yeni bir Organon'a ihtiyacımız var.

2. Novum Organum

"Felsefe ne zamandır kısır kalmıştı," diyor Bacon, çünkü onu verimli kılacak yeni bir yöntem gerekiyordu. Yunan filozoflarının büyük yanlışı, kuram üzerinde aşırı durmaları, gözlemi önemsememeleriydi. Düşünce gözlemin yerine geçmemeli, ona yardımcı olmalıdır. *Novum Organum*'un ilk vecizesi, bütün metafiziğe meydan okurmuş gibi, "İnsan, doğanın yöneticisi ve yorumcusu olarak, doğa düzeni üzerindeki gözlemlerinin izin verdiği kadar eylemde bulunabilir ve nedenleri anlayabilir. Daha ötesini ne bilir, ne de bilebilir." Sokrat'tan önce gelenler bu bakımdan, izleyicilerinden daha sağlamdılar. Özellikle Demokritos, gökten çok, yere bakıyordu. Aristo'dan bu yana felsefenin büyük aşama yapmamasına şaşmamalı. Çünkü kullanılan yöntem Aristo'nun yöntemiydi. Aristo'nun îcat ettiği

makine ile iki bin yıldır kesilip yontulan mantık sâyesinde, felsefe öyle gözden düştü ki, kimse saygı göstermemeye başladı. Bütün bu ortaçağ kuramları, önerme ve çatışmalar bir yana bırakılıp unutulmalıdır. Kendisini yenilemek için, felsefenin yeni baştan temiz bir zihinle yolculuğa çıkması gerekir.

Böylece ilk adım, zihnin arınması olacaktır. 'İzm'leri, soyutlamaları bilmeyen, önyargılardan, önkavramlardan yoksun küçük çocuklar gibi olmalıyız. "Zihnin Putları"nı yok etmeliyiz.

Bacon'ın "Put" kelimesinden anladığı, gerçek yerine konmuş bir resim, bir nesnenin yerini tuttuğu sanılan bir düşüncedir. Yanlışlıklar bundan doğmaktadır. Mantığın ilk sorunuysa bu yanlışlıkların kaynağını bulup tıkamaktır. Derken Bacon, safsataları inceleme görevine başlıyor. "Hiç kimse," der Condillac, "insanın izlediği yanlışların nedenlerini Bacon kadar bilememiştir."

Bu yanlışların başında "Oymak Putları" gelir. Bu genel olarak bütün insanlarda var olan doğal bir şeydir. "Çünkü insanın zihni yanlışlıkla" (Protogoras "Her şeyin ölçüsü insandır," demiştir.) "her şeyin ölçüsü olarak görülmüştür: Tersine, duyuların olsun zihnin olsun, bütün algıladıkları şey, evrenle değil, daha çok insanın kendisiyle ilgilidir. İnsan zihni kendi niteliklerini başka nesnelere yansıtan, biçimlerini çarpıtan bozuk aynalara benzer." Düşüncelerimiz nesneleri yansıtmaktan çok kendimizi yansıtır. Sözgelişi; insan anlayışı, garip yapısı yüzünden, nesnelerde, gördüğünden daha büyük bir düzen olduğunu varsayar. Böylece bütün göksel cisimlerin tam daireler çizdiğini hayâl eder.

"İnsan ancak soruyu dileğine göre tespit ettikten sonra deneye baş vurur ve deneye, kendi onayına uygun olarak söz geçirip, onu kâfile hâlinde yürüyen köleler gibi çekip çekiştirerek dolaştırır durur." Kısacası, "insan anlayışı kuru bir ışık değildir. İstemle ve duygularla demlenir; bundan da "kişinin dileğine uygun bilim," diyebileceğimiz bilimler doğar. Çünkü insan, "olmasını istediği şeye hemen inanır," Gerçekte de öyle değil midir?

Bacon bu noktada değerli bir öğüt veriyor: "Genellikle doğayı inceleyen herkes şunu kural bilsin. Zihin özel bir memnunluk duyarak herhangi bir şeyi yakalayıp üzerinde durdu mu, ondan kuşkulanmalı. Anlayışı dengeli ve temiz tutmak için, bu gibi sorunlarla uğraşırken daha dikkatli davranmak gerekir." "Anlayışın, özel şeylerden uzak aksiyonlara, büyük genellemelere sıçramasına engel olunmalıdır. Anlayışa kanat takmak yerine sıçramasını, uçmasını önlemek için ağırlık asılmalıdır." Hayâl, zihnin en büyük düşmanıdır, oysa onun denemesi ve deneyi olmalıdır.

Bacon'ın "*Mağara Putları*" diye adlandırdığı bir de ikinci sınıf yanlışlar var. "Çünkü herkesin, doğanın ışığını kırarak yansıtan, rengini değiştiren bir mağarası, bir ini vardır;" bu, insanın yaradılışı ve beslenişi tarafından ya da beden ve zihninin rûh hâli ya da durumu tarafından biçimlenen huyudur. Bazı zihinler, sözgelişi yaradılıştan analitiktir. Her yerde ayrılıklar görür. Bazı zihinlerse yaradılıştan sentetiktir. Her yerde benzerlikler görür. Böylece bir yanda bilimci ve ressam, öte yandaysa şair ve filozof vardır. Aynı şekilde, "bazı eğilimler eski şeylere sonsuz hayranlık gösterir, bazısı da yeniliğe kucağını açar. Pek az kişi ancak Doğru Orta'da durabilir. Ne eskilerin doğru kurduğu şeyleri bozarlar, ne de çağdaşların doğru yeniliklerini hor görürler." Hakikat taraf tutmaz.

Üçüncü olarak da "*Çarşı Putları*" vardır. Bunlar "insanların birbiriyle ilişkilerinden ve alışverişlerinden meydana gelir. İnsanlar dille konuşurlar, ama sözcükler kalabalığın anladığı şekilde kendilerini zorla kabul ettirirler. Böylece, sözcüklerin kötü ve uygunsuz biçimlenmeleri sonucu zihin tıkanır." Filozoflar, "sonsuz" ile uğraşırken, gerektiği gibi dikkatli davranmıyorlar. Bu "sonsuz"un ne olduğunu, gerçekte böyle bir şeyin var olup olmadığını bilen var mı? Filozoflar "nedensiz ilk

neden”den, ya da “kendisi hareket etmeyip de ilk harekete getiren”den söz ediyorlar. Bunlar bilgisizliği örtmek için kullanılan incir yaprakları değil de nedir? Ola ki kullananda bir suçluluk duygusunu da belirtir. Temiz ve doğru düşünen her kafa bilir ki, nedensiz neden olmadığı gibi, hareket etmeyip de harekete getiren diye bir şey de olamaz. Felsefede yapılması gereken en büyük değişiklik belki de yalan söylemeyi bırakmak olacaktır.

“En son olarak da filozofların türlü dogmalarından ve yanlış doğrulama yasaları yüzünden, insanların zihinlerine göçüp yerleşmiş putlar vardır. Bunlara “*Sahne Putları*” diyorum ben. Çünkü bana göre; bütün benimsenen felsefe sistemleri gerçek olmayan, sahne kurallarına uygun, kendi yarattıkları dünyaları temsil eden oyunlardır. Bu felsefî tiyatronun oyunlarında, şairlerin tiyatrosunda görünen aynı şeyi gözlemleyebilirsiniz: Sahne için îcat edilen hikâyeler, tarihten alınan gerçek hikâyelerden çok, bizim dileğimize uygun, derli toplu, hoş hikâyelerdir.” Eflâtun’un çizdiği dünya, sadece Eflâtun tarafından yapılan bir dünya olup dünyanın kendinden çok, Eflâtun’un kendini çizmektedir.

“Aramızdaki en iyimizi bile, her dönemeçte tökezleten bu putlar oldukça, hakikate yaklaşamayız. Yeni düşünme yöntemlerine, anlayış için yeni âletlere ihtiyacımız var.” “Batı Hint Adaları’nın geniş bölgeleri, pusula bulunmamış olsaydı, keşfedilemezdi. Bilimlerin îcat ve keşif sanatı bilinmediğine göre de, ister istemez bu alanda ilerleme kaydedilememiştir.” Maddî yer yuvarlağının bölgeleri zamanımızda açılmış, ortaya konmuşken, zihinsel yuvarlağımızın bölgelerinin, eski keşiflerin dar sınırları içinde kalması utanılacak bir şeydir.”

En son olarak da, sorunlarımızın, kaynağı dogma ve tümdengelimdir. Yeni hakikatler bulamamamızın nedeni, saygıdeğer ama, kuşku konusu bir önermeyi, kuşkusuz bir başlangıç noktası olarak benimseyip, varsayımın kendini gözlem ya da deney yoluyle denemeyi düşünemeyişimizdir. Bu durumda, “bir insan kesin şeylerle yola çıkıyor, sonunda kuşku konusu şeylere varıyor. Önce kuşkulanmakla yetinse de, kesin şeylere sonradan varsa daha iyi olur. (Bu olmayacak şey de değil üstelik.) Çağdaş felsefenin başlangıcına ortak bir yan bu. Bağımsızlığının bir bölümü sayılır. Descartes da, doğru düşünmenin en büyük şartı olarak, örümceklerden temizleme işi olan “Yöntemli Kuşku” sorunluğundan söz etmek üzereydi.

Bacon, bilimsel araştırma yöntemini çizmeye başarıyle devam etmektedir: “Geriye *sadece yalın* deney kalıyor. Kendiliğinden geldiği gibi benimsenirse, buna ‘rastlantı’ deniyor” (ampirik); “araştırılarak bulunursa ‘deney’ oluyor. Gerçek deney yöntemi ilkin ışığı yakar” (varsayım), “derken ışık sâyesinde yolu aydınlatır” (deneyi düzenler ve sınırlar), “böyle acemice yanı ya da yanlışı olmayan, düzenlenmiş ve sınıflandırılmış deneyle başlayarak, bundan aksiyomlar çıkarılır. Tespit edilen aksiyomlardan da, yeni deneylerin yolu açılacaktır.” Kitaplara, geleneklere, yetkililere baş vuracağımıza, doğanın kendine baş vurmalıyız. “Doğayı zorlamalıyız, tanıklık etmesini sağlamalıyız.” Bu tanıklık kendi aleyhine bile olsa, ancak bu yolla onu kendi hedeflerimize uygun bir şekilde denetim altında bulundurabiliriz. Her bir köşeden, Avrupa bilimcilerinin birleşik araştırması tarafından kurulacak olan bir “doğa tarihi” derlemeliyiz. Tümevarıma baş vurmalıyız.

Ama tümevarım demek, bütün bilgilerin “yalın bir sıralanması” demek değildir. Bu sonsuz ve yararsız bir şey olurdu. Malzeme ne kadar çok olursa olsun, kendi başına bir bilim meydana getiremez. Bu, “açık bir arazide av peşinden koşmaya benzer.” Avımızı yakalayabilmemiz için tarlamızı daraltmamız ve sınırını çevirmemiz gerekir. Tümevarım yönteminin, bilgilerin sınıflandırılması ve varsayımların elenmesi için bir tekniği olmalıdır. Böylece, olağan açıklamaları sırasıyle kaldırarak, sonunda sadece bir tanesi kalır. Bu teknikte en önemli unsur belki de “aşağı-yukarı listesidir.” Bu listede iki nitelik ya da

şartın birlikte artıp eksildiği durumlar bulunacaktır. Böylece, aynı anda değişen olgular arasında belki de nedensel bir ilişki olduğu ortaya çıkacaktır. Bacon soruyor: Isı nedir? Ve bunun artışıyle artan, eksilişiyle azalan bir etken arıyor. Uzun incelemeden sonra ısı ile hareket arasında, doğru bir ilişki buluyor; bundan çıkardığı şey de, ısının bir çeşit hareket olduğudur ki, bu da doğabilime yapılan birkaç önemli yardımdan birisidir.

Bilgilerin böyle birikmesi ve incelenmesi sonucu, Bacon'ın, deyimiyle, incelediğimiz olgunun "biçimi" ne –gizli niteliğine, iç özüne- varmış oluyoruz. Bacon'daki biçimler kuramı, Eflâtun'un fikirler kuramına pek benziyor: Bir bilim metafiziğidir bu. "Biçim demek herhangi yalın bir yaradılışı düzenleyen ve meydana getiren yasa ve kurallar demektir. Isının biçimi ya da ışığın biçimi, ısı yasası, ya da ışık yasası demektir. Çünkü doğada, özel yasalara göre belli özel sonuçları olan cisimlerden başka var olan şey yoktur. Yine de her bilim dalında, bu yasalar –araştırılmaları, bulunmaları ve geliştirilmeleri- hem kuramın, hem de pratiğin temelidir." Kuram olsun, pratik olsun, ikisi birlikte olmadan tek tek işe yaramaz, aynı zamanda tehlikelidir. Başarı sağlamayan bilgi soluk, cansız bir şeydir. İnsanlığa yakışmaz. Nesnelerin biçimini, biçimlerin kendileri için değil, onları bildiğimiz takdirde, şeyleri dilediğimiz gibi yeniden yapabileceğimiz için öğrenmeye çalışmaktayız. Matematik okumamız, nicelikleri hesaplayabilmek, köprüler kurabilmek içindir. Rûhbilimi incelememiz, toplumun balta girmemiş ormanında yolumuzu bulabilmemiz içindir. Bilim yeterince nesnelerin biçimlerini ortaya koyduğu zaman, dünya insanının dileyeceği şekilde, hayâline uygun bir dünyanın hammaddesinden ibaret olur.

3. Bilimin İdeal Ülkesi

Bilimi bu yolla mükemmelleştirmek, sonra da kontrol altına alarak toplumsal düzeni mükemmelleştirmek, yeter de artardı bile. Bacon'ın, ölümünden iki yıl önce yayımlamış olduğu kısa ve son eseri *Yeni Atlantis*'de çizilen dünya budur.

Eflâtun, *Timaeus* adlı kitabında, Batı denizlerinde batan Atlantis kıtasının eski efsânesini anlatmıştı.

Hikâye, Defoe ve Swift'in büyük masalları gibi yalın, ama pek ince bir üslûpla başlar. Bütün bir yıl süren yolculuktan sonra vardığımız Peru'dan ayrılıp, Güney denizi yoluyla Çin'e ve Japonya'ya doğru açıldık. Rüzgâr ansızın kesildi. Gemiler ayna üzerindeki benekler gibi uçsuz bucaksız denizde, haftalarca kıpırdamadan yattı. Yiyecek içecek azalıyordu. Derken yaman rüzgârlar, teknelerini kuzeye doğru itmeye başladı, kuzeye, daha kuzeye; adalarla dolu güneş denizinden, sonsuz bir deniz çölüne… Yiyecekler gittikçe azaldı. Bütün tayfalar hastalandı. Sonunda, alın yazılarına boyun eğmiş, ölümü beklerken, ansızın gözlerine inanamadılar, gök altında parıldayan güzel bir ada vardı. Tekneler yaklaştıkça;, kıyıda insanlar belirmeye başladı; bunlar vahşîlere benzemiyorlardı. Sade, ama temiz giyinmişlerdi, zekâlarının gelişmiş olduğu belliydi. Karaya çıkmalarına izin verdiler. Ancak; ada hükümetinin yabancıların adada kalmasını istemediğini öğrendiler. Yine de, tayfalardan hasta olanlar bulunduğu için, iyileşinceye kadar kalmalarına izin verildi.

İyileşme haftaları süresince gezginler, her gün Yeni Atlantis'in sırlarını çözmeye çalıştılar. Adalılardan biri anlatıyordu: 'Bin dokuz yüz yıl kadar önce bir kralımız varmış, her şeyden önce onun anısına saygı göstermemiz gerekiyor. Adı Salamon'muş. Ulusumuzun yasa koyucusu olarak tanırız onu. Yüce bir gönlü varmış bu kralın, aklı fikri ülkesini ve halkını mutlu kılmaktaymış.' Bu kralın yaptığı iyi işler arasında, birinin apayrı bir yeri vardı. "Salamon'un Evi" denen mezhebin ya da Topluluğun yaratılması ve kurulmasıydı bu; bizce yeryüzündeki en soylu kuruluş budur, ülkeye ışık tutan fenerdir.

Yeni Atlantis'deki Salamon'un Evi, Londra'nın Parlamentosudur; ada hükümetinin makâmı burasıdır. Ancak, bu evde politikacılar bulunmaz; küstah, "seçilmiş kişiler," "ulusal gevezelik" yoktur; particiler, partiler, parti kongreleri, kampanyalar, başmakâleler, söylevler, yalanlar ve seçimler gibi dramatik yöntemlerle kamu görevi yapmak Atlantislilerin akıllarından geçmemiş gibidir. Ancak bilimin doruğuna çıkan yol, herkese açıktır ve ancak o yoldan çıkanlar devlet meclislerinde oturabilirler. Bu, halkın en seçkin kişilerinin meydana getirdiği, halk için yöneten, bir halk hükümetidir; bu hükümeti, teknisyenler, mimarlar, astronomlar, jeologlar, biyologlar, fizikçiler, kimyagerler, iktisatçılar, sosyologlar, psikologlar ve filozoflar meydana getirir. Epey karmaşık ya, politikacısı olmayan bir hükümet düşünün hele…

Nitekim *Yeni Atlantis*'de hükümetin işi azdır. Bu yöneticiler insan yönetmekten çok, doğaya egemen olmaya çalışmaktadırlar. "Kuruluşumuzun amacı, nedenlerle nesnelerin gizli hareketlerini öğrenmek, olağan her şeyi gerçekleştirmek için de, insan imparatorluğunun sınırlarını genişletmektir." Kitabın ve Francis Bacon'ın baş düşüncesi de budur: Yıldızları incelemek, akarsudan sanayi için güç elde etmek, türlü dertlere şifâ verecek gazlar bulmak, cerrahî bilgi edinmek için hayvanlar üzerinde deneyler yapmak, ayrı cinsler çiftleştirerek yeni bitki ve hayvan türleri elde etmek için görevler yapmakta olduklarını görüyoruz yöneticilerin. "Hareketlerimizi kuşların uçuşuna benzettik mi, havada biraz uçabiliyoruz. Su altında gidecek gemilerimiz var." Dış ticaret diye de bir şey var, ama başka yerde eşine rastlanmayacak bir ticaret bu. Ada tükettiği şeyi üretmekte, ürettiği şeyi de tüketmektedir. Dış pazarlar elde etmek için savaşa girişmemektedir. "Ticaretimiz altın, gümüş, mücevher, ipek, baharat ya da herhangi bir madde veya metâ için değil, Tanrı'nın ilk yarattığı ışık içindir yalnızca, dünyanın dört bir bucağındaki gelişim ışığını ele geçirmek için." Bu ışık tüccarları, Salamon'un Evi'nin üyeleridir. Her on yılda bir, uygar yer yuvarlağının dört bir bucağındaki, yabancı halk toplulukları arasında yaşamak üzere dışarı gönderilmektedirler. Bunlar gittikleri yerlerin dillerini öğrenecek, bilimlerini, sanayilerini ve edebiyatlarını inceleyeceklerdir. On iki yıl sonra döndüklerinde de, incelemelerinin sonuçlarını Salamon'un Evi'ndeki ileri gelenlere bildireceklerdir. Yurt dışında boşalan yerleri yenileri dolduracaktır. Böylece, dünyanın en iyi şeyleri, Yeni Atlantis'e kısa bir süre içinde gelmekte gecikmeyecektir.

Birkaç ana çizgiyle çizildiği hâlde, bu resimde de her filozofun hayâlindeki şeyi görmekteyiz: En bilge kişileri tarafından, barış ve alçak gönüllü bir bayındırlık içinde yönetilen bir halk. Her düşünürün hayâli, politikacının yerine bilim adamını geçirmektir; ama nice kuşaklar gelip geçmesine rağmen, neden hayâl olarak kalmıştır hep? Düşünür, zihnini aşırı hayâle kaptırdığı için, iş meydanına çıkıp da düşündüğünü gerçekleştiremediğinden mi? Aklı fikri öteye beriye el uzatmakta olan kişinin tutkusunun, filozofların ve azizlerin ince ve titiz dileklerine sürekli olarak üstün gelmesinden mi? Yoksa, bilim henüz o olgunluğa ve bilinçli güce sahip olamadı mı? Fizikçiler, kimyacılar ve teknisyenler, bilimin sanayi ve savaş alanında gittikçe artan rolünün, sosyal stratejide önemli bir yeri olduğunu ancak şimdi görmekte ve örgütlenecek bilim güçlerinin, kendilerini önderliğe çağırması için dünyayı inandıracakları günü beklemektedirler. Bilim belki de dünyanın başına geçmeye henüz lâyık değil; belki de yakın bir zamanda geçecektir ama.

V. Eleştiri

Francis Bacon'ın felsefesini nasıl eleştireceğiz?

Yeni bir şey var mı bu felsefede? Macaulay'e göre, Bacon'ın tanımladığı tümevarım eski bir iştir. Uğruna anıt dikmek şöyle dursun, sözünü etmeye bile değmez. "Tümevarım dünyanın başlangıcından bugüne dek, sabah akşam her insanın yapmış olduğu şeydir. Kıymalı böreği yediği zaman hastalandığını, yemediği zaman iyi olduğunu, çok yediği zaman çok hasta olduğunu, az yediğinde de az

hasta olduğunu düşünen adam, bilinçsiz de olsa, mükemmel bir şekilde Novum Organum'daki bütün kuralları kullanmış demektir." Mantığın işi, bilge kişinin deney ve yöntemlerini formül hâline getirmektir. Azınlığın bildiği bir sanatı herkese öğretilebilecek bir bilim hâline getirmek için yasalara baş vurmak, her düzenin işi değil midir?

Ancak, bu formül hâline getirme işi, Bacon'a mı özgü? Sokrat'ın yöntemi de tümevarım değil miydi? Aristo'nunki de tümevarım değil miydi? Francis Bacon'ın ileri sürdüğü tümevarımı Roger Bacon ileri sürmekle yetinmeyip de, aynı zamanda uygulamıyor muydu? Galileo, bilimin gerçekte kullanmış olduğu süreci, daha iyi anlatmamış mıydı? Galileo, bilimin yönteminden çok, amacını belirtmişti izleyicilerine. Bütün deney ve ilişkilerin, matematik ve nicelik formülünün hedefini göstermişti! Aristo, yapacak işi kalmayınca ya da elindeki malzeme, zengin varsayımlardan özel sonuçlar çıkarmak için eğilimine uygun gelmediği zamanlar, ancak tümevarıma baş vururdu. Sokrat bilgi toplama gibi tümevarıma baş vururdu. Sokrat bilgi toplama gibi tümevarıma yanaşmazdı pek. Söz ve düşüncelerin tanımlanmasına ve birbirinden ayrılmasına bakıyordu.

Bacon, her şeyi kendisinin ortaya çıkardığını ileri sürmüyor. Shakespeare gibi, her şeye üstten uzanıyor ve dokunduğunu süslüyor. Her organizmanın besisi olduğu gibi, her insanın da kendi kaynakları vardır; kendinin olan şey onu sindiriş, sonra da ete ve kana dönüştürüş biçimidir.

Bacon'ın yöntemi doğru mu peki? Çağdaş bilimde en verimli olan yöntem bu mu? Hayır! Bilim, genellikle en iyi sonucu, bilgi yığıp Novum Organum'un bilgi yığını ve karmaşık kurallarından yararlanarak uygulamamış, daha yalın bir şekilde, varsayım, tümdengelim ve deney yöntemini kullanmıştır. Bacon, kendi yönteminin bir an gelip işe yaramaz olacağını sezmişti. Bilim uygulandığı zaman, devlet yöneticiliğinin günlük işleri arasında bulunabilecek araştırma yollarından daha iyi yollar bulunacaktı.

Bacon'nın düşünme düzenini sevenler bile kabul etmelidir ki, büyük devlet adamı, bilimin yasasını koyarken zamanının bilimine ayak uyduramamıştır. Bacon, Kopernik'i kabul etmiyor, Kepler'i ve Tycho Brache'yi görmezlikten geliyor, Gilbert'i hor görüyor, Harvey'den habersizmiş gibi davranıyordu. Aslında araştırmadan çok, söze düşkündür. Zahmetli araştırmalara vakti yoktu belki de. Felsefe ve bilim eserleri, öldüğü zaman parçalar hâlinde karmakarışık kalmıştır. Tekrarlar, yarı işlenmiş düşünceler, dilekler, önsözler hâlindeydi. Sanat uzun, hayat kısadır; her büyük rûhun trajedisi de buradadır.

Bacon yüzlerce bilim araksında uyumlu ilişkiler kurmak için kanat açmak dileğindedir. Eflâtun gibi, "her şeye yüksek bir kayanın doruğundan bakan ulu dehâlı biri olmak" istiyordu. Üzerine aldığı görevler altında ezildi; bu kadar çok şeye kalkıştığı için, başarısızlıklara uğraması bağışlanabilir. Vaat edilen bilim ülkesine girememiştir, ama hiç olmazsa sınırına gelmiş, uzaktan o ülkenin güzelliklerini göstermiştir. Başardığı işler, dolaylıdır diye yine de küçümsenemez. Bugün pek okunmuyorsa da, felsefe eserleri, vaktiyle "dünyayı harekete getiren zihinleri coşturmuştu." Kendisini, Rönesans'ın iyimserlik ve azim sözcüsü yapmıştı. Başka düşünürler üzerinde onun kadar etkisi olan kimse yoktur. Bununla birlikte Kral James, bilimin desteklenmesi için Bacon'ın ileri sürdüğü teklifi geri çevirmiş ve Novum Oganum'u gibi bir şey," demiştir. Ama 1662'de, sonradan dünyanın en büyük bilimciler cemiyeti olacak Royal Society'yi kuranlar, Bacon'ı örnek almışlar, ondan esinlenmişlerdir. Bu İngiliz bilimsel araştırma örgütünün, *Bilimin İlerlemesi*'nin istemeyi öğrettiği gibi, Avrupa çapındaki bir cemiyetin kurulmasına da yol açacağını umuyorlardı. Fransa'daki Aydınlanma çağının büyük zihinleri, *Encyclopèdie*'yi hazırlamaya başladıklarında, onu Francis Bacon'a adamışlardı.

Bacon güzel yazılarının bir yerinde şöyle der: “İnsanlıkta üç çeşit ya da üç derece tutku vardır. Birincisi, güçlerini anavatanda yaymak isteyenlerin tutkusudur; ki bu bayağı ve soysuz bir şeydir. İkincisi, vatanlarının güçlerini ve egemenliğini insanlar arasına yaymak isteyenlerin tutkusudur; buysa, elbette daha saygıdeğer bir şeydir. Yine de açgözlülük sayılır. Ama insan, soyunun gücünü ve egemenliğini bütün evrene yaymaya çalışırsa bu, en sağlam ve ikisinden de soylu bir tutku olur.” Rûhunu kurtarmaya çalışan, birbirine düşman bu tutkular arasında parçalanmak Bacon’ın alın yazısıydı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM SPINOZA

Hayat Hikâyesi ve Etki Kaynakları

Yıl 1640'tı. "Yakın çağların en büyük Yahûdisi," çağdaş filozoflarınsa en büyüğü olan Baruch Spinoza, sekiz yaşında bir çocuktu ve havranın en gözde öğrencisiydi. Babası başarı kazanmış bir tüccarsa da, delikanlının o tarakta bezi yoktu. Zamanını, ulusunun dîn ve tarihine kapanmış olarak, havranın çevresinde geçiriyordu. Aydın bir bilgindi. Yaşlılar onu, topluluklarının ve inançlarının gelecekteki ışığı gibi görüyorlardı. Çok geçmeden Kutsal Kitap'tan sonra Talmud'un yorumlarını okumaya başladı. Derken Maimonides, Levi ben Gerson, Ibn Ezra ve Hasdai Grescas'ın eserlerini okudu. Doymak bilmez bu okuma hevesi, ona Ibn Gebriol'un tasavvuf felsefesiyle, Cordobalı Moiz'in Kabala hakkındaki anlaşılması güç eserlerini bile okuttu.

Cordobalı Moiz'in, Tanrı'yı evrenle bir tutması, ilgisini çekti. Dünyanın sonsuz olduğunu ileri süren Ben Gerson'un fikriyle, maddî dünyanın, Tanrı'nın bedeni olduğu fikrini benimsedi. Çağının en büyük hekimi olan Hoses Maimonides'de de (1135-1204), ölümsüzlüğün kişidışı olduğunu savunan İbn Sina'nın öğretisinin, oldukça inandırıcı bir tartışmasını okudu. Ama bilginin *Şaşkına Kılavuz* adlı kitabında kılavuzluktan çok şaşkınlık duydu. Çünkü büyük haham, verdiği cevaplardan çok soru soruyordu. Spinoza, Maimonides'in çözümlerini unutmuşken, Kutsal Kitap'taki gelişmelerin ve olmayacak şeylerin, kafasını hâlâ uğraştırdığını fark etti. Bir inancın en usta savunucuları, o inancın en büyük düşmanlarıdır. Çünkü dirençleri kuşkuya yol açar ve zihni kışkırtır. Spinoza okuyup düşündükçe, eski görüşünde kesinliği olan şeyler, bu defa şaşkınlık içinde kuşkuya çevriliyordu.

Hıristiyan düşünürlerinin, Tanrı ve insan kaderi gibi büyük sorunlar konusunda neler yazdığını merak etti. Hollandalı bilgin Van den Endele'den Latince öğrenmeye başladı. Böylece deney ve bilgi alanı genişledi. Yeni öğretmeni kilise inançlarına karşı gelen biriydi. Hükümetlere de karşıydı. Kitaplığından dışarı uğrayıp Fransa Kralı'na yapılan bir sûikaste katılan, 1674'te de giyotine gidecek olan serüvensever biriydi. Güzel kızı da, Spinoza'ya duyduğu sevgi uğruna Latinceye heveslenmişti. Bu durumda, günümüzdeki bir kolej öğrencisi bile aynı şekilde davranırdı. Ancak, bu hanım kız entelektüel bir tip olmadığından, kendisine pahalı armağanlarla talip olan başka birisine gönlünü kaptırdı çok geçmeden ve Spinoza'ya karşı ilgisi kalmadı. Büyük düşünürün o andan itibaren filozof olduğuna kuşku yoktur.

Spinoza, Latinceyi öğrenmişti ve Latince aracılığıyla ilk ortaçağ Avrupası'nın geçmişine eğilebildi. Sokrat'ı, Eflâtun'u ve Aristo'yu okuduğu sanılmaktadır. Ancak büyük atomcuları, Demokritos, Epikür ve Lucretius'u onlara tercih ediyordu. Stoacılar ise, üzerinde silinmez bir iz bırakmıştı. Skolâstik filozofları da okudu. Onlardan sadece deyimlerini değil, aksiyom, tanım, önerme, kanıt, yorum ve gerekli sonuç yoluyla ortaya konan geometrik yöntemlerini de aldı. Ateşini, "Kafkasların bütün karları bir araya gelse söndüremeyecek olan," ülke ülke dolaşan, bir inançtan bir inanca geçen ve "hangi kapıdan girdiyse o kapıdan çıkan," durmadan arayan, merak eden, en sonunda da Engizisyon tarafından "mümkün olduğu kadar merhametle, kan dökmeden" –yani diri diri yakılarak- ölen Bruno'yu (1548-1600) inceledi. Fikir zenginliği ne büyüktü bu romantik İtalyanın! En başta birlik fikri geliyordu: Her gerçek, öz'de bir, neden'de bir, başlangıç noktasında birdir; Tanrı ile bu gerçek de birdir. Bruno'ya göre, zihin ile madde de birdir. Gerçeğin her bir zerresi, birbirinden ayrılamayacak şekilde, fizik olan ile rûhsal olandan meydana gelmiştir. Felsefenin amacı, demek ki, çeşitlilikte birliği, maddede zihni, zihinde maddeyi algılamaktır. Karşıtların ve çelişmelerin buluşup kaynaştığı sentezi bulmaktır. Tanrı aşkının zihinsel karşılığı olacak olan, evrensel birliğin en yüksek bilgisine yükselmektir. Bu fikirlerin

her biri, Spinoza'nın iç yapısının bir parçası olmuştur.

1. Descartes ve Felsefesi

En sonunda da her şeyden önce Descartes'in (1596-1650) etkisi altında kalmıştı. Bacon çağdaş felsefedeki nesnel ve gerçekçi, Descartes de öznel ve ülkücü geleneğin babasıydı. Analitik geometriyi keşfiyle, kuramsal fizik, metodoloji ve metafiziğe katkılarıyle ün salan, Fransız filozoflarının en büyüğü René Descartes, 1596'da doğdu. Sekiz yaşındayken, o sıralarda Avrupa'nın en ünlü okulu La Flêche Cezvit Kolejine gönderildi. Orada 5 yıl gramer ve edebiyat dersleri, üç yıl da tabiî bilimler, felsefe ve dinbilim okudu. Okulun matematik eğitimi kuvvetliydi. Matematiğin en sevdiği dal olmasının nedeni de "kanıtlarının kesinliği ve düşünme tarzının açık oluşuydu." Ancak o sıralarda matematiğin sadece "mekanik dallarına" yarayacağı kanısındaydı ve "gerçek kullanılış yeri" ilkin aklına gelmemişti. Bununla birlikte, "kesin ve güçlü" olan matematik üstüne, daha "ulu" bir şeyin kurulmamış olduğuna şaşmamış da değildi.

Optik ve astronomideki yeni buluşlarla yeni keşfedilmiş olan optik âletlerin kullanılışı konusunda bazı bilgiler edinmişti. Bünyesi zayıftı, öğlene kadar ancak yatakta çalışabiliyordu. Bu alışkanlığını ömür boyu sürdürmüştü. 1612'de La Flêche'den ayrılıp Poitiers Üniversitesine girdi ve 1616'da hukuktan mezûn oldu (ancak hiçbir zaman hukukçuluk yapmadığı söylenir.)

Okumaktan bıkıp dünyayı görmek hevesine kapılarak, matematik yeteneğinin istihkâmcılıkta işine yarayacağı Nassau Prensi Maurice'in ordusuna katıldı. Breda'da (1618-19) zihnini yeniden "bilime ve daha değerli uğraşlara" döndürecek olan Hollandalı filozof, tıp doktoru, fizikçi İsaac Beeckman'la tanıştı. Karşılıklı bir coşkunlukla, fizik problemlerini yeni bir açıdan ele almayı ve matematikle bağdaştırma konusunu tartışmaya başladılar. 1619'da yolculuğuna devam eden Descartes, muhtemelen Neuberg olan bir Alman şehrine geldi ve kışı geçirmek için "kendini sıcak bir odaya kapadı." Orada gördüğü bir düş ona "hârika bir buluş," "hayran bırakan bir bilim" gösteriyordu. Bu düş onun amacını ve gelecekteki çabalarını belirledi. Böylece fizik, geometriye indirilebiliyor ve bütün bilimler "zincir gibi" birbirine bağlanabiliyordu. Dokuz yıl süreyle bu yöntemi cebire uygulayacaktı. 1622'de Fransa'ya döndü ve "bilimle hayatını kazanma zorunluluğundan kurtulmak için" Poitou'daki mâlikânesini sattı. İsviçre ve İtalya'da yolculuğuna devam etti, bu arada meteorolojik gözlemlerde bulundu, buzulları inceledi ve dağların yüksekliğini ölçtü. 1625'te Fransa'ya döndü ve üç yıl Paris'te bilim adamları çevrelerinde dolaştı. 1629'da yöntemini açıkladı. Zihnin Yöntemi İçin Kurallar anlamına gelen *Regulae Directionem İngenii* adlı bu eseri öldükten sonra 1701'de basılmıştır.

Descartes, Paris'ten ayrılıp Hollanda'ya gitti. 1629 yılından başlayarak 20 yıl kadar bu ülkede kalacak, sükûnetinden ve düşünce özgürlüğünden faydalanacaktı. 1633'te *Le Monde* (Dünya) adlı "Işık ve İnsan" konularını işleyen eserini tamamladı. Bu eserde Descartes, Kopernik'in yeryüzünün güneş çevresinde döndüğü varsayımını bir defa daha onaylıyordu. Ancak; aynı varsayımı ileri süren Galileo'nun Engizisyon tarafından ağır bir şekilde yargılandığını öğrenince, bu eserini yayımlamaktan vazgeçti. Roma ile bozuşmak istemiyordu. Galileo'nun mahkûmiyeti üzerine duyduğu korkudan dört yıl sonra kozmolojisini "uygun bir şekilde" değiştirip çığır açan eserini yayımladı: *Discours de la méthode de bien conduire sa raison et chercer la vérité dans les sicences; plus la Dioptrique, les méteores et geometrie = Bilimlerde Aklın İyi Yönetilmesi ve Hakikatin Araştırılması İçin Yöntem Üstüne; Bu Yöntemin Denemeleri olan Dioptrik, Meteorlar ve Geometri*, (Leyden 1637.) "Yönetimi ortaya koymak değil sadece üstünde tartışmak" iddiasında olan ve zamanına göre oldukça devrimsel sayılan, altı bölümlü *Discours*, uzun bir önsözdü aslında, ama bu klâsik bir felsefe eseri olarak kalmıştır. Beş yıl

sonra, başlıca metafizik eseri yayımlandı: *Meditationes de prima philosophia, in quibus Dei Existentia et animae humanae a corpore distinctio demonstrantur = İçinde Tanrı'nın Varlığı ile Zihin ve Bedenin Ayrımının Kanıtladığı İlk Felsefe Üstüne Düşünceler.*

Bu arada, hoşgörüsüyle ün salan bu ülkede düşmanlıkla karşılanacak ve düşmanlarının en amansızı da, Utrecht Üniversitesi Rektörü Gisbert Voet olacaktı. Voet, Tanrıtanımazlıktan söz ederek mahallî yargıçlara Descartes'i mahkûm ettirdi. Ancak Descartes'in Hollanda'da birçok dostu ve hayranı da vardı. Bunlardan biri de Bohemya Kralı'nın kızı Palatina Prensesi Elizabeth idi. Descartes, *Principia Philosophiae = Felsefe İlkeleri* adlı eserini ona adadı.

Descartes, henüz *Traité de Passions de I'ame = Gönül Tutkuları Üstüne* adlı eserini tamamlamamıştı ki, Kraliçe Christina onu kendisine öğretmenlik etmesi için İsveç'e çağırdı. Her ne kadar "kayalar ve buzlar içinde, ayılar ülkesinde yaşamak" ona pek çekici gelmediyse de, alışkanlıklarından ve bağımsızlığından olmamak için, buna boyun eğdi. 1649'da Amsterdam'dan ayrılıp bir ay sonra Stockholm'e vardı. Kraliçe derslerini sabah 5'te istiyordu. Descartes bir soğuk günün sabahı kendini üşüttü ve 15 gün içinde öldü. İsveç'te topu topu 4 ay kalmıştı. Nâşı Fransa'ya getirilip Paris'te gömüldü.

Descartes, ilk önce bilimlere eğilmişti. Metafiziğe sonradan yöneldi. Bunun nedeni, bütün felsefesinin yönelişini ve özelliğini anlamak için, son derece önemlidir. İnsanları, "Tıbbı, mekaniği ve ahlâkı geliştirerek tabiatın efendileri ve sahipleri" yapmak için o zamanki bilimsel bilgi miktarını çoğaltmanın ve aynı yöntemlere devam etmenin yetmeyeceğini görmüştü. "Bütün anlama işine yeniden başlamalı, zihinse tâ baştan kendi başına buyruk bırakılmamalı, aşamalarla yönetilmeli" diyen Francis Bacon'ın fikrini doğrulayacak bir buluş ve kanıtlama yöntemi ileri sürüyordu. Buna göre elde edilecek sonuçlar, mevcût skolâstik bilimin kapalı, kesinlikten uzak ve dağınık sonuçlarının yerini alacaktı. Skolâstik bilimin kusurlarının kaynağı ikiydi: Problemlerini formüle ederken ve çözümlerken kullandığı kavramlar, açık değildi ve bilimsel verilerin çeşitliliğine, evrensel olarak uygulanabilecek yeterli bir yöntem yoktu.

Kullanıcılarının zekâsını gösteren bir "İlginç Şeyler Koleksiyonu"ndan başka şey ortaya çıkarmıyordu. Descartes, ortaçağ biliminin sakat yollarını ve (nokta, düzlem, doğru çember gibi) geometrinin kesin görüntülerinin açıklığıyla hiç de bağdaşmayan (ağırlık, sertlik hafiflik gibi) anlamı "gizli nitelikte" olan "özlü biçimler"i reddediyordu. Yerine gerçek bir bilimsel yöntem koyacak; buna göre, birkaç son derece genel ilke uygulayarak, ister istemez herkesin doğrulayabileceği sonuçlar elde edilecekti. Ancak, "her bilimdeki sonuçlar matematikteki kadar kesin olduğu zaman bilgiye erişilir" iddiası doğrulanabilirdi. Matematik böylece, her alanda bilim örneği olacaktı. Descartes'a göre matematiğin mükemmelliği verilerinin doğruluğunda ve az şeyle çok şey anlatma gücündeydi.

Descartes türlü bilimlerin değişik verilerinin, her birine ayrı ayrı yöntem uygulanması gerektiğini reddediyor; bu veriler değişik de olsa, hepsinin de aynı temel nitelikte olan düşünme tarzıyle geliştiklerini söylüyordu. Onca, her insandaki akıl aynı ve bir olduğuna göre, her çeşit veriye ve probleme uygulanabilecek tek ve evrensel bir yöntem olabilirdi ancak. Bu da, sonunda birlikçi, her şeyi kapsayan, içinde tutarlı bir sonuçlar bütünü meydana getirecekti. Böylece "İlginç Şeyler Koleksiyonu" olmaktan çıkacak, tek evrensel bir bilim olacaktı. Descartes'in son derece önemli ve tarihsel bakımdan en etkili yöntemi budur. Bu yöntemin amacını ve yönetici niteliğini 23 yaşında ortaya koymuştu. Bu yolla ilkin matematik dallarını birleştirecekti, derken matematiksel olmayan bilimleri yeniden kuracak, aralarındaki karşılıklı ilişkiyi belirtecekti. Bunun için Descartes'in aklımızın niteliğini inceden inceye araştırması ve aradığı tek yöntemin yapısını akıldan çıkarması gerekti. Bu analiz ister istemez, kesinlik

ve değişmezlik niteliği olan sonuçları kapsayacak; olağan, olası ya da denenebilir sonuçlar bir yana bırakılacaktı, ki bu aklın matematikte kullanıldığı biçimde incelenmesi demekti.

Descartes, genellikle kuşkulu görülen ya da görülmeyen şeylerin varlığından kuşku duymakla işe başlıyor ve kuşkusuna karşı direnen bir şeyin olup olmayacağına bakıyordu. Bununla birlikte kuşku duyulan şey sahte ya da olasızdır; demek istemiyor ve hiç olmazsa bir şeyden şüphe edilemez, o da kendi varlığımızdır, görüşünü öne sürüyordu. "Kuşku duyan ben, kuşku duyarken ister istemez var olmalıyım," yani Cogito, ergosum, "düşünüyorum, demek ki varım" diyordu. Bu yoldan çıkarak Descartes başka şeylerin varlığını doğrulamaya başlıyordu. Düşünmemizin sürekliliğinde yer alan fikirleri gözümüzün önüne getirdiğimizde, bunların 1) Bazılarının hareket eden değişen ve türlü şekillerde birbirleriyle ilişki kuran türlü nitelikteki varlıklar olduğu. 2) Aynı zamanda, bu varlıkların hepsinin onlardan bağımsız olan ve genellikle Tanrı denen başka bir varlığa bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Nesnelerin varlığı, bizim fikirlerimizden çıkmayacağına göre, dolaylı olarak doğrulanmalıdır. Bunların varlığı, bizim onun hakkındaki dolaysız fikrimizden çıkan bir şeyden ister istemez türediği doğrulanmalıdır. Öte yandan, türlü nesnelerin sayısız fikirlerinden başka, tek başka fikir, Tanrı fikridir. Böylece nesnelerin fiilî varlıklarının dolaylı doğrulaması, önceden Tanrı'nın varlığının doğrulanmış olmasına bağlı olmalıdır.

Hakikatin ölçüsü, fikirlerin açıklığı ve belirliliğiydi. Bu sınavda başarı gösteren her şey, apaçık hakikat olarak kabul edilecekti. Apaçık hakikatlerden, mantık yoluyla başka hakikatler ortaya çıkarıyordu. Üç türlü fikir vardı: 1) Yaratılıştan var olan fikirler, 2) Dıştan gelen fikirler, 3) Kendi zihni içinde türettiği fikirler. En çok dıştan gelen fikirlerde güçlük çekiyordu. Bu yöntemiyle ilk bulduğu hakikat *düşünen ben*'di. Tanrı'nın varlığı konusunda birçok kanıtlar ileri sürüyorduysa da, bunun yaratılıştan olan bir fikir olduğuna emindi. Zihindışı cisim dünyası hakkında, herhangi bir açık fikir elde edemiyordu. Varlığından kuşku duyuyor, ama bu hakikati doğrulamak için mantık şarttı. Dıştan gelen fikirlerin de, dış bir dünyadaki cisimler tarafından meydana getirildiğini söyler gibidir.

Descartes'a göre üç tür öz vardır:

1) Yaratılmış olan rûhlar; yani herkesteki sonlu can-özü: Bunlar manevî etkenler olup manevî işlemlerde bulunurlar, cisimlerle sıkı bağları yoktur.

2) Yaratılmamış olan rûh; bu Tanrı'dır, zaman ve mekânla sınırlanmamıştır. Her şeye gücü yetendir, varlığı açıkça bilinebilirse de, niteliği yeryüzündeki insanlarca tam olarak bilinemez; Hıristiyanlığın Tanrı'sıdır; evrenin yaratıcısıdır ve son nedenidir.

3) Cisimler, yani insan düşüncesinden bağımsız varlığı ve başlıca nitelikleri olan yaratılmış fiziksel özlerdir.

Tanrı, yapıcısı tarafından işletilen mekanik bir sistem gibi kavranan fiziksel evrendeki bütün hareketlerin ilk Nedeni'dir. Hayvanların gövdesi bile kendi kendine hareket eden bir makine gibidir. Duyu, Descartes'in psikolojisinin baş sorunlarından biridir. Descartes, duyuyu rûhun bir fonksiyonu olarak görür. Ancak duyu yer aldığında, rûhun beden tarafından harekete getirildiği açık olgusunu, tam açıklama yolu bulamamıştır.

Muhakeme, Descartes için bir serbest istem eylemidir. İstem, zihnin ötesine geçerse hüküm yanlış olabilir. İstem insanda saf bir şekilde özgürdür. Descartes'in dokuz yıllık yöntemli kuşkusu sırasında, kendi davranışlarına uyguladığı kuralların baş noktaları, 'sağduyu' ile 'ılımlılıktı' ve bu davranışı ömrü

boyunca sürdürmüştür. İnsanın Tanrı karşısında; sonunda kendi eylemleri için sorumlu olduğuna inanıyordu. İnsan tutkularıyla, aklı arasında çatışmalar çıkabileceğini kabul ediyordu. Erdemli bir hayat, doğru olanın bilinmesiyle ve insan yaratılışının aşağı eğilimlerini denetlemesiyle yaşanabilir. Descartes'a göre başta gelen altı tutku vardır: Hayranlık, aşk, refah, arzu, sevinç, üzüntü. Bunlar bilincin edilgen durumlarıdır. Aklın denetimi, rûhun beden için iyi olan şeyi istemesini sağlar.

Spinoza'nın ilgisini çeken, Descartes'in, Tanrı ve rûh dışta kalmak üzere, bütün dünyayı mekanik ve matematik yasalarla anlatmak isteğiydi. Bu fikir, tâ Leonardo ve Galileo'ya kadar gider. İtalya şehirlerinde makine ve sanayinin gelişimini yansıtmaktadır belki de. Descartes'a göre, Tanrı ilk itişi yaptıktan sonra (bu, Anaksagoras'ın iki bin yıl önce söylediği şeye pek benzer), geri kalan astronomik, zeolojik ve zihinsel olmayan bütün süreçler ve gelişimler, ilkin dağınık biçimde bulunan türdeş (homojen) bir özden başlayarak açıklanabilir (Laplace'ın ve Kant'ın "nebula varsayımı"). Ve her hayvanın, hattâ insan vücudunun her hareketi mekanik bir harekettir. Sözgelişi, kan dolaşımı ve refleks hareketi. Bütün dünya ve herkes bir makinedir, ama dünyanın dışında Tanrı, bedenin içindeyse manevî rûh vardır.

Descartes burada durmuştu, ama Spinoza ilerlemesine devam etti.

2. Aforoz

1656 yılında zındıklık iddiasıyle havranın büyükleri huzuruna çıkan, dış görünüşü durgun, ama içinde kasırgalar esen gencin zihni, bu temeller üzerine kurulmuştu. Arkadaşlarına, Tanrı'nın bir bedeni – madde dünyası-olabileceğini söylediği gerçek mi, diye soruyorlardı ona. Meleklerin hayâl, rûhunsa sadece hayatın kendisi olabileceğini, Eski Ahid'in ölümsüzlükten söz etmediğini, gerçekten söylemiş miydi?

Bütün bunlara ne karşılık verdiğini bilmiyoruz. Bildiğimiz, havrasına ve inancına hiç olmazsa görünürde bağlı kalması için, kendisine yılda beş yüz dolar maaş teklif edildiği, teklifi geri çevirdiği, 27 Temmuz 1656'da da İbranî törelere uygun, can sıkıcı törenlerle aforoz edildiğidir.

Bu karara yiğitçe göğüs gerdi. "Yapmamam gereken bir şeyi bana zorla yaptırmadılar nasıl olsa," diyordu. Ne var ki, yalnızlık kadar korkunç şey yoktur; hele yalnızlıklar içinde en çetini de, bir Yahûdinin, kendi ulusunun dışında bırakılmasıdır. Spinoza eski inancını yitirdiğinde bir kere acı çekmişti. Bir insanın içindekileri kökünden söküp atmak büyük bir ameliyattır, sayısız yaralar bırakır arkasında. Spinoza başka bir ağıl bulmuş olsaydı, insanların inekler gibi, ısınmak için birbirine sürtündüğü başka bir dîne sarılsaydı, bu dönek rolünde, ailesinden ve soyundan büsbütün sökülüp atılmış olmakla kaybettiği hayatın birazına kavuşurdu. Ama hiçbir mezhebe katılmadı, yalnız yaşadı hayatını. İbranî biliminde yükselmesini bekleyen babası kovdu onu. Kız kardeşi küçük bir miras konusunda onu aldatmaya kalktı. Eski arkadaşları yüzüne bakmaz oldular. Spinoza'da pek mizah yanı olmamasına şaşmamalı. Yasanın koruyucuları aklına geldikçe, ara sıra öfkeye kapılması tabiî bir şeydi.

Aforozdan kısa bir süre sonra da her şeyin, üstüne tüy diken bir olay geçti. Bir gece Spinoza sokakta yürürken, dinbilimini adam öldürmeyle doğrulamak amacında olan sofu bir kabadayı, kamasıyle genç öğrenciye saldırdı. Spinoza ansızın döndüğü için, boynunda küçük bir yara iziyle kurtuldu. Filozoflara bu dünyada pek güvenilecek yer olmadığı kanısına vararak, Amsterdam'ın dışında sessiz bir tavan arasına çekildi. Adını Baruch'dan, Benedict'e burada çevirmiş olmalı. Ev sahibi karı koca, Mennonite mezhebinden Hıristiyandılar. Yerleşik inançlara karşı gelmenin ne demek olduğunu biliyorlardı. Spinoza'nın üzgün, iyilik akan yüzünü seviyorlardı. (Çok acı çekenler ya pek haşin ya da pek kibar

olurlar.) Ara sıra akşamları aşağı inip, onlarla birlikte piposunu tüttürdüğü ve sözlerini onların basit konuşmasına uydurduğu zamanlar pek seviniyorlardı. İlkin Van den Ende'nin okulunda öğretmenlikle, sonra da mercek bileyerek hayatını kazanmaya başladı. Bu işi Yahûdi topluluğu içinde yaşarken öğrenmişti. İbranî din hukukuna göre, her öğrencinin bir el sanatı öğrenmesi gerekti. Okumanın ve öğrenmenin insana her zaman para getirmeyeceğinden değildi sadece. Gamaliel'in dediği gibi, çalışmanın kişiyi erdemli yaptığı, "bir iş edinemeyen bütün okumuş kişilerin, sonunda serseri olacağı" içindi.

Ev sahipleri beş yıl sonra (1600) Leyden'e yakın Rhysburg'a taşınınca, Spinoza da onlarla birlikte gitti. Ev hâlâ yerinde durur, sokağa da filozofun adı verilmiştir. Burada yalın bir hayat sürdü. Yüksek düşünce yıllarıydı burada geçirdiği yıllar. Zaman oluyor, kimseyi görmeksizin iki üç gün odasında kapalı kalıyor, yiyeceği birkaç parça şeyi odasına getirtiyordu. Mercekler tertemiz çıkıyordu elinden, ama Spinoza'ya kıtı kıtına geçinecek bir kazanç sağlıyordu.

Spinoza, Rhynsburg'da kaldığı beş yıl içinde, küçük bir parça olan "*Zihnin İlerlemesi Üzerine = De Intellectus Emendatione*" adlı eseriyle, "*Geometrisinin Doğruladığı Ahlâk = Ethica More Geometrico Demonstrata*) kitabını yazmıştır. Bu sonuncu eser, 1665'te bitmişti. Ama Spinoza on yıl süreyle onu yayınlamayı düşünmedi. 1668'de Adrian Koerbagh, Spinoza'nınkine benzer fikirler ortaya koydu diye, on yıl hapse mahkûm olmuş ve tutukluluğunun on sekiz ayını hapiste geçirdikten sonra ölmüştü. 1675'te Spinoza, Amsterdam'a gitmişti; eserini orada yayımlamayı düşünüyordu. "Bir dedikodu çıkmış," diye yazıyor, arkadaşı Oldenburg'a; "İçindeTanrı'nın olmadığını kanıtlamaya çalıştığım bir kitabım çıkmak üzereymiş. Yazık ki, bu hikâyeye çoğu kimse inanmış durumda. Bazı dinbilimciler (bu dedikoduyu çıkaranlar da onlar olmalı), bunu fırsat bilip Prense ve Hükümet mercîlerine, aleyhimde şikâyette bulunmuşlar. Güvendiğim dostlarım durumu anlatınca ve dinbilimcilerin pusu kurmuş durumda beklediğini söyleyince, işlerin nasıl gelişeceğini görmek için kitabın yayımını geciktirdim."

Kısaca "*Ahlâk*" diye anılan bu kitap, ancak Spinoza'nın ölümünden sonra (1667), politika üstüne *bitmemiş bir risâlesi*, "*Tractatus Politicus*" ve "*Gökkuşağı Üstüne*" adlı eseriyle birlikte basılmıştır. On yedinci yüzyılda Avrupa felsefe ve bilim dili Latince olduğu için, bütün bu eserler Latince olarak yazılmıştı. Van Vloten 1852'de Hollandaca yazılmış, "*Tanrı ve İnsan Üstüne Kısa Bir İnceleme*" adlı bir kitap buldu. Bu, "*Ahlâk*"a hazırlık olan bir başlangıç eseriydi. Spinoza'nın, yaşarken yayımladığı, iki eser, "*Descartes Felsefesinin İlkeleri*" (1663) ile 1670'de adsız olarak çıkan "*Din ve Devlet Üstüne İnceleme = Tractatus Theologico – Politicus*)'dir. Bu sonuncu kitap, hemen İndex Expurgatorius'un (yasak kitaplar listesinin) içindeki saygıdeğer yerini almakta gecikmedi. Sivil makamlar satışını yasakladı. Bunun yardımı dokunmadı değil. Çünkü bir tıp ya da tarih kitabı süsü veren kapaklarla el altından epey satıldı. Bu eseri çürütmek için sayısız ciltler yazıldı. Biri Spinoza'ya "Yeryüzünde yaşamış en zındık Tanrıtanımaz" diyordu. Colerus ise, "Değeri sonsuz, hiçbir zaman yok olmayacak bir hazine," diye söz etmektedir.

Öte yandan Spinoza'ya hayran kişiler de vardı. Bunlar arasında en önemlisi de, yeni kurulmuş bulunan Royal Society Cemiyetinin kâtibi Henry Oldenburg idi. Sonra sırasıyle şunlar geliyordu: Genç bir Alman bilgini ve soylu kişisi Von Tschirnhaus, Hollandalı bilim adamı Huygens, 1676'da Spinoza'yı ziyarete gelen Filozof Leibnitz, La Hayeli fizikçi Louis Meyer; Amsterdamlı zengin bir tüccar olan Simon De Vries… Bu tüccar Spinoza'ya öyle hayran kalmıştı ki, armağan olarak bin dolar kabul etmesini ricâ etmişti. Spinoza kabul etmedi. Daha sonraları De Vries, vasiyetnâmesini yazarken, bütün servetini ona bırakmayı teklif ettiyse de, Spinoza servetini kendi kardeşine bırakması için, onu kandırmıştı. Tüccar öldüğü zaman vasiyetnâmesinde, bıraktığı mülkün gelirinden Spinoza'ya yılda iki

yüz elli dolar ödenmesini yazmıştı. Spinoza bunu da geri çevirmek istedi. “Doğa azla yetinir, o yetindiğine göre, benim de yetinmem gerek,” demişti. Ama sonunda, yılda yüz elli dolar kabul etmeye yanaştı. Başka bir dostu, Hollanda Cumhuriyeti’nin Başyargıcı Jan De Witt, devlet bütçesinden yılda elli dolar maaş bağladı. En sonunda, Büyük Kral Louis XIV., Spinoza’nın bundan sonra yayımlayacağı kitabını kendisine adamasını kapalı bir biçimde anlatarak, büyük bir maaş ödemeyi teklif ettiyse de, Spinoza bu isteği kibarca geri çevirdi.

3. Son Günleri ve Ölümü

Bilginin hayatı, yine de anlatıldığı kadar yoksulluk ve yalnızlık içinde geçmemiştir. Bir dereceye kadar ekonomik güveni vardı. Etkili, cana yakın dostları da yok değildi. Çağının siyasal olaylarıyle ilgileniyordu. Ölüm kalım meselesi olan serüvenleri de vardı. Yasağa ve aforoz edilmesine rağmen, 1673’te, Heidelberg Üniversitesi’nde kendisine felsefe kürsüsünün teklif edilmiş olması, çağdaşlarının saygısını kazanmış olduğunu gösterir. Bu teklif büyük iltifatlarla yapılmıştı ve büyük şeyler vaat ediyordu: “İstediğiniz gibi felsefe yapabilirsiniz, Kral hazretlerinin, devletin yerleşik dînini kuşku konusu yaparak, görevinizi kötüye kullanmayacağınıza güveni vardır.” Spinoza şu ilginç karşılığı vermişti:

“Devletim: Niyetim, herhangi bir fakültede profesörlük görevini üzerime almak olsaydı, haşmetli Palatina prensinin, aracılığınızla teklif etmek lütfunda bulunduğu mevkîi seve seve kabul ederdim. Üstelik felsefe özgürlüğü, bu teklifin değerini bir kat daha artırıyor… Ancak, bu özgürlüğün sınırlarını kesin olarak bilemiyorum, nasıl davranırsam, prensliğin yerleşik dînine halel getirebileceğimi, onu kuşku konusu yapacağımı kestiremiyorum… Bu yüzden, bu dünya mevkîleri içinde şimdikinden daha yüksekte olanında gözüm yok. Başka türlü elde edeceğimi sanmadığım sükûn uğruna, kamu öğretmenliği görevini üstüme almaktan çekiniyorum.”

Son bölüm, 1677’de kapandı. Spinoza daha kırk dört yaşındaydı, ama dostları ölümünün yakın olduğunu biliyorlardı. Veremli bir aileden geliyordu. Yaşadığı kapalı yerler, tozlu hava, başlangıçtaki bu kalıtımı geliştirecekti elbet. Gittikçe soluma güçlüğü çekmeye başladı. Zayıf ciğerleri yıllar geçtikçe çürüyordu. Kısa ömrüne boyun eğmişti; ancak yazarken bastırmayı göze alamadığı kitabının, öldükten sonra kaybolacağından, yok edileceğinden korkuyordu. El yazmasını küçük yazıhânesine koyup kilitledi, anahtarını da ev sahibine teslim ederek, kaçınılmaz son geldiğinde, onu Amsterdam’daki yayınevi sahibi Jan Rieuwertz’e vermesini ricâ etti.

20 Şubat Pazar günü, Spinoza’nın birlikte yaşadığı aile, kendisinin pek fazla hasta olmadığını görerek kiliseye gittiler. Sadece Dr. Meyer yanında kaldı. Döndüklerinde, filozofun ölüsünü arkadaşının kolları arasında yatar buldular. Arkasından çok yas tutan oldu. Okumuşlar, ona bilgeliği için saygı gösterdikleri gibi, basit halk da efendiliği yüzünden seviyordu onu. Filozoflar, ileri gelen hükümet adamları, son dinlenme yerine kadar arkasından gittiler. Türlü inançlara bağlı kişiler mezarında buluştu.

Nietzsche son Hıristiyanın çarmıhta öldüğünü söyler. Spinoza’yı unutmuş olmalı.

II. Din ve Devlet Üstüne İnceleme

Yazıldığı sıraya göre dört kitabı ele alalım: “Tractatus Theologico – Politicus” bizim için en az ilginç olanı belki de. Çünkü Spinoza’nın başlattığı yüksek eleştiri hareketi, uğruna hayatını tehlikeye attığı önermeleri günlük sözler hâline getirmiştir. Bir yazar için, öne sürdüğü şeyi aşırı ölçüde doğrulaması akıllıca bir iş değildir. Çözümlerine bütün eğitim görmüş zihinlerde rastlanır. Eserleriyse, sürekli olarak

ilgimizi çeken o esrarlı yanını yitirmiştir. Aynı şey Voltaire için de söylenebilir. Spinoza'nın Din ve Devlet Üstüne İncelemesi de bunlar arasındadır.

Eserin başlıca ilkesi, Kutsal Kitap'taki dilin bile bile mecazî ve temsilî (allegorik) olarak kullanılmasıdır. Sadece Doğu'nun yüksek edebî renk ve süse eğilimi yüzünden ve abartılmış tasvirli anlatımından değil, aynı zamanda peygamberler ve havarilerin de, öğretilerini zihinlere aktarmak amacıyle ve hayâl gücünü uyarmak üzere, halk zihninin yeteneğine ve eğilimine kendilerini uydurmaya çalışmış oldukları içindir de. "Bütün Kutsal Kitap, her şeyden önce, bütün bir ulus için, sonra da bütün insan soyu içindir. Dolayısıyle içindekiler, elden geldiği kadar yığınların anlayışına uydurulmalıdır." Kutsal Kitap, olayları ikinci nedenleriyle açıklamıyor. Sadece insanları, özellikle de okumamışları dîne bağlama gücüne sahip bir düzen ve yöntemle anlatıyor. Amacı aklı inandırmak değil, hayâl gücünü çekmek ve hükmü altına almaktır. Sık mûcizeler ve ikide bir Tanrı'nın kendini belirtmesi bundandır. "Yığınlar, Tanrı gücünün ve takdirinin, doğa hakkında edinmiş oldukları kavramın tersine yer alan, olağanüstü olaylarla en açık olarak doğrulacağını düşünürler. Doğa alışık olduğu düzende çalıştıkça, Tanrı'nın gerçekten eylemsiz durduğunu sanırlar. Bunun tersi olarak da, Tanrı eylemde bulundukça, doğanın gücünün ve doğal nedenlerin tembel durduğunu düşünürler. Böylece biri Tanrı'nın, öteki doğanın olan, birbirinden ayrı iki güç hayâl ederler. (Spinoza felsefesinin anafikri, Tanrı ile doğa süreçlerinin bir olması düşüncesi burada çıkıyor ortaya.) İnsanlar Tanrı'nın, olayların doğal düzenini insanlar için bozduğuna inanmaya bayılıyorlar. Yahûdiler, Tanrı'nın seçkin kişileri oldukları kanısıyle, başkalarını (belki de aynı zamanda kendilerini de) etkilemek için günün uzamasını mûcizeyle yorumlamışlardır. Her ulusun ilk tarihinde bu gibi olaylara sık rastlanır. Ağır başlı kitap sözleri rûhu coşturmaz. Mûsa, Kızıl denizi yarıp aşan şeyin (daha sonraki bir bölümden çıkardığımız gibi,) sadece gündoğusu rüzgârı olduğunu söyleseydi, gütmekte olduğu halkın zihninde pek az etki uyandırırdı. Havariler de aynı nedenle mûcize hikâyelerine baş vuruyor, ders alınacak masallarla konuşuyorlardı. Halkın zihnine işlemek için gerekliydi bu. Bu adamların filozoflardan ve bilimcilerden daha büyük etkileri olması, din kıvılcımlarından ve yoğun heyecanlarını dile getirirken kullandıkları canlı ve mecazlı konuşma yöntemlerindendi.

Bu ilke göz önünde tutulacak olursa, Kutsal Kitap'ın akla aykırı hiçbir yanı yoktur, diyor Spinoza. Ama harfi harfine yorumlanmaya kalkışılırsa, sayısız yanlışlarla, çelişmelerle ve Eski Ahit'in ilk beş kitabının Mûsa tarafından yazıldığı iddiası gibi, olmayacak apaçık şeylerle karşılaşılır. Temsilî yoldan ve şiirle felsefî yoruma geçildiği zaman, büyük düşünürlerin ve önderlerin derin düşünceleri daha bir açığa çıkıyor ve Kutsal Kitap'ın insanlar üstündeki sonsuz etkisi ve ondan ayrılamamalarının nedeni anlaşılıyor. Her iki yorumun özel yeri ve görevi vardır: Halk, hayâlî resimlerle süslü ve doğaüstünün nûr halesiyle çevrili bir din ister. Böyle bir inanç biçimi yıkılırsa, ona benzer yeni bir biçim daha yaratırlar. Ama filozof, Tanrı ile doğanın tek bir varlık olduğunu, değişmez yasaya uygun olarak, zorunlu eylemde bulunduğunu bilmektedir. Saygı gösterip boyun eğeceği şey, bu ulu yasadır. Bilir ki, kutsal kitaplarda "Tanrı bir yasa koruyucusu gibi, bir hakan gibi anlatılır. Âdil ve esirgeyici olduğu söylenir. Nedeni de, bilgisi kıt olan halkın anlaması içindir. Aslında Tanrı, niteliğinin gerektirdiği için eylemde bulunur, kararlarıysa sonsuzca var olan hakikatlerdir.

Spinoza Eski ve Yeni Ahit arasında bir ayrım yapmamaktadır. Halkın nefreti ve anlaşmazlıkları bir yana bırakılırsa, felsefî yorum, karşıt inançların gizli özünü, can alacak noktasını ortaya çıkarınca Mûsevîlik ve Hıristiyanlık birdir, demektedir. "Hıristiyan dîninden olmakla övünenlerin – sevgiyi, kıvancı, barışı, ılımlılığı ve herkese karşı iyilik yapmayı savunanların – bu denli garezli düşmanlıkla birbirleriyle kavga etmelerine, birbirlerine karşı her gün bu kadar acı nefretle davranmalarına şaşmışımdır. İnançlarının ölçüsü, savundukları erdemlerden çok, bu kavgalardır." Yahûdilerin sağ

kalmış olmasının başlıca nedeni, Hıristiyanların onlar için duymuş oldukları nefrettir. Kovuşturulmaları, soylarının sürmesi için gereken birliği ve dayanışmayı sağlamıştır onlara. Kovuşturulmamış olsalardı, Avrupalılarla evlenip karışabilirlerdi ve her yerde çevrelerini alan çoğunlukların içinde boğulur giderlerdi. Bütün saçmalıklar bir yana bırakıldığı zaman, felsefî düşünüşlü bir Yahûdi ile felsefî düşünüşlü bir Hıristiyanın, barış ve işbirliği içinde yaşayacak kadar bir inançta birleşmemeleri için sebep yoktur.

Bu mânevî birleşmeye atılacak ilk adım, Spinoza'ya göre İsa konusunda bir anlaşmaya varmaktadır. Olmayacak dogmalar bırakılmalıdır. O zaman Yahûdiler İsa'yı, peygamberlerin en büyüğü, en soylusu olarak tanıyacaklardır. Spinoza İsa'nın Tanrılığını kabul etmemektedir, ama onu insanların en üstüne çıkarmaktadır. "Tanrının sonsuz bilgeliği… her yerde kendini göstermiştir, ama her şeyden önce, insan zihninde, en çok da Hazreti İsa'da." "İsa yalnızca Yahûdilere değil, bütün insan soyuna yol göstermek için gelmiştir." bu yüzden "kendini halkın anlayışına uydurmuş, çoğu zaman ders veren masallarla konuşmuştur."

İsa'nın ahlâkını, bilgelikle hemen hemen bir tutar. Ona saygı gösterirken insan, "Zihinsel Tanrı sevgisine yükselir." Bölünmelere ve kavgalara yol açmaktan başka işe yaramayan dogma engelinden kurtarılan bu denli soylu bir kişi, bütün insanları kendine çekecektir ve belki de onun yüzü suyu hürmetine, dil ve kılıçla insanlığı intihara sürükleyen savaşlarla bölünmüş dünya, sonunda bir inanç birliğini ve kardeşliği gerçekleştirebilecektir!

III. Zihnin Gelişmesi

Spinoza'nın bundan sonra gelen kitabını açacak olursak, tâ başlangıçta, felsefe edebiyatının en önemli parçalarından biriyle karşılaşırız. Spinoza burada, felsefe uğruna varını yoğunu niçin bıraktığını anlatıyor:

Günlük hayatta sık sık yer alan her şeyin boş ve yararsız olduğunu deneyle öğrendikten, korktuğum ve benden korkan her şeyin, zihni etkilemesinden başka iyi ya da kötü yanı olmadığını gördükten sonra, gerçekten iyi olan ve iyiliğini aktarabilen ve başka her şeyi bir yana bırakıp, zihni etkisi altına alabilecek bir şey olup olmadığını, araştırmaya karar verdim. Sonsuzca sürüp gidecek olan ulu mutluluktan yararlanabilecek yordamı bulup, ona ulaşılabilip ulaşılamayacağını araştıracaktım. Onun ve servetin sağlayacağı üstünlükleri biliyordum, yeni bir konuyu ciddî şekilde araştırmaya kalkacak olsaydım, bunlardan yoksun kalacağımın farkındaydım. Ama insan bu şeylerin ne kadar çoğunu elde ederse etsin, duyulan zevk o kadar artacaktır, dolayısıyla da o kadar sık yeni şey elde etmek isteyecektir. Bu arada, herhangi bir neden yüzünden umudumuz kırılırsa, büyük acı duyarız. Ünün de bu sakıncası vardır, ardından koşarak yaşayışımızı, insanların keyfini okşayacak biçimde ayarlamamız, sevmediklerinden kaçınıp hoşlarına gidecek şeyleri yapmamız gerekecektir. Ama ancak sonrasız ve sonsuz bir şeye karşı olan aşktır, zihni her türlü üzüntüden uzak bir zevkle besleyen. En büyük iyi; zihnin, doğanın bütünüyle olan birliğinin bilgisidir. Zihin ne kadar çok bilirse, kendi güçlerini ve doğa düzenini o kadar daha iyi anlar. Güçlerini ya da kuvvetini ne kadar iyi anlarsa, kendini o kadar daha iyi yönetebilir ve kendisi için o kadar daha iyi kurallar koyar. Doğanın düzenini ne kadar iyi anlarsa, yararsız şeylerden kendini o kadar kolaylıkla kurtarabilir, bütün yöntem budur.

Demek ki, yalnızca güç ve özgürlük, bilgidir. Sürekli olan tek mutluluk da; bilgi ardından koşmak ve anlamaktan zevk almaktır. Ama bu arada, filozofun bir insan, bir yurtaş olarak kalması da gerekecektir. Hakikat ardından koşarken, yaşayış biçimi ne olacaktır? Spinoza kendi davranışının da bütünüyle uyacağı bir düzen koyuyor ortaya:

1. İnsanlarla anlayacakları biçimde konuşmak; kendi amaçlarımıza ulaşmamızı engellemeyecek her şeyi insanlar için yapmak. 2. Yalnızca sağlığın korunması için gerekli olan şeylerden tat almak. 3. Yalnızca hayatımızı ve sağlığımızı korumak için yeterli parayı kazanmaya çalışmak ve ardından gittiğimiz şeyi engellemeyecek törelere göre davranmak.

Bu arada doğru sözlü ve duru düşünceli filozofumuz, can alacak noktaya dokunmakta gecikmiyor: Bildiğimin gerçekten bilgi olduğunu, duyularımla beynime gelen şeylere güvenilip güvenilemeyeceğini ve duyuların sağladığı şeylerden aklımın çıkardığı sonuçlara bel bağlanıp bağlanamayacağını nereden biliyorum? Bindiğimizde bizi nereye götüreceğini bilmediğimiz aracı incelememiz gerekmez mi ilkin? Elimizden geldiğince geliştirmemiz gerekmez mi onu? "Her şeyden önce," der Spinoza, Bacon gibi davranarak, "zihni geliştirmek ve arıtmak için bir yol bulmak gerek." Türlü bilim biçimlerini inceden inceye ayırmalı, ancak en iyilerine güvenmeliyiz.

İlk başta, kulaktan dolma bilgi vardır. Sözgelişi, doğduğum günü, bu türlü bilgi aracılığıyle bilirim. İkinci olarak, belli belirsiz bir yaşantı, bayağı deyimiyle, "ampirik" bilgi gelir. Hekimin hastasını, deneysel yollarla varılan bilimsel bir sonuca dayanmadan, çoğunluk 'işe yarayan', 'genel bir izlenim ile' iyileştirmeye kalkışması gibi. Üçüncü olarak, dolaysız tümdengelim ile ya da düşünme ile varılan bilgi vardır. Uzaklığın, nesnelerin görünür boyutlarını ufalttığını fark edip, güneşin çok büyük olacağı sonucuna vardığımız gibi. Bu son bilgi biçimi, öteki iki biçimden daha üstündür. Ancak, yine de doğrudan doğruya deney yoluyla, beklenmedik bir anda yalanlanabileceği için, tehlikelidir. Böylece bilim, yüzyıl süreyle, bugün ileri gelen fizikçilerin kesinlikle tutmadığı bir "esir" tabakası düşünmüştür. Bu bakımdan en yüksek bilgi biçimi, doğrudan doğruya tümdengelim ve dolaysız algılama olan dördüncü biçimdir. Bütünün, parçadan daha büyük oluşunu algıladığımız gibi. Spinoza, matematiğe eğilimi olan adamın, Öklid'in kurallarının çoğunu bu sezgi (intuition) yoluyla bileceğine inanıyor. Ama "bu bilgi aracılığıyla şimdiye kadar pek az şey bildiğini" de kabul ediyor.

"*Ahlâk*" (Etika) adlı eserinde, Spinoza ilk iki bilgi biçimini bire indiriyor. Sezgisel (intuitive) bilgi, nesneleri sonsuzca var olan görünüş ve ilişkileriyle algılamaktır, diyor. Tek bir cümlecik içinde felsefenin tanımını yapmış oluyor. Böylece, sezgisel bilgi, (*scientia intuitiva*) nesnelerin ve olayların ardındaki yasaları ve sonrasız ilişkileri bulmaya çalışır. Burada Spinoza'nın (bütün sisteminin temeli olan) ayrımına geliyoruz. "Geçici düzen" –nesneler ve olaylar "dünyası"- ile "Sonrasız düzen" – yasalar ve yapı dünyası arasındaki ayrımdır bu:

Nedenler ve gerçek varlıklar dizisinden anladığımın, değişebilir özel nesneler dizisi olmayıp, duran ve sonrasız nesneler dizisi olduğuna dikkatinizi çekerim. Çünkü, değişebilir özel nesneler dizisini izleyemeyiz, sayılamayacak derecede çok olduğundan değil yalnızca, o aynı özel nesnenin içinde bulunacağı ve her birinin, o nesnenin varlığının nedeni olabileceği sayısız durumlardan ötürü de aynı zamanda. Çünkü özel nesnelerin varlığının, onların özü ile ilgisi yoktur ve sonrasız bir hakikat değildir. Bununla birlikte, değişebilir özel nesneler dizisini anlamamız gerekmez. Çünkü özleri yalnızca, duran ve sonrasız nesnelerin ve bütün özel nesnelerin yapılıp düzenlenirken uyacağı, nesnelerin gerçek düstûru olan yasalarda bulunabilir. Hattâ bu özel ve değişebilir nesneler, duran nesnelere öyle yakından ve özden bağlıdırlar ki, onlarsız ne var olabilirler, ne de kavranabilirler.

Spinoza'nın başeserini incelerken bu bölümü göz önünde tutacak olursak, yol kendi kendine açılacak ve insanı yıldıracak şekilde karmaşık olan "Ahlâk"ın çoğu bölümü, yalınlaşarak anlaşılır duruma gelecektir.

IV. Ahlâk

Cağdaş felsefedeki en değerli eserlerden biri olan “Ahlâk = Etika,” düşünceyi Öklid düzeni gibi açıkça ortaya koymak için, geometrik biçimde yazılmıştır. Ama bunun sonucu, her bir satırı ciltlerce yorum gerektiren kısa ve anlamlı, yine de anlaşılması güç bir eser ortaya çıkmıştır. Skolâstik filozoflar da düşüncelerini böyle dile getirmişlerdi. Ama anlatımları Spinoza’nınki kadar kısa ve özlü değildi. Üstelik önceden belirlenen sonuçların anlaşılmasına yardım etmişti. Descartes; felsefe matematik biçimlerle anlatılmadıkça tam ve keskin olamaz demişti. Ama kendi bu amaçla uğraşmaya yeltenmemişti. Kopernik, Kepler ve Galileo’nun başarılarının etkisi altında, Spinoza, her sağlam, bilimsel yolun temeli olan matematik eğitimi görmüş bir zihinle bu sonuca varmıştı. Bizim gevşek dokulu zihinlerimiz için bu, hem madde, hem de biçimin yorucu ve yoğun durumudur. Bu felsefî geometriyi, aksiyomlar, tanımlar, teoremler ve doğrulamaların; şah, fil, at, piyon gibi oynandığı uydurma bir satranç oyununa benzeterek kendimizi avutmaya çalışıyoruz. Spinoza’nın yalnızlığını gidermek için îcât edilmiş, tek başına oynanan bir mantık oyunu gibi görmeye kalkıyoruz. Düzen zihinlerimizin işine gelmez. Biz, hayâl gücümüzün dağınık çizgilerini izlemek isteriz, felsefemizi de tehlikeli bir biçimde hayâlimizin ürünleriyle örmeye çalışırız. Ama Spinoza’yı zorlayan bir tek istek vardı: Dünyanın dayanılmayacak karmaşasını düzene koymak, bir birlik durumuna getirmek. Güney’in güzelliğe tutkunluğu yerine, Kuzey’in hakikate açlığı vardı onda; Spinoza’nın sanatçı yanı, bir düşünce düzeni kurup ona tam bir simetri ve biçim verecek olan mimarlıktı yalnızca.

Bugün Spinoza’yı okuyanlar, kullandığı deyimlere takılıp tökezleyerek öfkelenirler. Latince yazan Spinoza, öz bakımdan çağdaş olan düşüncesini ortaçağın ve skolâstik felsefenin diliyle anlatmak zorundaydı. O zaman anlaşılabilecek başka felsefe dili yoktu.

Spinoza, şöyle üstünkörü okunup da geçilecek bir filozof değildir. Öklid geometrisini inceler gibi incelemek zorundayız onu. İki yüz sayfa içinde, hiçbir boş şeyin bulunmadığı stoacı bir mimarlıkla ömrünün düşüncesini aktarmıştır. Çabucak okuyup geçerek özünü anlayacağımızı sanmayın. Önemli bir noktayı kaçırmadan satır atlanamaz. Bu bakımdan felsefede eşi yoktur. Her bir bölüm, önceki başka bir bölüme dayanır. Apaçık olan, gereksiz gibi görünen öyle önermeler vardır ki, bunların sonradan büyük bir mantık gelişiminin temel taşı oldukları anlaşılır. Bütününü okuyup üzerinde düşünmeden hiçbir önemli bölüm anlaşılamaz. Kitabı bir oturuşta okumayın. Bölüm bölüm okuyun, zaman zaman ele alıp yeniden inceleyin. Bitirdikten sonra da, onu anlamaya başladığınızı sanmayın. Sonra Pollock’un “*Spinoza*”sı gibi ya da Martineau’nun “*Spinoza Üstüne İnceleme*”si gibi kitapları, en iyisi her iki yorum eserini de okuyun. En sonunda ‘*Ahlâk*’ı bir daha okuyun. Göreceksiniz, yepyeni bir kitap gibi gelecektir size. İkinci kez bitirdiğinizde, sürekli bir felsefe tutkunu olup çıkarsınız.

1. Doğa ve Tanrı

Kitaba başlar başlamaz metafiziğin dipsiz kuyusuna düşüyoruz sanki. Günümüzde nefret duyduğumuz metafiziğin bizi büyülediğini görüyor ve Spinoza’dan bir an kurtulsak diye düşünüyoruz. Ama metafizik, William James’in dediği gibi, nesneler üstünde iyi düşünüp en son anlamını ortaya çıkarmak ve gerçeğin çerçevesi içinde cevherin özünü –ya da Spinoza’nın dediği gibi, öz cevheri- bulmak için bir çabadır yalnızca. Böylece bütün hakikat birleştirilecek ve felsefeyi biçimlendirecek olan “genellemelerin en yükseğine” varılacaktır. Metafiziği alabildiğine hor gören bilimin kendi bile, bütün düşüncelerinde bir metafizik varsayar. Varsaydığı bu metafizik de Spinoza’nın metafiziğidir.

Spinoza’nın sisteminde üç ana deyim vardır: Bunlar cevher (*substantia*), nitelik (*attributum*) ve gürünüşler’dir (*modus*). İşleri karıştırmamak için, şimdilik niteliği bir yana bırakalım. Görünüşler, gerçeğin geçici olarak büründüğü herhangi bir özel nesne ya da olay, herhangi bir özel biçim ya da

kalıptır. Kendiniz, bedeniniz, düşünceleriniz, topluluğunuz, türünüz, uydunuz hep görünüşlerdir. Bütün bunlar, nesnelerin ardındaki ve altındaki sonrasız, değişmez bir gerçeğin biçimleri ve kılığıdır.

Bu gerçek dediğimiz şey nedir? Spinoza buna cevher diyor; bunun kelime anlamı ise, 'altta yatan' demektir. Bu sözün anlamı üzerine sekiz kuşak birbirine girmiştir. Bu bakımdan, bir paragraf içinde konuyu çözemezsek, yılmamamız gerekir. Yapmamamız gereken bir yanlış var yalnız: Cevher, herhangi bir şeyin bileşken maddesi değildir; sandalye ağaçtan yapılmıştır derken, ağaç kelimesinin taşıdığı anlamı taşımaz. "İleri sürdüğü düşüncelerin özü" dediğimiz zaman Spinoza'nın anladığı şeye yaklaşır gibi oluruz. Skolâstik filozoflara dönersek, ki Spinoza, deyimini onlardan almıştır, bu filozofların cevher diye kullandıkları kelimenin, içteki varlık ya da söz anlamına gelen, Yunancadaki var olmak fiilinden çevrilmiş olduğunu görürüz. Demek ki cevher, 'olan' demektir (Spinoza, Tekvin'deki; etkili "Olan'ım" sözünü unutmamıştı); sonsuzca var olan ve değişmeden kalandır, ona bağlı her şey geçici biçim ya da görünüştür. Dünyanın bu cevherle görünüşlere ayrılışını, "*Zihnin Gelişmesi*" adlı eserdeki, dünyanın bir yanda 'yasaların' sonrasız düzeni ve değişmez ilişkileri, öte yandan zamanın doğurduğu ve eninde sonunda ölecek '*nesneler*'e ayrılışıyle karşılaştıracak olursak, Spinoza'nın burada cevher'den anladığının, öte yandan sonrasız düzenden anladığı şeyle hemen hemen aynı olduğu sonucuna varmak zorunda kalırız. Bunu, cevher deyiminde, bütün olay ve nesnelerin altında yatan ve dünyanın özünü meydana getiren varlığın, kendi yapısını anlatan bir unsur olarak kabul edelim şimdilik.

Ama daha sonra Spinoza; cevheri, doğa ve Tanrı ile bir tutmaktadır. Skolâstik filozoflar gibi doğayı iki görüş açısından kavramaktadır: Biri, Spinoza'nın '*natura naturans*' (doğayı doğuran) dediği, etkin ve hayatî süreçtir. Ötekiyse, bu süreçin edilgen ürünü, '*natura naturata*'dır (doğurulan doğa). Bu da, doğadaki maddeler ve nesnelerdir: Ormanlar, rüzgârlar, sular, tepeler, tarlalar ve milyarlarca dış biçimdir. Spinoza doğa, cevher ve Tanrı'nın özdeş olduğunu birinci anlamda kabul ediyor, ikinci anlamdaysa etmiyor. Cevher ve görünüşler sonsuzca var olan, düzen ve geçici düzen, etkin doğa ve edilgin doğa, Tanrı ve Dünya, bütün bunlar Spinoza için aynı anda olan ve eş anlamlı 'ikiye-bölünme'lerdir. Her biri evreni 'öz' ile 'var olan'a ayırmaktadır. Cevherin maddesi olmadığı, madde olmayıp biçim olduğu, bazı yorumcuların sandığı gibi şu soyu karışık, nötr madde ve düşünce karışımıyla hiçbir ilişkisi olmadığı, cevherin edilgen ya da maddî doğa ile değil, yaratıcı dünya ile özdeş tutulmasından açıkça ortaya çıkmaktadır. Spinoza'nın bir mektubu konumuza ışık tutabilir:

"Benim, Tanrı ve doğa hakkındaki görüşüm, sonraki Hıristiyanların genellikle benimsediği görüşten büsbütün ayrıdır. Çünkü bana göre Tanrı, her şeydeki içsel nedendir, şeylerin dıştaki nedeni değildir. Derim ki, her şey Tanrı'nın içindedir; her şey Tanrı'nın içinde yaşar ve hareket eder. Bu konuda Havari Paul ile aynı fikirdeyim, hattâ başka bakımdan da olsa, ilkçağ filozoflarının hepsiyle 'hemfikir' sayılabilirim. Büyük değişikliğe uğramış, içine yalan karışmışsa da, bazı geleneklerden çıkardığım sonuca göre, eski İbranîlerin benimsediği görüşle de uyuşmuyorum, diyebilirim. Bununla birlikte, amacımın; Tanrı ile, belli bir bedensel madde yığını gibi düşündükleri Doğa'yı aynı ve tek bir şey gibi göstermek olduğunu söyleyenler, büsbütün yanılıyorlar. Böyle bir niyetim yoktu."

"*Devlet ve Din Üstüne İnceleme*"deyse şöyle yazıyor:

"Tanrı'nın yardımından anladığım, doğadaki duran ve değişmeyen düzen ya da doğal olayların '*zinciri*'dir. Doğanın evrensel yasalarıyla Tanrı'nın sonsuzca var olan buyrukları birdir, aynı şeydir. Nasıl ki, bir üçgenin yapısı, üç açısının toplamının, iki dik açının toplamına eşit olmasını gerektirirse, Tanrı'nın sonsuz yapısı da, her şeyi aynı zorunluluktan ve aynı şekilde yaratır." Daire yasasının bütün dairelerle olan ilişkisi neyse, Tanrı'nın da dünya ile olan ilişkisi odur. Cevher gibi, Tanrı da arızî zincir

ya da süreçtir, her şeyin ardındaki şarttır, dünyanın yasası ve yapısıdır. Köprünün, plânıyle, yapısıyle ve kurulurken uyduğu matematik ve mekanik yasalarla olan ilişkisi, bu somut görünüşler ve nesneler evreniyle Tanrı arasındaki ilişkidir. Bunlar köprüyü tutacak olan temel, köprünün, yapımındaki şart ve cevheridir; bunlar olmazsa köprü yıkılır. Dünya da köprü gibi, yapısı ve yasalarıyle ayakta durmakta; Tanrı'nın avcu içinde destek bulmaktadır.

Tanrı'nın istemi ile doğa yasalarının birliğinden ve türlü türlü dile getirilen aynı gerçekler oluşundan, bütün olayların, yıldızlar arasında oturmuş sorumsuz bir başbuğun kaprisi değil de, değişmez yasaların mekanik işlemesi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Descartes'ın sadece madde ve bedende gördüğü mekanizmayı, Spinoza Tanrı'da ve zihinde de görmektedir. Bu bir gerekircilik (determinizm) dünyasıdır, niyet dünyası değildir. Bilinçli amaçlara göre hareket ettiğimizden, bütün süreçlerinde böyle amaçla hareket ettiğini sanıyoruz; insan olduğumuzdan da, bütün olayların insana yöneldiğini ve onun ihtiyaçlarına hizmet etmek için yapılmış olduğunu kabul ediyoruz. Ancak bu, düşüncelerimizin çoğunda olduğu gibi, insan çevresinde dönen bir aldanıştır. Felsefedeki en büyük yanlışların kökü, insana ilişkin amaçları, ölçüleri ve beğenileri nesnel dünyaya yansıtmaktır. Burada işin içine "kötülük sorunu" giriyor. Bizler Eyüp Peygamber'e öğretilen, Tanrı'nın bizim küçük iyi ve kötümüzün ötesinde olduğu dersini unutarak, hayatın kötülüklerini Tanrı'nın iyiliği ile uzlaştırmaya çalışıyoruz. '*İyi*' ve '*kötü*', insanın, çoğu zaman da bireyin zevklerine, amacına göre değişir. Ve içinde, bireylerin geçici şeyler olduğu ve Hareket Ettiren Parmağın insan soyunun tarihini bile suya yazdığı bir evrende geçerliliği yoktur.

"Doğada herhangi bir şey bize gülünç, saçma ya da kötü gelirse, bunun nedeni nesneler üstünde yalnızca sınırlı bilgi sahibi olmamızdır; doğanın bir bütün olarak düzeni ve tutarlılığını bilmediğimizdendir; her şeyin kendi aklımızın buyruklarına göre ayarlanmasını istediğimizdendir. Aslında aklımızın kötü dediği şey, evrensel doğanın düzen ve yasaları bakımından kötü değildir. Yalnızca, ayrı olarak düşündüğümüz kendi varlığımızın yasaları bakımından kötüdür. İyi ve kötü sözcükleriyse, tek başlarına ele alındıklarında kesin hiçbir şey anlatmazlar. Çünkü tek ve aynı şey, aynı zamanda hem iyi, hem kötü, hem de hiç biri olabilir. Sözgelişi, müzik üzüntülü kişiye iyi gelir, yas tutanlara kötü, ölüler içinse anlamsızdır."

Kötü ve iyi, sonsuzca var olan gerçeğin kabul edemeyeceği önyargılardır. "Dünyanın, yalnızca insanın özel ülkülerini değil, sonsuzun tam yapılışını göstermesi doğrudur." Çirkin ile güzel de, iyi ile kötü gibidir; bunlar da öznel ve kişisel deyimlerdir. Evren konusunda tek başlarına kullanıldıklarında yerlerini bulamazlar. "Doğaya güzellik ya da çirkinlik, düzen ya da karmaşa gibi nitelikler yüklemediğimi iyi bilmelisiniz. Nesnelere ancak hayâl gücümüze göre güzel, çirkin, düzenli ya da düzensiz denebilir." "Sözgelişi sinirlerin, karşımızdaki nesnelerden gözler aracılığıyle aldığı hareket sağlıklıysa, o nesnelere güzel, yoksa çirkin diyoruz." Bu gibi bölümlerde Spinoza, estetik yargısının, yaradılışın yasaları ve Tanrı'nın sonsuzca var olan buyrukları olduğunu düşünen Eflâtun'dan çok daha öteye gidiyor.

Tanrı bir kişi midir? İnsan anlamında, hayır. Spinoza, "Tanrı'yı dişi değil de, erkek cinsinden görmekte devam eden halk arasındaki inancın" farkındadır. Kadının yeryüzünde erkeğin kölesi olduğunu yansıtan kavrama da, kibarca karşı çıkmaktadır. Gönderdiği mektupta Spinoza'ya, Tanrı'yı kişidışı olarak kavrıyor diye karşı çıkan birine Spinoza, Yunanlı kuşkucu Ksenofanes'i andırır bir biçimde şöyle yazıyor:

"Tanrı'ya görme, işitme, gözlemleme, istekte bulunma gibi nitelikleri yüklemediğimi söylediğiniz

zaman, bundan çıkardığım, adı geçen niteliklerle açıklanan şeylerden daha yüksek mükemmellik olmadığına inandığınızdır. Buna şaşmıyorum. Çünkü öyle inanıyorum ki, bir üçgen dile gelseydi, o da aynı şekilde Tanrı'nın tam bir üçgen olduğunu söylerdi, daire de Tanrısal yaradılışın tam bir daire olduğunu söylerdi. Böylece, herkes kendi niteliklerini Tanrı'ya yansıtmak ister.

"Akıl da, istem de, Tanrı'nın niteliği değildir," tabiî bu, insana ilişkin niteliklerin Tanrı'ya yüklendiği genel anlamda. Tanrı'nın istemi bütün neden ve yasaların toplamıdır. Spinoza'nın anlayışına göre, "Tanrı'nın aklı da bütün zihnin toplamıdır. Tanrı'nın zihni, uzaya ve zamana yayılmış bütün zihniyetlerdir, dünyaya can veren yaygın bilinçtir. Her şey bir derece canlıdır." Hayat ya da zihin, bildiğimiz her şeyin bir evresi ya da yüzüdür; öteki cephesiyse maddî gerçek, ya da bedendir. Bunlar, cevherin işleyişini ya da Tanrı'yı, aracılığıyla algıladığımız (Spinoza'nın deyimiyle) iki evre ya da niteliktir. Bu anlamda, nesnelerin akışı ardındaki evrensel süreç ve sonsuzca var olan gerçek, yani Tanrı'nın hem zihni, hem de bedeninin olduğu söylenebilir. Oysa Tanrı ne zihin ne de maddedir; dünyanın çifte tarihini meydana getiren zihinsel süreçler ve moleküler süreçler ile, bunların nedenleri ve yasaları Tanrı'dır.

2. Madde ve Zihin

Peki zihin nedir, madde nedir? Zihin, hayâli kıt kişilerin sandığı gibi madde midir, yoksa hayâli geniş kişilerin sandığı gibi yalnızca bir fikir mi? Zihin süreci, beynin sürecinin nedeni mi yoksa sonucu mudur? Ya da Malebranche'ın düşündüğü gibi, birbiriyle ilgisi olmayan bağımsız, yalnızca Tanrısal takdirle birbirine paralel olan şeyler midir?

Zihin madde olmadığı gibi, diyor Spinoza, madde de zihinsel değildir. Beyin süreci düşüncenin ne nedenidir, ne sonucu. Bu iki süreç bağımsız ve paralel değildir. Çünkü iki süreç diye bir şey yoktur ve bunlar iki varlık da değildir. Kimi zaman içte düşünce, kimi zaman dışta hareket olarak görünen tek bir süreçtir. Kimi zaman içte zihin, kimi zaman dışta madde olarak görünen, aslında her ikisinin ayrılamayacak karışımı ve birliğidir. Zihin ile beden birbirini etkilemez, çünkü birbirinden ayrı şeyler değil, birdirler. "Beden zihnin düşünmesini belirleyemeyeceği gibi, zihin de bedenin harekette olmasını, yerinde durmasını ya da başka herhangi bir durumda olmasını belirleyemez;" çünkü "zihnin kararıyla bedenin isteği ve belirlemesi bir ve aynı şeydir." Bütün dünya böyle birleşmiş durumda çifttir. Dış bir "maddî" süreç aslında gerçek sürecin, yalnızca bir yanı ya da bir yüzüdür. Daha iyi bakıldığında, kendi içimizde gördüğümüz zihin süreciyle, aynı derecede olmasa bile, bunun yanısıra bir iç süreç olduğu da görülür. İçe doğru ve "zihinsel" süreç her evrede dış ve maddî sürecin karşılığıdır. "Fikirlerin düzeni ve birbiriyle olan bağıntısı aynıdır." "Düşünen cevher ile uzayan cevher bir ve aynı şeydir; nitelikleri bazen biriyle, bazen ötekisiyle kavranır." "Bazı Yahûdiler, belirsiz bir biçimde de olsa, bunu anlamış gibi, Tanrı ile aklı ve aklının kavradığı nesneler bir ve aynı şeydir, demişlerdir."

Eğer "zihin", bütün sinir sisteminin karşılığı olacak derecede geniş anlamıyla alınacak olursa, o zaman "beden"deki her değişiklik, "zihin"deki bir değişikliğe eşlik edecek ya da daha doğrusu, o değişiklikle bir bütün meydana getirecektir. "Nasıl ki düşünceler ve zihin süreçleri zihinde birbirine bağlanır ve düzenlenirse, bedendeki değişiklikler ve nesnelerin değişikliği" bedeni, duyular yoluyle etkileyerek onda da "sıralarına göre düzenlenir." "Zihin tarafından algılanmayan bedene bilinçli ya da bilinçdışı olarak hiçbir şey olamaz." Nasıl ki duyulan heyecan, kan dolaşımı, soluma ve sindirim sistemlerindeki değişikliklerin temeli olduğu bir bütünün parçasıysa; aynı şekilde bir fikir de, "bedensel" değişikliklerle birlikte tek bir karmaşık organik sürecin bir parçasıdır. Matematik düşüncenin en küçük inceliklerinin bile, bedende karşılıklı ilişkileri vardır.

Beden ile zihin arasındaki ayrılığı böylece kaldırmaya çalıştıktan sonra Spinoza, akıl ile istem ayrımını bir derece işi yapıyor. Zihinde "melekeler" yoktur, akıl ya da istem denen ayrı varlıklar yoktur, hayâl gücü ya da bellek de yoktur. Zihin, fikirlerle uğraşan bir eylem değildir; süreç ve dizi durumundaki fikirlerin kendidir. Akıl, bir fikirler dünyası için kullanılan soyut ve kısa bir deyimdir. İstem ise, eylemler ya da istekler dizisidir. "Akıl ile istemin, şu ve bu fikir ya da istekle olan ilişkisi, tıpkı kayalık niteliğinin şu ya da bu kayayla olan ilişkisidir." En son olarak da, "istem ile akıl bir ve aynı şeydir;" çünkü istek çağrışımlarının zenginliğiyle (ya da belki de karşıt fikirlerin olmayışı yüzünden) artık eyleme geçecek kadar uzun süre bilinçte kalmış olan bir fikirdir yalnızca. Her fikir, geçiş sırasında, başka bir fikir tarafından durdurulmadıkça, eyleme dönüşür. Fikrin kendi de, dış eylemle tamamlanan birleşmiş organik bir süreçin ilk evresidir.

Bir fikrin bilinçte kalma süresini belirleyen itici gücü anlatmak için kullanılan istem deyimi yerine, istek demek gerekir, ki bu, "insanın özüdür." İstek, bilincine vardığımız bir iştah ya da içgüdüdür. Ancak, içgüdülerin ille de bilinçli istek yoluyla iş görmeleri gerekmez. İç güdülerin arkasında, kendi kendini koruma için belirsiz ve çeşitli bir çaba vardır (*conatus sese preservandi*). Schopenhauer ile Nietzsche yaşama istemini ya da iktidar istemini her yerde görecekleri gibi, Spinoza da bunu bütün insana ilişkin ve hattâ insanaltı etkinlikte görmektedir. Filozoflar çoğu zaman aynı düşüncededir.

"Her şey kendi içinde olduğu sürece, kendi varlığı içinde durmaya çabalar. Ve bir şeyin kendi içinde olduğu süre, kendi varlığı içinde durma çabası da, o şeyin asıl özünden başka bir şey değildir." Bir şeyin kendi içinde durmasını sağlayan güç, o varlığın çekirdeği ve özüdür. Her içgüdü, doğanın, bireyi korumak için geliştirdiği bir araçtır. Zevk ve acı bir içgüdünün tatmin edilmesi ya da engellenmesidir. Bunlar isteklerimizin nedenleri değil, sonuçlarıdır. Nesneleri bize zevk verdiği için istemeyiz, onları istediğimiz için bize zevk verirler; onları istememiz de istemek zorunda olduğumuzdandır.

Dolayısıyla, özgür istem diye bir şey yoktur; sağ kalma zorunluğu içgüdüyü, içgüdü isteği, istek de düşünceyi ve eylemi belirler. "Zihnin kararları, türlü eğilimlere göre değişen isteklerden başka bir şey değildir." "Zihinde salt ya da özgür istem yoktur; ama zihnin şu ya da bu şeyi istemesini belirleyen nedeni başka bir neden, bu nedeni de başka bir neden belirler; böylece sonsuza kadar gider." "İnsanların kendilerini özgür düşünmelerinin nedeni, isteklerinin bilincinde olmaları, ama bu isteğe yol açan nedenleri bilmemeleridir." Spinoza, özgür istem duygusunu, uzayda giderken kendi yolunu belirleyen ve düşeceği yeri ve zamanı seçen bir taşın düşüşüyle karşılaştırmaktadır.

İnsan eylemleri, geometri kuralları kadar değişmez yasalara boyun eğdiğinden, psikoloji de geometrik biçimde, matematik bir tarafsızlıkla incelenmelidir. "İnsanlar konusunda, sanki doğrular, yüzeyler ve cisimler üstüne yazıyormuş gibi yazacağım." "İnsan eylemleriyle alay etmemek, onları esefle karşılamamak ve onlara nefretle bakmamak için çok dikkat ettim, onları anlamaya çalıştım; tutkulara insan yaradılışındaki kötülükler gibi bakmıyorum. Sıcak, soğuk, fırtına, gök gürültüsü nasıl atmosferin nitelikleriyse, tutku da insanın niteliğidir." Spinoza'nın, insan yaradılışını incelemesinde Freude'a, "bugüne kadar bütün ahlâk filozofları arasında en tam olanı," dedirtecek öylesi bir üstünlüğü sağlayan işte bu tarafsızlıktır. "Taine, Bayle'in analizini en iyi övme yolunu, onu Spinoza'nın analiziyle karşılaştırmakta bulmuştur. Johannes Müler de, içgüdü ve heyecanlar konusunda şöyle yazıyor: "Fizyolojik durumlar dışında, tutkuların birbirleriyle olan ilişkileri, Spinoza'nın eşsiz ustalıkla dile getirdiğinden daha iyi anlatılamaz." Ünlü fizyolog, gerçek büyüklükle çoğu zaman bir giden bu alçak gönüllülükle, '*Ahlâk*'ın bütün üçüncü kitabını baştan başa aktarmaya devam etmiştir. Son olarak Spinoza, insan davranışının bu analiziyle, adını başeserine veren sorunlara geçmektedir.

3. Akıl ve Ahlâk

Üç ahlâk sistemi, üç ideal kişilik ve ahlâkî yaşayış kavramı vardır. Biri, bütün insanları aynı derecede değerli gören, kötülüğe karşı iyilikle davranan, erdemi sevgiyle bir gören, siyâsette de sınırsız demokrasi tarafçısı olan Buda ve İsa'nın kavramıdır. İkincisi, insanların eşitsizliğini kabul eden, savaş, fetih ve hüküm sürme tehlikelerinden hoşlanan, erdemi iktidarla bir tutan ve kalıtımsal bir aristokrasiyi öven Machiavelli ile Nietzsche'nin kavramıdır. Üçüncüsü, Sokrat'ın, Eflâtun'un ve Aristo'nun ahlâkıdır. Bu ahlâk, sözü edilen iki tür erdemlerin genel olarak uygulanabileceğini kabul etmemektedir. Çeşitli durumlara göre, ne zaman sevginin, ne zaman iktidarın egemen olması gerektiğine, ancak bilgili ve olgun zihnin karar verebileceğini düşünmektedir. Böylece, erdemi akılla bir tutmaktadır. Hükümet yönetiminde değişebilen aristokrasi ve demokrasi karışımı bir düzen öğütlemektedir. Spinoza'nın üstünlüğü, ahlâkının, bu görünüşteki karşıt felsefeleri bilinçdışı yolla uzlaştırması, uyumlu bir birlik hâlinde örmesi, böylece çağdaş düşüncenin büyük başarısı olan bir ahlâk düzeni sunmasıdır. Mutluluğu, doğru davranışın amacı yaparak konuya giriyor. Mutluluk Spinoza'nın basit tanımıyle, zevkin varlığı, acının yokluğudur. Ancak zevkle acı görecedir (relatif). Salt değildir. Üstelik değişmez değil, geçici durumlardır. "Zevk, insanın daha aşağı bir durumdan, daha gelişmiş bir duruma geçişidir" (yani tamlıktır ya da bir şeyin bütünlenmesidir.) "Sevinç bundan doğar, kişinin gücünün artmasından." "Acı, insanın daha yüksek bir gelişmişlik durumundan, daha aşağı bir duruma geçişidir. Geçiş diyorum, çünkü zevk kendi başına mükemmellik değildir. İnsan, eriştiği mükemmellik durumuyle doğmuş olaydı, zevk heyecanı duymazdı. Bunun tersi, durumu daha da belirli yapmaktadır. Bütün tutkular tamlığa ve güçten gelen hareketlerdir. "Heyecandan (*affectus*) anladığım, bedendeki değişikliklerdir. Bu değişikliklerle bedendeki eylem gücü ya artar ya azalır ya yardım görür ya engellenir. Heyecan aynı zamanda bu değişikliklerin fikirleridir de."

Bir tutku ya da heyecan, kendi başına iyi ya da kötü değildir. Ancak gücümüzü arttırması ya da eksiltmesiyle iyi ya da kötü olur. "Erdemle güçten anladığım aynı şeydir." Erdem, bir eylem gücü, bir yetenek biçimidir. "Bir insan, varlığını ne kadar çok korursa, kendine yararlı olan şeyin ardından ne kadar çok giderse, erdemi o kadar yüksek olur." Spinoza, insanın kendi başka birinin iyiliği uğruna fedâ etmesini istemiyor. Bu bakımdan doğadan daha yumuşak başlı. Bencilliği, insanın kendini kendini koruma içgüdüsünün zorunlu bir sonucu olarak görmektedir. "Kimse, daha büyük bir iyiyi kazanma umudu olmaksızın iyi gördüğü şeyi ihmal etmez." Bu, Spinoza'ya bütünüyle akla yatkın geliyor. "Akıl, doğaya karşıt hiçbir şey istemediğinden, her insanın kendisini sevmesi gerektiğini, kendine yararlı olan şeyin arkasından gitmesini, kendini daha yüksek bir mükemmellik durumuna gerçekten götürecek şeyi istemesini ve elinden geldiğince kendi varlığını korumaya çalışmasını kabul ediyor." Böylece, hayâlci devrimler gibi ahlâkını, başkasını düşünme ve insanın yaradılıştan olan iyiliği üstüne kurmuyor. Kinik tutucular gibi, insanın yaradılıştan olan kötülüğü üstüne de kurmuyor. Kaçınılmaz ve haklı gördüğü bencillik üstüne kuruyor. İnsana zayıf olmayı öğreten bir ahlâk sisteminin değeri yoktur; "erdemin temeli, insanın kendi varlığını koruma çabasından başka şey değildir; insanın mutluluğu ise bu koruma çabasındaki gücüdür."

Nietzsche gibi Spinoza da, insanın kendini hor görmesine karşı, bu, onca ya hilekârlığın iki yüzlülüğü ya da kölenin korkaklığıdır; güç yokluğu demektir. Oysa Spinoza için bütün erdemler yetenek ve güç biçimleridir. Böylece pişmanlık, erdemden çok bir kusurdur. "Pişman olan iki kat mutsuzdur, iki kat güçsüzdür." Ancak insanın kendi kendini hor görmesine, Nietzsche kadar saldırmıyor. Çünkü "insanın kendini hor görmesine ender rastlanır." Çicero'nun dediği gibi, insanın kendini hor görmesi konusunda övgü yazan filozoflar bile, adlarının kitap kapağının üstünde görünmesini isterler. "Kendini hor gören, kendini beğenmiş adamla hemen hemen birdir," diyen Spinoza, her bilinçli erdem, gizli bir kötülüğü

saklamak ya da düzeltmek için bir çabadır diyen psikanalistlerin sevdikleri bir kuramı, tek bir cümle içine sıkıştırmış oluyor. Spinoza, insanın kendisini hor görmesini sevmiyor ama, alçak gönüllülüğe tutkun; eylemle uyuşmayan gurura da karşı. Kendini beğenmişlik başkalarının canını sıkar, "kendini beğenmiş adam, başardığı büyük işleri anlatır, başkalarının yalnızca kötü yanlarından söz eder." Yaptığı ve başardığı işleri ağzı açık dinleyecek, kendinden aşağı kimselerin karşısında büyük zevk duyar. Sonunda da, kendisini en çok övenlerin kurbanı olur. Çünkü "dalkavuklukla en çok aldanan, kendini beğenmiş kişidir."

Bu noktaya kadar nazik, filozofumuz, Sparta ahlâkına benzer bir ahlâk, ortaya koyuyor. Ama başka yerlerde sesi daha alt perdeden çıkıyor. İnsanları kaygıya salan ve birbirinden ayıran gıpta, şikâyete karşı şikâyette bulunma, birbirini küçük düşürme, hattâ nefret karşısında şaşıp kalıyor. Bu ve buna benzer heyecanlar yok edilmedikçe, toplumsal dertlerimiz için çare göremiyor. Nefretin, aşka dönebilecek gibi sınırda durduğunu düşündüğünden belki de, nefretle değil aşkla yenilebilmesini basit bir iş gibi görüyor. Nefreti besleyen şey, nefretle karşılık verileceği duygusudur. Oysa "nefret ettiği bir tarafından sevildiğine inanan kimse, nefretle aşkın çatışan heyecanlarının kurbanı olur." Çünkü Spinoza'nın belki de pek iyimser olarak inandığı gibi aşk, aşkı doğurmaya eğilir. Böylece nefret dağılır ve gücünü yitirir. Nefret etmek; korktuğumuzu ve aşağı olduğumuzu kabul etmek demektir. Yeneceğimize güvendiğimiz bir düşmandan nefret etmeyiz. "Yapılan kötülüğe kötülükle karşılık vermek isteyen kişi aşağılık bir hayat sürer. Ama nefreti aşkla yok etmeye çalışan, zevk ve güvenle savaşır. Karşısındaki ister bir kişi olsun, ister kalabalık bir insan topluluğu, eşit olarak dayanır ve talihin yardımını da gerektirmez pek. Kazandığı kişiler ona kıvançla boyun eğerler." "Zihinler silâhlarla değil, gönül yüceliğiyle kazanılır."

Ama ahlâkının özü, Hıristiyanlıktan çok Yunan'a yakındır. "Anlama çabası, erdemin ilk ve tek temelidir." Bundan daha basit ve tam Sokratçı hiçbir şey olamaz. Çünkü dış nedenler bizi, oraya buraya fırlatıp durmaktadır. Karşıt rüzgârlarla sürüklenen dalgalar gibi çalkanıp duruyor, ne olacağımızı, alın yazımızın ne olduğunu bilmiyoruz." En tutkulu olduğumuz anda, en kendimiz gibi duyuyoruz kendimizi. Oysa en çok edilgen olduğumuz durumdur bu. Atalarımızdan gelme bir içtepi ya da duygu seline kapılmışız. Anî tepkilere doğru sürükleniyoruz. Buysa, durumun ancak bir bölümünü çözümlüyor. Çünkü düşünce olmadan, durumun ancak bir bölümü algılanabilir. Tutku "yetersiz bir fikirdir." Düşünce, bir sorunun her bir hayatî açısı, kalıtımla sahip olduğumuz ya da sonradan elde ettiğimizin yanısıra bir tepki uyandırıncaya kadar, geciktirilen bir karşılıktır. Fikir ancak böyle yeterli olur. Cevap da, verilebilecek tek cevap olur. İçgüdüler, itici güç olarak olağanüstü güzel şeylerdir, ama kılavuz olarak tehlikelidirler. İçgüdülerimizin bireyciliği diyebileceğimiz şeyle, her biri, bütün kişiliğin iyi'sine bakmadan, kendi isteğini, gerçekleştirmek ister. Dizginlenmeyen açgözlülük, kavgacılık ya da şehvet, insanları yıkıma götürmüş, sonunda kendilerini ele geçiren içgüdünün köleleri olup çıkmışlardır. "Her gün saldırısına uğradığımız heyecanlar, bedenin başka kısımlara göre daha bir etki altında kalan parçasıyle ilgilidir. Böylece heyecanlar, genel olarak aşırıdır ve zihni öyle ele geçirirler ki, tek bir şeyden başka şey düşündürmezler ona." Ancak "bedenin bir ya da birkaç yanıyle ilgili zevk ya da acıdan doğan isteğin, bir bütün olarak insana yararı yoktur." Kendimiz olabilmemiz için, kendimizi tamamlamalıyız.

Tabiî bu, akılla tutku arasındaki eski felsefî ayrımdır. Ama Spinoza, Sokrat'a ve stoacılara çok önemli şeyler eklemektedir. Tutku, akılsız kör olduğundan, tutkusuz akılın ölü olduğunu bilmektedir. "Bir heyecan, ancak daha güçlü karşıt bir heyecanla engellenebilir ya da ortadan kaldırılabilir." Tutku karşısına boşu boşuna akılı koyacağına –ki bu daha kök salmış atasal unsurun üstün geleceği bir yarıştır- akılsız tutkuları, aklın uyuma soktuğu tutkulara karşıt koymaktadır. Düşünce, istek ateşinden,

istek de düşüncenin ışığından yoksun olmalıdır. “Tutku, hakkında açık seçik kesin bir fikir edinilir edinilmez, tutku olmaktan çıkar. Zihinse, sahip olduğu yeterli fikir sayısına göre tutkuların elindedir.” Bütün iştahlar, yetersiz fikirlerden doğduğu oranda tutkudurlar. Yeterli fikirler tarafından doğurulurlarsa erdem olurlar.” Bütün akıllıca davranışlar –yani durumun bütününü karşılayan tepkiler- erdemsel eylemdir. Sonunda da akıldan başka erdem yoktur.

Böylece insan için mümkün olan tek özgürlüğü gerçekleştirmiş oluyoruz. Tutkunun edilgenliği “insan tutsaklığıdır,” aklın eylemiyse insan özgürlüğüdür. Nedensel yasadan ya da süreçten kurtulmak değildir bu. Tutkunun ya da içtepinin kendinden kurtulmak değil, uyum hâline getirilmemiş, tamamlanmamış tutkudan kurtulmaktır. Bildiğimiz yerde ancak özgürüzdür. Üstün insan olmak demek; toplumsal adâlet ya da güzel davranışların gerektirdiği sıkılıklardan değil, içgüdülerin bireyciliğinden kurtulmak demektir. Bu tamlık ve bütünlükten, bilge kişinin ağır başlılığı doğar. Aristo’nun kahramanının, aristokratik bir biçimde kendi kendinden memnun olması ya da, Nietzsche’nin idealinin gururlu üstünlüğü değildir bu. Temkinli olmak ve zihin sükûnuyle davranmaktır. “Akılları bakımından iyi olanlar –yani aklın kılavuzluğuyle kendileri için yararlı olanı arayanlar- bütün insanlık için istemedikleri şeyi, kendileri için istemezler.” Büyük olmak demek; insanlığın üstüne çıkıp başkalarına buyurmak demek değildir. Bir örnekleşen isteğin tarafçılığının ve gereksizliğinin üstüne çıkıp kendi kendine sözünü geçirmektir.

Bu, insanların özgür istem dediği şeyden daha soylu bir özgürlüktür. Çünkü istem özgür değildir. Belki “istem” diye bir şey yoktur bile. Artık “özgür” olmadığı için, davranışından ve hayatının kuruluşundan ahlâksal bakımdan, bundan böyle sorumlu olmadığını sanmasın kimse. İnsanların eylemlerini anıları belirlediğine göre, toplum, kendisini korumak için yurttaşlarını, umut ve korkuları yoluyle toplumsal düzene ve işbirliğine uydurmaya çalışmalıdır. Her eğitim önceden gerekirciliği şart koşar ve gençliğin açık zihnini, davranışlarını belirleyeceği düşünülen bir sürü yasaklarla doldurur. “Kötü işlerden doğan kötülük, zorunlu olarak doğuyor diye korkulmaz demek değildir. Eylemlerimiz özgür olsa da olmasa da, güdülerimiz yine de umut ve korkudur. Bu bakımdan, ilkelere ve emirlere yer bırakmadığım iddiası yerinde değildir.” Tersine, gerekircilik daha iyi bir ahlâksal yaşayış doğurur. Bize kimseyi hor görmememizi ve alaya almamamızı, kimseye kızmamamızı öğretir. İnsanlar “suçlu değildir.” Her ne kadar vicdansızlar cezâlandırılacaksa da, buna nefret karışmamalıdır. Ne yaptıklarını bilmediklerinden, onları bağışlamamız gerekir.

Gerekircilik, öncelikle talihin her iki yüzünü eşit bir zihinle karşılamamız ve hoş görmemiz için bizi güçlendirir. Her şeyin, Tanrı’nın sonrasız buyruklarından meydana geldiğini anımsıyoruz. Belki bu, bize aynı zamanda “Tanrı’yı zihinle sevmeyi” de öğretebilir. Böylece doğanın yasalarını seve seve kabul ederiz ve onun sınırlamaları içinde, kendimizi tamamlarız. Her şeyi belirlenmiş gören kişi, direnmeye çalışsa da yakınamaz. Çünkü “nesneleri sonrasız cinsler olarak görür.” Kötü talihini, bütün çerçevesi içinde, rastlantı olmadığını anlar. Dünyanın sonrasız süresinde ve yapısında bunları haklı görebilir. Bu zihniyetle, tutkunun bunalımlı zevklerinden, her şeyi, sonrasız bir düzen ve gelişimin bölümleri olarak gören o yüksek düşünce sükûnuna yükselir. Kaçınılmazın yüzüne gülümsemeyi öğrenir ve kendi benliğine, ister şimdi, ister bin yıl sonra kavuşsun, memnun olur.” Tanrı’nın, kendisine bağlı insanların özel işleriyle ilgili keyfî davranan bir kişilik olmayıp, evrenin değişmez tutucu düzeni olduğunu söyleyen o eski dersi öğrenir. Eflâtun aynı kavramı ‘*Devlet*’te ne güzel anlatır. “Zihni hakikî varlığa yönelmiş olan kişinin, aşağı eğilip de insanların küçük işlerine bakacak ya da onlara karşı olan savaşta kıskançlık ya da düşmanlık duyacak zamanı yoktur. Gözü hep duran ve değişmeyen ilkelere bakar; bu ilkeler birbirlerini incitmezler, birbirlerinden incinmezler, hepsi de akla göre hareket eder. Bu ilkeleri örnek alır ve akla göre hareket eder. Bu ilkeleri örnek alır ve elinden geldiğince bu ilkelere kendini

uydurur.”

Böyle bir felsefe, hayata ‘evet’ demeyi öğretir bize. Hattâ ölümü bile. “Özgür adam, ölüm hakkında kötü düşünmez. Bilgeliğiyle ölüm üstüne değil, hayat üstüne düşünmedir.” Kaygı içindeki egomuzu geniş görüş açısıyle yatıştırır; amaçlarımızı içine alacak sınırlamalarla uzlaştırır bizi. Bizi boyun eğmeye ve Doğu’nun kaygısız edilgenliğine götürebilir, ama aynı zamanda bütün bilgelik ve gücün kaçınılmaz temelidir.

4. Din ve Ölümsüzlük

Ne de olsa, görüyoruz ki Spinoza’nın felsefesi, kendisinin içinden atılmış olduğu, yapayalnız kaldığı bir dünyayı bile sevme çabasıydı. Eyüp Peygamber gibi ulusunu temsil ediyor ve doğru bir adamın bile seçkin bir ulus gibi kovuşturulmaya, sürgüne ve her türlü belâya nasıl uğradığına şaşıyordu. Bir süre dünyanın, kişidışı ve değişmez yasa süreci kavramı onu avutmuş, ona yetmişti. Ama sonunda, temelden dindar olan rûhu, bu dilsiz süreci, neredeyse sevilebilecek bir şeye dönüştürmüştü. Kendi isteklerini, nesnelerin evrensel düzeniyle, doğanın hemen hemen ayrılamayacak bir parçası hâlinde kaynaştırmaya çalıştı. “En büyük iyi, zihnin doğanın bütün ile olan birliğinin bilgisidir.” Doğrusu, bireysel ayrılığımız bir bakıma aldatıcıdır; Tanrı’nın parçaları olan büyük yasa ve nedenler akışının parçalarıyız. Bizden daha büyük ve biz öldükten sonra da, sonrasız var olacak olan bir varlığın kararsız biçimleriyiz. Bedenlerimiz, soyun bedenindeki hücrelerdir. Soyumuz hayat dramındaki bir olaydır, zihinlerimiz sonsuz bir ışığın yanıp sönen parıltılarıdır.” Zihnimiz, anladığı kadar, sonrasız bir düşünme biçimidir. Bunu başka bir düşünme durumu. Böylece zincirleme, sonsuza kadar gider. Böylece bütün bunlar şu anda Tanrı’nın sonrasız, sonsuz zihnini meydana getirir. Bireyin bütün ile bu biçimde panteistik olarak kaynaşmasında, yine Doğu’nun sesi duyuluyor. “Hiçbir zaman ikiye bir demeyen” Hazreti Ömer’in yankısını duyuyoruz.

Böyle bir bütünün, böyle parçaları olarak ölümsüzdür. “İnsan zihni insan bedeniyle büsbütün yok olamaz. Sonrasız bir yanı vardır.” Bu nesneleri *sub specia eternitatis* (sonsuzca var olan biçimler altında) kavrayan parçadır. Nesneler bu biçimde ne kadar çok kavranırsa, düşüncemiz de o kadar sonrasızca var olur. Spinoza her zamankinden daha da karanlık burada. Yorumcular arasında sayısız çatışmalardan sonra, dili yine de türlü zihinler için türlü şeyler anlatmaktadır. Bazen insan Spinoza’nın, George Eliot’un ün sâyesinde ölümsüzlük düşüncesini dile getirdiğini sanıyor. Buna göre düşüncemizdeki ve hayatlarımızdaki en akla yatkın ve güzel olan şey, bizden öte sağ kalır ve yıllar boyunca hemen hemen sonsuz bir yetkinliği olur. Bazen de Spinoza kişisel ve bireysel ölümsüzlük düşünüyor gibi. Ölüm, yoluna pek erken çıktığından insanın gönlünde sonsuzca fışkıran bu umutla kendini avutuyordu belki. Bununla birlikte, sonrasız var oluş ile sonsuzca süredurma’yı ayırmakta ayak diriyor: “İnsanların arasında sık görülen fikirlere dikkat edecek olursak, zihinlerinin sonrasızca var oluşunun bilincinde olduğunu görürüz. Ancak, sonrasızlığı sürüp gitme ile karıştırıyor ve ölümden sonra kalacağına inandıkları muhayyileye ya da hâfızaya yüklüyorlar.” Ama Aristo gibi Spinoza da bir yandan sonrasızlıktan söz ederken, öte yandan kişisel hâfızanın ölümden sonra yaşamayacağını söylemektedir. “Zihin, bedende olmayan şeyi ne hayâl edebilir, ne de hatırlayabilir.” Cennet armağanı da beklediği yok.” Sanki erdem en büyük kölelikmiş gibi, karşılığında Tanrı’nın büyük armağanlar vereceğini bekleyenler, erdemi doğru olarak değerlendirmekten çok uzaktır. Sanki erdem ile Tanrı’ya hizmet, kendi başına mutluluk, en büyük mutluluk değilmiş gibi. “Mutluluk erdemin ödülü değil, erdemin kendidir,” diyor, Spinoza’nın kitabının sonu. Belki de aynı şekilde, ölümsüzlük de duru düşünmenin ödülü değildir, kendi başına duru düşüncedir. Geçmişi şimdiye getirir ve geleceğe uzanır. Böylece zamanın sınırlarını ve darlığını yener ve değişikliğin çeşitliliği ardında sonsuzca kalan

perspektifi yakalar. Bu düşünce ölümsüzdür, çünkü her hakikat sürekli yaratılıştır. İnsanın kendini sonrasızca etkileyen, süreduran kazanılan şeyin bir parçasıdır.

V. Siyâset Üstüne İnceleme

Simdi de, Spinoza'nın en olgun yıllarının eseri olan ve ölümüyle yarım kalan şu trajik "Siyâset Üstüne İnceleme"sini (Tractatus Politicus) ele alacağız.

Spinoza'ya göre, bütün hayat felsefesi doğal ile ahlâksal düzen arasındaki bir ayrımdan doğmaktadır, yani örgütlenmiş toplumların biçim bulmasından önce var oluşla, sonraki var oluş arasındaki ayrımdan. İnsanlar, bir zamanlar yasa ya da toplumsal örgüt diye bir şey var olmadan önce yalnız yaşıyorlardı. O sıralarda doğru yanlış, haklı haksız diye bir şey yoktu; güçle hak aynı şeydi.

"Herkesin aynı zamanda iyi ya da kötü diyebileceği hiçbir şey yoktur doğal durumda; çünkü doğal durumdaki herkes, kendi çıkarına bakar, kendi keyfine göre iyi ya da kötü olanı bilir. Böylece kendi çıkarı ardında koştukça, kendinden başka herhangi başka bir yasaya karşı sorumlu tutmaz kendini; demek ki, doğal durumda günah diye bir şey düşünülemez; ancak herkesin iyi ya da kötüye ortaklaşa karar verdiği ve kendini devlete karşı sorumlu gördüğü sivil durumda olabilir… İnsanların doğduğu ve çoğunlukla yaşadığı doğanın yasası ve kuralları, yalnızca kimsenin istemediğini ya da yapamayacağını yasaklıyor; bu yasalar mücadeleye, nefrete, öfkeye, alçaklığa ya da bütün iştahın sebep olduğu şeye karşı değildir."

Doğanın bu yasası ya da yasasızlığı hakkında devletlerin davranışları gözlemlenerek bir fikir edinilebilir: "Uluslar kendi çıkarlarını düşünürler," çünkü yasa ve ahlâk kabul edilmiş bir örgüt, ortak ve tanınmış bir yetki olan yerde bulunur ancak. Eskiden bireylerin "hakları" neyse, bugün devletlerin "hakları" da odur. (Hâlâ da öyle ya); yani '*kuvvettirler*.' Dünyanın başta gelen devletleri de, siyâset adamlarının unutkanlığına gelmiş bir doğru sözlülükle yerinde olarak, "Büyük Kuvvetler" diye anılmaktadır. Hayvan türlerinde de aynı durum sözkonusudur: Ortak bir örgüt olmadığına göre, aralarında yasa ya da ahlâk diye bir şey de yoktur; her bir tür, ötekine dilediğini ve elinden geleni yapmaktadır.

Ama insanlar arasında, karşılıklı ihtiyaç, karşılıklı yardım doğurduğundan, güçlerin bu doğal düzeni, hakların ahlâksal düzenine dönüşmektedir. "Yalnızlık korkusu bütün insanlarda olduğundan, kimse yalnızken kendini koruyamayacağından ve hayat için gerekli şeyleri elde edemeyeceğinden, insanlar yaratılıştan toplumsal örgütleşmeye eğilirler."

"İnsanlar karşılıklı yardım ve alışverişe baş vurmasaydı, tehlikeye karşı koymak için tek insanın gücü ya da kuvveti yetmezdi pek." Bununla birlikte, insanlar yaratılıştan, toplumsal düzene karşılık olarak boyun eğmek için donanmışlardır; ama tehlike, toplumsal içgüdüleri yavaş yavaş besleyen ve güçlendiren bir araya gelmeye sebep olur: "İnsanlar yurttaşlık için doğmamışlardır, yurttaşlığa ayarlanmaları gerekir."

Çoğu insan, yasaya ve töreye karşı yürekten baş kaldıran bireyselcidir. Toplumsal içgüdüler, bireysel olanlardan daha sonra gelişmiştir ve daha zayıftır. Bu yüzden desteklenmeleri gerekir. İnsan Rousseau'nun sandığı gibi "yaradılıştan iyi değildir." Ama, aile içinde bile olsa, bir araya gelince yakınlık doğar, bir uysallık, sonra da iyi yüreklilik çıkar ortaya. Kendimize benzeyen şeyi severiz. "Yalnızca sevdiğimiz şeye acımayız, kendimize benzeyen şeye de acırız." Bundan da bir "heyecanlar taklidi" doğar, en sonunda da biraz vicdan belirir. Vicdan yaratılıştan var olmaz, sonradan elde edilir ve

coğrafyaya göre değişir. Vicdan, gelişerek büyüyen bireyin zihninde, topluluğun ahlâksal geleneklerinin kalıntısıdır ve toplum onun aracılığıyle, düşmanının gönlünde kendi için bir dost yaratır. Bu, yaratılıştan bireysel olan rûhtur.

Bu gelişimde yavaş yavaş öyle bir yere gelinir ki, doğal durumda elde edilen bireysel güç yasası, örgütlenmiş toplumda bütünün yasa ve ahlâk gücüne boyun eğer. Kuvvet, hâlâ hak olarak kalmaktadır; ama bütünün gücü, bireyin gücünü haklarına göre sınırlar, başkalarının eşit özgürlüğüyle uyuşacak biçimde güçlerini ayarlar. Bireyin doğal gücünün ya da egemenliğinin bir kısmı, geri kalan güçlerinin gelişmesine karşılık, örgütlenmiş topluluğa aktarılır. Sözgelişi, öfkeden şiddete atılma hakkından vazgeçiyoruz, böylece başkalarından gelecek şiddet tehlikesinden de kurtulmuş oluyoruz. İnsanlar tutkulara boyun eğdiğinden, yasa gereklidir. Bütün insanlar akla göre davransalardı, yasa boş bir şey olurdu. Gelişmiş bir aklın tutkularla olan ilişkisi neyse, mükemmel yasanın da bireyle olan ilişkisi odur; yıkımı önlemek ve bütünün gücünü arttırmak için çatışan kuvvetleri bir uyum hâline getirmektedir. Metafizikte akıl nesnelerin düzeninin algılanması, ahlâktaysa istekler arasında düzen sağlanması olduğu gibi, siyâsette de insanlar arasındaki düzeninin kurulmasıdır. Gelişmiş bir devlet yurttaşların yetkilerini, bu yetkiler karşılıklı olarak yıkıcı olduğu çapta sınırlar; daha büyük bir özgürlük eklemeden, hiçbir özgürlüğü kısıtlamaz.

“Devletin son amacı ne insanlara buyurmak, ne de onları korkutarak eylemlerini sınırlamaktır; tersine, insanın kendini olsun, komşusunu olsun incitmeden, tam bir güvenlik içinde yaşayıp eylemde bulunabilmesi için herkesi korkudan kurtarmaktır. Yine söylüyorum, devletin amacı akıllı varlıkları, yabanî hayvana ya da makineye çevirmek değildir. Bedenlerinin ve zihinlerinin güvenlik içinde çalışmalarını sağlamaktır. İnsanların özgür bir akılla yaşamasını ve eylem görmesini gerçekleştirmektir; güçlerini, nefret, öfke ve hîleyle yitirmesinler ve birbirlerine haksız davranmasınlar diye. Böylece devletin amacı gerçek özgürlüktür.”

Devletin amacı özgürlüktür, çünkü devletin görevi, gelişmeyi desteklemektir; gelişip büyüme de özgürlük elde etme yetisine bağlıdır. Peki, yasalar gelişip büyümeyi ve özgürlüğü engellerse ne olacak? Devlet, her organizma ya da örgüt gibi, kendi varlığını korumak için, (yani mevkî sahipleri yerlerinde oturup kalmak isterlerse) bir buyurma ve sömürme mekanizması durumuna gelirse ne olur? Haksız bir yasaya da boyun eğeceksin, diyor Spinoza, eğer akla yatkın bir karşı çıkma, tartışma serbestse ve barış içinde bir değişiklik sağlamak için söz özgürlüğü varsa. Söz özgürlüğünü kısıtlayan yasalar, bütün yasaları yıkar; çünkü insanlar eleştiremeyecekleri yasalara uzun süre boyun eğmezler.

“Bir hükümet söz özgürlüğünü ne kadar kısmaya çalışırsa, ona o kadar karşı konur; bu karşı çıkış elbette açgözlülerce değil, iyi eğitimin, sağlam ahlâkın ve erdemin daha özgür yaptığı kişilerce olur. Hakikat diye inandıkları görüşlerin, yasalara karşı suç olarak kabul edilmeleri kadar insanların hoş görmeyecekleri şey yoktur. Bu gibi durumlarda; yasalara nefretle bakmayı ve hükümete karşı elinden geleni yapmayı saygıdeğer hareketler olarak düşünürler. Komşusunu incitmeden çiğnenebilecek yasalar alay konusu olurlar; bu yasalar insanlığın iştahlarını ve şehvetlerini kısıtlamak şöyle dursun, tersine onları artırır.”

Spinoza sözünü şöyle bir sonuca bağlar: “Eylemler kendi başlarına suç kovuşturmasına yol açabilseydi ve sözler de daima istendiği gibi söylenebilseydi, kargaşalık, kendini haklı çıkarır gibi görünen her şeyden yoksun kalırdı.”

Devletin zihin üstündeki denetimi ne kadar az olursa, yurttaş için de, devlet için de o kadar iyi olur. Spinoza, bir yandan devletin gerekliliğini duyarken, öte yandan, iktidarın bozulamayacak kişiyi bile

bozduğunu bilerek, ona güvenmemektedir. Spinoza, devlet yetkisinin cisimler ve eylemlerden insanların rûhlarına ve düşüncelerine kadar uzanmasını olağan karşılamaz. Bu durumu gelişip büyümenin sonu ve topluluğun ölümü olarak görür. Böylece özellikle üniversitelerde, eğitimin devlet denetimi altında olmasını istemez: "Kamu hesabına kurulmuş olan akademiler, insanların doğal yeteneklerini geliştirmekten çok, onları kısıtlamak için yapılmışlardır." Özel teşebbüse dayanan eğitim kurumlarında sanat ve bilimin daha iyi gelişeceğini belirten Spinoza, devlet denetimindeki üniversitelerle, özel sermaye denetimi altındaki üniversiteler arasında orta yolun nasıl bulunacağı sorununu çözümlemeden bırakmaktadır. Ne var ki, özel sermaye, onun zamanında bu konuda güçlük çıkaracak ölçüde gelişip büyümemişti. Spinoza'nın ülküsü, bir zamanlar Yunanistan'da gerçekleşmiş bulunan yüksek eğitimdi galiba; çünkü o sıralarda eğitim kuruluşlarca değil, şehir şehir dolaşan hem kamusal, hem de özel denetimden uzak olarak ders veren özgür bireyler, yani sofistlerce sağlanıyordu.

Başlangıçta bu ilkeler benimsenince, hükümetin biçimi ne olursa olsun pek önemli değildir. Spinoza her şeye rağmen demokrasiyi daha çok tercih eder gibi görünüyor. Geleneksel siyasal biçimlerin herhangi biri, öyle bir çerçeveye konulabilir ki, "herkes kamu hakkını, özel çıkara tercih edebilir; yasa koyucusunun da görevi budur." Krallık iyi bir rejimdir, ama baskı ve militarizm gerektirir.

Demokrasi en akla yatkın hükümet biçimidir; çünkü demokraside "herkes yetkinin, kişinin yargısını ve aklını değil, eylemlerini denetlemesine boyun eğer; yani herkesin aynı düşüncede olamayacağı için, çoğunluğun sesi yasa gücüne sahiptir." Bu demokrasinin askerî temeli, genel askerlik hizmeti olacak, yurttaşlar silâhlarını barış zamanında da ellerinde tutacaklardır. Demokrasinin kusuru, orta yetenekli kişilerin de iş başına gelebilmeleridir. Bunun tek çaresi yüksek mevkîleri "eğitim görmüş, yetkili" kimselere sınırlamaktır. İnsanların sayısının çok olması bilgelik doğurmaz ve en aşağılık dalkavukların en yüksek mevkîlere geçmelerini sağlayabilir. "Çoğunluğun döneklik eğilimi, bu konuda tecrübesi olan kişileri zıvanadan çıkarır; çünkü akılla değil, yalnızca heyecanlarla yönetilir." Böylece demokratik hükümet kısa ömürlü demagoglar sürüsü olur; değerli kişilerse, kendilerinden aşağı seviyedeki kimselerce yargılanmak ve değerlendirilmek üzere, seçim adayları olmak istemezler. Az sayıda da olsa, daha yetenekli kişiler er geç böyle bir düzene karşı çıkar. "Bu bakımdan demokrasilerin aristokrasilere, aristokrasilerin de en sonunda monarşilere dönüştüğünü sanıyorum." Halk eninde sonunda zorbalığı, kargaşalığa tercih etmektedir.

İktidar eşitliği dengesiz bir durumdur. İnsanlar yaradılıştan eşit değildir; "eşit olmayanlar arasında eşitlik aramak saçmalıktır."

Ölmeden eserini bitirebilseydi, Spinoza'nın dehâsının ışığı, çağdaş politikaların ana sorununu kim bilir ne kadar aydınlatırdı? Üstelik, eserinden elimizde kalan bölüm, düşüncesinin ilk ve tam olmayan bir müsveddesidir. Spinoza, eserinin demokrasi bölümünü yazarken ölmüştü.

BEŞİNCİ BÖLÜM VOLTAIRE VE FRANSA’NIN AYDINLANMA ÇAĞI

I. Paris: “Oedipe”

Voltaire, yani François Marie Arouet, 1694’te Paris’te, ünlü bir noter ile oldukça soylu bir anneden doğdu. Kurnazlığını ve huysuzluğunu babadan, şakacı, mizahçı yanını anadan almış olmalı. Zar zor dünyaya gelmişti. O kadar çelimsiz, hastalıklı bir bebekti ki, “yarına çıkmaz” diyen sütninesi, ufak bir yanlışlık yapmış olmalı, çünkü öldüğünde seksen dördüne yaklaşmıştı. Ama ömrü boyunca güçsüz bedeni, fethedilemeyen rûhunu hastalıklar tedirgin edip durmuştur.

İlk eğitimini ona din bilgisi yanında şüphecilik de öğreten, zevkine düşkün bir rahip Jerome Coignard ile yaptı. Daha sonraki öğretmenleri, Cizvitler, ona dialektik, yani her şeyi doğrulama sanatını, böylece en sonunda hiçbir şeye inanmamayı öğreterek şüphecilik aracını eline vermiş oldular. François bir tartışma uzmanı olup çıktı. Çocuklar tarlalarda oynarken, o, on iki yaşında evde oturup bilginlerle dinbilimi üstüne tartışıyordu. Hayatını kazanma zamanı geldiğinde, meslek olarak edebiyatı seçtiğini söyleyince babası öfkeden köpürerek: “Edebiyat, topluma yararlı olmayı düşünmeyenlerin, yakınlarına yük olmak ve açlıktan ölmek isteyenlerin mesleğidir.” dedi. Ve böylece de François her şeyi göze alıp edebiyata atıldı.

Bütün bu anlatılanlara bakıp François’nın kendi hâlinde, başını kitaptan kaldırmayan bir çocuk olduğu sanılmasın. Geceleri eve geç geliyor, şehrin kabadayılarıyla, eğlence düşkünleriyle gülüp eğleniyordu. Sonunda, zıvanadan çıkan babası, onu Caen’daki bir akrabasına göndererek eve hapsetmesini istedi. Ama gardiyanı, nükteciliğine bayılarak salıverdi onu. Sonradan da başına geleceği gibi, hapisten çıkınca sürgüne uğradı; babası onu Fransız elçisiyle La Hay’e gönderdi ve bu ele avuca sığmaz çocuğu gözaltında bulundurmasını ricâ etti. Ama François burada “Pimpette” adında küçük bir hanım kıza tutulmuş, gizli randevular düzenliyor, sonu hep “Elbette seni ömrüm boyunca seveceğim” diye biten tutkulu mektuplar yazıyordu. Mesele ortaya çıkınca, evine geri gönderildi.

1715’te, yirmi bir yaşının gururu içinde, Paris’e gitti. Oraya vardığı gün XIV. Louis hayata gözlerini yummuştu. Ondan sonra gelen Louis, daha çocuk yaşta olduğundan, iktidar, bir naibin eline geçti. Bu dönemde dünyanın başkentinde herkes, bu arada Voltaire de tabiî çığırından çıktı. Çok geçmeden zekî ve korkusuz bir genç olarak ün saldı. Naip, iktisadî kaygılarla, krallık ahırlarındaki atların yarısını sattığında, François Arouet, krallık sarayını dolduran ‘eşeklerin’ yarısını kovmanın çok daha akıllıca bir davranış olacağını belirtti. Sonunda Paris hakkında söylediği bütün parlak ve iğneleyici sözler, hep ona yüklenmeye başladı. Naib’in tahtı ele geçirmek istediğini öne süren iki şiire, Arouet’in sözleri de eklenmişti. Bunun üzerine Naib küplere binmiş; bir gün parkta delikanlıyla karşılaşınca ona: “Arouet Bey,” dedi, “şimdiye kadar görmediğiniz bir yeri size göstereceğime bahse girerim.” Arouet: “Orası da neresiymiş?” diye sorunca aldığı karşılık, “Bastille’in içi” oldu. Arouet ertesi gün, 16 Nisan 1717’de Bastille Hapishânesi’ne atıldı.

Bastille’deyken, bilinmeyen bir nedenle “Voltaire” takma adını aldı ve ciddî bir şair oldu. Hapiste on bir ayı dolmadan, Henri de Navarre’ın hikâyesini anlatan uzun ve oldukça değerli destanı “*Henriade*”ı yazdı. Derken Naip, suçsuz birini hapsettiğini düşünmüş olmalı ki, onu serbest bırakarak bir de maaş bağladı. Voltaire Naib’e mektup yazarak, yiyeceğini içeceğini düşündüğü için teşekkür etti; yalnız bundan sonra oturacağı yeri de kendisi seçmesi için ricâda bulundu.

Voltaire hapisten balıklama sahneye atlamış gibiydi. “*Oedipe*” adlı trajedisi 1718’de sahneye konduğunda, arka arkaya kırk beş gece oynayarak Paris’te rekor kırdı. Yaşlı babası paylamak için gelip

oturduğu locada, sevincini örtmek için ikide bir “Serseri! Serseri!” deyip duruyordu. Oyununda şu korkusuz sözleri,

“Rahipleriniz basit halkın sandığı gibi değil;

onların bilgileri bizim bönlüğümüz sadece.”

Şu çağ açan, meydan okuyucu sözleri söylemekten hiç çekinmemişti:

“Kendimize güvenelim kendi gözlerimizle

görelim ne varsa,

Kehânetlerimiz onlar olsun, sacayaklarımız,

tanrılarımız.”

Oyun Voltaire’e 4.000 frank net para getirdi. Voltaire bu parayı, edebiyatçılar arasında görülmemiş bir davranışla işe yatırdı. Uğradığı bütün belâlara rağmen, sadece büyük bir gelir sağlamakla kalmadı, bu geliri arttıracak işlere de girişti. İnsanın felsefe yapmadan önce yazması gerekir diyen klâsik atasözüne saygı gösteriyordu. 1729’da Hükümet tarafından kötü plânlanmış bir piyangoda bütün biletleri almış, büyük bir servet kazanmıştı. Hükümetse buna oldukça içerlemişti. Ama zenginleştikçe, Voltaire’in eli açıklığı da artıyordu; hayatının son baharında, çevresini bir sürü insan almış, onun parasıyle geçiniyordu.

Kaleminin Galyalı ustalığına, Yahûdilerin mâliyecilik inceliğini katması iyi oldu; çünkü sonraki oyunu “*Artemire*” başarısızlıkla sonuçlandı. Voltaire’e çok dokundu bu yenilgi. Çünkü her başarı sonraki yenilgilerin iğnesini biler. Kamuoyuna karşı aşırı derecede duyarlıydı; haklarında söylenen şeyleri anlamadıkları için, hayvanlara gıpta ediyordu. Sahne oyunundaki yenilgesine bir de çiçek hastalığı eklendi. Voltaire’in iki yüz kırk bardak limonata içerek kendi kendini iyileştirdiği söylenir. Ölümün gölgesinden çıktığında, “*Henriade*”ın ona ün sağlamış olduğunu gördü; haklı olarak, şiiri moda hâline getirmekle övünüyordu. Her yerde iyi karşılanıyor, kutlanıyordu. Sonunda aristokrasi onu eline geçirerek kibar bir sosyete adamı yaptı. Konuşma sanatında eşsizdi ve Avrupa’nın en güzel kültürel geleneğinin mirasına konmuştu.

Sekiz yıl süreyle salonların baş tâcı oldu. Derken, talihi tersine döndü. Bazı asilzâdeler, bu gencin dehâsından başka hiçbir soyluluk unvanı olmadığını ileri sürerek, onu hor görmeye başladılar. Duc de Sully’nin şatosundaki bir akşam yemeğinde Voltaire, eşsiz güzel sözlerle ve nükteyle bir süre konuştuktan sonra, Chevalier de Rolan sesini kısmadan, “Kim bu yüksek perdeden konuşan delikanlı?” diye sorması üzerine, Voltaire hemen “Efendimiz,” diye cevap vermişti “unvanı olmayan, ama adı için saygı gösteren biri.” Şövalyeye cevap vermek küstahlıktı; cevap verilmemesi gereken biçimde cevap vermekse vatana ihânetti. Lord hazretleri geceleyin Voltaire’e saldırsınlar diye birtakım kabadayıları peyledi, ama yine de, “Kafasına vurmayın, henüz iyi şeyler çıkabilir o kafadan,” demeyi unutmadı. Ertesi gün tiyatroda orası burası sarılı, topallayan Voltaire, Rohan’ın locasına giderek, onu düelloya çağırdı. Sonra da eve dönüp bütün gün eskrim çalıştı. Ama durup dururken, asil şövalyenin bir dâhi tarafından vakitsiz cenneti ya da başka bir yeri boylamaya hiç niyeti yoktu; emniyet müdürü olan yeğenine kendini koruması için baş vurdu. Voltaire tutuklandı, bir de baktı, yine eski yeri Bastille’de, yine dünyayı içeriden görme ayrıcalığını elde etmişti. İngiltere’ye sürgün gitmesi şartıyle hemen hemen

aynı gün serbest bırakıldı. İngiltere'ye gitmesine gitti ama Dover'e polis eşliğinde varınca öç almak hırsıyle, kılık değiştirip Fransa'ya geri döndü. Bunun farkına varıldığını ve üçüncü kez tutuklanmak üzere olduğunu anlayınca, yeniden gemiye binip, üç yıl kalmak üzere İngiltere'ye doğru yola çıktı (1726,1729).

II. Londra: "İngilizler Üstüne Mektuplar"

Yeni dili iyice öğrenmek için kollarını sıvayan Voltaire çok geçmeden İngilizceyi söktü, bir yıl içinde de çağının kalburüstü edebiyatını okudu.

Voltaire'i şaşırtan o dönemin ünlü İngiliz yazarları, Bolingbroke'un Pope'un, Addison'un ve Swift'in, dilediklerini yazabilmeleriydi. Kendine özgü düşünceleri olan bir toplumdu bu İngilizler. Kendi dînini yeniden kurmuş, kralını asmış, yenisini ithal etmiş ve Avrupa'daki herhangi bir hükümdârdan daha güçlü bir parlamento kurmuştu. Bastille diye bir şey yoktu burada. Mühürsüz mektuplarla, unvansız düşmanlarını durup dururken, yargılamadan hapse gönderen, unvanlı emekliler ya da krallığın serserileri yoktu. Burada otuz dîn vardı, bir tek papaz yoktu.

Güçlü, zihinsel bir faâliyetle kaynaşan bir İngiltere'ydi bu. Bacon'ın adı hâlâ duyuluyor, tümevarım yöntemi her alanda başarı kazanıyordu. Hobbes (1588-1679) Rönesans'ın şüpheci zihniyetini ve öğretmeninin pratik zekâsını öyle tam ve açık maddeciliğe dönüştürmüştü ki, bu, Fransa'da safsata yüzünden şehitlik şerefini sağlayabilirdi ona. Locke (1632-1704) herhangi doğaüstü bir varsayıma baş vurmadan bir psikolojik analiz şâheseri yazmıştı (*Essay on the Human Understanding* = İnsanların Anlayışı Üstüne Deneme, 1698). Collins, Tyndal ve daha başka tanrıcılar (deistler), kurulu kilisenin bütün öğretilerini şüphe konusu yaparken Tanrı'ya olan inançlarını yeniden belirtiyorlardı. Newton yeni ölmüştü. Voltaire sabırla Newton'un eserlerini baştan sona kadar inceledi, sonra da Fransa'da Newton'un görüşlerinin baş savunucusu oldu.

İngiltere'nin öğretebileceği her şeyi, edebiyatını, bilimini ve felsefesini öğrenebilmesindeki çabukluk şaşılacak bir şeydi. Bütün bu çeşitli unsurları aldı, Fransız kültürünün, rûhunun ateşinden geçirerek, Galya mizahıyle de en güzel ifâdesini buldurdu. İzlenimlerini "*İngilizler Üstüne Mektuplar*" adlı eserinde yazdı ve el yazmasını dostları arasında gezdirdi. Eserini bastırmayı göze alamıyordu, çünkü bu, krallık sansürcüsünün hoşuna gitmeyecek derecede, "Alçak İngiliz"i övüyordu. Bu mektuplar, İngiliz siyasal özgürlüğünü ve zihin bağımsızlığını, Fransız zorbalığı ve tutsaklığıyla karşılaştırıyor; Fransa'nın tembel aristokrasisini ve aşar vergisi alan kilise adamlarını, her türlü soruya ve şüpheye karşı her defasında Bastille'in yolunu göstermelerinden ötürü kınıyor; İngiltere'de olduğu gibi, orta sınıfların devlette lâyık olduğu yere yükselmelerini ileri sürüyordu. Voltaire bu mektupların Fransız Devrimi'nin ilk sesi olduğunu bilmiyordu, zaten böyle bir niyeti de yoktu.

III. Cirey: Aşk Hikâyeleri

Naip, Voltaire'in yapacağı işleri kestiremediğinden, 1729'da Fransa'ya dönmesine izin verdi. Beş yıl süreyle, Voltaire yeniden Paris hayatına döndü; şarabı damarlarında akıyor, rûhu kaleminden dökülüyordu. Derken, açıkgöz yayınevlerinden biri, "İngilizler Üstüne Mektuplar"ı eline geçirip yazarın iznini almadan bastı. Kitap öyle çok sattı ki, bütün iyi Fransızlar, hattâ Voltaire bile korktu. Paris Parlamentosu "dîne, ahlâka ve yetkiye karşı geliyor" diye kitabın hemen yakılmasını buyurdu. Voltaire yine Bastille'in yolunu tutacağını anlayınca, tam bir filozof gibi tabanları yağladı. Ancak, bu fırsattan yararlanarak başka birinin karısını da kaçırdı.

Marquise de Chatelet yirmi sekiz yaşında, ilginç bir kadındı; matematik okumuştu, Newton'un "*Principia*" adlı eserinin bir çevrisini yapmış, ateşin fiziği üstüne yazılacak bir deneme yarışmasında da, Voltaire'den daha büyük ödül almıştı. Kısacası, bir erkekle kaçacak cinsten kadın değildi. Ama kocası Marki pek tatsız, Voltaire ise pek ilginçti. "Her bakımdan sevebileceğiniz bir yaratık" diyordu onun için. "Fransa'nın en güzel süsü" diye anılan Voltaire, büyük hayranlıkla aşkını karşıladı; onun için "tek kusuru kadın olması olan büyük insan" diyordu. Cinsiyetlerin doğuştan olan zihinsel eşitliği kanısını bu kadından ve Fransa'daki o çağın sayısız hünerli kadınlarından edinmişti. Cirey şatosunu, Paris'in kötü havasından kaçıp sığınılacak hârika bir yer olarak görüyordu.

Cirey şatosunda kumrular gibi sevişmekle geçmedi ömürleri. Bütün günleri inceleme ve araştırmayla geçiyordu. Voltaire pahalıya çıkan bir doğabilim laboratuarı kurdurmuştu; sevgililer orada yıllarca buluş ve inceleme yarışı yaptılar. Birçok konuk ağırlıyorlardı, ama konuklar dokuzda akşam yemeğine kadar kendilerini oyalamak zorundaydı. Akşam yemeğinden sonra, ara sıra amatör oyunlar konurdu sahneye; çok geçmeden Cirey, Fransız düşüncesinin Paris'i durumuna geldi. Aristokrasi ile burjuvazi Voltaire'i ziyarete geliyor, şarabını içiyor, nüktelerinden yararlanıyor ve kendi oyunlarını oynayışını seyrediyordu. Bu ahlâkı bozuk ve aydın dünyanın merkezi olmak, onu mutlu kılıyor, artık hiçbir şeyi ciddîye almıyordu. Bir ara, sloganı "*Rire et faire rire*" (gülmek ve güldürmek) olmuştu. Rusya Çariçesi Katerina ona "Sevinç Tanrısı" diye ad takmıştı. "Doğa bizi biraz hoppa yapmasaydı, çok sefil olurduk. İnsanın kendini asmaması hoppa olabildiği içindir." Sindirim güçlüğü çeken, acı dilli İngiliz yazarı Carlyle'dan eser yoktu onda. "Zaman zaman delileşmek tatlı şeydir. Yüzlerindeki çizgileri gülerek gidermeyen filozoflara yazık doğrusu. Ağır başlılık hastalıktır." diyordu.

Voltaire doksan dokuz cilt içinde rûhunu en iyi veren hârika hikâyelerini yazmaya başladı. Bunlar roman değil, mizahlı uzun hikâyelerdir. Bu hikâyelerin baş kişileri, somut varlıklar olmaktan çok fikirler, kötü kişilikler, boş inançlar, olayları da düşüncelerdir.

Daha sonraki bir dönemine ait "*Candide = Safoğlan*) bir yana bırakılırsa, Voltaire'in hikâyeleri arasında en iyisi "*Zadig*"dir. Zadig Babilli bir filozoftur. "İnsanın bilge olabileceği kadar da bilge biridir." Semira adlı bir kıza, kıskançlık yüzünden âşık olduğunu sanır. Kızı haydutlara karşı korurken, sol gözünden yaralanır.

"Büyük Mısırlı hekim Hermes'i çağırmak için Memfis'e adam gönderildi; Hermes, kalabalık takımıyle geldi. Zadig'i muayene ettikten sonra, gözünü kaybedeceğini söyledi. Kör olacağı günü ve saatı bile önceden bildi. "Sağ göz olsaydı," dedi, "iyileştirmek işten bile değildi; ama sol gözdeki yaralar iyileştirilemez." Bütün Babil, Zadig'in alın yazısına acıdı ve Hermes'in derin bilgisine şaştı. İki gün içinde irin kendiliğinden akarak gözü açıldı, Zadig'in de bir şeyi kalmadı. Hermes gözün iyileşmemesi gerektiğini doğrulamak için bir kitap yazdı. Ama Zadig okumadı."

Zadig Hermes'in kitabını okuyacağına, Semira'ya koşar, ama Semira, Hermes'in teşhisini işitir işitmez, başka bir adamla nişanlanmıştır; "tek gözlü adamlara karşı yenemediği bir nefreti" olduğunu söyler. Bunun üzerine Zadig, bir köylü kadınıyle evlenir; soylu Semira'da olmayan erdemleri onda bulmayı ummaktadır. Karısının kendisine bağlılığını sınamak için bir arkadaşıyle anlaşır: Zadig ölme numarası yapacak, arkadaşı da bir saat sonra karısına yanaşacaktır. Zadig, öldü dedirtir kendisine ve tabutun içine girip yatar; arkadaşı önce üzüntüsünü belirtir, derken karısını kutlar, en sonunda da ona evlenme teklifinde bulunur. Kadın biraz direnir gibi yapar, derken "hiçbir zaman râzı olmayacağını söyleyerek, râzı olur." Zadig dirilir ve doğanın güzelliğiyle avunmak için ormana kaçar.

Bilge kişi olur Zadig. Vezirliğe kadar yükselerek padişahın ülkesine bayındırlık, âdillik ve barış

getirir. Ama padişahın karısı ona tutulur; padişah bunun farkına varıp "kaygılanmaya başlar. Bakar ki, karısının pabuçları mavi, Zadig'inkiler de mavi, karısının kurdelası sarı, Zadig'inki de sarı." İkisini de zehirlemeye karar verir. Durumu anlayan karısı Zadig'e bir mektup göndererek: "Kaç, ne olur kaç, karşılıklı aşkımız ve sarı kurdelelerimiz hakkı için kaç!" diye yalvarır. Zadig yeniden ormana kaçar.

"Bir kil zerresi üzerinde, birbirini yutan bir böcek yığını gibi görmeye başladı insan cinsini. Bu gerçekçi tablo, kendisinin ve Babil'in hiçliğini fark ettirerek, dertlerine son vermiş gibiydi. Rûhu sonsuza doğru atılmıştı; duyulardan uzak, evrenin değişmez düzenini seyrediyordu. Ama kendine gelip de, sonradan düşündüğünde, padişahın karısının onun uğruna ölmüş olabileceği aklına geldi, evren de gözü önünde silinip gitti."

Zadig, Babil'den çıkarken bir adamın, amansız bir şekilde karısını dövdüğünü görerek, imdadına koştu. Adamla dövüştü, sonunda da kendini kurtarmak için bir yumrukla düşmanını öldürdü. Bunun üzerine kadına dönüp: "Yapmamı dilediğiniz başka bir şey var mı?" diye sorunca, aldığı cevap şu oldu: "Canın çıksın, sefil; Âşığımı öldürdün! Ah bir yüreğini sökebilseydim senin!"

Zadig çok geçmeden yakalanır, tutsak düşer; ama efendisine felsefe öğretmiş, güvendiği danışmanı olmuştur. Verdiği öğütle dul kadının kocasıyle birlikte gömülmesini gerektiren töre kaldırılmış, kadının şehit olmadan önce, yakışıklı bir adamla bir saat geçirmesini öngören yeni bir yasa konmuştur. Serendip Kralı'na bir görevle gittiğinde, Zadig, Kral'a namuslu bir yöneticinin, çağrılacak adaylar arasında en çevik dans edeni seçerek bulmanın en iyi yol olduğunu söyler. Dans salonunun giriş yerine, kolay çalınabilir değerli eşyalar koydurur, her aday buradan yalnız başına gözetlenmeden geçecektir; herkes girdikten sonra, dans etmeleri söylenir. "Bu denli istemeden dans eden, bu denli kötü dans eden topluluk görülmemiştir hiç. Başlar öne eğik, sırtlar kambur, eller iki cepte." Böylece hikâye hızla akıp gider.

Cirey şatosundaki akşamların nasıl geçtiğini bu hikâye pek güzel anlatıyor.

IV. Potsdam ve Kral Frederick

Voltaire'i görmeye gelmeyenler, ona yazıyordu. Henüz Büyük Frederick unvanını almamış bulunan, Prens Frederick ile 1736'da yazışmaya başlamıştı. Frederick'in ilk mektubu, bir çocuğun krala yazdığı bir mektuba benziyordu; övgülerle dolu olması, Voltaire'in henüz şâheserlerini vermemiş olmasına rağmen ün kazanmış olduğunu gösterir. Prens Frederick mektubunda Voltaire'in "Fransa'nın en büyük adamı" olduğunu yazıyor; "Dile saygı gösteren bir ölümlüyle, sizin gibi eşsiz yetenekleri olan bir kimseyle aynı çağda yaşamam, hayatımın en büyük şereflerinden biridir. Herkes kolay kolay zihni güldüremez. Zihin zevklerinden üstün zevk de var mıdır acaba?" diyordu. Frederick, dogmalara, bir kralın halkına baktığı gibi bakan, serbest bir düşünürdü. Voltaire'in büyük umudu da, Frederick tahta çıktığı zaman, Fransa'daki Aydınlanma hareketinin propagandasını yapmasıydı. Frederick, Voltaire'in cevabındaki övgüyü kabul etmeyince, Voltaire şöyle cevap verdi: "Övülmeye karşı yazan bir prens, yanılmazlığa karşı yazan papaza benzer." Frederick, Voltaire'e "Anti-Machiavel" adlı eserini gönderdi. Bu kitapta, Prens savaşın kötülüğünü ve kralın başını koruma görevini güzel bir dille anlatıyordu. Voltaire bu barışçı kral karşısında sevinç gözyaşları döktü. Birkaç ay sonra, Frederick kral oldu ve Silezya'yı istilâ etti. Avrupa'yı da, kan dökücü bir kuşağın eline vermiş oldu.

Voltaire Fransız Akademisi'ne üye adayı olmuştu. Bu gereksiz unvanı elde etmek için, kendinin sofu bir Katolik olduğunu söyledi, bazı güçlü Cezvitlere iltifatlarda bulundu; bol bol yalan söyledi, yani çoğumuzun bu durumda yapacağı şeyleri yaptı. Bu çabaları önce bir işe yaramadı, ama ertesi yıl istediği başarıyı elde etti. Fransız edebiyatının klâsiklerinden biri olacak olan söylevini verdi. Bir süre Paris'te

oyalandı, salonlarda dolaştı, birbiri ardından oyun sahneye koydu. “*Oedipe*” adlı trajedisinden seksen üç yaşında yazdığı “*Irène*”e kadar, kimi başarısızlığa uğrayan, çoğu başarıyla sonuçlanan bir sürü dram yazdı. 1730’da “*Brutus*”ü, 1732’de “*Eriplyle*”i başarısızlığa uğradı, dostları dram yazmayı bırakmasını öğütlüyorlardı, ama aynı yıl büyük başarı kazanan “*Zaire*”i yazdı. Bunu 1741’de “*Mahomet,*” 1743’te “*Mérope,*” 1748’de “*Sémiramis*” 1760’da da “*Tanrède*” izledi.

Bu arada trajedi ile komedi kendi hayatına da girmişti. On beş yıl sonra Madame de Chatelet’ye olan aşkı azalmıştı; artık kavga bile etmiyorlardı. 1748’de Markiz, genç Marquis de Saint-Lambert’e tutuldu. Voltaire bunun farkına varınca öfkeden kudurdu; ama Saint-Lambert bağışlanmasını dileyince, Voltaire yelkenleri suya indirdi. Hayatın doruğuna çıkmıştı, uzaklardan ölümü görür gibiydi; yaşamasını hoşgörmeliydi.

Filozofça bir davranışla: “Ben, Richelieu’yü yerinden ettim, Saint-Lambert de beni kovuyor! Hayat böyle işte; çivi çiviyi söküyor, yuvarlanıp gidiyoruz.” dedi.

Derken, 1749’da Madame de Chatelet çocuk doğururken öldü. Kocası, Voltaire ve Saint-Lambert ölüm döşeğinde buluştular, ama birbirlerine hiçbir îmâlı söz söylemediler. Ortak kayıpları onları birbirine yaklaştırmıştı, çağın âdeti böyleydi.

Voltaire, kaybını unutmak için kendini çalışmaya verdi. Bir süre “*Siêcle de Louis XIV* = XIV. Louis Çağı” adlı kitabına çalıştı; ama onu umutsuzluktan kurtaran, Frederick’in tam zamanında onu Potsdam’a çağırması oldu. Yolculuk masrafı diye 3.000 frank göndermesi de, bu çağrının çekiciliğini artırmıştı. Voltaire 1750’de Berlin’e doğru yola çıktı.

Frederick’in sarayında güzel bir daire ayrılmıştı kendisine; çağın en güçlü Kral’ı, Voltaire’i, kendiyle bir düzeyde tutuyordu. Başlangıçta mektupları Voltaire’in büyük mutluluk duyduğunu gösteriyordu. 24 Temmuzda d’Argental’e yazdığı mektupta Potsdam’ı şöyle anlatıyordu: “150.000 asker; opera, tiyatro, felsefe, şiir, ihtişam, peri kızları, muhafız alayları ve şiir perileri, borazanlar ve kemanlar, Eflâtun’un şölenleri, bir arada yaşama ve özgürlük, inanılacak şey değil! Ama gerçek!” Yıllar önce şöyle yazmıştı: “Ya Rabbim! Usta üç dört edebiyatçıyla, kıskançlık olmadan birlikte yaşamak ne hoş olurdu” (ne hayâl gücü), “birbirimizi sevmek, sessizce yaşamak, sanatı geliştirmek, üstünde konuşmak, birbirimizi karşılıklı aydınlatmak! Günün birinde bu küçük cennette yaşayacağım gibime geliyor.” Yaşıyordu işte!

Voltaire resmî yemeklerden kaçınıyor, öfkeli generalleri çevresinde görmekten hoşlanmıyordu. Akşamın daha geç vaktinde, Frederick’in birkaç edebiyatçı dostunu çağırdığı özel yemekleri daha çok beğeniyordu. Çünkü çağının en büyük prensi şair ve filozof olmak istiyordu. Bu akşam yemeklerinde, Fransız konuşuluyordu hep. Voltaire, Almanca öğrenmeye çalışmıştı, ama boğulacak gibi olarak bırakmıştı. Almanların aklının biraz daha fazla, sessiz harflerininse biraz daha az olmasını dilemişti. Bu konuşmayı duyan biri, bunu, dünyadaki en ilginç ve en iyi yazılmış bir kitaptan daha değerli bulmuştu. Her konuda konuşuyorlardı ve düşündüklerini söylüyorlardı. Frederick’in zekâsı da hemen hemen Voltaire’inki kadar keskindi; incitmeden öldüren bir incelikle ancak Voltaire cevap verebiliyordu ona. “İnsan burada özgür olduğunu düşünebiliyor,” diye yazıyordu Voltaire, sevinç içinde. “Hiçbir konuda bana karşı gelen yok. Elli yıllık fırtınadan sonra bir limana sığınabildim. Beni koruyan bir kral, konuştuğum bir filozof var, kibar, hoş bir adam, dertlerime ortak olan bir kişide toplanmış bu nitelikler, on altı yıl süreyle beni avutmuş, düşmanlarımdan korumuştur. Güvenilecek tek şey varsa, o da Prusya Kralı’nın sağlam kişiliğidir.” Bununla birlikte…

Aynı yılın kasım ayında Voltaire, malî durumunu düzeltmek için Frederick’in yasağına rağmen,

Sakson tahvilleri satın almıştı. Tahvillerin değeri arttı, Voltaire de kâr etti; fakat, vekili Hirsch, yaptığı işi açıklayacağını söyleyerek, şantaj yapmaya kalkınca, Voltaire, "boğazına sarılıp, sille tokat kovdu onu." Bu iş, kulağına gidince Frederick öfkeden köpürdü: "Bir yıldan çok tutmam onu," diyordu La Mettrie'ye, "insan portakalı sıktı mı, posasını fırlatıp atar." La Mettrie, rakiplerinin dağılmasını istediğinden olacak, bu sözü hemen Voltaire'e iletti. "Akşam yemekleri yeniden başladı, ama," diye yazıyordu Voltaire, "düşlerimde portakal posasından kurtulamıyorum… Çan kulesinden düşmekte olan, havayı yumuşak bulup da, ne güzel hava, hep böyle sürerse tabiî," diyen adama benzemiyor değilim.

'Bozuşsam mı,' diyordu içinden; tam bir Fransız gibi, sıla özlemi çekmeye başlamıştı. Durumu bir karara bağlayan önemsiz olay 1752'de yer aldı. Alman zihnini uyarmak amacıyle, Almanları "Aydınlanma Hareketi"yle doğrudan doğruya temasa getirmek için, Frederick'in Fransa'dan getirttiği sayısız kişi arasından, büyük matematikçi Maupertius ile ikinci derecede bir matematikçi olan Koenig, Newton'un bir yorumu üzerine bozuşmuşlardı. Frederick, Maupertius'dan yana çıktı; tedbirli olmaktan çok, gözü pek olan Voltaire de karşı taraftan oldu. "Kör talihe bakın ki," diye yazıyordu Madame Denis'ye, "aynı zamanda bir yazarım, üstelik Kral'a karşı. Âsam yok, ama kalemim var." Aynı anda Frederick de kız kardeşine yazıyordu: "Edebiyatçılarımın içinde şeytan var; başa çıkamıyorum onlarla. Bu adamlar sadece toplum içinde akıllı geçiniyorlar. Hayvanlar, kafası olan adamların çoğu zaman kendilerinden üstün olmadığını görerek avunabilirler." Voltaire, Maupertius'a karşı "*Dr. Akakia'nın Eleştirilmesi*" adlı ünlü yazısını bu sırada yazdı. "Onu, Frederick'e okudum, Frederick bütün gece katıla katıla güldü," ama Voltaire'e onu bastırmaması için ricâ etti. Voltaire peki der gibi oldu; oldu ya, el yazması baskıya gitmişti bile, yazar da kaleminin doğurduğu şeyi öldürmeye yanaşmadı. Yazı çıkınca Frederick kudurdu, Voltaire de tabanları yağladı.

Frederick'in sınırı dışında olmasına rağmen, Frankfurt'ta Kral'ın casusları tarafından yakalanıp tutuklandı. Adamlar, Frederick'in yazmış olduğu '*Palladium*' adlı, halkın okumaması gereken açık saçık bir şiirini vermedikçe, serbest bırakmayacaklarını söylüyorlardı. Şiir yolda kaybolmuş olan bir sandıktaydı; sandık bulunup getirilinceye dek, Voltaire haftalarca hapiste kaldı. Borcu olduğu bir kitabevi sahibi faturasının ödenmesi için tam zamanı olduğunu düşünmüştü. Voltaire öfkelenip adama tokat indirdi. Bunun üzerine Voltaire'in kâtibi Collin; "Dünyanın en büyük adamlarından birinden tokat yediniz diye," adamı avuttu.

Sonunda serbest bırakılmış, sınırı aşıp Fransa'ya geçmek üzereydi ki, sürülmüş olduğunu öğrendi. İhtiyar Voltaire, nereye doğru yöneleceğini bilmiyordu; bir ara Pennsylvania'ya gitmeyi düşündü; ne kadar çaresiz kalmış olduğunu gösterir bu. 1754 martını, Paris ve Berlin'deki rakiplerinden uzak, Cenevre dolaylarında "hoş bir mezar" aramakla geçirdi; sonunda '*Les Délices*' adlı eski bir mülk satın aldı; bahçesiyle uğraşmak, sağlığına yeniden kavuşmak istiyordu; iyice yaşlanmaya başladığı sırada, en soylu ve en büyük eserinin dönemine girmişti.

V. Les Delices: Ahlâk Üstüne Deneme

Sürgünün nedeni, Berlin'de "eserleri arasında en iddialı, en geniş kapsamlı, en kendine özgü ve en cüretli" olanını yayımlamış olmasıydı. Uzun da bir adı vardı: "Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations, et sur les Principaux Faits de l'Histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII. = Charlemagne'dan XIII. Louis'ye Kadar Ulusların Ahlâk ve Rûhu Üzerine Deneme." Bu eserine Cirey'de, Madame de Chatelet'nin teşvikiyle başlamıştı, kadının, yazılmış olan tarihleri beğenmeyişi Voltaire'i böyle bir şey yazmaya itmişti.

"Eski bir günlük'ten başka şey değil" demişti kadın. "Kendi malikânesinde yaşayan bir Fransız kadını

için, yok efendim İsveç'te tahta Haquin'in yerine Egil geçmişmiş, yok Osman, Ertuğrul Beyin oğluymuş ne fark eder? Yunanlıların ve Romalıların tarihini zevkle okudum; içinde çekici güzel hikâyeler vardı. Ama çağdaş ulusların tarihi üstüne yazılmış hiçbir uzun kitap bitirmedim. Baştan başa karışık olaylarla dolu hepsi de; birbirleriyle ilgisi olmayan, bir sıra izlemeyen sayısız ufak olaylar, hiçbir şey çözümlemeyen binlerce savaş. Zihni aydınlatmadan allak bullak eden kitaplar okuyamıyorum."

Voltaire bu görüşü kabul etmişti; *Ingénue*'süne "Tarih dedikleri, cinayetler ve felâketler tablosundan başka şey değil," dedirtmiş, Horace Walpole'a da şöyle yazmıştı (15 temmuz 1768): "Doğrusu, Yorkçularla Lancastre'cıların ve daha başkalarının tarihinin, haydutlar tarihinden farkı yok." Ama Madame de Chatelet'ye, felsefeyi tarihe uygulayarak ve insan zihninin, siyasal olayların ardındaki tarihini izleyerek bir yol bulunabileceğini söylemişti. "Tarihi yalnızca filozoflar yazmalıdır," diyordu. "Her ulus, tarihi efsâneyle bozar, tâ ki felsefe imdada yetişip insanı aydınlatıncaya kadar. Felsefe, bu karanlık içine girdiği zaman, insan zihninin yüzyıllar süresince yapılan yanlışlarla körleşmiş olduğunu, onu doğru yola sokmanın imkânsızlığını; yalanları doğrulamak için sayısız törenlerin, olayların ve anıtların zihne yığılmış olduğunu görür." Voltaire, "Tarih, ölülerle oynanan bir oyundur" sonucuna varmıştı. "Geçmişi, gelecek içinki dileklerimize uydurmak üzere değiştirmekteyiz," sonunda da "Tarih, her şeyin tarihle doğrulabilineceğini doğrulamaktadır." der.

Bu uçsuz bucaksız yanlışlıklar alanında, insanlığın gerçek tarihinin hakikat tohumlarını aramak için, maden işçisi gibi çalışıyordu. Yıllarca hazırlık incelemeleri yaptı: "*Rusya Tarihi*," "*XII. Charles'in Tarihi*," "*XIV. Louis Çağı*," "*XIII. Louis Çağı*." Bu çalışmalarıyla, insanı dâhi yapmak için tutsak kılan o canlı zihin bilincini geliştirmişti. "*Fransa Tarihi*" adlı bir kitap yazan Cezvit Père Daniel, Paris Krallık Kitaplığında önüne 1200 cilt belge ve el yazması açmıştı; bir saat kadar önündekileri karıştırdıktan sonra, Voltaire'in eski öğretmenine dönerek, bütün bu malzemenin "Kendi ülkesinin tarihi için gerekmeyen eski kâğıtlar yığını" olduğunu söyleyerek başını öte yana çevirmişti. Voltaire böyle yapmadı; eline geçirdiği her şeyi okudu, yüzlerce günlük okudu; ünlü olaylara adı karışmış, henüz hayatta olan kişilere yüzlerce mektup yazdı; eserlerini yayımladıktan sonra bile, incelemelerine devam etti ve her yeni baskısını gözden geçirdi.

Ama bu malzeme toplama, sırf hazırlık içindi. Asıl gereken, yeni bir seçme ve düzenleme yönetimiydi. Olaylar, gerçek bile olsalar kendi başlarına işe yaramazdı. "Bir ordu için yük neyse, bir şeye götürmeyen ayrıntılar da tarih için odur; nesnelere geniş görüş açısıyle bakmalıyız, çünkü insan zihni dardır, ince elenip sık dokunan ayrıntıların ağırlığı altında ezilir." "Olaylar" araştırmacılarca toplanmalı, kişi aradığı kelimeyi sözlükte bulduğu gibi, bu olaylar da arandıklarında bulunacak şekilde, bir tarih sözlüğü meydana getirilmeliydi. Voltaire'in aradığı, Avrupa'daki bütün uygarlık tarihinin tek bir ipe dizilebileceği, birleştirici bir ilkeydi; bu ip de kültür tarihiydi. Yazacağı tarihini krallarla değil, eylemlerle, kuvvetlerle ve halkla uğraşması gerektiğine karar vermişti. Voltaire tarihi uluslarla değil, insan soyuyla, savaşlarla değil, insan zihninin ilerleyişiyle ilgilenecekti. Çünkü, "Savaşlar ve devrimler, tarih plânının ancak küçük bir bölümüydü ve savaş kazanan ya da yenilgiye uğrayan bölükler, taburlar, alınıp verilen şehirler, her tarihte ortak olarak vardır. Hangi çağda olursa olsun, zihnin eserlerini, kaydettiği ilerlemeyi, bir yana bıraktınız mı, geleceğin dikkatini çekecek hiçbir şey kalmaz arkada." "Savaşlar tarihini değil, toplum tarihini yazmak istiyorum; insanların aile içindeki yaşayışlarını, meydana getirdikleri eserleri ortaya koymak istiyorum: Amacım insan zihninin tarihini yazmak, önemsiz olayların ayrıntılarını değil; büyük lordların tarihi de değil beni ilgilendiren… Bilmek istediğim şey, insanların barbarlıktan uygarlığa geçişinde izlediği aşamalardır." Kralların tarih dışı bırakılması, sonunda, onlara hükümet içinde yer vermeyecek olan, şu demokratik baş kaldırmanın sonucuydu. "*Ahlâk Üstüne Deneme*" ile Bourbon'ların düşüşü başlamıştı.

Böylece Voltaire ilk tarih felsefesini yazmış oluyordu. Avrupa düşüncesinin gelişimindeki doğal nedensellik akışının kaynağını bulmak için yapılan ilk düzenli çabaydı bu. Böyle bir deney, tahmin edilebileceği gibi, doğaüstü açıklamaların bir yana bırakılmasıyle olurdu ancak; dinbilim, yoldan çekilmedikçe tarih kendini bulamazdı. Buckle'a göre Voltaire'in kitabı çağdaş tarih biliminin temelini atmıştı. Ünlü tarihçiler Gibbon, Niebuhr, Buckle ve Grote, Voltaire'in izleyicileri olup ona çok şey borçludurlar.

En büyük eseri yüzünden sürülmesi nedendi? Gerçeği dosdoğru söyleyerek herkesi incitmiş olmasaydı. "Hıristiyanlığın, kısa bir süre içinde puta tapmaya üstün gelmesi, Roma'yı içten çökertmiş, onu göç eden istilâcı barbarlara yem yapmıştı" diyerek kilise adamlarını kızdırmıştı. Voltaire'in bu fikrini, sonradan Gibbon da benimseyecekti. Aynı zamanda Yahûdi ve Hıristiyanlık dünyasına az yer verip, sanki Merihli birinin tarafsızlığıyla, Çin'den, Hindistan'dan, prenslerden ve inançlarından daha çok söz etmesi de kızdırmıştı onları. Bu yeni bakış biçimi geniş, yepyeni bir dünya. Bütün dogmalar, göreselliğe (relativite) büründü; uçsuz bucaksız Doğu, coğrafyasına uygun olarak değer kazandı. Avrupa, birdenbire kendisininkinden çok daha büyük bir kültür ve kıtanın deney yarımadası olduğunu fark etti. Voltaire'in eseri, Avrupa'ya bir ihânet gibi karşılanmaz mıydı? Kral, kendini önce bir insan, sonra bir Fransız sayma cüretini gösteren Voltaire'in, Fransız toprağına bir daha ayak basmamasını buyurdu.

VI. Ferney: Candide (Safoğlan)/p>

Les Délices, geçici bir yuva, Voltaire'in daha sürekli bir barınak aramak için oturup düşüneceği bir merkez olmuştu. Bu sürekli barınağı 1758'de Ferney'de buldu. Burası, Fransa yakınındaki İsviçre sınırının hemen içinde bir yerdi. Ferney de Fransız yetkisinin dışında, hem İsviçre hükümeti kendisini tedirgin ederse kaçmak için Fransa'ya yakındı. Oraya buraya koşup durması, sinirlilikten doğma bir tedirginlikten değildi; her yerde karşılaştığı kovuşturulma tehlikesindendi de. Hem evi, hem de yuvası olacak yeri ancak altmış dört yaşında bulabilmişti. "Scarmentado'nun Yolculukları" adlı hikâyesinin sonunda, hemen hemen yazarın kendine uygulanabilecek bir bölüm vardır: "Dünyada ne kadar güzel ve az bulunur şey varsa, hepsini görmüş olduğum için, kendi evimden başka hiçbir yere bakmamaya, hiçbir yeri görmemeye karar verdim. Evlendim, ama çok geçmeden karımın beni aldattığından kuşkulandım. Her şeye rağmen yine de, bütün yaşayış biçimleri içinde en mutlusunun bu olduğunu gördüm." Voltaire'in karısı yoktu, bir yeğeni vardı ki bu bir dâhi için daha iyiydi. "Paris'te olayım dediği yok hiç. Bu akıllıca verilmiş sürgünün ömrünü uzattığı kuşkusuz."

Bahçesinde mutluydu, hayatında çiçek açmalarını bile göremeyeceği meyve ağaçları dikiyordu. Gelecek için vermiş olduğu eserini öven birine, "Evet 4.000 ağaç diktim," diye cevap vermişti. Herkese karşı tatlı dil kullanıyordu, ama zorlandığı zaman, keskin dil kullanmasını da biliyordu. Bir gün kendisini görmeye gelen birine, "Seni kim gönderdi?" diye sorunca, "Mr. Haller" demişti karşısındaki. Voltaire, "Büyük adam, büyük şair, büyük doğabilimci, büyük filozof, nerdeyse evrensel bir dehâ!" demişti. "Doğrusu şaştım sözlerinize, çünkü Mr. Haller sizin için aynı şeyleri söylemiyor." "Yaa?" diye cevap verdi. Voltaire, "Zararı yok, ikimiz de yanılmış olabiliriz."

Ferney dünya aydınlarının başkenti durumuna gelmişti; günün her bilgini ve aydın kralı, ya kendisi gelip Voltaire'i ziyaret ediyor ya da onunla yazışıyordu. Şüpheci rahipler, liberal aristokratlar, okumuş hanımlar geliyordu. Gibbon ve Boswell tâ İngiltere'den geldi. D'Alembert, Helvetius ve Aydınlanma Çağı'nın öteki baş kaldıranları, daha birçok insan Voltaire'i görmeye geldi. Ardı arkası kesilmeyen bu konukları ağırlamak, pahalıya mâl olmaya başlamıştı. Voltaire, bütün Avrupa'nın otelcisi oldum, diye

yakınıyordu. Bir buçuk ay kalmak üzere geldiğini söyleyen bir tanıdığına, “Don Kişot ile aranda fark yok,” demişti, “Hanları şato gibi görürdü o, sense şatoları han gibi görüyorsun.” “Tanrı beni dostlarımdan korusun,” diyordu, “düşmanlarımın çaresine ben bakarım.”

Bu sürekli konukseverliğin yanısıra, bir de sayı bakımından olsun, içindekiler bakımından olsun, kimsenin boy ölçüşemeyeceği yazışmaları vardı. Her türlü, her seviyedeki adamdan mektup geliyordu. Vâlinin biri Almanya’dan, “Doğru söyleyin, Tanrı var mı, yok mu?” diye yazıyor, mektupla da cevap vermesini istiyordu. İsveç Kralı III. Gustavus, Voltaire’in bakışlarını bazen kuzeye çevirmiş olmasının, kendilerine ülkelerinde ellerinden geleni yapmaları için cesâret ve övünç kaynağı olduğunu söylemişti. Danimarka Kralı VII. Christian, bütün devrimleri gerçekleştirmediği için ondan özür diliyordu. Rusya Çariçesi II. Katerine. Voltaire’e güzel armağanlar gönderiyor, sık sık yazıyor, başını ağrıtmaktan çekindiğini söylüyordu. Kral Frederick bile yeniden yazmaya başlamıştı:

“Bana yapmamamız gereken şeyler yaptınız,” diye yazıyordu. “Hepsini bağışladım, elimden geleydi onları unutmak isterdim. Soylu dehânıza tutkun bir çılgın olmasaydı karşınızda, o kadar kolay kolay kurtulamazdınız elimden. Güzel şeyler mi yazayım? Pekâlâ; bazı gerçekleri söyleyeyim size. Geçmiş çağların doğurduğu en büyük dehâ sizsiniz; şiirinize hayranım, nesrinize tutkunum… Zekî inceliği, güvenilecek zevki olan daha üstün yazar tanımıyorum. Konuşurken sevimlisiniz; aynı zamanda hem eğlendirmeyi, hem de öğretmeyi biliyorsunuz. Dilediği zaman kendisini sevdirmesini bilen, tanıdığım en çekici insansınız. Öyle bir zihin inceliği var ki sizde, tanıdıklarınızı kırsanız da, onlara kendinizi hoşgördürmeyi başarırsınız sonunda. Kısacası, insan olmasaydınız, mükemmel olurdunuz.”

Kim derdi ki, bu denli neşe dolu biri, kötümserliğin savunucusu olacak? Gençliğinde, Paris salonlarında eğlence ardında koşan Voltaire, Bastille’e rağmen, hayatın güneşli yanını görmüştü. Ama o kaygısız günlerinde, Leibnitz’in yazmakta olduğu, o doğaya aykırı iyimserliğe karşı çıkmıştı yine de. Yazılarıyla Voltaire’e saldıran ve Leibnitz ile birlikte “yaşadığımız dünya, olağan dünyaların en iyisidir” diye savunan bir gence, Voltaire şöyle yazmıştı. “Bana karşı küçük bir kitap yazmış olduğunuza sevindim. Fazla onur veriyorsunuz… Manzum ya da herhangi bir başka biçimde insanların, olağan dünyaların en iyisinde, neden bu kadar çok birbirini boğazladığını anlatırsanız bana, son derece teşekkür borçlu olurum size. Kanıtlarınızı, manzumelerinizi, küfürlerinizi bekliyorum. Yüreğimin derinlerinden bana güvenebileceğinizi söylüyorum ki, ikimiz de bu konuda bir şey bilmiyoruz. Saygılarımla.”

Uğradığı kovuşturmalar, hayâl kırıklıkları, hayata karşı olan inancını yok etmişti; Berlin ve Frankfurt’ta başından geçenler de umudunu kırmıştı. Ama inancını da, umudunu da kasım 1755’de, Lizbon’da yer alan ve 300.000 cana mâl olan depremle büsbütün yitirmişti. Deprem Azizler Günü’nde olmuş, kiliseler tapınanlarla doluyken, ölüm, düşmanlarını sık süzende bularak bol hasat elde etmişti. Voltaire altüst olmuştu. Fransız papazları, bu felâketi Lizbon halkının günahlarının cezâsı olarak yorumlayınca, kudurdu. Tutkulu bir şiir yazdı, eski bilmeceyi güçlü bir anlatımla yeniden ele alıyordu: Tanrı, ya kötülüğü önleyebilir de önlemek istiyor, ya da önlemek istiyor da önleyemiyor… *İyi* ve *kötü*’nün insan deyimleri olduğunu, evrene uygulanamayacağını ve bizim trajedilerimizin, sonsuzca var oluş görüş açısından, önemsiz şeyler olduğunu söyleyen Spinoza’nın düşüncesiyle yetinemiyordu.

Büyük bütünün küçük parçasıyım ben

Evet; ama aynı amansız yasaya göre doğan

Yaşamaya mahkûm tüm hayvanlar, duygulu nesneler,

Benim gibi çekiyor, benim gibi ölüyor.

Ürkek avına dalıyor akbaba,

Kıvranan uzuvları gagasıyla deliyor,

Akbaba memnun ya, çok geçmeden

Atılıp, kartal parçalayıveriyor onu da.

Savaş alanında kapaklanmış yatan insanın kanı

Ölen hemcinslerininkine karışıp gidiyor ya,

Açgözlü kuşları besliyor o da,

İnlemeyen yok şu dünyada.

Her şey acı çekmek, birbirini öldürmek için yaratılmış,

Bu kara karmaşayı görüp de der misiniz,

Her birbimizin uğradığı kötülükler, bütünün iyisi içindir?

Ne büyük kutsanmışlık! Ve titrek bir sesle

Ölmek üzere, zavallı bir durumda "Her şey iyi"

Diye seslenirken siz, evren yalanlıyor sizi,

Gönül karşı çıkıyor zihnin bilgisizliğine.

En büyük Zihin ne buyuruyor peki?

Ses yok: kader kitabı kapalı bizim için;

İnsan yabancı kendine, araştırmaya

başlayınca anlıyor bunu:

Belli değil nerden geldiği, nereye gittiği belirsiz;

Çamur deryasında acıyla kıvranan zerreler,

Kaderin alayı olan ölümün yuttuğu;

Ne var ki düşünen zerreler bunlar, gözleri uzaklarda

Düşüncelerin güttüğü, uzak yıldızları ölçen,

Sonsuzla kaynaşıyor varlığımız:

Kendimizi göremiyor, bilemiyoruz hiçbir zaman.

Kendini beğenmişlikle, yanlış davranışlarla

dolu bu dünya

Mutluluktan söz eden hasta delilerle kaynaşıyor

Vaktiyle daha bir kıvançlı havada

Zevkin hüküm sürdüğü aydınlığı getirmiştim dile;

Geçti o zamanlar, geçen yıllar öğretti;

İnsanlığın zayıflığını paylaşarak,

Koyulaşan karanlıkta ışık arayarak,

Acı çekerim de yakınmam durumumdan.

Birkaç ay sonra Yedi Yıl Savaşı çıktı. Voltaire bunun bir delilik, intihar olduğunu söylüyordu. Kanada'daki "birkaç dönümlük karlı toprağı" İngiltere'nin mi, yoksa Fransa'nın mı ele geçireceğine karar vermek için, Avrupa yerle bir edilecekti. Üstelik Jean Jacques Rousseau "*Lizbon*" adlı şiirine cevap vermemişti. Felâketin nedeni insanın kendidir, diyordu Rousseau; şehirlerde değil de tarlalarda yaşasaydık, bu denli büyük can kaybı vermezdik; başımızda dam yerine gök olaydı, evler başımıza yıkılmazdı. Voltaire bu derin kuramcının halk tarafından tutulmasına şaşmıştı; adının, bu Don Kişot tarafından uluorta kullanılmasına öfkelenen Voltaire, "İnsanın kullandığı zihin silâhlarının en korkuncu olan alaycılığıyle" Rousseau'ya saldırdı. 1751'de de üç gün içinde "*Candide – Safoğlan*"ı yazdı.

Kötümserlik bu derece alaylı bir havada tartışılmamıştı hiç. Bu dünyanın bir acı dünyası olduğunu öğrenirken, hiç kimse gülmemişti böylesine. Bu denli basit ve gizli sanatla pek az hikâye yazılmıştır; masal ve konuşma havası içinde, tasvirlerle şişirilmemiş, eylem hızla gelişmektedir. "Kalem, Voltaire'in parmakları arasında koşuyor ve gülüyor," diye yazıyordu Anatole France. Bütün edebiyat tarihinde, belki de bundan güzel kısa hikâye yoktur.

Candide basit ve doğru sözlü bir delikanlıdır, Westfalyalı büyük Thunder-Ten-Trockh baronunun oğludur ve ünlü bilgin Pangloss'un öğrencisidir.

"Pangloss metafizikoteolojikokomonigoloji profesörüydü… "Her şeyin sonunun ille de iyiye çıkacağı doğrulanabilir" derdi. Burun, gözlük takılmak için yaratılmıştır… bacakların çorap giymek üzere yapılmış olduğu besbelli, taşlar şatolar kurmak içindir… Bütün yıl boyunca domuz yiyebilelim diye domuz yaratılmıştır. Dolayısıyle her iyi olduğunu söyleyenler saçmalamışlar, daha iyisi olamaz demeleri gerekirdi."

Pangloss öğüt vermekteyken, şato Bulgar ordusunun saldırısına uğrar. Candide de yakalanır ve asker olur.

“Sağa sola, dönüp duruyor, silâhını çekip yerine takıyor, ateş ediyor, yürüyordu… Güzel bir ilkbahar günü gezintiye çıkmaya karar verdi. Dimdik yürüyor, bacaklardan dilendiği gibi yararlanmanın, hem insan, hem de hayvan türünün bir ayrıcalığı olduğuna inanıyordu. İki fersahlık yol almıştı ki, bir doksan boyunda dört kahramanın saldırısına uğradı; adamlar onu bağlayıp, zindana attılar. Alay huzurunda 36 kırbaç mı, yoksa oracıkta beynine iki kurşun mu, diye sordular ona. İnsan isteminin özgür olduğunu, iki şıkkı da istemediğini söyledi boş boş. İlle de seçmesi gerektiğini belirttiler; Tanrının armağanı olan o özgürlük adına, 36 kere kırbaç yemeye boyun eğdi. Buna iki kez katlandı.”

Candide kaçar, Lizbon’a doğru yola çıkar, gemide Profesör Pangloss ile karşılaşır. Profesör Pangloss, Baron ile Barones’in öldürülmüş ve şatonun yıkılmış olduğunu bildirir ona. “Bütün bunlar gerekti” der sonunda da, “çünkü özel kişilerin başlarına gelen belâlar, kamunun iyiliğini sağlar; böylece bu cins belâlar, ne kadar çok olursa, kamunun iyiliği de o kadar artar.” Lizbon’a vardıklarında, depremle karşılaşırlar. Deprem sona erdikten sonra, birbirlerine başlarından geçenleri ve çektiklerini anlatırlar; bunun üzerine, yaşlı bir hizmetçi, onların başlarına gelenlerin kendisininki yanında hiç olduğunu söyler. “Yüz kere intihar uçurumuna geldim, ama hayatı seviyordum. Bu gülünç zaaf, geleceğimiz üzerinde en etkili olan özelliklerimizden biridir belki de; çünkü sırtımızdan her an atabilecek durumdayken, bu yükü sürekli olarak taşımaktan daha saçma şey olabilir mi?” başka bir kişi de şöyle konuşmaktadır: “Her şey göz önüne getirilecek olursa, bir gondolcunun hayatı, Venedik Cumhuriyeti başkanınkine tercih edilir; ancak ayrılık o kadar önemsiz ki, incelemeye bile değmez.”

Engizisyondan kaçan Candide, Paraguay’a gider. “Orada her şey Cezvit rahiplerinindir, halkın hiçbir şeyi yoktur; burası akıl ve âdillik şâheseridir.” Bir Hollanda sömürgesinde tek elli, tek bacaklı, üstü başı paramparça bir zenciyle karşılaşır. “Şeker kamışlarında çalıştığımız zaman” diye açıklar köle, “değirmen parmak koparır, el keser; kaçmaya kalkıştığımızda da bacak keserler… Avrupa’da yediğiniz şekerin bedeli budur.” Candide ülkenin gelişmemiş iç bölgelerinde bol altın bulur; kıyıya döner, Fransa’ya gitmek için gemi kiralar, ama kaptan, altını alarak kaçıp gidince, Candide de kıyıda felsefesiyle baş başa kalır. Elindeki biraz altınla Bordeaux’ya giden bir gemiye biner, güvertede Martin adında yaşlı bir bilgeyle konuşmaya başlar.

“Candide şöyle dedi: “İnsanların bugünkü gibi eskiden de birbirlerini kırıp geçirdiklerinde, hep yalancı, düzenbaz, hâin, nankör, haydut, budala, hırsız, alçak, açgözlü, ayyaş, varyemez, kıskanç, haris gözünü kan bürümüş, iftiracı, sefih, bağnaz, ikiyüzlü, aptal olduklarına, inanıyor musun?” Karşılık olarak da Martin:

“Şahinlerin her bulduğunda güvercin yediğine inanıyor musun?” diye sordu.

“Elbette,” dedi Candide.

“O hâlde, şahinlerin huyu değişmediğine göre, insanlarınki neden değişmiş olsun?” diye karşılık verir Martin.

“Ama” der Candide, “arada büyük ayrılıklar var, çünkü özgür istem…” Böylece tartışarak Bordeaux’ya vardılar.”

Ortaçağ dinbiliminin çetin yanlarıyla, Leibnitz’çi iyimserlik üstüne eğlenceli bir yorum olan serüvenlerinin geri kalan bölümü boyunca Candide’i izleyemeyeğiz. Sayısız insanlardan türlü kötülükler gördükten sonra, Candide, Türkiye’de bir bahçıvan olarak yerleşir; hikâye de, öğretmeniyle öğrenci arasında geçen şu konuşmayla sona erer:

“Pangloss bir ara Candide’e şöyle dedi: “Bu var olabilecek dünyaların en iyisinde bir olaylar zinciri var; görkemli bir kaleden kovulmamış olaydın, engizisyondan geçmeseydin, Amerika’yı dolaşmasaydın, bütün altınını yitirmeseydin, şimdi burada oturmuş limonla şamfıstığı yiyemezdin.”

“Hepsi güzel ya,” diye cevap verdi Candide.

“Biz bahçemizi ekelim hele.”

VII. Ecrasez L’infâme! (Alçağı Ezin)

Durumda bir değişiklik olmasaydı, Voltaire, kuşkuculuğunu bırakıp da, son yıllarının çetin çalışmalarına girişmezdi her hâlde. İçinde bulunduğu aristokrat çevreler, görüşüyle öyle uyuşuyordu ki, ayrıca polemik gerekmiyordu. Rahipler bile onunla birlikte, inancın güçlükleri karşısında gülümsüyorlar, kardinaller de ‘onu iyi bir Fransisken rahibi yapabilir miyiz?’ diye düşünüyorlardı. Kendisini bilinmezciliğin ince şakasından, hiçbir uzlaşmayı kabul etmeyen amansız bir kilise düşmanlığına sürükleyen neydi ve “alçaklığını ezmek” için, kiliseye savaş açmasına hangi olay sebep olmuştu?

Fransa’nın yedinci şehri Toulouse, Ferney’e yakındı. Voltaire’in çağındaysa Katolik kilise adamları, burada tam bir egemenlikle hüküm sürüyorlardı. Şehir, Nantes Fermanı’nın iptalini (bu, Fransa’da IV. Henri tarafından 1598 tarihinde Protestanlara birtakım ayrıcalıkları veren fermandı) ve Saint Bartolomeo katliâmını, büyük bir bayram gibi kutluyordu. Toulouse’da hiçbir avukat, hekim, eczacı, bakkal, kitapçı ve yayımevi sahibi Protestan olamazdı; hiçbir Katoliğin Protestan bir uşağı ya da kâtibi de olamazdı. 1748’de Protestan bir ebe çağırdığı için kadının birine 3.000 frank cezâ kesilmişti.

Jean Calas adında Toulouse’lu bir Protestan vardı. Kızı Katolik olmuştu, oğlu da iş hayatındaki başarısızlığından olacak, kendini asmıştı. Toulouse’daki bir yasaya göre intihar eden, bir araba üzerine yüzükoyun yatırılır, sokaklarda gezdirildikten sonra, daracağına asılırdı. Bu durumu önlemek isteyen babası, akrabalarına ve dostlarına, oğlunun tabiî bir ölümle öldüğüne tanıklık etmeleri için ricâ etti… Olayın bir cinâyet olayı olduğu hakkında dedikodu yayıldı; Katolikliğe dönmesini önlemek için oğlun, baba tarafından öldürüldüğü söyleniyordu. Calas tutuklandı, işkence edildi, çok geçmeden de öldü (1761). Yıkılan ve kovuşturmaya uğrayan ailesi Ferney’e kaçıp Voltaire’den yardım diledi. Voltaire onları evine aldı, destek oldu ve bu ortaçağ yöntemine uyan kovuşturma karşısında şaştı kaldı.

Aşağı yukarı aynı sıralarda (1762) Elizabeth Sirvens adlı bir vatandaş öldü; tam Katolikliğe döndüğünü açıklamak üzereyken, meçhul biri tarafından kuyuya itildiği dedikodusu yayıldı. Çekingen bir Protestan azınlığının bu ölçüde cesâretli davranamayacağı akla yatkındı, dedikodu konusu edilemezdi. 1765’de, haçları kırdığı iddiasıyla La Barre adında, on altı yaşında bir delikanlı tutulup işkence edilince, suçunu itiraf etti; çocuğun başı kesildi, bedeni de halkın alkışları arasında ateşe atıldı. Delikanlının yanında bulunan, Voltaire’in “Felsefe Sözlüğü” de onunla birlikte yakıldı.

Voltaire hayatında hemen hemen ilk defa tam anlamında ciddî bir adam gibi davrandı. Dostu D’Alambert devletten, kiliseden ve halktan nefret edip, artık her şeyle alay edeceğini söylediği zaman, Voltaire, “Şimdi alayın sırası değil,” diye karşılık vermişti. “Katliâm şakaya gelmez. Bu ülke felsefe ve zevk ülkesinden çok, Saint Bartholomeo katliâmı ülkesi.”

Dreyfus davasında Zola ile Anatole France’ın oynadığı rolü, bu davada da Voltaire oynuyordu. Zorbaca haksızlık, ona baş kaldırtmıştı; yalnızca bir edebiyatçı olmaktan çıktı sonunda. Eylem adamı da

oldu. Felsefeyi bir yana bırakıp savaşa atıldı. Daha doğrusu, felsefesini amansız bir dinamit durumuna getirdi. “Bu süre içinde kazara gülmüş olsam, kendi kendimi paylıyordum” diyordu. Ünlü sloganını bu sırada benimsedi: “*Ecrasez L‘Infâme! = Alçağı Ezin!*” Böylece kilisenin, yetkisini kötüye kullanmasına karşı Fransa’nın rûhunu harekete getirdi. Piskoposluk tâcını ve rahip âsâlarını eriten düşüncesinden ateş ve cehennem taşı yağdırdı. Fransa’daki rahiplerin gücünü kırdı, tahtın devrilmesine yardım etti. Dostlarını ve izleyicilerini savaşa katılmaya çağırıyordu: “Gelin, yiğit Diderot, yılmaz D’Alembert gelin, birleşin”.. Bağnazları, alçakları devirin, tatsız beyanları, sefil safsatacılığı, yalancı tarihi, sayısız saçmalıkları yok edin! Aklı olanları, akılsız kişilere boyun eğmeye bırakmayın! Yeni doğacak kuşak, aklını ve özgürlüğünü bize borçlu olacaktır.”

Tam bu buhran sırasında kendisine rüşvet teklif edildi. Madame de Pompadour, kiliseyle uzlaştığı takdirde, Voltaire’e, armağan olarak kardinalin şapkasının verileceğini bildirdi. Sanki ağzı dili bağlı birkaç yeteneksiz piskoposa egemen olmak, düşünce dünyasının tek hâkimi durumunda olan bir adamı pek ilgilendirirmiş gibi! Voltaire teklifi geri çevirdi. İkinci bir Cato gibi, mektuplarını “Alçağı Ezin” diye bitirmeye başladı. Onlara karşılık yerine, “*Hoşgörü Üzerine İnceleme*”sini gönderdi: “Kilise kendi vaızlarına göre yaşasa ve ayrılıkları hoşgörseydi, dogmanın saçmalıklarına gözünü kapayabileceğini” söyledi; ama “İncillerin hiçbir yerinde en ufak bir izine rastlanmayan ayrıntılar, Hıristiyan tarihindeki kanlı olayların kaynağıdır.” “‘Benim gibi inan, yoksa Tanrı seni lânetler’ diyen adam, çok geçmeden ‘Benim gibi inan, yoksa keserim seni’ diyecektir.” “Özgür yaratılmış bir kimse, hangi hakla başka birini kendi gibi düşünmeye zorlayabilir?” “Boş inanç ve bilgisizlikten ortaya çıkan bağnazlık, bütün çağların hastalığı olmuştur.” İnsanlar birbirlerinin, felsefî, siyasî ve dinî ayrılıklarını hoş görmeyi öğreninceye kadar, Abbe de Saint Pierre’in düşündüğü sürekli barış gerçekleşemezdi. Toplumu sağlığa götürecek ilk adım, hoş görmezliğin temeli olan kilise yetkisinin yıkılmasıydı.

“*Hoşgörü Üstüne İnceleme*”sini, bir sürü risâle, tarih, mektup, sorulu cevaplı din dersleri, yalanlamalar, hicivler, vaızlar, manzûmeler, hikâyeler, masallar, yorumlar ve denemeler izledi. Bunların bir kısmı Voltaire’in kendi imzasını taşıyordu, bir kısmıysa yüzlerce imza altında yayımlanmıştı. “Tek kişi tarafından yazılan, en şaşırtıcı dağınık bir propagandaydı bu.” Böyle açık bir şekilde dile getirilen, bu ölçüde canlılığı olan, hiçbir düşünce tarzı görülmemişti; Voltaire öyle güzel yazıyordu ki, felsefe yaptığı belli bile değildi. Kendisinden aşırı bir alçak gönüllülükle söz ederek şöyle diyordu: “Söylemek istediğimi, yeter derecede açık anlatıyorum. Düşüncemde derin olmadığım için, dibi görünen derecikler gibiyim.” Halk Voltaire’i okuyordu. Çok geçmeden herkes, hattâ kiliseliler bile, risâlelerini okumaya başladılar. O zamanki okuyucu sayısı şimdikinden az olduğu hâlde, bazı risâleler 300.000 satmıştı; edebiyat tarihindeyse böyle bir şey görülmemişti. “Kalın kitapların modası geçti,” diyordu. Böylece her hafta, her ay küçük eserlerini yayımlıyor, bütün dünyayı yorulmak bilmez, azimli düşüncesinin verimliliği ve yetmiş yaşın insanı şaşırtan enerjisiyle altüst ediyordu. Helvetius’un söylediği gibi; Voltaire, Rubicon’u aşmış, Roma’nın kapılarına gelmişti.

Kutsal Kitab’ın gerçekliğini ve güvenilirliğini “yüksek eleştiriyle” eleştirerek başlamıştı. Spinoza’dan çok İngiliz deistlerinden, (Tanrıtanırlarından) fazla şey almış, en çok yararlandığı da Bayle’in “*Eleştiri Sözlüğü*” olmuştur (1647-1706). Ama aldığı pırıltılı şeyler, onun elinde ateşle tutuşuyordu sanki! Risâlelerinden birinin adı rahipliğe aday olan “Zapata’nın Soruları”dır. Zapata saf saf sorar: “Yüzlercesini yaktığımız Yahûdilerin, dört bin yıl süreyle Tanrı’nın seçkin ulusu olduğunu nasıl doğrulayacağız?” Böylece, Eski Ahit’in hikâye ve tarihlerinin sırasındaki uyuşmazlıkları ortaya koyan soruları sormakta devam eder. “Çoğu kere görüldüğü gibi, iki kilise meclisi birbirini lânetledi mi, hangisine daha çok güvenilir?” Sorularına karşılık alamayan Zapata, en sonunda tam bir yalınlıkla Tanrı’ya vaız verir. İnsanları ödüllendiren, cezâlandıran ve bağışlayan herkesin Babası’ndan söz eder.

Gerçeği yalandan çekip çıkarır, dîni bağnazlıktan kurtarır; erdemin ne olduğunu öğretir, erdemli olarak hareket eder. Kibar, nazik ve alçak gönüllüdür ve 1631'de Valladolid'de yakılmıştır.

"*Felsefe Sözlüğü*"nde, "Kehânet" başlığı altında İbranî kehânetlerinin İsa'ya uygulanmasına karşı yazılan, Rabbin İsaac'ın "*İnancın Kalesi*" adlı eserinden alaylı bir biçimde söz ederek, "Böylece, kendilerinin ve dillerinin kör yorumcuları, kiliseyle savaşıyor, bu kehânetin herhangi bir şekilde Hazreti İsa ile ilişkisi olamayacağını ısrarla savunuyorlardı." der. Bu tehlikeli günlerde insan, söylemek istediğini söylemeden ortaya koymak zorunda kalıyordu. Amacına giden en kestirme yol da doğru olmaktan çok uzaktı. Voltaire, Hıristiyan dogma ve dinsel törenlerinin kökünü Yunanistan'a, Mısır'a ve Hindistan'a kadar götürüyor ve ilkçağ dünyasında, Hıristiyanlığın ileri gelen fikirlerinin en önemli nedenlerinden birini, bu etkenlere bağlıyor. Din üstüne olan bir makalesinde kurnazca şöyle diyor: "Kuşkusuz tek iyi din olan kendi kutsal dînimizden sonra, en az karşı koyulacak din hangisidir?" Bunu söyleyerek; günün Katolikliğine doğrudan doğruya karşı olan bir inanç ve tapınma yolunu anlatmaya başlıyor. Ölçüsüz saldırılarının birinde de, "o kadar çok alçaklık ve saçmalıkla dolu olmasına rağmen, bin yedi yüz yıl yaşadığına bakılırsa, Hıristiyanlık inancı kutsal bir öğreti olmalı," diyor. Hemen hemen bütün ilkçağ insanlarının aynı mitleri olduğunu göstererek, bu mitlerin rahiplerin buluşları olması gerektiği sonucuna varıyor: "İlk kutsal kişi, ilk budalayla karşılaşan ilk hilekârdı." Bununla birlikte rahiplerin, dîni değil, dinbilimini meydana getirdiklerini söylüyor. Bu kadar acı kavgalara ve din savaşlarına yol açan, dinbilimdeki küçük ayrılıklardır." "Bu kadar korkunç olayları, bu gülünç ve öldürücü kavgaları çıkaranlarsa, sıradan kimseler değildir… Rahat bir tembellik içinde emeklerimizle beslenen, sizin alın terinizle, yoksulluğunuzla zenginleşen adamlar, partizanlar ve köleler için mücadele ediyordu. Efendileriniz olabilmeleri için, yıkıcı bir bağnazlıkla etkilediler sizi; Tanrı'dan korkmanız için değil, kendilerinden korkasınız diye, sizlere boş inançlar aşıladılar."

Bütün bunlardan, Voltaire'in büsbütün dinsiz olduğu çıkarılmasın. Tanrıtanımazlığı da kesinlikle reddediyor bir yandan. O kadar ki, bazı ansiklopediciler, "Voltaire bağnazın biri, Tanrı'ya inanıyor," diye ona karşı bile çıkmışlardı. "*Bilgisiz Filozof*" adlı yazısında, düşüncesi Spinozacı panteizme doğru yönelir gibiyse de, bunun hemen hemen Tanrıtanımazlık olduğunun farkına vararak ondan kaçıyordu. Diderot'ya şöyle yazar:

"Kör olarak doğduğu için Tanrı'ya inanmayan Saunderson'un fikrini, paylaşmadığım kesin. Yanılıyorum belki; ama onun yerinde olsaydım, bana göz yerine birçok şey verdiği için, Ulu Aklı tanırdım ve türlü şeyler arasındaki olağanüstü ilişkileri görerek, son derece yetkin bir ustanın varlığını düşünürdüm. Onun ne olduğunu, var olan şeyleri niçin yarattığını tahmin etmek küstahlıksa, var olduğunu inkâr etmek de o derece küstahlıktır. Kendinizi, o ustanın eserlerinden biri olarak mı, yoksa sonsuzca var olan gerekli maddeden, ister istemez ayrılan bir parçacık gibi mi gördüğünüzü anlamak için, sizinle konuşmaya can atıyorum. Ne olursanız olun, anlamadığım o büyük bütünün değerli bir parçasısınız."

Voltaire, "Her şeye karar veren 'Kutsal Tesadüf' hazretleridir. Gerçek duâ, doğal bir yasanın bozulmasını istemek değil, doğal yasanın, Tanrı'nın değişmez istemi olduğunu kabul etmektir." der.

Aynı şekilde, özgür istemi de yadsımaktadır. Rûha gelince, bilinmezci'dir: "Dört bin ciltlik metafizik öğreti rûhun ne olduğunu öğretmez bize." Yaşlı bir adam olduğu için ölümsüzlüğe inanmak isterse de, bunu güç bulmaktadır.

Kimse pireye ölümsüz bir rûh vermeyi düşünmemektedir. Bu durumda filin, maymunun ya da uşağımın rûhu neden ölümsüz olsun? Rûhuna sahip olur olmaz, anasının karnında ölen cenin,

dirildiğinde aynı cenin olarak mı, yani oğlan çocuğu mu, yoksa büyük insan olarak mı canlanacaktır? Dirilmek için –eskiden neyse, yine aynı insan olarak canlanmak için- belleğin taptaze kalmış olması gerekir, çünkü kişiliği meydana getiren bellektir. Bellek yoksa, nasıl aynı insan olunur? Yalnızca kendisinin mânevî ve ölümsüz bir ilkesi var diye bütün insanlık nasıl olur da böbürlenir? Aşırı derecede kendini beğenmişliğinden olsa gerek bu. Bir tavuskuşu konuşacak olsaydı, o da rûhuyla övünür; rûhunun, o zengin görünüşlü kuyruğunda olduğunu söylerdi.

Bu ilkel rûh hâlinde, ölümsüzlüğe inanmanın, ahlâk için gerekli olduğu inancını da kabul etmemektedir: Eski İbranîlerin "Seçkin Ulus" sayıldıkları çağda, ahlâk diye bir kavramları yoktu. Spinoza ise, bir ahlâk örneğiydi.

Ömrünün sonlarına doğru fikrini değiştirdi. Cezâsı ve armağanı olan ölümsüzlüğe inanmanın, pek az ahlâksal değeri olduğunu düşünmeye başladı. Belki de, "Sıradan halk için, armağan veren ve öc alan bir Tanrı" gerekti. Bayle, Tanrıtanımazlardan oluşan bir toplumun yaşayıp yaşamayacağını sormuştu. "Yaşar," demişti Voltaire, "Ancak, o toplum filozoflardan meydana gelmişse. Ama insanlar arasında filozof az olur." "Bir köycük mü var, iyi olabilmesi için dîni olması gerekir." "Avukatımın, terzimin ve karımın Tanrı'ya inanmasını istiyorum," diyor; bir vatandaş "böylece daha az haydutların saldırısına uğrarım, daha az aldatılırım." "Tanrı var olmasaydı, yaratılması gerekirdi." Sonradan İmmanuel Kant'ın, Aydınlanma Çağı ile savaşırken kullanacağı öğretinin, Voltaire'in önceden, Aydınlanma Çağı için de sözünü etmesi ilginçtir. Kendisini, Tanrıtanımaz dostlarına karşı savunuyor; "*Sözlük*"te "Tanrı" başlığı altında Holbach'a hitap ediyor:

"Tanrıya inanç bazı kimseleri suç işlemekten alıkoyuyor diyen sizsiniz; yalnız bu benim için yeter. Bu davranış on cinâyeti, on iftirayı önleyebiliyorsa, bence dünyanın o inanca sarılması gerekir. Din, sayısız belâlar getirmiştir, diyorsunuz. Din yerine, mutsuz yeryuvarlağımızda hüküm süren boş inançlar desek, daha yerinde olur. Ulu varlığa yapılması gereken saf duânın en azılı düşmanıdır bu. Anasının rahmini her çıkışında yırtmış olan bu ucûbeden nefret edelim; onunla savaşanlar, insan soyuna iyilik yapmış olacaklardır. Sarılarak dîni boğan bir yılandır o. Yiyip yuttuğu anasını daha fazla zedelemeden ezelim bu yılanın başını."

Din ile boş inanç ayrımı, Voltaire düşüncesinin temelini teşkil etmektedir. İsa'nın, Zeytinlik Tepesi'ndeki vaızının içinde geçenleri, seve seve kabul etmektedir ve İsa'yı övüşü, azizlerin vecdini dile getiren sayfalardan daha üstündür. İsa'yı bilgeler arasında, adına işlenmiş suçlar yüzünden ağlayan biri olarak canlandırmaktadır. Voltaire en sonunda kendi kilisesini kurmuş, "Deo erexit Voltaire" demişti adına. Tanrı için kurulan tek kilise, diyordu. Muhteşem bir dua sunmuştu Tanrı'ya. "*Tanrıtanır*" adlı yazısında, inancını kesinlikle belirli bir biçimde açıklar:

"Tanrıtanır, her şeyi biçimlendiren, bütün suçları, zalimliğe kaçmadan cezâlandıran ve bütün erdemli eylemleri iyilikle ödüllendiren, iyi olduğu kadar güçlü, ulu bir kavramın var oluşuna kesinlikle inanmıştır. Evrenin geri kalan yanıyla bu ilkede birleşmiş olup, birbirine karşıt hiçbir mezhebe bağlanmaz. Dîni en eski ve en yaygın olanıdır; çünkü dünyadaki bütün sistemlerden önce bir tek tanrıya tapardı. Kimse ötekini anlamazken, o herkesin anlayacağı bir dil konuşur. Pekin'den Cayenne'e herkesin kardeşidir, bütün bilgeleri arkadaşları sayar. Dînin, anlaşılmaz bir metafiziğin fikirlerinden ve boş gösterişlerden ibaret olmadığına, duâ etmenin âdil olmanın gerekliliğine inanır. Onun duâsı iyilik yapmaktır. Tanrıya teslim olmaksa, inanışıdır. Müslümanlar ona "Mekke'ye, hacca gitmezsen vay hâline!" diye seslenir. Rahip, "Notre Dame de Lorette'e gitmezsen cehennemliksin!" diye bağırır. O ise, Lorette'e de, Mekke'ye de alayla bakıyor, ama yoksulun yardımına koşup ezilmişi savunuyor."

VIII. Voltaire İle Rousseau

Voltaire kilisenin zorbalığına karşı mücadelede öylesine uğraşıyordu ki, ömrünün sonlarına doğru siyasal bozukluklar ve baskılarla, savaştan çekilmek zorunda kalmıştı. “Siyâset benim işim değil; insanları daha az budala ve daha çok onurlu yapmak için elimden geleni yapmaya çalıştım,” dediği bir zaman bile geldi. Siyâset felsefesinin ne kadar karmaşık bir konu olabileceğini biliyor, yaşlandıkça kesin fikirlerini yayıyordu.” “Devletleri tavan aralarının köşelerinden yöneten bütün bu insanlardan bıktım. Dünyaya gelişigüzel hükmeden bu yasa koyucular, karılarını ve evlerini bile yönetemedikleri için, evreni düzene sokmaya bayılıyorlar.” Bu sorunları yalın güzel formüllerle ya da insanları bir yanda düzenbazlar, öte yanda bizler diye ayırarak çözümleyemeyiz. “Gerçek, bir parti adı değildir.”

Zengin olduğundan, tutuculuğa eğilmektedir. Nedeni de, aç adamı değişikliğe zorlayan şeydir. Genel çaresi, mülkün yayılmasıdır. Mülk sahipliği kişilik verir, insanın başını göğe kaldırır. “Mülkiyet rûhu, insanın gücünü iki kat artırır. Bir mülk sahibi, kendi toprağını elbette başkasınınkinden daha iyi ekecektir.”

Hükümet biçimleri konusunda kaygılanmak istemez. Kuramsal olarak cumhuriyet yanlısıysa da, bunun kusurlarını bilmektedir: İç savaş getirmese bile, hiç olmazsa ulusal birliği yıkacak olan siyasal partilere izin vermektedir. Coğrafî durumlarının korunduğu ve henüz zenginlikle şımarmamış bozulmamış küçük devletler için cumhuriyet iyidir. Genellikle “insanların, kendi kendilerini yönetmeye lâyık olduklarına pek ender rastlanır.” Cumhuriyetlerin en iyisi geçicidir. Cumhuriyet, ailelerin birleşmesinden meydana gelen ilk toplum biçimidir; Amerikalı yerliler, kabile cumhuriyetleri hâlinde yaşardı, Afrika ise demokrasilerle dolu. Ama iktisadî durumun ayrımı, bu eşitlik yanlısı hükümetlere son verir. Ayrımsa, gelişimin kaçınılmaz sonucudur. “Hangisi iyidir” diye soruyor, “krallık mı, cumhuriyet mi?” Ve karşılık veriyor: “Dört bin yıldır bu soruyu sormayan kalmadı. Zenginlere bakacak olursanız, hepsi de aristokrasi yanlısı. Halka bakacak olursanız, demokrasi taraflısı. Ancak krallar krallık istiyorlar. Peki, nasıl oluyor da bütün dünya krallarla yönetiliyor? Kedinin boynuna çıngırak takmayı kim teklif etti diye farelere sorun.” Ama mektubunda krallığın en iyi hükümet biçimi olduğunu ileri süren birine, şöyle karşılık veriyor: “Ancak, kral Marcus Aurelius olursa evet. Yoksa, ha aslan yutmuş, ha yüzlerce fare yemiş, ne fark eder zavallı biri için?”

Aynı şekilde, gezmiş görmüş bir adam gibi, milliyetçiliğe karşı da ilgisizdir. Sözcüğün kullanıldığı anlamda yurtseverlik diye bir şey duymamaktadır. Yurtseverlik, genellikle insanın, kendisininkinden başka bütün ülkelere nefretle bakması demektir. Bir insan, bütün başka ülkeler arasında yalnızca kendi yurdunun gelişmesini istiyorsa, ne akıllı bir yurtsever, ne de iyi bir dünya vatandaşıdır. “İyi Avrupalı” gibi, İngiliz edebiyatını beğenmekte ve Fransa, hem İngiltere hem de Rusya ile savaşırken, Prusya kralını övmektedir. Savaşı sürdüren uluslar oldukça, aralarından birini seçmenin anlamı yok.

Voltaire her şeyden çok savaştan nefret etmektedir. “Savaş suçların en büyüğüdür; yine de, suçunu âdillik bahânesiyle örtmeyen saldırgan yoktur.” “Öldürmek yasaklanmıştır. Büyük sayıda borazan öttürerek insan öldürmedikçe, bütün katiller cezâlandırılmaktadır. “*Sözlük*”te “İnsan Üstüne Genel Düşünce” diye korkunç bir yazısı vardır:

“İnsanı, anasının karnındaki bitki ve bebeklikteki hayvan durumundan, akıl olgunluğunun belirmeye başladığı bir duruma yükseltinceye kadar yirmi yıl geçmektedir. İnsan yaratılışının ufacık bir bölümünü anlayabilmek için, üç bin yıl gerekmiştir. Rûhunun bir parçasını biraz anlayabilmek içinse, bütün bir sonsuz var oluş gerekir. Oysa öldürmek, bir an işidir.”

Bu durumda devrimi çare olarak mı görüyor? Hayır. Bir defa, halka güveni yok: “Halk düşünmeye kalktı mı, her şey bitti gitti demektir.” Değişiklik gerçeğin yanlış olduğunu ortaya çıkarıncaya kadar geçen sürede, büyük çoğunluk, gerçeği göremeyecek derecede meşgûldür. Kültür tarihleriyse, bir mitin yerine başka bir mit koymaktadır. “Eski bir yanlışlık tespit edildiğinde, politika onu, halkın çiğnediği bir lokma gibi kullanır. Tâ ki, başka bir boş inanç gelip berikini yok edinceye kadar. Politika birincisinden yararlandığı gibi, ikincisinden de yararlanır.” Eşitsizlik toplumun yine kendi yapısında vardır. İnsanlar insan, hayat da sürekli bir mücadele olduğu sürece yok edilemez. “Bütün insanlar eşittir, diyenler; bütün insanların özgürlüğe, mallarını korumaya ve yasalar tarafından korunmaya aynı ölçülerde hakları vardır demek istiyorlarsa, en büyük gerçeği söylüyorlar demektir.” Ama “eşitlik, dünyadaki hem en doğal, hem de en hayâlî şeydir: Haklarla sınırlanması doğaldır, mallar ve yetkiler belli bir çizgiye getirilmeye kalkışılırsa, doğaya aykırı olur.” “Bütün yurttaşlar, aynı derecede güçlü olamazlar, ama hepsi de eşit ölçülerde özgür olabilirler. Sözgelişi, İngilizler buna erişmiştir. Özgür olmak demek, yasalara boyun eğmek demektir.” Bu, barış içinde bir devrim yapmayı umut eden liberallerin, Turgot, Condorcet ve Mirabeau ile başka izleyicilerinin fikri idi. Özgürlükten çok eşitlik isteyen, ölüm pahâsına da olsa özgürlük isteyen baskı altındaki kimseleri tatmin edemezdi. Sıradan adamın sesi olan ve her dönemeçte karşısına çıkan sınıf ayrılıklarına karşı duyarlı Rousseau, insanları belli bir seviyeye getirmeyi istiyordu; Devrim, izleyicileri Marat ile Robespierre’in eline geçtiğinde; eşitlik gelmiş, özgürlükse can vermişti.

Voltaire, muhayyilesinden yepyeni bir dünya yaratacak olan, yasa koyucuların biçimlendireceği utopyalara kuşkuyla bakıyordu.

Toplum, zaman içinde bir gelişimdir, mantıktaki vargı değildir. Geçmiş kapıdan kovulsa, pencereden içeri girer. Sorun, içinde yaşadığımız dünyada ne gibi değişikliklerle yoksulluğu ve adâletsizliği azaltabileceğimizi göstermektir. “*Aklın Tarihi Övgüsü*” adlı kitapta, Aklın kızı hakikat, XVI. Louis’nin tahta geçmesine seviniyor, büyük devrimler bekliyordu. Akıl ise, buna şöyle karşılık veriyordu: “Kızım, sen de pekâlâ biliyorsun ki, bütün bu şeyleri ve daha fazlasını ben de istiyorum. Ama bütün bunlar zaman ve düşünce gerektirir. Birçok hayâl kırıklığı içinde, özlemini duyduğum düzelmeyi gördüğüm zaman, hep mutluyum.” Yine de Turgot iktidara gelip “Boğazımıza kadar altın çağa gömülmüşüz,” diye yazdığı zaman, Voltaire sevinmişti. Savunduğu devrim gelecekti: Jüriler olacaktı, aşar vergisi kalkıyordu, yoksullardan vergi alınmayacaktı v.b… Ünlü mektubunda şöyle yazmıştı:

“Gördüğüm her şey, er geç bir gün gerçekleşecek olan, ama benim görmek zevkini duyamayacağım bir devrimin tohumunu saçıyor gibi. Fransızlar her şeyde gecikir, ama eninde sonunda varacağı yere varır. Işık komşudan komşuya yayılıyor, ilk fırsatta muhteşem bir patlama olacak. O zaman görülmedik bir kargaşa meydana gelecek. Gençler talihlidir, güzel şeyler göreceklerdir.”

Bununla birlikte, çevresinde neler olduğunun farkında değildi pek. Ve bu “muhteşem patlama” da bütün Fransa’nın, Cenevreli ve Parisli şu garip Jean Jacques Rousseau’nun felsefesini benimseyeceği ve dünyayı duygusal hikâyelerle, devrim risâleleriyle allak bullak edeceği aklının köşesinden geçmemişti. Fransa’nın karmaşık rûhu, birbirinden apayrı olmasına rağmen, ikisi de alabildiğine Fransız olan bu iki adama bölünmüş gibiydi. Nietzsche “Neşeli bilimin, zekâ, ateş, incelik, güçlü mantık; küstah, aydın adam rolü taslama ve yıldızların dansından söz etmektedir.” Düşündüğünün Voltaire olduğu kuşkusuz. Voltaire’in yanına Rousseau’yu koyun hele. Ateş ve hayâl dolu, aynı zamanda soylu hayâlleri olan bir adam. Pascal gibi, gönlün öyle sırları vardır ki, beyin anlamaz diyen ve ‘*hanımlar burjuvazisinin*’ putu durumuna gelen bir adam.

Bu iki adamda, akılla içgüdü arasındaki o eski tipik çatışmayı görmekteyiz. Voltaire daima akla

inanmıştı: “Sözle, yazıyla, insanları daha çok aydınlığa kavuşturabilir, daha iyi yapabiliriz.” Rousseau’nun akla inancı yoktu pek; istediği eylemdi. Devrimin tehlikeleri onu korkutmuyordu; kavgayla dağılan toplumsal öğeleri ve eski alışkanlıkları, yeniden birleştirmek için, kardeşlik duygusuna güveniyordu. Yasalar kalktı mı, insanlar eşitlik ve âdillik egemenliğine kavuşacaklardır. Uygarlığa, edebiyat ve bilime karşı gelen, vahşîlerle, hayvanların doğal durumuna dönmeyi öngören düşüncelerle dolu “*Eşitsizliğin Nereden Geldiği*” adlı kitabını Voltaire’e göndermiş, Voltaire de şöyle karşılık vermişti: “İnsan türü için yazmış olduğunuz yeni kitabınızı aldım, teşekkür ederim. Bizleri hayvan durumuna getirme konusunda, kimse sizin kadar şakacı davranmamıştır; kitabınızı okuduktan sonra, hayvan gibi dört ayağı üstünde yürüyesi geliyor insanın. Ama bu emekleme alışkanlığını bırakalı, altmış yıl kadar olduğu için, yazık ki yeniden aynı şeyi yapmaya kalkışamayacağım.” Rousseau’nun bu tutkusunu “*Toplumsal Anlaşma*” adlı eserinde de sürdürmesi üzmüştü onu: “Görüyorsunuz ya,” diye yazıyordu, M. Bordes’a; “bir maymun insana ne kadar benzerse, Jean Jacques Rousseau da filozofa o kadar benziyor.” “Diyojen’in kudurmuş köpeği” diyordu ona. Bununla birlikte kitabı yaktıkları için İsviçre yetkililerine yine de saldırmıştı. Ünlü ilkesine bağlı kalıyordu yani: “Söylediğiniz hiçbir fikri tutmuyorum, ama onu söyleme hakkınızı ölünceye kadar savunurum.”

Voltaire, uygarlığa bu şekilde karşı çıkmanın çocukça bir saçmalık olduğuna, insanın uygarlık içinde, vahşî durumdakinden çok daha iyi durumda bulunduğuna inanıyordu. İnsanın yaradılıştan bir av hayvanı olduğunu ve uygar toplumun görevinin, bu hayvanı zincirlemek, onun vahşîliğini yatıştırmak, toplumsal düzenle, aklını ve zevklerini geliştirmek olduğunu bildiriyordu Rousseau’ya. Şehirlerin kötü olduğunu kabul ediyordu: “Bazı kimselere ‘çalışanlar vergi ödesin, biz çalışmadığımız için vergi vermemeliyiz’ demek iznini veren bir hükümet, Güney Afrika’daki bir vahşî hükümetinden farksızdır.” Paris’in ahlâk bozukluğu içinde de olsa, kurtarıcı yanları vardır. “Dünya böyle gider” adlı eserinde Voltaire, Babouc adında bir meleği, Persepolis şehrinin yıkılıp yıkılmadığını araştırması için, nasıl görevlendirdiğini anlatır: Babouc gider ve gördüğü kötülükler karşısında dehşete kapılır. Ama bir süre sonra insanları dönek, iftiracı, kendini beğenmiş olmasına rağmen, yine de kibar, sevimli ve iyiliksever yanları olan bu şehirden hoşlanmaya başlar. Persepolis’in mahkûm edileceğinden pek korkar. Vereceği haberde bunlardan söz etmekten çekinir. Gördüklerini şöyle anlatır: Şehrin en iyi kalıpçılarından biri tarafından dökülecek olan türlü madenlerle, topraktan ve en değerli, değersiz taştan meydana gelen küçük bir heykel yaptırır, meleğe götürür. “Baştan başa altın ve elmastan yapılmadığı için, bu güzel heykeli kıracak mısın?” diye sorar. Melek Persepolis’i yıkmayı düşünmez, “dünyayı kendi hâline” bırakmaya karar verir. İnsanoğlu, kendi türünün yaradılışını değiştirmeden, düzenini değiştirmeye çalışırsa, o değişmeyen yaradılış o düzeni er geç yoluna koyar.

Karşımızda eski kısır döngü vardır: İnsanlar düzeni, örgütleri meydana getirir; düzense insanları. Değişiklik bu çemberin neresini bozacaktı? Voltaire ile liberaller, aklın, insanları yavaş yavaş barış içinde eğitip değiştirerek bu çemberi bozacağına inanıyorlardı. Rousseau ile radikaller, bu çemberin ancak içgüdüsel ve tutkusal eylemle bozulacağına, bu eylemin eski kuruluşları yıkıp, yüreğin yönetiminde yenilerini kuracağına, böylece özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin egemen olacağına inanıyorlardı. Gerçek belki iki ucun da üstündeydi: İçgüdünün eskiyi yıkması gerekti belki de, ama ancak akıl, yenisini kurabilirdi. Tepkinin tohumları Rousseau’nun radikalizminde vardı elbette: Çünkü içgüdü ile duygu, eninde sonunda onları doğuran ve onlar için bir örnek uygulamalar olan, eski geçmişe bağlıdır: Devrimin arıtma hareketinden sonra, yüreğin ihtiyaçları, doğaüstü dinsel ve alışılmış olan barış içindeki “o eski altın çağı” çağıracaktı. Rousseau’dan sonra yol Chateaubriand, Madame de Stael, Xavier de Maistre ve Kant’a açılıyordu.

ALTINCI BÖLÜM IMMANUEL KANT ve ALMAN İDEALİZMİ

I. Kant: Hayatı ve Kişiliği

Kant, 1724 yılında Prusya'nın Königsberg şehrinde doğdu. Yakınlardaki bir köyde kısa süren öğretmenliği bir yana bırakılacak olursa, uzak ülkelerin coğrafyası ve etnolojisi üzerine konuşmayı seven bu sessiz, kendi hâlinde ufak tefek profesör, doğduğu şehirden hiç ayrılmamıştı. Immanuel, doğumundan yüz yıl kadar önce, İskoçya'dan ayrılmış olan yoksul bir aileden geliyordu. Annesi Pietist idi, yani duâ etme ve inanma konusunda sıkı ilkelere bağlı bir mezhebin üyesiydi. Gece gündüz dîne gömülmüş olması, Immanuel'de, onu ömrü boyunca kiliseden uzak tutacak bir tepki doğurmuştu. Öte yandan, Alman Puritenliğinin kasvetli izini, ömrünün sonuna kadar korumuş ve yaşlandıkça annesinin, gönlüne yerleştirdiği inanç esaslarını, hem kendi için, hem de dünya için korumaya çalışmıştır.

Büyük Frederick ve Voltaire çağında yetişen bir delikanlı, zamanının kuşkucu akımından kendini kurtaramazdı. Kant, sonradan reddedeceği kimselerin, en çok da büyük düşmanı Hume'un derin etkisi altında kalmıştır başlangıçta. Kant, 1755'te Königsberg Üniversitesinde özel okutmanlık görevine başladı. On beş yıl bu küçük mevkîde kaldı. Profesörlük için iki kere baş vurması boşa çıktı. Sonunda 1770'de, mantık ve metafizik profesörü oldu. Uzun öğretmenlik deneyi sonunda bir pedagoji ders kitabı yazdı. 'İçinde, hiçbir zaman uygulamadığım birçok güzel ilkeler var' diyordu. Öğretmenliği, yazarlığından daha iyiydi belki. İki öğrenci kuşağı onu sevmeyi öğrendiler. Pratik ilkelerinden biri, orta yetenekteki öğrencilerle daha çok uğraşmaktı. 'Ahmaklara yardım etmek boş, dâhiler ise kendi başlarının çaresine bakarlar,' diyordu.

Kimse onun, yeni bir metafizik düzeniyle dünyayı allak bullak edeceğini beklemiyordu. Böyle bir hareket, bu çekingen ve alçak gönüllü profesörün işleyeceği en büyük suçtu. Kendisinin de o tarakta bezi yoktu. Kırk iki yaşındayken şöyle yazıyordu: "Ne mutlu bana ki, bir metafizik tutkunuyum. Ne var ki, sevgilim hâlâ pek yüz vermedi bana." O günlerde "metafiziğin dipsiz uçurumundan" söz ediyordu ama, metafizik fırtınaların en büyüğüne kendisinin sebep olacağını kestirmemişti.

Bu sessiz yıllar boyunca ilgisini çeken, metafizikten çok fizikti. Gezegenler, deprem, ateş rüzgâr, esir,1 yanardağ, coğrafya, etnoloji ve metafizikle ilgisi olmayan daha neler neler üstüne yazmıştı. "*Gökler Kuramı*" (1715) adlı eseri, Laplace'ın samanyolu varsayımına pek yakın fikirler ileri sürüyor ve bütün yıldız hareketlerinin oluşumlarının, mekanik bir yorumuna kalkışıyordu. Kant bütün gezegenlerde insanın yaşadığına ya da yaşayacağına inanıyordu. Güneşten en uzak bulunanlarda oluşum süreleri daha uzun olduğundan, bizim gezegenimizde, henüz yaratılmamış daha yüksek akıllı yaratıklar bulunabilirdi. 1798'de derlenmiş, bir ömür boyu verdiği dersler olan "*Antropoloji*"si, insanın hayvandan gelebileceğini söylüyordu. "İnsan yavrusu," diyordu Kant, "ilk çağlarda insanoğlu daha vahşîyken ve hayvanların saldırısına karşı savunmasızken, dünyaya gelir gelmez şimdiki gibi avaz avaz bağırmış olsaydı yeri bilinir, o yüzden hayvanlara yem olurdu. Bu bakımdan, pek muhtemel ki, insan başlangıçta şimdiki gelişmiş durumundan bambaşkaydı." Ve Kant ince bir anlatımla sözüne şöyle devam ediyordu: "Doğa bu gelişimi nasıl yaptı, ona ne yardım etti, bilmiyoruz. Bu düşünce bizi daha da ötelere götürüyor. Büyük fiziksel bir devrim olursa, şimdiki tarih çağını başka bir çağ izleyemez mi?

O çağda, bir orangutan ya da şempanze yürümeye, dokunmaya, konuşmaya yarayan organlara ve anlamaya yarayan merkezî bir organa sahip olarak, insan varlığının uyumlu yapısına dönüşüp, toplumsal kuruluşların eğitimiyle yavaş yavaş ilerleyemez mi?" Gelecekten söz etmesi, Kant'ın, insanın gerçekte hayvandan gelişmiş olduğu görüşünü dolaylı olarak, suya sabuna dokunmadan ileri sürmesiydi belki de.

Bir elli boyunda, alçak gönüllü, çekingen, ama kafası içinde çağdaş felsefedeki en uzak etkili devrimi yapacak malzeme bulunan, basit minicik bir adamın, ağır ağır gelişimini görüyoruz. Kat'ın hayat hikâyesini yazan biri, onun hayatı konusunda, "kurallı fiillerin en kurallısı gibi geçmiştir" demiştir. "Sabah uyanmak, kahve içmek, yazmak, ders vermek, öğle yemeği yemek ve gezinmek; hepsinin de belli bir zamanı vardı," der Heine. Immanuel Kant, kurşunî paltosuyle, elinde baston evinin önünde göründü mü ve şimdi bile "Filozofun Yolu" denen ıhlamur ağaçlı, uzun, dar yola doğru yürümeye başladı mı, komşular saatın tam üç buçuk olduğunu bilirdi. Mevsim ne olursa olsun, bu yolda aşağı yukarı yürür dururdu. Hava kapalı ise ya da yağmur bulutları varsa, yaşlı uşağı Lampe, bir tedbir sembolü gibi, kolunda koca bir şemsiyeyle ardından ona ayak uydurmaya çalışırdı.

Sağlığı bozuk olduğundan, kendisini rejime sokmak için sıkı tedbirler almak zorundaydı. Bu işi hekime baş vurmadan yapmayı daha güvenli buluyordu. Böylece seksenine kadar yaşadı. Yetmişinde yazdığı bir denemenin adı "*Hastalık Duygusunu Azim Kuvvetiyle Yenmek İçin Gereken Zihin Gücü*" idi. Başlıca ilkelerinden biri, özellikle açık havada yalnızca burundan solumaktı. Bu yüzden sonbaharda, ilkbaharda ve kışın yürürken, kimsenin yanına gelip konuşmasını istemezdi. Soğuk almaktansa, sessiz durmak daha iyiydi. Felsefesini çoraplarına bile uyguluyordu. Jartiyerleri, ceplerine yerleştirdiği küçük kutular içindeki yaylara bağlamıştı. Bir şeyi yapmadan önce uzun uzun düşünürdü. Bu yüzden ömrü boyunca bekâr kalmıştır. İki defa evlenmeyi düşündü, ama o kadar uzun düşündü ki, her defasında istediği kız, kendisinden daha yürekli bir adamla evlendi. Öbür seferinde de filozof kararını verinceye kadar, kızın Königsberg'den gitmesi gerekti. Belki o da Nietzsche gibi, evliliğin gerçeği tam olarak araştırmaya engel olacağını düşünmüştü. "Evli adam para kazanmak için her şeyi yapar," derdi Taleyrand. Kant da yirmi iki yaşındayken, gençliğin o her şeye gücü yeten canlılığıyla, "İzleyeceğim yolu seçmiş bulunuyorum. Bu yolu izlemekten beni kimse alıkoyamaz," demişti.

Böylece yoksulluk ve imkânsızlık içinde, on beş yılını alan şâheserini yazdı bozdu, yazdı bozdu; 1781'de bitirdiği zaman elli yaşındaydı. Bu kadar yavaş yavaş olgunlaşan insan görülmemiştir. Bununla birlikte, felsefe dünyasını bu ölçüde altüst eden kitap da yoktur.

II. Saf Aklın Eleştirisi

Bu başlıktan ne anlıyoruz? "Eleştiri," eleştiriden çok bir eleştirme incelemesidir. Kant'ın "saf akla" saldırmasının nedeni, aklın sınırlarını belirtmek için değildir yalnızca. Daha çok imkânlarını göstermek ve aklı, bozucu duyu kanallarından gelen, saf olmayan bilginin üstüne çıkarmak içindir. Çünkü "saf" akıl, bize duyularımızdan gelmeyen, hiçbir duyusal ilgisi olmayan bilgiyi ifâde edecektir. Zihnin içinde bulunan niteliği ve yapısıyle ilgili bilgidir bu.

Tâ başlangıçtan beri Kant, Locke ile İngiliz okuluna meydan okumaktadır: Bütün bilgi, duyulardan türetilmemektedir. Hume, rûh ve bilim olmadığını gösterdiğini sanmıştı. Ona göre zihinlerimiz, bir dizi çağrışım hâlindeki fikirlerimizden ibarettir. Kesin bildiğimiz şeylerse, her an bozulma tehlikesiyle karşı karşıya olan ihtimallerdi. Bu yanlış sonuçlar, yanlış önermekten çıkmaktadır, diyor Kant. Bütün bilginin "ayrı ve farklı" duyulardan geldiğini kabul ediyorsunuz diyelim; tabiî bunlar size, gereklilik ya da sonsuzca güvenebileceğiniz değişmez sıra izlemeler sağlamaz. İç duyunun gözleri bile olsa, rûhunuzu "görmeyi" beklemeyin. Bütün bilgi, duyulardan bize herhangi bir düzenlilik vaadi vermeyen, bağımsız bir dış dünyadan geliyorsa, salt bilgi kesinliği denebilir ki; imkânsızdır. Ama ya duyu deneyiyle ilgili olmayan bilgiye; hakikatinin, deneyden önce bile bizim için kesin, 'apriori' olduğu bilgiye sahipsek? O zaman saf gerçek, saf bilim, olağan olmaz mıydı? Böyle saf bilgi var mıdır? İlk eleştirinin ele aldığı sorun budur. "Bütün deney ve yardım malzemesi elden alınınca, akılla ne başarabiliriz acaba?"

“*Eleştiri,*” düşüncenin ayrıntılı bir biyolojisi, kavramların başlangıcı ve gelişmesinin incelemesi ve zihnin, kalıtımdan gelen yapısının bir analizi olmaktadır. Bütün metafizik sorunu budur, Kant’ın inancına göre. “Bu kitapta başlıca amacım tamlığa yönelmekti. Burada çözümlenmeyen, ya da hiç olmazsa çözümünün anahtarı verilmeyen tek bir metafizik sorunu yoktur.” İşte böyle bir bencillikle doğa, bizi, yaratmaya doğru itmektedir.

“*Eleştiri*” hemen konuya girer: “Anlayışımızın sınırlanacağı tek alan, deney değildir. Deney bize neyin olduğunu söyler, ama başka türlü değil de, ille de olduğu şekilde olması gerektiğini söylemez. Bu bakımdan, bize gerçekten genel hakikatler vermez. Özellikle bu tür bilgiyi elde etmek için can atan aklımız da, tatmin olmaktan çok, uyarılmış olur. Aynı zamanda bir iç gereklilik niteliği taşıyan genel gerçekler de deneye bağlı olmadan, kendi başlarına açık ve kesin olmalıdırlar.” Yani, daha sonraki deneyimiz ne olursa olsun, bunlar gerçek olmalıdır. Hattâ deneyden önce gerçek apriori sahici olmalıdır. Apriori bilgide, her türlü deneyden uzak ne kadar ilerleyebileceğimiz, parlak matematik örneğiyle gösterilmektedir. Matematik bilgisi gereklidir ve kesindir. Gelecekte onu bozabilecek bir deneyi düşünemeyiz. Güneşin yarın batıdan “yükseleceğine” ya da günün birinde, hayâl edebileceğimiz bir yanmaztaş dünyasında, ateşin çalı çırpıyı yakmayacağına inanabiliriz. Ama iki kere ikinin dörtten başka bir şey olacağına ne yaparsak yapalım, inanamayız. Bu gibi gerçekler deneyden önce de gerçektir. Geçmişteki, şimdiki ya da gelecekteki deneye bağlı değildir. Bu bakımdan, salt ve gerekli gerçeklerdir. Bunların günün birinde gerçek olmayacağı düşünülemez. Peki bu saltlık ve gereklilik niteliğini nerden çıkarıyoruz? Deneyden değil; çünkü deney, bize ancak ayrı ayrı duyular ve olaylar verir ki, bunların sırasını gelecekte değiştirebilir. Bu gerçekler, gereklilik niteliğini zihinlerimizin iç yapısından, zihinlerimizin doğal ve kaçınılmaz şekilde işlemesinden türetir. Çünkü insan zihni (işte burada Kant’ın büyük tezi başlıyor,) deneyin ve duyunun, keyfî olmasına rağmen, salt istemini üzerine yazacağı, edilgen bir balmumu değildir. Zihin, durumları dizisi ya da topluluğu için kullanılan sırf bir soyut ad da değildir. Duyuları kalıplayarak ve onları birbirleriyle uyum hâline getirerek, fikir hâline koyan, etkin bir organdır. Deneyin karmaşık türlülüğünü, düzenli düşünce birliğine dönüştüren bir organdır.

1. Deneyüstü Estetik

Zihin, içindeki yapısını mı, yoksa düşüncenin kendi içinde yaratılıştan var olan yasalarını mı incelemeli, sorusuna karşılık verme çabasına Kant, duyu-deneyini aşan bir sorun olduğundan, “deney-üstü felsefe” diyor. “Deneyüstü bilgi dediğimiz şey, nesnelerden çok bizim nesneler hakkındaki ‘*apriori*’ kavramlarımızla uğraşan bilgidir.” Yani deneyimizi bilgi hâline getirme durumumuzla (modus’larımızla) uğraşan bilgidir. Duyunun hammaddesini, düşüncenin bitmiş yapımı hâline getirme işleminde, iki derece ya da iki aşama vardır. Birinci aşama zaman ve mekân gibi algılama biçimlerini uygulayarak, duyuların uyum hâlinde biraraya getirilmesidir. İkinci aşama, düşüncenin “kategorileri” olan kavram biçimlerini uygulayarak, böyle geliştirilmiş algıların, bir uyum hâlinde biraraya getirilmeleridir. Kant, ‘*estetik*’ kelimesini başlangıçtaki etimolojik anlamında, duyu ve duygu anlamında kullanarak, bu aşamaların ilkinin incelemesine “Deneyüstü Estetik” demektedir. ‘*Mantık*’ kelimesini de düşünce biçimlerinin bilimi anlamında kullanarak, ikinci aşamaya “Deneyüstü Mantık” demektedir. Bunlar, düşünce sırası ilerledikçe anlam kazanacak olan olağanüstü kelimelerdir. Bu tepeyi aştık mı, Kant’a giden yol oldukça kolaylaşacaktır.

Peki, duyularla algılardan ne anlaşılıyor? Ve zihin, duyuları, algılara nasıl çeviriyor? Duyu, kendi başına, bir uyarıdan haberli olmayı ifâde eder. Dilimizde bir tat, burun deliklerimizde bir koku, kulaklarımızda bir ses, derimizde bir ısı, gözünüzün retinasında bir ışık parıltısı, parmaklarımızın ucunda bir basınç var: Bu, yaşamanın olgunlaşmamış başlangıcıdır. Yordamla gelişen zihin hayatının ilk

günlerinde bebekte var olan şeylerdir. Ama bu türlü duyular zaman ve mekân içinde bir nesne (obje) – sözgelişi bir elma- çevresinde toplanırsa ve burun deliklerindeki koku, dildeki tat, retinadaki ışık, parmaklardakı ve eldeki, biçimi tanıtan basınç, bu "nesne" çevresinde birleşir ve toplanırsa, artık bir uyarıdan çok, belli bir nesnenin (objenin) varlığından haberli oluruz. Ki buna algılama diyoruz. Duyu, bilgiye dönüşmüştür.

Ama bu dönüşüm, bu toplanma, kendiliğinden mi olmuştur? Duyular kendiliklerinden, doğal bir şekilde mi toplanıp düzenlenip algılamayı meydana getirmektedir? Evet, diyordu. Locke ile Hume; kesinlikle hayır, diyor Kant da.

Çünkü bu çeşitli duyular bize çeşitli duyu kanallarından, deriden, gözden, kulaktan ve dilden beyne giden binlerce "içeri götürücü" sinirlerle gelmektedir. Zihin odacıklarına toplaşan ve dikkat isteyen kalabalık bir haberciler topluluğu sözkonusudur; Eflâtun'un "duyuların karmaşasından" söz etmesi boşuna değildi. Kendi başlarına kaldılar mı, karmaşa hâlindedirler, altüst olmuşlardır, acınacak derecede güçsüzdürler. Anlam, amaç ve güç kazanması için buyruk beklemektedirler. Savaş çizgisinin binlerce kesiminden bir generale gelen haberlerin, kendi başlarına, yardım görmeden, anlayışa ve eyleme dönüşmeleri, mümkün olabilir mi? Hayır. Bu yığına buyuran bir yasa-koyucusu vardır, yalnızca almakla yetinmeyip, bu duyu atomlarını alarak, onlara bir anlam vermek üzere kalıplayan, yönetici ve bir uyum hâlinde birleştirici güç vardır.

Bir kere, bütün haberlerin kabul olunmayışına dikkat edin. Şu anda bedenimizi milyarlarca kuvvet etkilemektedir. Dış dünyayı yaşayabilmemiz için, amip gibi uzattığımız sinir uçlarına sayısız uyarılar gelmektedir. Ama her kapı çalana buyur denmez. Ancak şimdiki amacımıza uygun algılar hâlinde kalıplanabilecek duyular, ya da daima yerinde olan şu kaçınılmaz tehlike haberlerini getiren duyular seçilmektedir. Saatın tıklamasını işitmiyorsunuzdur, ama aynı sesi dinlemeye kalkacak olursanız işitirsiniz. Bebeğinin beşiğinde uyuya kalan anne, çevresindeki gürültüyü duymaz, ama yavrusu hareket etmeye görsün, suyun yüzüne çıkmak için acele eden bir dalgıç gibi hareket etmeye, yani uyanmaya çalışır. Amacımız bir toplama işlemi yapmak ise, "iki ile üçün" uyarma karşılığı "beş" olur. Amacımız çarpma ise, aynı işitme duyuları, "iki kere üçün" uyarısına "altı" karşılığını verir. Duyuların ya da fikirlerin çağrışımı, yalnızca zaman ve mekân içinde yan yana oluşlarından, benzerliklerinden, yakında yer almış olduklarından, sık sık olmalarından ya da deneyin yoğunluğundan değildir. Her şeyden önce zihnin amacıyle belirlenirler. Duyular ve düşünceler uşaklarımızdır; çağrımızı beklerler, kendilerine ihtiyacımız olmazsa gelmezler. Onları kullanan ve onların efendisi olan bir seçme ve yönetme etkeni vardır. Duyular ve fikirlere ek olarak da '*zihin*' vardır.

Kant, bu seçme ve uyum hâlinde biraraya getirme etkeninin, ilkin ona sunulan malzemeyi sınıflandırmak için, iki basit yöntem kullandığını düşünmektedir: Bunlar mekân duygusu ile zaman duygusudur. Nasıl ki general, kendisine getirilen haberleri, geldikleri yere ve yazılmış oldukları zamana göre düzenler ve hepsini bir sıraya, sisteme sokarsa, zihin de duyularını, zaman ve mekâna göre ayırır, şurdaki buradaki nesneye (objeye) ve şimdiki ya da geçmiş zamana yükler. Zaman ve mekân, algılanan şeyler değildir; algılama biçimleridir, duyguya anlam kazandırma yollarıdır; zaman ve mekân algılama organlarıdır.

İlk buyurulan deneyle ilgisi olduğundan ve onları önceden varsaydığından, '*apriori*'dirler. Onlar olmadan, duyular hiçbir zaman algılar hâlinde gelişemezler. Duyuların '*apriori*' olmalarının nedeni, onları ilgilendirmeyen gelecek yaşantılarımızın sözkonusu olmayışıdır. *Apriori* olduklarından da, matematik yasaları olan yasaları, *apriori*'dir. Salt, gerekli ve sonsuz dünyadır. İki nokta arasında en kısa

olmayan doğruyu hiçbir zaman bulamayacağımız sadece muhtemel değil, kesindir de. Hiç olmazsa matematik, David Hume'un eritici kuşkuculuğundan kurtarılmaktadır.

Bütün bilimler aynı şekilde kurtarılabilir miydi acaba? Evet, eğer ana ilkeleri olan nedensellik yasası – yani belli nedenin, '*daima*' belli sonucu olması gerektiği- zaman ve mekân gibi, onu bozacak ya da ondan kaçacak gelecekteki hiçbir deneyin kavrayamayacağı şekilde, bütün anlayış süreçlerinin içinde var olduğu gösterilebilirse. Nedensellik de apriori midir, her düşüncenin, önceden gerekli olan şeyi ve koşulu mudur?

2. Deneyüstü Analitik

Böylece, duyu ve algının geniş alanından, düşüncenin karanlık ve dar odasına, "deneyüstü estetik"ten, "deneyüstü mantığa" geçiyoruz. İlk olarak da düşüncemizdeki, zihnin algıya verdiği kadar, algının zihne vermediği unsurların adlandırılmasına ve incelemesine geliyoruz. Nesnelerin (objelerin) "algısal" bilgisini; ilişkilerin, sıra izlemelerin ve yasaların "kavramsal" bilgisine yükselten o manivelâlara; zihnin yaşantıyı bilime çeviren âletlerine geliyoruz. Algılar, duyuları nesneler çevresinde zaman ve mekân içinde düzenlediği gibi, kavrayış da algıları (nesneleri ve olayları) neden, birlik, karşılıklı ilişki, gereklilik, olabilecek şey v.b. çevresinde düzenlemektedir. Bunlar ve başka "kategoriler" içine algıları kabul eden yapıdır. Bu yapı, onları düşüncenin düzenli kavramları hâlinde sınıflandırır ve kalıplar. Bunlar zihnin özü ve niteliğidir. Zihin, yaşantıların uyum hâlinde biraraya getirilmesidir.

Burada, Locke ve Hume'a göre, duyu-deneylerinin darbeleri altında sırf "edilgen bir balmumu" olan, bu zihin faâliyetini yeniden gözlemleyin. Aristo'nunki gibi bir düşünce düzeni düşünün. Bilgilerin böylece kozmik denecek biçimde düzenlenmesi nedeninin, bilgilerin kendindeki otomatik, anarşist kendiliğindenliği olduğu düşünülebilir mi? İnsanın belli bir amaçla ve akıllıca sıraya koymuş olduğu, kitaplıktaki kart kataloğuna bakın. Sonra da, bütün bu kart çekmecelerinin yere atıldığını ve kartların da karmakarışık bir şekilde öte beriye dağıldığını düşünün. Bu dağınık kartların, dağınıklıklarından kurtulup kendilerine ait kutular içinde alfabeye ve konuya göre kendiliğinden sıraya gireceğini ve her bir kutunun da, kendiliğinden dolaptaki yerini alacağını, her şeyin eski düzen, anlam ve amaca kavuşacağını düşünebilir misiniz? Bu, kuşkucuların bize anlattığı mûcize hikâyeleriydi demek.

Duyu, örgütlenmemiş uyarmadır. Algılama ise, örgütlenmiş duyu; kavram, örgütlenmiş algı; bilim, örgütlenmiş bilgi; bilgelik, örgütlenmiş hayattır. Her biri daha yüksek bir düzen, sıra ve birliktedir. Bu düzen, bu sıra, bu birlik, nerden gelmektedir? Nesnelerin kendinden değil. Çünkü nesneleri ancak, kargaşa yığını hâlinde aynı anda binlerce kanaldan gelen duyularla biliyoruz. Bu can sıkıcı yasasızlığa düzen, sıra ve birlik getirmemiz bizim amacımızla olur. Bütün bu denizlere ışık tutan kendimiz, kişiliklerimiz ve zihinlerimizdir. Locke "Başlangıçta duyuda olmayan şey, zihinde de yoktur," derken, yanılıyordu. Leibnitz ise, buna "akıldan başka" diye eklediğinde doğru söylüyordu. "Algılar, kavrama olmadıkça kördürler," diyor Kant. Algılar, kendiliklerinden düzenli düşünceye dönüşseydi; zihin, kargaşadan düzen çıkaran etkin bir çaba olsaydı, nasıl olurdu da aynı deney, adamın birini olgunlaştırmadan bırakır, etkin ve yorulmaz başka bir rûhu bilgelik ışığına ve gerçeğin güzel mantığına yükseltirdi?

Böylece, dünyadaki düzen kendiliğinden değildir. Dünyayı bilen düşüncenin, kendisinin bir düzen olduğundandır. En son aşaması bilim ve felsefe olacak olan, deney sınıflandırmasındaki ilk aşama olduğundandır. Düşüncenin yasaları aynı zamanda nesnelerin de yasasıdır. Çünkü nesneler, bizce yalnız bu düşünce aracılığıyle bilinir. Bu düşüncenin ise, düşünce ve yasalar bir olduğundan, aynı yasalara uyması gerekir. Nitekim Hegel de "mantığın yasaları ile doğanın yasaları birdir, böylece mantıkla

metafizik kaynaşıp bir bütün hâline geliyor" diyecekti. Bilimin genelleştirilmiş ilkeleri gereklidir. Çünkü, bunlar eninde sonunda geçmişteki, şimdiki ve gelecekteki her yaşama biçiminde var olan ve önceden var olması gereken düşünce yasalarıdır. Bilim kesindir, gerçek sonrasızdır.

3. Deneyüstü Diyalektik

Bununla birlikte mantık ve bilimin en yüksek genellemelerindeki bu kesinlik ve saltlık, çelişken olarak sınırlı ve görseldir. Bütünüyle fiilî deney alanına sınırlanmıştır ve bizim insana değgin deney hâlimize bağlıdır. Çünkü analizimiz doğru ise, bildiğimiz dünya bir kurup-yapma, bir bitmiş-yapım, hattâ neredeyse îmâl edilmiş bir eşyadır. Buna nesne, uyarmaları ile yardım ettiği gibi, zihin de kalıplayıcı biçimleriyle yardım etmektedir. (Masanın üstünü yuvarlak görürüz, oysa duyumuz beyzî olduğunu söylemektedir). Nesne, bize göründüğü gibi bir olgu (fenomen), bir görüntüdür, duyularımızca bilinmeden önceki dış nesneden (objeden) apayrı şeydir belki de. O başlangıç nesnesinin ne olduğunu hiçbir zaman bilemeyiz. Kendiliğinden var olan bir düşünce nesnesi (objesi), ya da tümdengelimle çıkarılan (bir "*noumenon*") olabilir. Ama hayatına varılamaz. Çünkü hayatına varılırken, duyu ve düşünceye dönüşür. "Hangi nesnelerin '*kendi*' başlarına olabileceği ve duyularımızın alışına bağlı olmayacağı, bizce hiçbir şekilde bilinemez. Sadece onları algılama biçimimizi bilmekteyiz. Bu biçim bize özgüdür. Her ne kadar bütün insan varlıkları tarafından paylaşılırsa da, her varlığın ille de paylaşmayacağı bir şeydir." Bizce bilinen ay (Hume'un gördüğü gibi) bir duyular çıkınıdır. Bu duyuları, doğuşumuzdan sahip olduğumuz zihin yapımız (Hume'un farkına varmadığı gibi de) düzenleyerek algılamalara, sonra da kavramlara ya da fikirlere dönüştürerek birleştirir. Bunun sonucunda, ay '*bizim için*' fikirlerden ibaret olur.

Kant'ın "madde"nin ve dış dünyanın varlığından kuşkulandığı yoktur. "Ama var olanlardan başka, onlar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz" diye eklemektedir. Bizim ayrıntılı bilgimiz, onların görünüşü, fenomenleri ve onlar hakkında edinmiş olduğumuz duyulardır. Sokaktaki adamın düşüneceği gibi, idealizm, algılayan öznenin dışında hiçbir şey yoktur anlamına gelmez. Demek istediği, her nesnenin büyük bir kısmının, algılama ve anlama biçimleriyle yaratıldığıdır. Nesneyi, fikir durumuna dönüşmüş olarak biliyoruz. Bu dönüşmeden önce ne olduğunu bilemeyiz. Bilim, ne de olsa böndür. Nesnelerin kendileriyle, dıştaki etli kanlı, bozulmamış gerçeği ile uğraştığını sanmaktadır. Felsefe biraz daha bilgiç davranıp bilimin bütün malzemesinin nesnelerden çok duyular, algılamalar ve kavramlardan meydana geldiğini fark etmektedir. "Kant'ın en övülecek yanı fenomeni, kendiliğinden-var olan'dan ayırmasıdır," der Schopenhauer.

Böylece, en son gerçeğin ne olduğu konusunda, bilim ya da dînin fikir yürütme girişimlerinin hepsi de, birer varsayım olarak kalmaktadır: "Anlayış, duyarlık sınırlarından öteye hiçbir zaman gidemez." Bu gibi deneyüstü bir bilim, çatışkılar (antinomiler) içinde kendini kaybeder. Bu gibi deneyüstü dinbilim de mantığa aykırı düşünüşler içinde kaybolur. "Deneyüstü diyalektik"in zalimce görevi de, duyu ve görünüşün kapalı çemberinden, bilinemeyen, "kendiliğinden var olan" nesneler dünyasına kaçmak için, aklın bu girişimlerinin geçerliliğini incelemektir.

Çatışkılar, deneyin üstünden atlayıp geçmek isteyen bir bilimin çözümlenemeyen çıkmazlarıdır. Bilgi, dünyanın, mekânda sonlu mu sonsuz mu olduğuna karar vermeye kalkışınca, düşünce her iki tahmine de karşı çıkmaktadır: Herhangi bir sınırın ötesinde, daha öte bir şeyi kavramaya itiliyoruz durmadan. Bununla birlikte, sonsuzluğun kendisi kavranamaz. Peki dünyanın zaman içinde bir başlangıcı var mıydı? Sonrasızlığı kavrayamayız, ama geçmişteki bir noktayı da, o noktadan önce bir şeyin var olduğunu o anda duymadan kavrayamayız. Yoksa bilimin incelediği şu nedenler zincirinin bir

başlangıcı, bir İlk Nedeni var mıdır? Vardır, çünkü sonsuz zincir kavranamaz. Yoktur, çünkü nedeni olmayan neden de kavranamaz. Düşüncenin bu çıkmaz yollarından çıkış yok mudur? Vardır, diyor Kant. Eğer zaman mekân ve nedenin, hayatın örümcek ağı ve yapısı olduğu için, bütün yaşantılarımıza girmesi gereken algılama ve kavrama halleri (modus'ları) olduğunu hatırlarsak… Bu çıkmazların meydana gelmesine sebep; zaman, mekân ve nedenin, algılamayla ilgili olmayan dış nesneler gibi olduğunu sanmamızdır. Zaman, mekân ve neden terimleriyle yorumlamayacağımız hiçbir yaşantımız olmayacaktır. Ama bunların nesneler olmayıp yorum ve anlayış biçimleri olduğunu unutursak, hiçbir felsefemiz de olamaz.

Kuramsal akıl ile rûhun, bozulamayan bir cevher olduğunu, istemin özgür ve neden ile sonuç yasasının üstünde olduğunu ve bütün gerçeğin ön faraziyesinin, Tanrı denen bir "gerekli varlık" olduğunu doğrulamaya kalkan "akılcı" dinbilim'in, mantık ilkelerine uymayan düşünceleri de aynı durumdadır. Deneyüstü diyalektik, cevher, neden ve gerekliliğin sonlu kategoriler olduğunu, zihnin duyu-yaşantılarına uyguladığı düzenleme ve sınıflandırma halleri olduğunu ve ancak bu gibi yaşantıyla doğan fenomenler için güvenilir bir geçerliliği olduğunu, dinbilime anlatmalıdır. Bu kavramları '*numenal*' (ya da sadece tümdengelimle çıkarılmış, varsayımsal) dünyaya uygulayamayız. Din, kuramsal akıl ile doğrulanamaz.

İlk "*Eleştiri*" burada bitiyor. Kant'dan daha tehlikeli bir İskoç olan David Hume'un, buna alaylı bir gülümseme ile baktığını tahmin edebiliriz. *Eleştiri*, sekiz yüz sayfalık olağanüstü bir kitaptı. Çok ağır deyimleri yüzünden, yerinden kaldırılamayacak derecede ağırdı. Metafiziğin bütün sorunlarını çözümlemek, bu arada da bilimin kesinliğini ve dînin temel gerçeğini kurtarmak amacındaydı. Kitabın rolü ne olmuştur. Bön bilim dünyasını yıkmıştı ve onu derece bakımından olmasa bile, kapsadığı alan bakımından sınırlandırmıştı. Öyle bir yüzeysel ve görünür dünyaya sınırlamıştı ki, ondan öteye ancak gülünç çatışkılar hâlinde çıkabilirdi. Böylece bilim "kurtulmuş" oluyordu. Kitabın en güzel dille anlatılan bölümleri, inanç konularının, özgür ve ölümsüz bir rûhun, iyi yürekli bir yaratıcının, akıl ile hiçbir zaman doğrulanamayacağını ileri sürüyordu. Böylece din "kurtulmuş" oluyordu. Alman rahiplerinin bu kurtuluşa öfkeyle karşı çıkmalarının ve köpeklerine, Immanel Kant adını takarak ondan öç almak istemelerinin nedeni anlaşılır.

Heine'nin de, Königsbergli ufak tefek profesörü, müthiş Robespierre'e niye benzettiği anlaşılıyor. Robespierre sadece bir kral ile, birkaç bin Fransız öldürmüştü. Ki bir Alman bunu ona bağışlayabilirdi. Ama Heine, Kant'ın Tanrı'yı öldürdüğünü ve dinbilimin en değerli fikirlerini tehlikeye düşürdüğünü söylüyordu. "Bu adamın dış hayatı ile, yıkıcı ve dünyayı kasıp kavurucu düşünceleri arasında ne büyük bir karşıtlık vardır! Königsbergliler bu düşüncelerin bütün anlamının farkına varacak olsalardı, bu adamın karşısında, yalnızca insan öldüren cellâtın önünde duydukları, korkudan çok daha derin bir duygunun içinde kalırlardı. Ama kendi hâlindeki halk, onu sadece bir felsefe profesörü olarak görüyordu. Belli saatlarda gezintilerine çıktığı zaman onu dostça selâmlayıp saatlarını ona göre ayarlıyorlardı."

III. Pratik Aklın Eleştirisi

Din, bilim ve dinbilim üzerine kurulamazsa, neyin üstüne kurulur? Ahlâk üstüne. Dinbilimin temel olmasına hiç güvenilemez. Dinbilimi bırakmak, onu yok etmek daha iyidir. İnanç, aklın erişemeyeceği bir yere, akıl ülkesinin ötesine konmalıdır. Ama bu nedenle dînin ahlâksal temeli de saf olmalıdır. Kuşku konusu duyu-yaşantısından ya da tehlikeli çıkarmalardan türetilmemelidir. Yanılabilir aklın eklenmesiyle bozulmamalıdır. Dolaysız algılama ve sezgiyle iç benden türetilmelidir. Evrensel ve

gerekli bir ahlâk bulmalıyız. Ahlâkın ‘apriori’ ilkeleri, matematikinki kadar saf ve kesindir. “Saf aklın pratik olabileceğini; yani, kendi başına, herhangi bir ampirik şeyden bağımsız olarak, istemi belirleyebileceğini” ahlâk duygusunun hayattan türetilmemiş olup, doğuştan olduğunu göstermeliyiz. Dînin temeli olarak bize gereken ahlâksal buyruk (imperativ), saf kesin bir buyruk (kategorik bir imperativ) olmalıdır.

Bütün hayatımızda insanı en çok şaşırtan gerçek, bir şeyin baştan çıkartıcılığı karşısında, filân falan şeyin yanlış olduğunu söyleyen, kendisinden kaçamadığımız ahlâk duygusudur. Baştan çıkartan şeye boyun eğebiliriz, ama o duygu yok olmuş değildir. Yaptığımızın budalalık olduğunu bile bile yeniden karar alırız. Pişmanlığın ve yeni kararın nedeni nedir? İçimizdeki kesin buyruktur (kategorik imperativ’dir). “Eylemimizin düstûru, istemimizle, doğanın evrensel bir yasası olacakmış gibi, davranmamız için” vicdanımızın kayıtsız şartsız buyruğudur. Bütün insanlarca benimsenirse, toplum hayatını imkânsız kılacak davranıştan kaçınmamız gerektiğini, düşünce yoluyle değil, canlı ve dolaysız duygular yoluyle biliyoruz. Bir kötü durumdan yalanla mı kurtulmak istiyoruz? Ama “yalanı söyleyebilirken, yalan söylemenin evrensel bir yasa olmasının gerektiğini hiçbir şekilde isteyemem. Çünkü böyle bir yasa ile hiçbir vaat olamaz.” İçimdeki, kendi çıkarıma da olsa yalan söylememem gerektiği duygusu, bundandır. Tedbirlilik varsayımsaldır. Amacı da dürüstlüktür. En iyi tutum olduğu için tabiî. Ama gönlümüzdeki ahlâk yasası kayıtsız şartsızdır, salttır.

Bir eylemin iyi olması, iyi sonuçlar doğurduğu için ya da akıllıca oluşundan değildir. İçimizdeki ödev duygusuna, kişisel yaşantımızdan gelmeyen, bütün geçmişteki, şimdiki ve gelecekteki davranışımız için buyurarak, ‘*apriori*’ olarak yasa koyan, bu ahlâk yasasına boyun eğerek yapıldığındandır. Bu dünyada şarta bağlı olmayan, iyi olan tek şey, iyi niyettir. Kendi çıkarımızı gözetmeden ahlâk yasası izleme istemidir. Mutluluğumuz önemli değildir. Yeter ki, ödevimizi yapalım. “Ahlâk bilimi kendimizi nasıl mutlu kılacağımızın değil, kendimizi nasıl mutluluğa yakıştıracağımızın öğretisidir.” Mutluluğu başkalarında arayalım. Kendimiz için ister mutluluk, ister acı getirsin, mükemmellik isteyelim. Kendiniz de mükemmelliği, başkalarında mutluluğu gerçekleştirmek için, “insanlığı ister kendi kişiliğinde, ister başkasınınkinde, bir araç gibi değil, bir amaç gibi görün.” Bu da, dolaysız olarak duyduğumuz gibi, kesin buyruğun (kategorik imperativ’in) bir bölümüdür. Bu ilkeye uygun olarak yaşayalım. Çok geçmeden rasyonel varlıklardan meydana gelen ideal bir topluluk yaratırız. Bunu yaratmak için, şimdiden o topluluktaymış gibi davranmak yeter. Mükemmel olmayan durumda, mükemmel yasayı uygulamamız gerektir. Zor bir ahlâk düzeni diyorsunuz buna. Ödevi güzelliğin, ahlâkı da mutluluğun üstüne çıkarmak zordur, diyorsunuz. Ama hayvanlığı bırakıp tanrılar hâline gelmemiz, ancak böyle olur.

Bu arada, bu salt ödev buyruğunun, sonunda istemlerimizin özgür olduğunu doğrulamakta olduğuna dikkat edin. Kendimizi özgür duymasaydık, ödev gibi bir kavramı nasıl kavrayabilirdik? Bu özgürlüğü kuramsal akıl ile doğrulayamayız. Ancak, ahlâksal seçimin buhran anında, doğrudan doğruya duyarak doğrulamaktayız. Bu özgürlüğü “bön ego’nun,” kendi iç benlerimizin asıl özü olarak duymaktayız. İçlerimizde, yaşantıyı kalıplayan ve amaçlarımızı seçen bir zihnin, kendiliğinden olan faâliyetini duymaktayız. Gerçekleştirmeye başlar başlamaz eylemlerimiz sabit, değişmeyen yasalara göre hareket eder gibidir. Ama bu sırf, sonuçlarını duyu yoluyla algıladığımızdandır. Bu duyu, zihinlerimizin yaptığı, o nedensel yasanın kılığında getirdiği her şeyi giydirir. Bununla birlikte, yaşantımızın dünyasını anlamak için, yaptığımız yasaların ötesinde ve üstündeyizdir. Her birimiz harekete getirici kuvvetin ve yaratıcı gücün merkeziyizdir. Duyduğumuz ama doğrulayamadığımız bir şekilde, her birimiz özgürüzdür.

Yine, doğrulayamasak da, ölümsüz olduğumuzu duyuyoruz. Hayatın, -içinde, her kötünün cezâlandırıldığı ve her erdemli eylemin armağanı olduğu- halk tarafından sevilen şu sahne oyunlarına benzemediğinin farkındayız. Bu durumda; yılanın bilgeliğinin, güvercinin nazikliğinden daha geçerli olduğunu ve yeteri derecede çalarsa, her hırsızın zafer kazanacağını her gün yeniden öğreniyoruz. Sadece dünyasal yararlılık ve çıkar elde etmek, erdemi haklı çıkaraydı, aşırı derecede iyi olmak bilgece bir iş olmazdı. Yine de bütün bunları bile bile, sık sık yüzümüze çarpa çarpa, adâlet buyruğunu duyuyoruz ve çıkarımıza olmayan iyiyi '*yapmamız gerektiğini*' biliyoruz. Gönlümüzde bu hayatın var oluşun sadece bir bölümü olduğunu, bu yeryüzü rüyâsının sadece yeni bir doğuşa, yeni bir uyanışa bir hazırlık olduğunu duymasaydık ve o daha sonraki, daha uzun hayatta terazinin dengeleneceğini ve verilen bir bardak suyun karşılığında, armağan olarak yüzlerce bardak su alınacağını bilmeseydik, doğruluk duygusu nasıl yaşardı.

Son olarak söyleyeceğimiz şey de, aynı nedenle bir Tanrı'nın var olduğudur. Ödev duygusu, gelecek armağanlara inancı gerektirir ve haklı çıkarırsa, "ölümsüzlük düşüncesinin, bu sonuca yeterli olan bir nedenin varlığını kabul ettirmesi gerekir. Tanrı'nın varlığını doğrulamayı gerektirmeden kabul etmesi gerekir."

Bu da "akıl" ile kanıtlama değildir. Eylemlerimizin dünyası ile ilgili olması gereken ahlâk duygusunun, sadece duyu-fenomenleri ile uğraşacak biçimde gelişmiş olan kuramsal mantığın üstünde olması gerekir. Aklımız, kendiliğinden-var olanın gerisinde, âdil bir Tanrının varlığına inanıp inanmamamızı serbest bırakmaktadır. Ahlâksal duygumuz ona inanmamızı buyurmaktadır. Rousseau haklıydı: Kafanın mantığı üstünde, yüreğin duygusu vardır. Pascal haklıydı: Gönlün öyle sırları vardır ki, kafa hiçbir zaman bunları anlayamaz.

IV. Din ve Akıl

Günümüzde herkesin bildiği bayağı bir şey olan, çekingen ve tutucu görünen şey, vaktiyle öyle değildi. Tersine, bu "rasyonel" dinbiliminin cüretli inkârı, dînin açıktan açığa, ahlâksal inanç ve umuda indirilmesi, Almanya'daki kilise ilkelerine bağlı herkesin, baş kaldırmasına yol açmıştı.

Altmış altısında "*Yargılamanın Ön Eleştirisi*", altmış dokuzunda "*Saf Aklın Sınırları İçinde Din*" adlı kitaplarını yayımlayarak yeter derecede kahraman olduğunu göstermişti. "*Yargılamanın Eleştirisi*" adlı kitapta, ilk '*Eleştiri*'de Tanrı'nın var oluşu için yetersiz kanıt olarak bulup reddettiği, plâna (niyete) dayanan savunusunun tartışmasına dönüyor Kant. Plân (niyet) ile güzellik arasında ilişki kurmakla başlıyor. Ona göre güzellik, sanki akıl tarafından plânlanmış gibi simetri ve yapı birliği gösteren her şeydir. Simetrik plâna bakmanın, bize daima çıkar gözetmeyen bir zevk verdiğinden de söz etmektedir (Schopenhauer kendi sanat kuramı için, bu düşünceden epey yararlanmıştır) ve "Doğanın kendi güzelliğine gösterilen ilgi, hep iyilik ifâde eder," demektedir. Doğadaki birçok şey, bize doğaüstü bir plân kavramı verecek derecede güzellik, simetri ve birlik göstermektedir. "Ama öte yandan," diyor Kant; "Doğada boşuna tekrarlanan ve çoğalan, sayısız boşa harcama ve kargaşa durumları da vardır. Doğa, hayatı, nice acı çekme ve ölüm pahâsına sürdürmektedir! Bu bakımdan, dış plânın belirmesi, Tanrısal Takdirin kesin bir kanıtı değildir. Buna sık sık baş vuran dinbilimcilerin, bu fikri bırakmaları, bunu bir yana bırakmış olan bilimcilerin de onu kullanmaları gerekir. Çünkü çok güzel bir ipucu olup, yüzlerce bilinmezi açığa çıkarır. Çünkü bir plânın varlığı kuşkusuzdur. Ama bu bir iç plândır, bütünün bölümleri için olan bir plândır. Eğer bir bilim dalı, bir organizmanın bölümlerini ve bu bölümleri de bütün için ifâde ettiği anlam bakımından yorumlayacak olursa, anlamaya yarayan öteki ilke –hayatın mekanik kavramı- için hayran kalınacak bir denge sahibi olur ki, bu da buluş için verimlidir. Ancak,

yalnız başına, bir tek yaprağın bile büyüyüşünü açıklayamaz.

"*Din Üstüne Deneme*" altmış dokuz yaşındaki bir adam için önemli bir eserdir. Belki de Kant'ın en cesur kitaplarından biridir. Din, kuramsal aklın mantığı üstüne değil de, ahlâk duygusunun pratik aklı üstüne kurulabilse, herhangi bir kutsal kitabın ya da vahyin de, ahlâk açısından değerine göre yargılanması gerekir ve kendi başına bir ahlâk ilkesinin yargıcı olamaz. Kiliselerin ve dogmaların değeri, ancak soyun ahlâksal gelişimine yardım ettiği oranda vardır. Sırf inanışlar ve törenler, dînin bir deneyi olarak ahlâksal mükemmelliğin üstüne çıkmaya kalktı mı, din kaybolmuş demektir. Gerçek kilise, ne kadar dağılmış ve bölünmüş olursa olsun, ortak ahlâksal yasaya bağlı bir halk topluluğudur. İsa, böyle bir topluluk kurmak için yaşamış ve ölmüştür. Ferisilerin kilise ilkelerine karşıt olarak savunduğu, gerçek kiliseydi. Ama başka kilise ilkelerine bağlılık, bu soylu kavramı altüst etmiştir. "İsa Tanrı ülkesini yeryüzüne yaklaştırmıştır. Ama yanlış anlaşılmıştır ve Tanrı'nın ülkesi yerine, rahiplerin ülkesi kurulmuştur içimizde." İnanışlar ve dinsel törenler, iyi hayatın yerini yeniden almıştır. İnsanlar da dinle biraraya geleceğine, binlerce mezhebe ayrılmıştır ve her türlü "Softaca saçmalığın sâyesinde, insanın dalkavuklukla cennet hakanının gözüne girebileceği bir çeşit cennet sarayı hizmeti" olduğu zihinlere çakılmıştır. Mûcizeler de bir dîni kanıtlayamaz; çünkü onları destekleyen kanıta büsbütün güvenemeyiz, bütün yaşantılar için geçerli olan duâ da, doğal yasaları askıda bırakmaya yönelmişse, boşunadır. Ahlâk bozukluğu da en son noktasına, bütün kilise adamları, gerici bir hükümetin elinde âlet hâline geldiği zaman çıkmış olur.

Varılan sonuçlardaki cüret, sözü edilen durumların Prusya'ya geçmiş olmasındandı. Büyük Frederick 1786'da ölmüştü. Yerine geçen II. Frederick William için, selefinin liberal tutumları, milliyetçiliğe aykırı olan Fransız Aydınlanma Çağı'nın izlerini taşıyordu. Frederick zamanında Eğitim Bakanı olan Zedlitz işinden çıkarıldı. Yerine Pietist, Wöllner getirildi. Frederick, Wöllner için "hâin, entrikacı bir rahip" demişti. Wöllner yarı zamanını simyaya, yarısını da Rosenkreuz mezhebinin sorunlarına ayırmış biriydi. Yeni kralın, yerleşik kilise inançlarını zorla kabul ettirmesinde, kendini "değersiz bir âlet" gibi ileri sürerek iktidara çıkmıştı. 1788'de Wöllner'in çıkardığı kararnâme, okulda ya da üniversitede, Lütherci Protestanlığın yerleşik kilise inançlarından sapan her türlü öğretimi yasaklıyordu. Her türlü yazıya sansür koymuş ve zındık olduğundan kuşkulanılan her öğretmenin, işinden atılmasını buyurmuştu. Kant'a ilkin dokunulmadı. İhtiyardı; bir krallık danışmanının dediği gibi, onu pek az kişi okuyordu, okuyanların da anladığı yoktu üstelik. Ama "*Din Üstüne Deneme*" anlaşılabilecek türdendi. Her ne kadar din ateşiyle yanıp tutuşuyorduysa da, yeni sansürden geçemeyecek kadar Voltaire havasını taşıyordu. Denemeyi yayımlamayı düşünen *Berliner Monatsschrift*'e, kitabı yayımlamaması buyruldu. Kant, nerdeyse yetmişine gelmiş bir adamdan beklenmeyecek bir şekilde yürekli davrandı. Denemesini Jena'daki birkaç dostuna gönderip onların aracılığı ile, oradaki üniversite basımevi tarafından yayımlattı. Jena Prusya'nın dışındaydı. Eskiden Goethe'yi destekleyen aynı liberal Weimar dükünün kazası içindeydi. Sonuçta Kant, 1794'de Prusya kralından, güzel yazılmış bir hükümet emri aldı:

"Hıristiyanlığın ve kutsal kitapların en önemli ve temel öğretilerini, tehlikeye düşürmek ve yıkmak için, felsefenizi nasıl kötüye kullandığınızı gören yüce kişiliğimiz, son derece üzülmüştür. Bunun hesabını hemen vermenizi istiyor ve gelecekte böyle bir suç nedeni yaratmayacağınızı, tersine, ödevinize uygun bir şekilde, atasal amacımıza gittikçe yaklaşmak için, hünerinizi ve yetkinizi kullanacağınızı umarız. Bu buyruğa karşı gelmeye devam ederseniz, sonu sizin için kötü olur."

Kant verdiği karşılıkta; her bilginin, dinsel konularda bağımsız yargıya varma ve kendi fikirlerini bildirme hakkı olması gerektiğini söylüyor, ama şimdiki kralın saltanatı sırasında sessiz duracağını bildiriyordu. Vekâletnâme ile pek kahraman olabilen bazı hayat hikâyesi yazarları, bu boyun eğiş için

onu mahkûm etmişlerdir. Ama unutmayalım ki Kant yetmiş yaşındaydı, sağlığı bozuktu, dövüşecek hâli yoktu ve söyleyeceğini dünyaya söylemişti zaten.

VI. Siyâset ve Sonsuz Barış Üstüne

Siyasal konuda da sapık fikirleri olmasaydı, Prusya Hükümeti Kant'ın dinbilimini bağışlayabilirdi. II. Frederick William'ın tahta çıkışından üç yıl sonra, Fransız devrimi bütün Avrupa tahtlarını titretmeye başlamıştı. Prusya üniversitelerindeki öğretmenlerin çoğu, meşrû krallığı desteklemek için yarışırken Kant, altmış beş yaşının baharında Devrim'i selâmlamış ve gözyaşları içinde dostlarına şöyle demişti:

"Simeon'un dediğini ben de diyebilirim artık: 'Rabbim, kulun sakince ölebilir şimdi. Çünkü gözlerim kurtuluşunu gördü."

1784'de, siyasal kuramını kısaca açıklayan bir eser yayımlamıştı, adı "*Evrensel Bir Kozmopolitik Tarih İle İlgili Olarak Ele Alınan Siyasal Düzenin İlkesi*" idi. Kant, Hobbes'u allak bullak eden, her bireyin bütüne karşı mücadelesinde doğanın, hayatın gizli yeteneklerini geliştirme yöntemini kabul ederek işe başlamaktadır. Mücadele, ilerlemenin gerekli bir bölümüdür. İnsanlar büsbütün toplumsal olsalardı, oldukları yerde sayarlardı. İnsanın sağ kalması büyüyüp gelişmesi için, bireycilikle rekâbetin karışımı gerekir. "Toplum dışı nitelikler olmasaydı, insanlar tam bir uyum, hoşnutsuzluk ve karşılıklı sevgi içinde sakin bir kır hayatı sürebilirlerdi. Ama bu durumda bütün hünerleri, tohumları içinde sonsuzca gizli kalabilirdi." (Kant, bu bakımdan Rousseau'nun köle gibi izleyicisi değildir.) "Şükürler olsun doğaya, bu toplumdışılık, bu açgözlü kıskançlık ve kendini beğenmişlik, bu tatmin olmak bilmez, mülk ve iktidar edinme isteği için… İnsan uyum ister. Ama doğa, kendi türleri için neyin iyi olduğunu daha iyi bilir. İnsan, yeniden zorlansın diye uyumsuzluk istemektedir. Demek ki var oluş savaşı, pek o kadar kötü bir şey değildir. Bununla birlikte insanlar, bunun belli sınırlar içine alınması, kurallar, töreler ve yasalarla ayarlanması gerektiğinin çok geçmeden farkına varmaktadırlar. Sivil toplumun meydana gelişi ve gelişmesi böyle olmalıdır. Ama bu sefer, "İnsanları toplum durumuna gelmeleri için, zorlayan aynı toplum dışılık, her birleşik devletler cumhuriyetini dış ilişkilerinde –yani, bir devletin öteki devletlerle olan ilişkilerinde- kontrolsuz özgürlük davranışında bulunmaya götürmektedir. Böylece her devlet, her başka devletten, eskiden bireylere baskı yapan ve onları yasa ile sınırlayarak bir sivil birliğe girmelerini zorlayan, aynı kötülükleri beklemelidir." İnsanlar gibi uluslar da, doğanın vahşî durumundan kurtulmak ve barışı korumak için anlaşmalıdır. Tarihin bütün anlamı ve hareketi, kavgacılığın ve şiddetin gittikçe kısıtlanması ve barış bölgesinin gittikçe genişlemesindedir. "Bir bütün olarak bakıldığında, insan soyunun tarihi, kendisi tarafından insanlığa tohumu ekilen bütün yeteneklerin, gelişip tek devlet olarak, içte ve dışta, mükemmel bir siyasal kuruluş meydana getirmeyi amaç güden gizli bir plânın gerçekleşmesi sayılabilir." Bu şekilde ilerleme olmazsa, birbirlerini izleyen uygarlıkların emekleri, "tepeye koca bir kayayı yuvarlayarak çıkarmışken" gerisin geri yuvarlanan, yine de kayayı durmadan yukarı çıkarmaya mahkûm Sizifus'un emeklerini andırır. Tarih bu durumda, sonu gelmeyen kısır döngülü bir çılgınlıktan ibaret olurdu. "Hindular gibi biz de, yeryüzünün, eski ve unutulmuş günahlarının cezâsını çekmek için bir yer olduğunu düşünebiliriz."

"Sonsuz Barış" üstüne denemesi (1795'de, yetmiş bir yaşındayken yayımlanmıştı) bu konunun soylu bir geliştirilmesidir. Kant, bu sözcüğe gülmenin ne kadar kolay olduğunu biliyor. Kendisi de, her kuşağın yakınması gerektiği gibi yakınmış, "hakanlarımızın, kamusal eğitime harcayacak paraları yok… Çünkü bütün kaynakları bir sonraki savaşın hesabına yatırılıyor," demişti. Uluslar, bütün ordular ortadan kaldırılıncaya kadar gerçekten uygarlaşmış olamazlar. (Büyük Frederick'in babası zamanında, bizzat Prusya'nın ilk askerlik görevini koyduğu gözönüne getirilecek olursa, bu fikirdeki cüret daha iyi

anlaşılır.) “Silâh altındaki ordular, devletleri, silâhlı adamlarının sayısını arttırmak için kışkırtır. Ortaya çıkan harcamalar yüzünden barış, sonunda kısa bir savaştan daha çok bunaltıcı olur. Silâh altındaki ordular, bu yükten kurtulmak için girişilen saldırganlık savaşlarının nedeni olmaktadır.” Çünkü savaş sırasında ordu, cephede elde ettiği şeylerle, sözgelişi yağmayla geçinir. Bu tercihen düşman toprağında olursa da, gerektiği zaman kendi toprağında da olabilir. Bu bile, orduyu hükümet bütçesinden beslemekten iyidir.

Kant’a göre, bu militarizmin büyük çoğunluğu; Avrupa’nın Amerika’ya, Afrika’ya ve Asya’ya yayılmasındandı. Hırsızlar yeni ganimetler üzerinde kavga etmeye başlıyorlardı. “Barbarların konuksevmezlik örnekleri, uygarlaşmış devletlerin, özellikle de kıtamızın ticarî devletlerinin insan dışı davranışlarıyle karşılaştırılacak olursa, uygar devletlerin yabancı ülkelerle ve halklarla ilk temaslarında yaptıkları adâletsizlik bizi dehşete salar. Bu halk topluluklarını sadece ziyaret bile, onlarca bir fetih gibi görülür. Amerika, zenci ülkelerini, Ümit burnunu, vb. keşfettiğinde buraları, kimseye ait olmayan ülkeler gibi görmüşlerdi. Çünkü yerliler, hiç kabul edilmişti. Ve bütün bunlar sofuluklarıyle övünen ve adâletsizlikleri su gibi içerken, kendilerine sofu inancın en seçkin temsilcileri gibi bakılmasını isteyenlerdi” Königsbergli ihtiyar tilki henüz susturulmamıştı.

Kant, emperyalizmin açgözlülüğünü, Avrupa devletinin oligarşik anayasasına yüklüyordu. Ganimetler mutlu azınlığa dağılıyor, bölünmeden sonra bile, ellerde bol miktarda kalıyordu. Demokrasi kurulsaydı da, herkes siyasal iktidarı paylaşsaydı, uluslararası haydutluğun elde ettiği ganimetler, karşı konacak bir baştan çıkartma durumuna gelebilecek şekilde bölünebilirdi. Böylece “Sonsuz Barış”ın şartlarındaki ilk kesin madde şu oluyordu: “Her devletin sivil kuruluşu; cumhuriyetçi olacaktır ve savaş, ancak bütün yurttaşların katılacağı bir oylamayla açılabilecekti.” “Savaşacak olanların savaşla barış arasında karar vermeye hakları olduğu zaman, tarih kanla yazılmaz artık.” “Öte yandan, vatandaşın, devletin oy veren üyesi olmadığı bir devlette, dolayısıyle cumhuriyetçi olmayan bir anayasada, savaşa girme kararı, dünyada hiç de önemi olmayan bir meseledir. Çünkü bu durumda yalnızca bir yurttaş olmayıp, aynı zamanda devletin sahibi olan devlet başkanı, kişi olarak savaşın acısını çekmez. Yemesini içmesini, ava çıkmasını, saray eğlencelerini, hayvanlarına sahip olmayı vb. eskisi gibi sürdürebilir. Savaşın uygun olduğunu doğrulama işini de diplomatlarına bırakır.” Bu çağdaş bir gerçek, değil mi?

Devrimin, gerici ordulara karşı 1795’te kazandığı kesin zafer Kant’da, Avrupa’nın dört bir yanında cumhuriyetlerin türeyeceği ve barışa kendini adamış, tutsaklık ve sömürüsü olmayan bir demokrasi üzerine kurulu, uluslararası bir düzenin doğacağı umudunu uyandırdı. Hükümetin görevi, ne de olsa bireyi kullanma ve sömürme değil, ona yardım etme, onu geliştirmedir. “Her insana, kendi başına salt bir erekmiş gibi saygı gösterilecektir. Onu bir dış hedefe doğru, salt bir araç olarak kullanmak, kişiliğine karşı suç işlemektir.” Bu da şu kesin buyruğun (kategorik imperativ’in) parçası ve bölümüdür ki, onsuz din, iki yüzlü bir orta oyunundan ibaret olur. Kant, eşitlik istemektedir: Yetenek eşitliği değil, yeteneğin gelişmesi ve uygulanmasındaki fırsat eşitliği. Her türlü doğuş ve sınıf ayrıcalıklarını reddetmektedir. Ve mirasa bağlı bütün ayrıcalıkları, geçmişteki şiddetli bir yarışa dayamaktadır. Anlam belirsizliği ve gericilik ile, Devrimi yıkmak için bütün krallık Avrupasının birleşmesi karşısında, yetmiş yaşında olmasına rağmen, yeni düzenin kurulması ve her yerde demokrasiyle özgürlüğün yerleşmesi için mücadeleye hazırdı. Bu derece genç soluklu ihtiyar görülmemiştir.

Ama yorulmuştu artık. Yarışını bitirmiş, dövüşünü sona erdirmişti. Yavaş yavaş çöktü. Önce çocuksu bir bunama, sonra da zararsız bir akıl hastalığına tutuldu. Duyarlığı ve gücü onu yavaş yavaş bırakmaya başladı ve 1804’de, yetmiş dokuz yaşında, ağaçtan düşen bir yaprak gibi sessizce, tabiî bir ölümle öldü.

VI. Hegel Üstüne Birkaç Söz

Felsefe tarihçileri daha düne kadar, Kant'ın hemen ardından gelenlere –Fichte'ye, Schelling'e ve Hegel'e- yakınçağ düşüncesinde, Bacon ile Descartes'ten Voltaire ile Hume'a ayrılan bölüm kadar yer verirlerdi. Bugünkü durum başka: Schopenhauer'in, profesyonel mevkîler elde etmek için yarışan rakiplerine sövüp sayması, pek hoşumuza gidiyor. Kant'ı okuyan Schopenhaer, "Halk, karanlık olanın, her zaman anlamsız olmadığını görmeye zorlanmıştı," demişti. Fichte ile Schelling buradan yararlanmışlardı ve örümcek ağları gibi muhteşem mezafizik ağları kurmuşlardı. "Eskiden, yalnızca tımarhânelerde rastlanan anlamsız, acayip kelime salatalarını bir yerde toplayarak saçmalığı savunma küstahlığı, en sonunda Hegel'de doruğunu bulmuş ve utanç verici bir şekilde, halkın zihnini bulandırma âleti durumuna gelmişti. Bu, gelecek için akıl almayacak bir şey, Alman budalalığının şâheseri olacaktı." Doğru mu bu düşünce?

George Wilhelm Friedrich Hegel, 1770'te Stuttgart'da doğdu. Babası, Würtemberg devleti, mâliye bakanlığında, ikinci derecede bir memurdu. Almanya'yı, dünyanın en iyi yönetilen devletlerinden biri yapan şey, bu alçak gönüllü, çalışkan memurlardı. Hegel de işte, bu sabır ve düzenle çalışan memurlar ortamında büyüdü. Delikanlı, yorulmak bilmeyen bir öğrenciydi. Okuduğu bütün kitapların incelemesini yapıyor, bazı uzun bölümleri olduğu gibi defterine çekiyordu. Gerçek kültür, insanın kendisini kesin olarak silmesiyle başlamalıdır, diyordu. Pitagoras'ın sisteminde de bu böyleydi: Öğrencinin ilk beş yıl susması gerekiyordu.

Yunan edebiyatıyla ilgili incelemeleri, ona Atika kültürüyle ilgili öyle bir heves vermişti ki, başka bütün hevesleri söndükten sonra bile, arta kalan tek hevesi bu olacaktı. "Yunan adını duyar duymaz," diye yazıyordu, "okumuş Almanlar, kendilerini vatanlarında duyuyorlar. Avrupalıların dîni daha uzak bir kaynaktan, Doğudan gelmektedir… Ama burada olan, bulunan her şeyi –bilim ve sanatı, hayatı hoş yapan, yücelten, süsleyen her şeyi- dolaylı ve dolaysız, Yunanistan'dan türetmişizdir."

Bir süre Yunan dînini Hıristiyanlığa üstün tutmuştu. Mûcize sözkonusu olmadığını, İsa'nın, Meryem ile Yusuf'un oğlu olduğunu söyleyen "*İsa'nın Hayatı*" adlı kitabı, Strauss ile Renan'ı önceden haber veriyordu. Bu kitabı sonradan yok etmiştir.

Siyâsette de iktidara karşı gelen bir davranışı oldu. Sonradan statükoyu kutsayacağı kimsenin aklına gelmezdi. Tübingen'de okurken, Schelling ile birlikte Fransız devrimini savunmuş ve bir sabah erkenden, çarşı alanına, Özgürlük Ağacı dikmeye gitmişti. "Fransız ulusu, Devrim banyosunda yıkanarak –insan zihninin, bebek patikleri gibi arkada bırakmış olduğu- birçok kuruluşlardan kurtuldu. Bu kuruluşlar cansız tüyler gibi çökmüştü üzerine; bu gibi tüylerin altında bekleyen nice ulus var daha," diye yazıyordu. "Genç olmanın insanda cennetteymiş duygusu uyandırdığı o mutlu günlerde, Fichte gibi, bir çeşit aristokratik sosyalizmle flört etti ve Avrupa'nın baştan başa içine gömülmüş bulunduğu o romantik akıma, ilginç bir çabayla katıldı.

1793'te Tübingen'i bitirdi. Diplomasında, dinbilimi ve filolojisi pekiyi, ama felsefeye yetisi olmayan, sağlam karakterli bir adam diye yazıyordu. Parası yoktu, Berne'de ve Frankfurt'ta öğretmenlik yaparak ekmeğini kazanması gerekiyordu. Hazırlık çağı idi bu: Avrupa, milliyetçilik uğruna bölümlere ayrılırken, Hegel kendini toplamış, gelişiyordu. Derken babası öldü (1794), Hegel'e 1500 dolar kadar bir miras kaldı. Bu para ile kendini zengin sayıp öğretmenliği bıraktı. Nereye yerleşsem diye, dostu Schelling'e yazıyor, karnını doyurabileceği, bol kitap ve güzel bira bulabileceği bir yer soruyordu. Schelling ona Jena'yı salık vermişti. Jena, Weimar dükünün yetkisi altında, bir üniversite şehriydi. Jena'da, Schiller tarih öğretmenliği yapıyordu. Tieck, Novalis ve Schlegel'ler romantizm'i

açıklıyorlardı. Fichte ile Schelling de felsefelerini anlatıyorlardı. Hegel, Jena'ya 1801'de vardı, 1803'te de Üniversite'de ders vermeye başladı. Napolyon, 1806'da Prusyalıları yenip, küçük üniversite şehrini altüst ederek dehşete düşürdüğünde, o hâlâ oradaydı. Fransız askerleri, Hegel'in evine girdiler. Hegel de, tam bir filozof gibi tabanları yağlarken, "*Rûhun Fenomenolojisi*" adlı ilk önemli eserinin el yazmasını da birlikte kaçırdı. Öyle yoksullaşmıştı ki, bir ara Goethe, Knebel'e; "Hegel'e birkaç dolar ver de, belini doğrultsun," demişti. Hegel'se, hışımla Knebel'e şöyle yazıyordu:

"İlkin, yiyecek ve giyecek bul, cennet sonradan verilecektir, diyen Kutsal Kitap'taki o söz, çoban yıldızım olacaktır benim. Edindiğim deney bana bunun doğruluğunu öğretti."

Bamberg'de bir gazete çıkarmaya başladı. Derken 1812'de Nürnberg'de lise müdürü oldu. Yönetim işlerinin stoa'cı zorunlukları, Hegel'in içindeki romantizm ateşini burada söndürdü. Onu Napolyon ve Goethe gibi, romantik çağ içinde, klasik bir kalıntı hâline getirdi. Almanya'yı, anlaşılamadığı için hayran bırakan ve Hegel'e, Heidelberg'te felsefe kürsüsünün yolunu açan "*Mantık*" (1812-1816) burada yazıldı. Heidelberg'de yazdığı büyük eseri "Felsefe Bilimleri Sözlüğü" (1817), 1818'de Berlin üniversitesine terfî etmesini sağladı. Goethe, edebiyat dünyasının, Beethowen de müzik dünyasının nasıl hâkimi olduysa, o da felsefe dünyasının kayıtsız şartsız hâkimiydi bundan böyle. Doğum günü, Goethe'ninkinin ertesi günüydü. Övünen Almanya, onlar için her yıl çifte bayram yapıyordu.

Fransızın biri Hegel'den, felsefesini bir tek cümle içine sıkıştırmasını istemişti. Tek ayak üstünde durarak, Hıristiyanlığı tanımlamasını isteyen karşısındakine: "komşunu kendin gibi seveceksin," diye karşılık veren keşiş kadar beceremişti bu işi. Bu karşılığı vermesi için, Hegel'in on cilt yazması gerekti. Kitap yayımlandığında, herkes hakkında konuşurken, "tek bir kişi anlıyor beni, o bile anlamıyor hattâ," diye yakınıyordu. Birçok eseri, Aristo'nunkiler gibi, ders notlarından meydana gelmiştir. Daha kötüsü de, bu notlar öğrencilerinin notlarıydı; yalnızca "*Mantık*" ve "*Fenomonoloji*" kendi elinden çıkmıştı. Bu kitaplar da anlam belirsizliği şâheserleridir. Üslûp, kendine özgü deyimlerle soyutlaşmış ve yoğunlaşmıştır. Hegel eserini, "Felsefeye Almanca konuşmasını öğretme teşebbüsü" diye tanımlardı.

"*Mantık*", düşünme yöntemlerinin değil, düşünmede kullanılan kavramların incelemesidir. Bunlar Kant tarafından adlandırılan kategorilerdir. Varlık, nicelik, nitelik, ilişki, vb. gibi. Bütün düşüncelerimizde sık sık baş vurulan bu temel kavramları iyice açıp ortaya koymak felsefenin ilk işidir. Bunların en yaygın olanı, ilişki'dir. Her fikir, bir ilişkiler topluluğudur. Bir şey üstünde, onu ancak başka bir şeye bağlayarak, benzerliklerini ve ayrılıklarını algılayarak düşünebiliriz. İlişkiler kurmayan fikir boştur. Bu, "Saf Varlık ile Hiç aynı şeydir," demekle birdir. İlişkilerden ya da niteliklerden büsbütün yoksun varlık yoktur. Bütünüyle anlamsızdır. Bu önerme, sayısız nüktelere yol açmıştır. Bu nükteler bugün bile yenilerini doğurmaktadır. Bu, Hegel'in düşüncesinin incelenmesi için hem bir engel, hem de çekici bir şey olmuştur.

İlişkiler içinde en evrensel olanı, karşıtlık ya da karşı çıkmadır. Her düşünce durumu ya da nesnelerin durumu –dünyadaki her fikir ve durum,- onu ister istemez karşıtına götürür ve onunla birleşerek, daha yüksek ya da daha karmaşık bir bütün meydana getirir. Bu "diyalektik hareket," Hegel'in yazmış olduğu her şeyde vardır. Bu, eski bir düşüncedir tabiî, Empedokles sözünü etmişti, "karşıtların bilgisi birdir" diyen Aristo'nun "Doğru Orta"sında da vardı. Hakikat (elektron gibi) karşıt parçaların organsal birliğidir. Tutuculuk ve radikalizm gerçeği, liberalizm'dir. Açık zihin tedbirli el; açık el, tedbirli zihin. Büyük konularda fikirlerimiz biçim bulurken, uç noktalar arasındaki titreşimler azalır; tartışmaya açık bütün konularda gerçek, orta yerdedir. Evrim hareketi, karşıtların sürekli bir gelişimi, kaynaşması ve uzlaşmasıdır. Schelling haklıydı; her şeyin ardında bir "karşıtlar benzerliği vardır," demişti. Fichte de

haklıydı: Tez, antitez, sentez bütün gelişimin ve gerçeğin formülü ve sırrıdır.

Çünkü "bu diyalektik hareket'e göre gelişip evrim geçiren, yalnızca düşünce değil, aynı zamanda nesnelerin kendidir. Her olay durumunda, evrimin uzlaştırıcı bir birlikle çözümlenmesi gereken, bir çelişme vardır. Şimdiki toplumsal düzenimizin, kendi kendini aşındıran bir çelişme salgısı çıkardığına kuşku yoktur. Yeni gelişmeye başlayan bir iktisadî durumda, kaynakların henüz işletilmediği bir dönemde gereken teşvik edici bireysellik, daha sonraki bir çağda, işbirlikçi bir halk topluluğu kurma dileği uyandırır. Gelecek, ne şimdiki gerçeği, ne de hayâli kurulan ideali görür. Göreceği şey, her ikisinin de biraraya gelerek daha yüksek bir hayat meydana getireceği, sentezidir. Bu, daha yüksek aşamada, verimli bir çelişme getirir ve daha yüksek örgüt, karmaşıklık ve birlik düzeylerine çıkar. Demek ki, düşüncenin hareketi de, nesnelerin hareketiyle aynı şeydir. Her düşüncede, birlikten çıkan çeşitlilikten geçerek, birlikte-çeşitlilik'e doğru ilerleyen, diyalektik bir hareket vardır. Düşünce ile varlık aynı yasaya boyun eğmektedir. Mantık ile metafizik de birdir.

Zihin, bu diyalektik sürecini ve bu ayrılıktaki-birlik'in algılanması için gerekli bir uzuvdur. Zihnin görevi ile felsefenin ödevi, çeşitlilikte henüz gerçekleşmemiş birliği açığa çıkarmaktır. Ahlâkın ödevi, karakter ile davranış kuralını birleştirmektir. Siyâsetin ödevi ise, bireyleri bir devlet hâlinde birleştirmektir. Dînin ödevi, içinde bütün karşıtların birliğe döneceği, o Salt Olan'ı, içinde madde ile rûh, özne ile yüklem (süje ile obje) iyi ile kötünün bir olduğu varlığın büyük bütününe eriştirmek ve onu duyurmaktır. Tanrı, içinde her şeyin hareket ettiği varlık ve anlam kazandığı, ilişkiler düzenidir. Salt Olan, insanda bilince yükselir ve salt fikir hâline gelmektedir. Yani, kendini Salt Olan'ın parçası duyan, bireysel sınırların ve amaçların üstüne çıkan ve evrensel mücadele arkasındaki bütün şeylerin gizli uyumunu kavrayan düşünce hâline gelmektedir. "Akıl, evrenin cevheridir. Dünyanın plânı, salt olarak akla dayanır."

Mücadele ve kötülük, olumsuz hayâllerden ibaret demek değildir. Mücadelede kötülük de yeterince gerçektir. Ancak, bilgelik görüş açısından, başarıya ve iyiye doğru aşamalardır. Mücadele, büyüyüp gelişmenin yasasıdır. Karakter, dünyanın fırtınaları ve baskıları içinde biçimlenir. İnsan da erişebileceği en yüksek noktaya ancak zorlamalar, zorunluklar ve acılarla çıkar. Acının bile mantıkî ilkeleri vardır. Acı, bir hayat belirtisidir ve insanın kendini yeniden kurması için bir dürtüdür. Nesnelerin var oluşundaki nedenler arasında, tutkunun da bir yeri vardır: "Dünyada tutuksuz başarılan bir tek büyük şey yoktur." Napolyon'un bencil tutkuları bile, kendisinden habersiz, ulusların gelişimine yardım etmiştir. Hayat, mutluluk için değil, başarı için yaratılmıştır. "Dünya tarihi bir mutluluk sahnesi değildir. Mutluluk dönemleri, bu tarihin içindeki boş kalmış sayfalardır. Nedeni de, bu dönemlerin uyum dönemleri oluşudur." Tarih içindeki bu yavan dönemlerse insana yakışmaz. Tarihte genliğin duraksamaları ve acemilikleri, olgunluk çağının rahatlığına ve düzenine geçerken, gerçeğin çelişkenliğinin bu gelişim ile çözümlendiği dönemlerde meydana gelir. Tarih, diyalektik bir harekettir. Bir devrimler dizisi sayılabilir. Bu devrimler sırasında, biribirini izleyen uluslar, dâhiler, Salt Olan'ın âleti olurlar. Büyük adamlar, doğurmaktan çok, geleceğin ebeliğini yaparlar. Ortaya koydukları şeye, yani '*Zeitgeist*' – '*çağın rûhu*'na analık eder. Tıpkı başkalarının taş üstüne taş koyduğu gibi, dâhi de biriken yığının üstüne bir taş koymakla yetinir. "Ancak onun taşı en son konduğu için, talihli sayılır, o son taşını koyduğunda, kemer artık kendi başına ayakta durur." "Bu kimseler, açmakta oldukları genel fikrin bilincinde değillerdi… Ama çağın ihtiyaçlarına, gelişime hazır olana nüfuz edebiliyorlardı. Çağlarının ve dünyalarının tam gerçeği buydu; sanki doğma sırası gelmiş ve zamanın rahminde biçimlenmiş türlerdi."

Bu çeşit bir tarih felsefesi, devrimsel sonuçlara yol açar gibi görünmektedir. Diyalektik süreç

değişikliği, hayatın ana ilkesi yapmaktadır. Sürekli hiçbir durum yoktur. Nesnelerin bütün aşamalarında ancak "karşıtların çatışması"nın çözümleyebileceği bir gelişme vardır. Böylece, siyâsetin en derin yasası özgürlüktür. Değişikliğe açık bir caddedir. Tarih özgürlüğün büyüyüp gelişmesidir, devlet de örgütlenmiş özgürlüktür ya da öyle olmalıdır. Öte yandan, "gerçek olan, akla uygundur," öğretisinin tutucu bir havası vardır. Er geç ortadan kalkacak olsa da, her durumun, evrimin gerekli bir aşaması olarak, kendine ait olan Tanrısal bir hakkı vardır. Bir bakıma, "her olan şey, doğrudur" sözü, kaba bir gerçektir. Birlik, nasıl gelişimin amacı ise, düzen de özgürlüğün ilk şartıdır. Hegel'in son yıllarına doğru, felsefesinin işaret ettiği radikallikten çok tutuculuğa eğilmesinin nedenlerinden biri, (kendi tarihsel sözünü kullanırsak) çağın rûhunun, aşırı derecedeki değişiklikten bıkmış olması idi. 1830 devriminden sonra şöyle yazıyordu: "Kırk yıl süren savaş ve karışıklıktan sonra, her şeyin sonunun geldiğini ve barış içinde geçecek bir hoşnutluk döneminin başladığını görmek, ihtiyar bir gönlü sevindiriyor." Mücadeleyi, büyüyüp gelişmenin diyalektiği gibi gören bir filozofun, yetinmeyi savunması acayip kaçıyordu. Bununla birlikte, Hegel'in düşüncesindeki gelişmeler, barışla uyuşmayacak derecede derindi. Kendisini izleyen kuşak da, diyalektik kaçınılmazlıkla, "Hegelci Sağ" ile "Hegelci Sol"a ayrıldı. Weisse ile genç Fichte, akla uygun olan gerçek kuramında, Tanrısal Takdir öğretisinin felsefî bir ifâdesi ile, kayıtsız şartsız boyun eğme siyâsetinin haklı çıkarılmasını buldular. Feuerbach, Maleschott, Bauer ve Marx, Hegel'in gençliğinin kuşkuculuğuna ve "Yüksek Eleştirisine" dönüp tarih felsefesini, Hegelci zorunlulukla "kaçınılmaz toplumculuğa" götüren bir sınıf mücadelesi kuramına dönüştürdüler. *Zeitgeist* (çağın rûhu) ile tarihi belirleyen Salt Olan'ın yerine, Marx, hem nesneler dünyasındaki, hem de düşünce dünyasındaki her temel değişikliğin ana maddelerinin, yığın hareketleri ve iktisadî güçler olduğunu ileri sürdü. İmparatorluk filozofu Hegel, toplumculuk yumurtalarını kırmıştı.

Yaşlı filozof, radikalleri, hayâlciler diye yeriyor, ilk denemelerini saklıyordu. Prusya Hükümeti ile dost olmuştu: Salt Olan'ın en son ifâdesi diye onu kutsuyor ve akademik ününün güneşinde ısınıyordu. Düşmanları ona "resmî filozof" diyorlardı. Hegel'se, kendi sistemi için dünyanın doğal yasalarının bir parçası diyordu. Kendi diyalektiğinin, düşüncesini süreksizliğe ve çürümeye mahkûm ettiğini unutuyordu. Berlin'de "Felsefe, hiçbir zaman 1830'daki kadar ulu bir havaya bürünmemiş ve hiçbir zaman krallık tarafından tanınıp güven altına alınmamıştır."

Ama Hegel, o mutlu yıllarda, çabuk çökmeye başlamıştı. Bir "hikâye kitabı dâhisi" gibi unutkan olmuştu. Bir keresinde tek ayakkabı ile derse girmiş, ötekini çamurda bırakmıştı. Kolera salgını 1831'de Berlin'e geldiğinde, zayıf bedeni hastalığa karşı koyamadı. Bir gün süren hastalıktan sonra, uykuda ansızın, sessizce ölüp gitti. Bir yıl içinde Napolyon, Beethowen ve Hegel doğmuştu; 1827-1832 yılları arasında da Almanya Goethe'sini, Hegel'ini ve Beethowen'ini kaybetmişti. Bu bir çağın sonu, Almanya'nın en büyük çağının en son güzel çabasıydı.

YEDİNCİ BÖLÜM SCHOPENHAUER

I. Çağı

XIX. yüzyılın birinci yarısının, İngiltere'de Byron, Fransa'da De Musset, Almanya'da Heine, İtalya'da Leopardi, Rusya'da Puşkin ve Lermontov gibi kötümser şairler; Schubert, Schumann, Chopin ve hattâ son dönemdeki Beethoven (ki kendisini iyimser göstermek isteyen bir kötümserdi) gibi kötümser besteciler ve hele Schopenhauer gibi son derece karamsar bir filozof yaratması nedendi?

Schopenhauer'in "*İstem ve Fikir Olarak Dünya*" adlı büyük derlemesi 1818'de yayımlandı. Bu dönem "Kutsal Antlaşma" çağıydı. Waterloo Savaşı olmuş, Devrim ölmüş ve "Devrimin Oğlu" Napolyon, uzak denizde bir kaya üzerinde çürümekteydi. Schopenhauer'in, istemi tanrılaştırmasının bir nedeni, küçük Korsikalıda ete kemiğe bürünen istemin, o görkemli ve kanlı hayâliydi ve hayat karşısında umutsuzluğa düşmesinin bir nedeni de, Napolyon'un sürgün edildiği St. Hélène adasının çok uzakta oluşuydu. İstem sonunda yenilgiye uğramış ve bütün savaşları yenen 'Kara Ölüm' olmuştu. Fransa'da Bourbon'lar yeniden iktidara geçirilmişti; feodal baronlar, eski topraklarında hak iddia etmek için geri geliyordu. Büyük İskender'in barışçı idealizmi, kendi haberi olmadan, her yerde ilerlemeyi ortadan kaldırmak için bir birlik meydana getirmişti. Büyük Çağ sona ermişti.

Bütün Avrupa secdeye varmıştı. Milyonlarca insan yok olmuş, milyonlarca dönüm toprak ihmal edilmiş, ekilmeden bırakılmıştı; kıtanın her tarafında hayat yeniden başlangıcına dönmüştü. Savaşta yenip yutulmuş olan, uygarlaştırıcı iktisadî artığı, ağır ağır emekle yeniden elde etmek için çabalıyorlardı. 1804'de Fransa ile Avusturya'dan geçen Schopenhauer, köylerin karışıklığı ve pisliği, çiftçilerin zavallılığı ve yoksulluğu, kasabaların tedirginliği ve sefâleti karşısında allak bullak olmuştu. Napolyon'un ve düşman ordularının gelip geçişi, her ülkede yıkım izleri bırakmıştı. Moskova yanıp kül olmuştu. Savaştan muzaffer çıkan gururlu İngiltere'de, çiftçiler buğday fiyatının düşmesiyle yıkılmıştı; sanayi işçileri de, yeni doğmakta olan kontrolsuz fabrika sisteminin, bütün dehşetlerini tadıyorlardı. Askerin terhis olması, işsizliğe yol açtı. Hayat bu kadar anlamsız, bu kadar bayağı olmamıştı hiç.

Evet, Devrim ölmüştü, can da. Avrupa rûhunu bırakıp gitmiş gibiydi. Parlaklığı tanrıların tanını ağartan, utopia denen şu yeni ufuk, ancak gençlerin gözünün görebileceği uzak bir geleceğe doğru çekilmişti. Büyükler yeter derecede peşinden gitmişlerdi onun, ama şimdi, insanların umutlarıyle alay eder bir şey gibi görünüyordu. Ancak gençler, gelecekte yaşayabilir ve ancak yaşlılar, geçmişte yaşayabilir. İnsanların çoğu da şimdi yaşamak zorundaydı, şimdiyse yıkıntı hâlindeydi. Devrim için binlerce kahraman ve inanan savaşmıştı! Avrupa'nın her yerinde, gençliğin yüreği genç cumhuriyete yönelmiş, onun ışığı ve umuduyle yaşamıştı; tâ ki Beethoven, 'Devrimin Çocuğu' olmaktan çıkıp, gericiliğin damadı olan Napolyon'a ithaf ettiği Üçüncü Senfoni'sinin ithaf bölümünü parçalayıncaya kadar… Son gelmişti artık: Waterloo, St. Helen ve Viyana. Dize gelmiş Fransa'nın tahtında, hiçbir şey öğrenmemiş ve hiçbir şey unutmamış olan Bourbon sülâlesinden biri oturuyordu. İnsan tarihinin o âna kadar görmediği büyük umut ve çaba kuşağının sonuydu.

Yoksulların çoğu, o hayâl kırıklığı ve acı günlerinde, din umuduyle avunmuştu; ama yüksek sınıfların çoğu inançlarını yitirmiş, yıkık bir dünyaya bakıyordu; bu görüşü ılımlı kılacak son adâlet ile güzelliğin, bu çirkin dertleri yok edeceği umudu yoktu. 1818'de görülen acınacak durumdaki gezegenin, akıllı ve iyiliksever bir Tanrı tarafından tutulduğuna inanmak güçtü. Mefisto başarı kazanmıştı, bütün Faust'lar umutsuzluk içindeydi. Voltaire fırtınayı başlatmıştı, hasatı da Schopenhauer elde edecekti.

Kötülük sorunu, hiç bir zaman şimdiki kadar, canlı ve ısrarlı olarak felsefenin ve dînin karşısına

dikilmemişti. Boulogne'den Moskova'ya kadar uzanan savaşçı mezarları ve piramitler, ilgisiz yıldızlara sessiz sorular soruyordu. Daha ne kadar sürecekti bu ya Rabbim, niçin böyleydi? Bu, doğru bir Tanrı'nın, Akıl ve İnançsızlık Çağı'nın aldığı bir öç, neredeyse evrensel denecek bir felâket miydi? Eski inanç, umut ve şefkât erdemleri önünde eğilmesi için, pişman akla yapılan bir çağrı mıydı? Schlegel, Novalis, Chateaubriand, De Musset, Southey, Wordsworth ve Gogol böyle düşünüyordu. Yeniden evlerine dönmekten memnun savurgan oğullar gibi, bunlar da eski inançlarına döndüler. Ama daha kesin cevap verenler de vardı: "Avrupa'nın kargaşası evrenin kargaşasını yansıtıyor, Tanrısal düzen yok, cennet umudu yok" diyorlardı. Tanrı da, o da varsa eğer, kördü. Kötülük de yeryüzünün üzerine çökmüş, kim bilir neler kuruyordu. Böyle söyleyenler içinde Byron, Heine, Lermontov, Leopardi ve Schopenhauer vardı.

II. Hayatı

Schopenhauer, 22 şubat 1788'de Dantzig'de doğdu. Babası, yetenekli, öfkeli, bağımsız huylu, özgürlük tutkunu bir tüccardı. Dantzig, 1753'de Polonya'ya katılarak bağımsızlığını yitirdiğinden, Arthur, beş yaşındayken Hamburg'a taşındı. Böylece Schopenhauer, küçüklüğünde, ticaret ve mâliye ile ilgili işler arasında büyüdü; babasının girmesini istediği ticaret hayatını çok geçmeden bıraktıysa da, bu onda bir çeşit duygusuzluk, gerçekçi bir zihniyet yarattı, dünya ve insanlar hakkında bilgi edinmesini sağladı. Nefret ettiği şu salon filozoflarının, ya da akademik tipteki filozofların tam tersini yaptı. Babası, söylendiğine göre intihar sonucu, 1805'te öldü. Babasının annesi de akıl hastası olarak ölmüştü.

"Huy ya da istem babadan, akılsa anadan gelir çocuğa," diyordu Schopenhauer. Annesi akıllıydı; gününün en gözde romancılarından biri olmuştu. Gerektiği zaman alımlı, gerektiği zaman hışımlı oluyordu. Yavan kocası, onu mutlu edememişti; kocası öldüğünde, serbest aşk hayatı yaşamaya başladı ve bu çeşit hayat için en uygun ortam diye Weimar'a taşındı. Arthur Schopenhauer, Hamlet'in annesinin yeniden evlenmesine karşı geldiği gibi, tepki gösterdi; annesiyle olan kavgaları, kadın hakkındaki felsefesini meydana getirecek olan bazı yan gerçeklerin çoğunu ona öğretmişti. Anasının ona yazdığı mektuplardan biri, bu durumu açıkça anlatır: "Tahammül edilir şey değilsin, başına belâ oluyorsun insanın, seninle birlikte yaşamak güç; ukalâlığın bütün iyi taraflarını gölgede bırakıyor, başkalarında kusur bulmadan edemediğin için, o iyi yönlerinin dünyaya hiçbir faydası yok." Ayrı yaşamaya karar vermişlerdi; annesini, ancak konuk ağırlama günlerinde ziyaret edecekti, o da konuklardan biri olacaktı; o zaman, akraba diye birbirlerinden nefret edeceklerine, yabancılar gibi nazik davranırlardı. Christiane'ı yanında getirmesine izin verdiği için, Mme Schopenhauer'i seven Goethe'nin, ona oğlunun pek ünlü biri olacağını söylemesi, durumu daha beter etti. Anne, bir ailede iki dâhi çıktığını hiç duymamıştı. Sonunda kızışan kavgaların birinde, anne oğlunu ve rakibini merdivenlerden aşağı itti. Bunun üzerine Schopenhauer ona, acı acı, geleceğin onu ancak kendi sâyesinde tanıyacağını söyledi. Schopenhauer, çok geçmeden Weimar'dan ayrıldı; annesi 24 yıl daha yaşadıysa da, yüzünü bir daha görmedi. Schopenhauer ile aynı tarihte doğan Byron'un da, annesiyle arasında aynı macera geçmiştir. Bu adamlar, hemen hemen sırf aynı nedenlerden ötürü, karamsarlığa mahkûm olmuşlardı. Ana sevgisi bilmeyen, üstelik nefretini gören bir adamın, dünyaya karşı sevgi duymaması kolay anlaşılabilir.

Bu arada Schopenhauer, liseyi ve üniversiteyi bitirmiş bulunuyordu; orada okunan derslerden çok daha fazla şeyler okumuştu. Huyunu ve felsefesini etkileyecek olan aşkı da, dünyayı da tanımıştı. Ters, huysuz, kuşkulu biriydi; korkular, kötü hayâller musallat olmuştu ona; pipolarını kilitli tutuyor, kellesini berbere emânet edemiyordu; başucunda içi mermi dolu tabancalarla yatıyordu (Bu tedbir her hâlde hırsızlara karşıydı.) Gürültüye dayanamıyordu. "Ne zamandır düşünüyorum da, öyle geliyor ki bana, tedirgin olmadan bir insanın dayanabileceği gürültü miktarı, zihin yeteneğiyle ters orantılıdır ve zihin

yeteneğini ölçmek için güzel bir ölçü olabilir… Gürültü bütün okuyan aydın kişiler için bir işkencedir; elle, çekiçle vurmak, eşyayı öteberiye atmak gibi sık rastlanan şeyler, ömrüm boyunca her gün çektiğim bir işkence olmuştur.” Büyüklüğü tanınmamış kimselerin duyduğu paranoia’ya kaçan bir davranışı vardı; başarı ve ün kazanamadığından, kendi içine dönüp kendi rûhunu kemirmeye başlamıştı.

Anası, karısı, çoluğu, çocuğu, ailesi, vatanı yoktu. “Yapayalnızdı, bir tek dostu yoktu; bir ile hiç arasındaysa sonsuzluk vardır.” Goethe’den daha da çok, çağının milliyetçi ateşine karşı duygusuzdu. 1813’te Fichte’nin coşkusuna kapılıp Napolyon’a karşı bir istiklâl savaşına, gönüllü olarak katılmayı düşündü, hattâ silâh bile satın aldı. Ama tedbirlilik zamanında yetişti; savaşa gideceğine, yazlığa gidip felsefe dalında bir doktora tezi yazdı.

Bundan sonra bütün zamanını ve gücünü “*İstem ve Fikir Olarak Dünya*” adlı eserine harcadı. Ancak kitap yayımlandığında hemen hemen hiç ilgi çekmedi. Dünya; onun sözünü ettiği yoksulluğu ve yorgunluğu okuyamayacak derecede, yoksul ve yorgundu. Yayımından on altı yıl sonra, Schopenhauer, basılan kitaplarının çoğunun, kesekâğıdı yapılmak için satıldığını öğrendi. Bu kitapta Schopenhauer, öylesine kendini anlatmıştır ki, sonraki eserleri bunun yorumudur ancak, kitabının yorumcusu da, kendisi. Daha sonra 1844’te yeniden yayımlanacak “*İstem Ve Fikir Olarak Dünya*”nın genişletilmiş şekline kısmen eklenecek olan “*Doğada İstem*” adlı denemesini 1836’da yayımladı. 1841’de, “*Ahlâkın İki Temel Sorunu*,” 1851’de de İngilizceye “*Denemeler*” diye çevrilen “Küçük Notlar, Ekler,” anlamına gelen iki kalın ciltten oluşan *Parerga et Parliapomena*’yı yayımladı. Eserlerinin en kolay okunanı, bilgelik ve nükte dolu bu kitap için, Schopenhauer’in aldığı bütün mükâfat, 10 adet kitap oldu. Bu durumda iyimser olmak hiç de kolay değil

Üniversiteler Schopenhauer’in kitaplarını görmemezlikten geliyordu, Schopenhauer’in ‘felsefedeki bütün ilerlemelerin akademik duvarların dışında olduğu’ düşüncesini doğrulamak istermişcesine. Nietzsche, “Schopenhauer’in kendilerine benzememesi kadar, Alman bilginlerini inciten şey olmamıştır,” der. Ama biraz sabretmeyi öğrenmişti; geç de olsa, adının duyulacağına güveniyordu. Nitekim yavaş yavaş tanınmaya başladı. Orta sınıf halk –hukukçular, hekimler, tüccarlar- onu, sırf metafizik saçmalıkların iddialı birtakım kelimelerini ortaya atan bir filozof gibi görmemeye başladılar. Gerçek hayatın olgularını akıllıca inceliyordu. 1848 ideallerinin ve çabalarının hayâl kırıklığına uğrattığı Avrupa, 1815 yılının ümitsizliğini dile getiren bu felsefeye dönerek alkışlamaya başladı. Bilimin dinbilime saldırısı; sosyalistlerin, yoksulluğu ve savaşı suçlamaları; var oluş mücadelesi üstündeki biyolojik baskı, bütün bu unsurlar, sonunda Schopenhauer’in ün kazanmasına yol açtı.

Ünden zevk almayacak kadar yaşlı değildi. Hakkında çıkan bütün makâleleri hevesle okuyordu; dostlarından, kendisi hakkında yazılan en ufak bir yorumu bile göndermelerini ricâ etmiş, posta parasını kendi ödeyeceğini bildirmişti. 1854’te Wagner, “*Nibelugen Halkası*” adlı eserini ona gönderdiğinde, Schopenhauer’in müzik felsefesini beğendiğine ilişkin bir not da eklemişti. Böylece büyük karamsar, ihtiyarlığında neredeyse iyimser olmuştu; akşam yemeğinden sonra flüt çalıyor, onu gençliğin ateşlerinden kurtarmış olduğu için, Zaman’a teşekkür ediyordu. Dünyanın dört bir tarafından onu görmeye geliyorlardı.

İki yıllık ömrü kalmıştı. 21 Eylül 1860’ta yalnız başına kahvaltı etmeye oturduğunda bir şeyi yok gibiydi. Bir saat sonra ev sahibesi onu masada ölmüş buldu.

III. Fikir Olarak Dünya

“İstem ve Fikir Olarak Dünya” adlı eserin ilk göze çarpan yanı üslûbudur. Kant deyimlerinin meydana

getirdiği Çin bulmacasından, Hegel'in şaşırtmacalı üslûbundan, Spinoza'nın geometrisinden uzaktır. Her şey açık ve düzenlidir; ve her şey, dünyanın istem, dolayısıyle mücadele, dolayısıyle de sefâlet kavramı çevresinde toplanmıştır. Açık sözlülük, canlandırıcı güç, dolaysızlık ilk göze çarpan şeylerdir. Kendinden öncekiler, gerçek dünyaya açılmış pek az pencere bırakan kuramlarıyle son derece soyutken, Schopenhauer bir işadamının oğlu gibi, somutluluğuyle, örnekleriyle, uygulamalarıyle, hattâ mizahıyla üslûbunu zenginleştirmiştir. Kant'dan sonra, felsefede mizah yepyeni bir şeydi.

Peki kitap niye tutulmamıştı? Nedenlerinden biri, onun propagandasını yapacak olanlara, yeni üniversite öğretmenlerine saldırmasıydı. Hegel 1818'de Almanya'nın felsefe diktatörüydü, ama Schopenhauer ona saldırmakta gecikmedi. İkinci baskısının önsözünde şöyle yazıyordu:

"Felsefenin bir yanda siyâsal amaçlar, öte yanda geçim aracı olarak utanç verici bir şekilde kullanıldığı zaman kadar, felsefe için uygunsuz zaman olamaz… Primum vivere, deinde pholosophari (İlkin yaşamak gerek, felsefe sonraki iş) deyimine karşı gelecek şey yok mudur? Bu beyler, geçinmek istiyorlar, üstelik felsefe ile. Karılarıyla, çocuklarıyla kendilerini felsefeye adamışlar… "Kimin arabasına binersem, onun türküsünü çağırırım," kuralı hep geçerli olmuştur; felsefeyle geçimini sağlamak, eski adamlarca sofistlerin özelliği olarak görülürdü… Altın karşılığı ancak bayağılık satın alınır… Hegel gibi birini –şu aydın Caliban'ı- filozofların en büyüğü olarak, yirmi yıl süreyle alkışlayan bir çağın, onu çağ tarafından onaylanması için can atan bir adam durumuna getirmesi, olacak iş değil. Hakikat, gerçekte Paucorum hominum (azınlık içindir); bu yüzden, sıradan olmayan düşüncesini anlayabilecek o azınlığı sessizce, alçak gönüllülükle beklemesi gerekir… Hayat kısadır, ama hakikat uzağa erişir, ömrü uzundur; açık konuşalım.

Bu son sözler soylu sözlerdir, ama işin içinde bir bit yeniği var: Schopenhauer kadar onaylanmak isteyen kişi az bulunur doğrusu. Alçak gönüllülüğe gelince; Kant'dan bana kadar, felsefede hiçbir şey yapılmamış olduğunu görüyorum," diyordu Schopenhauer. Kitabın ilk cümlesininse alçak gönüllülükle hiçbir ilgisi yok: "Dünya benim fikrimdir" diye başlıyor. Birinci bölümün en önemli kısmı, maddeciliğe saldırıdır. Maddeyi yalnızca zihin yoluyle bildiğimize göre, zihne nasıl madde deriz?

"Maddeciliği açık fikirlerle buraya kadar izleseydik, en yüksek noktasına eriştiğimizde, Olimposluların bitmez tükenmez kahkahalarıyle gülmeye başlardık. Bir düşten uyanır gibi, büyük emek harcayarak varmış olduğu kaçınılmaz sonucun, -bilginin- onun başlangıç noktasındaki zorunlu şartı olduğunun farkına varırdık. Yalnızca maddeydi bu; maddeyi düşündüğümüzü sandığımızda, aslında maddeyi algılayan, onu duyan eli, onu bilen anlayışı düşünmüştük. Böylece, o müthiş petitio principii, beklenmedik bir anda karşımıza çıkıyor; çünkü son zincir halkası, birdenbire başlangıç noktası, bir çemberin zinciri olarak görülüyor. XIX. Yüzyılın ortasında, şimdi bile, bilgisizliğin aldanması sonucu, çiğ maddecilik orijinal diye tutulmuştur… Budalalık, hayatî gücü inkâr eder, her şeyden önce de hayat olgularını (fenomenlerini) fiziksel ve kimyasal kuvvetlerle, bunları da, maddenin mekanik sonuçlarıyla açıklamaya çalışır… En basit kimyasal bileşmenin, hele ışık, ısı ve elektrik'in niteliklerinin, mekanik bir açıklaması olabileceğine hiçbir zaman inanamam; bunlar daima dinamik bir açıklamaya ihtiyaç gösterecektir.

Hayır, ilkin maddeyi, sonra düşünceyi inceleyerek metafiziksel bulmacayı çözmek, gerçeğin gizli özünü bulmak imkânsızdır. "Doğrudan doğruya, içten bildiğimiz bir şey olan kendimizle başlayalım işe. Nesnelerin gerçek yaratılışına dıştan giremeyiz. Ne kadar araştırırsak araştıralım, ancak birtakım görüntülere ve adlara varabiliriz. Girecek bir kapı bulmak için, bir kale çevresinde dönüp duran, ara sıra da cephelerin taslağını çizen kişi gibiyiz . Girelim hele içeri. Zihinlerimizin en son niteliğini

bulabilirsek, dış dünyanın anahtarını da bulmuş oluruz belki.”

IV. İstem Olarak Dünya

1. Yaşama İstemi

Filozofların hemen hemen hepsi de, zihnin özünün, düşünce ve bilinçte olduğunu düşünmüşlerdir; insan, bilen, akıllı hayvandı. “Bu eski ve evrensel temel yanlış, bu büyük ilk yalan, ilk yanlış her şeyden önce bir yana bırakılmalıdır.” “Bilinç zihinlerimizin yüzeyidir yalnızca, nasıl toprağın içini bilmiyor, yalnızca kabuğunu tanıyorsak, bilincin de sadece yüzeyini bilmekteyiz.” Bilinçli aklın altında, bilinçli ya da bilinçdışı *istem* vardır; bu, çaba gösteren, ayak direyen bir hayatî güç, kendiliğinden olan, dileğini zorla kabul ettirmek isteyen bir faâliyettir. Akıl, zaman zaman isteme yol göstermek ister, ama yalnızca, efendisine yol gösteren bir kılavuz gibi. İstem, “gözleri gören topal adamı, sırtında taşıyan güçlü kör adama” benzer. Bir şeyi, sebep bulduğumuzdan istemeyiz, onu istediğimiz için sebebini buluruz; isteklerimizi gizlemek için felsefeler kurar, dinbilimleri düzenleriz. Bu yüzden Schopenhauer insana “metafiziksel hayvan” demektedir. Öteki hayvanlar, metafizikleri olmadan isterler. “Birisiyle tartışırken, karşıdakine nedenini anlatarak, açıklayarak onu inandırmak için elden geleni yaptıktan sonra, anlamak istemediğini ve bütün işin onunla değil de, *istemi*’yle olduğunu fark ettiği zamanki kadar, insanı çileden çıkaran şey yoktur.” Bu bakımdan, mantık boşunadır; zaten kimse kimseyi mantık yoluyle inandıramamıştır. Mantıkçılar bile mantığı, bir geçim kaynağı olarak kullanmaktadırlar. İnsanı bir şeye inandırmak için, onun kişisel çıkarına, isteklerine, istemine baş vurmalıyız. Düşünün bir, zaferimizi nasıl unutamadığımızı, yenilgelerimiziyse ne kadar çabuk unuttuğumuzu. Hâfıza, *istem*’in uşağıdır. “Hesap yaparken yaptığımız yanlışlar, kendimizden çok, başkasının aleyhinedir; üstelik bunda hiçbir kötü niyetimiz de yoktur.” Öte yandan, sözkonusu şey kendisini ilgilendiriyorsa, en ahmak adamın bile anlayışı keskinleşiverir. Genellikle, akıl, tilkideki gibi, ya tehlike karşısında ya da suçludaki gibi, çaresizlik karşısında gelişir. Ama daima isteğe boyun eğer ve onun âleti olur; istemi ortadan kaldırmak istediği zaman karışıklık doğar. Sırf düşünceye dayanarak hareket eden kişi kadar, yanlış yapmaya eğilimli kimse yoktur.

İnsanın yiyecek, eş, çoluk çocuk için kaygılı mücadelesini gözönüne getirin hele; bu, düşüncenin eseri olabilir mi hiç? Olamaz elbette; nedeni, yarı bilinçli olarak yaşamak, doyasıya yaşamak istemidir. “İnsanlar ön taraftan çekilir gibi görünürse de, gerçekte arkadan itilmektedirler.” Gördüklerinin ardından gittiklerini sanarlar, oysa gerçekte, duyuları, bilinçdışında çalışan içgüdüleri tarafından sürüklenirler. Akıl, dış işleri bakanıdır yalnızca; “doğa onu, bireysel isteme hizmet etsin diye yaratmıştır. Bu yüzden akıl, nesneleri, istemin güdüsü olduğu çapta bilmek için yaratılmıştır; onların derinine inmek, hakikî varlıklarını anlamak için değil.” “İstem, zihindeki sürekli ve değişmeyen tek unsurdur. Bilince birlik sağlayan, bütün fikir ve düşüncelerini birarada tutan, sürekli bir ezgi gibi onlara eşlik eden, istem’dir.” Bunu amaç sürekliliğiyle gerçekleştirir. Düşüncenin, üzerinde uzun uzun durduğu en son noktadır bu.

Huy, akılda değil, istemdedir. Huy da, amaç ve davranış sürekliliğidir; bunlar istemdir. Halk dilinde “yüreğin” “kafaya” tercih edilmesi doğrudur. “İyi istem”in, “iyi niyet”in duru bir zihinden daha derin ve güvenilir olduğu bilinmektedir. “Kurnaz,” “bilgiç”, “açıkgöz” sözleri, kuşku ve hor görü ifâde eder. “Zihnin parlak nitelikleri hayranlık uyandırır; hiçbir zaman sevgi uyandırmaz” ve “bütün dinler, istem ya da yüreğin üstünlükleri için mükâfat vaat etmektedir, kafa ya da anlayışın üstünlükleri içinse hiçbir şey.”

Beden bile, istemin eseridir. Belli belirsiz hayat dediğimiz istemle itilen kan, ceninin bedeninde

oluklar açarak kendi damarlarını meydana getirir. Oluklar derinleşip kapanarak arterleri, kan damarlarını geliştirirler. Tutmak istemi eli, yemek istemi sindirim yolunu geliştirdiği gibi, bilmek istemi de beyni oluşturur. Doğrusu, bu çifte istem biçimleriyle beden biçimleri, bir tek süreç ve gerçeğin iki yanıdır yalnızca. Bu ilişki, duyguyla bedenin değişikliklerinin tek bir karmaşık bütün meydana getirdiği heyecanda iyi görülür.

"İstemin eylemi ile bedenin hareketi, nedensellik bağının birleştirdiği, nesnel olarak bilinen iki ayrı şey değildir; birbirleriyle olan ilişkisi, neden ile sonuç arasındaki ilişki değildir; tek ve aynı şeydirler, ancak, başka başka yollarla aynı anda ve yine algılamayla verilmişlerdir. Bedenin hareketi, nesnelleştirilmiş istem eyleminden başka şey değildir. Bu, bedenin bütün hareketleri için geçerlidir; bütün beden nesnelleştirilmiş istemdir… Bu bakımdan, bedenin kısımlarının, başlıca isteklere uyması gerekir, istem onlar aracılığıyla kendini belli eder; sözkonusu kısımlar, bu isteklerin görünürdeki ifâdesidir. Dişler, boğaz, bağırsaklar nesnelleştirilmiş açlıktır; üretim organları, nesnelleştirilmiş cinsel istektir… Bütün sinir sistemi, istemin antenleridir; istem bu antenleri içe ve dışarı doğru uzatır… İnsan bedeni genellikle, insan istemine uyduğundan, bireysel beden yapısı da, bireyin huyu olan bireysel olarak değiştirilmiş isteme uyar."

Akıl yorulur, istem hiçbir zaman yorulmaz; akıl uyku ister, oysa istem, uykuda da çalışır. Acınınki gibi, yorgunluğun da merkezi beyindedir; asıl beyinle bağlantısı olmayan, yüreğinkine benzeyen kaslar, hiçbir zaman yorulmaz. Uykuda beyin beslenir; isteme besi gerekmez. Beyinle çalışanların büyük uyku ihtiyacı duyması bundandır. Uykuda insanın hayatı bitkisel düzeye iner. Bu durumda, "dıştan tedirgin edilmeyen, beyin faâliyeti ve uzvî görevlerin en ağırı olan bilmeye zorlanma yoluyla gücünü kaybetmeyen istem, asıl ve öz niteliğine uygun olarak iş görür. Bu yüzden uykuda, istemin bütün gücü, bedenin bakımına ve iyiye gitmesine yönelmiştir. Bu bakımdan, hastalığın iyileşmesi ve bütün yararlı buhranlar, uykuda yer alır." Burdach, uykunun başlangıç durumu olduğunu söylediğinde haklıydı. Cenin, hemen hemen sürekli, bebekse çoğu zaman uykudadır. Hayat "uykuya karşı bir mücadeledir: İlkin ondan yer kazanırsa da, sonunda uyku kazandığımızı geri alır. Uyku, günün yormuş olduğu hayatı sürdürmek ve yenilemek için ödünç alınan kısa bir ölümdür."

Demek ki istem, insanın özüdür. Ya, aynı zamanda, hayatın, bütün biçimlerinin, hattâ "cansız" madde'nin de özüyse? Ya, istem, ne zamandır aranan, umutlarımızı kıran o "kendiliğinden var olan"sa, en son iç gerçek ve her şeyin gizli özüyse?

Bu bakımdan, dış dünyayı istem ifâdesiyle yorumlamaya çalışalım. Hemen temele inelim ve başkalarının, "istem bir çeşit kuvvet biçimidir" dediği yerde, biz, "kuvvet bir çeşit istem biçimidir" diyelim. Hume'un, "Nedensellik Nedir?" sorusuna, "istemdir" diye cevap vereceğiz. İstem bizlerde olduğu gibi, nesnelerde de evrensel nedendir; nedeni istem olarak anlamazsak, nedensellik, gerçekten anlamsız olan büyüsel ve tasavvufî bir formül olarak kalır. Bu sır elimizde olmadan, "kuvvet," "yerçekimi," "çekicilik" gibi, birtakım gizli bilgi niteliklerine doğru sürükleniriz; bu kuvvetlerin ne olduğunu bilmiyoruz, ama hiç olmazsa biraz daha açık olarak istem'in ne olduğunu biliyoruz. Böylece, itme ve çekme, bileşme ve çözülme, mıknatıs ve elektrik, yerçekimi ve billûrlaşma "İstem"dir diyelim. Sevgiliyi çeken kuvvetle, gezegeni çeken kuvvet birdir.

Bitki hayatında da bu böyledir. Hayat biçimlerinde ne kadar aşağı düzeylere inersek, aklın rolü o kadar azalmaktadır; ama istem'de öyle olmuyor:

"Bilinçdışılık, her şeyin başlangıçtaki ve doğal durumudur, dolayısıyla, aynı zamanda bir temeldir, ki ondan belli varlık türlerinde, en yüksek olgunlaşma olarak bilinç doğar. Bu yüzden bilinçdışılık daima

baskın olmakta devam eder. Dolayısıyla, çoğu var oluşlar bilinçsizdirler; ama yine de yaratılışlarının – yani istemlerinin- yasalarına göre davranırlar. Bitkiler olsa olsa pek zayıf, bilincimsi bir şeye sahiptir; en aşağı "hayvan türlerinde" bilincin gündoğuşu vardır sadece. Ama bütün hayvan dizilerinden geçip insanla aklına geldikten sonra bile, bitkilerin bilinçdışılığı, yine de temel olarak kalmakta ve uyku gerekliliğinde görülmektedir."

Aristo haklıydı: Bitkilerde, gezegenlerde, hayvanlarda, insanlarda, her biçimi kaplayan bir iç güç vardır. "İçgüdü, bir amacın kavramıyla güdülen, ama bütünüyle ondan yoksun şeye benzeyen bir eylem olduğu gibi, doğadaki her yapı da, bir amacın kavramıyla güdülen, ama bütünüyle ondan yoksun şeye benzer."

Hayvanlardaki hârika mekanik ustalık, istemin, akıldan ne kadar önce olduğunu gösterir. Avrupa'da dolaştırılan bir fil, yüzlerce köprüden geçmişti de, üzerinden sayısız at ve insan geçmekte olduğunu görmesine rağmen, kendisini çekmeyeceğini sezdiği bir köprüden geçmek istememişti. Köpek yavrusu masadan yere atlamaya korkar; düşmenin sonucunu düşündüğünden değil (çünkü önceden düşmüşlüğü yoktur), içgüdüyle önceden gördüğündendir. Orangutanlar buldukları zaman ateş başında ısınırlar, ama ateşe odun atmayı akıllarına getirmezler; kuşku yok ki, bu eylemler düşünme sonucu değil, içgüdüseldirler; aklın değil, istemin ifâdeleridir.

İstem, yaşama istemidir elbette, uzun yaşama istemi. Yaşamak ne tatlı şeydir bütün canlı varlıklar için! Sessiz bir sabırla fırsat kollarlar! "Binlerce yıl galvanizm, bakır ve çinko hâlinde uyukladı, yanıbaşlarında da gümüş duruyordu; gereken koşullar içinde üçü biraraya geldi mi, parlayacaktı! Organizmalarda da, içinde hayatın uyuyan gücünü üç bin yıl saklayan ve sonunda uygun ortam bulduğunda bir bitki olarak büyüyecek olan kuru bir tohum görmekteyiz." İstem, yaşama istemidir; sonrasız düşmanı da ölümdür.

Günün birinde bir de bakarsınız ölümü de yenmiş olur.

2. Çoğalma İstemi

Bütün normal organizmalar olgunluğa eriştikleri zaman, çoğalma görevine girişirler. Döllediği dişi tarafından yenen örümcekten, ya da kendini hiçbir zaman görmeyeceği yavrularına yiyecek toplamaya adayan eşek arısından tutun da, çocuklarını beslemek, giydirmek, eğitmek çabası içinde kendini yıpratan insana kadar, bu böyledir. Çoğalma, bütün organizmaların en son amacı, en güçlü içgüdüsüdür; çünkü istem, ölümü ancak böyle yenebilir. Çoğalma istemi, ölümü yenmesi için, hemen hemen bütünüyle bilgi ve düşüncenin kontrolu dışında tutulmuştur. Filozofun bile, zaman zaman çocukları olmaktadır.

"İstem burada, bilgiyle bağlı olmadığını gösteriyor, bilinçdışı doğada olduğu gibi, gözleri bağlı iş görüyor… Dolayısıyla, üretim organları istemin tam odak noktasıdır ve bilginin temsilcisi olan beynin, karşı kutbunu meydana getirir… Üretim organları hayatı sürdüren ilkedir, sonsuz hayat sağlarlar, Yunanlıların phallus'a, Hindulların da ligam'a tapmış olmaları bundandır… Hesiod ve Parmenides'in, Eros'un ilk, yaratıcı ve her şeyi türeten ilke olduğunu söylemeleri pek yerindeydi… Cinsiyetlerin ilişkisi, bütün eylem ve davranışların, gerçekten görünmeyen merkez noktasıdır ve üstüne atılan bütün örtülere rağmen, her yerden fırlayıp çıkmaktadır. Savaşın nedenidir, barışın sonudur; ciddî olanın temelidir; alayın amacıdır; bitmek tükenmek bilmeyen nükte kaynağıdır, bütün göz aldanmaların anahtarıdır, bütün esrarlı îmâların anlamıdır… Onun, dünyanın gerçek ve soylu efendisi olarak, kendi gücünün tamlığı sâyesinde, atasal tahta çıkıp oturduğunu her an görüyoruz; tahtından alaylı bakışlarla bakıp,

onu bağlamak ya da hapsetmek ya da hiç olmazsa imkân olduğu yerde sınırlamak, gizli tutmak, hattâ onu hayatta ikinci derecede, aşağı bir uğraş gibi görüp, ona hâkim olmak için yapılan hazırlıklara gülmektedir."

"Aşkın Metafiziği," babanın anaya, ana babanın çocuğa, bireyin cinslere olan bağlılığı çevresinde dönmektedir. Her şeyden önce cinsel çekicilik yasası, her ne kadar bilinçdışı da olsa, eş seçiminin, geniş çapta üretim için karşılıklı uygunluk tarafından belirlenmesidir.

"Her eş kendindeki kusurları giderip, onları nötr bir duruma getirecek eş arar, onları kalıtımla aktarmaktan korkar… bedeni zayıf adam, güçlü kuvvetli kadın arar, her insanın karşısındakinde güzel gördüğü şeyler, kendinde olmayan şeylerdir, hattâ kendisininkine karşıt olan eksiklikleri bile güzel bulabilir… İki kişinin bedensel nitelikleri, cinsin tipini elden geldiği kadar düzeltmek amacıyla, birinin özel ve mükemmel olarak ötekinin tamamlanması ve eki biçiminde olabilir. Bu yüzdendir ille de onu istemesi… Bedenimizin her kısmını dikkate alıp gözden geçirirkenki derin bilinçli durumumuz… hoşumuza gitmeye başlayan bir kadına bakarkenki ince eleyip sık dokumamız… birey bu durumda, kendi farkında olmadan, kendinden daha yüksek bir şeyin buyruğu altında hareket ediyor… her birey doğurma ve doğurtma yaşından uzaklaştığı çapta, karşı cinse olan çekiciliğini kaybeder. Güzel olmayan gencin, yine de çekiciliği vardır; genç olmayan güzelin hiçbir çekici yanı yoktur. Her âşık olmada… aranan şeyin belli nitelikte bir bireyin üretimi olduğunu, esas meselenin, her şeyden önce insanın karşısındakinin, aşkına aşkla karşılık vermesi olmayıp onu ele geçirmek olduğu gerçeği doğrulamaktadır."

Bununla birlikte, bu aşk evlilikleri kadar mutsuz birleşmeler yoktur. Nedeni de amaçlarının, zevk olmayıp cinslerinin sürdürülmesi oluşundandır. "Âşık olup evlenen üzüntü içinde yaşar," der bir İspanyol atasözü. Evliliği, soyun sürdürülmesi için bir düzen olarak değil de, sadece bir çiftleşme işi gibi düşündüğünden, evlilik sorunu edebiyatı, büyük çapta budalaca bulunmuştur. Ana baba "sonsuzca mutlu" mu olacak, yoksa mutlulukları bir gün mü sürecek, üretim gerçekleştiği süre, doğa buna aldırmamaktadır. Ailelerin bulduğu kimseler arasındaki evlilik, çoğu zaman aşk evliliklerinden daha mutludur. Yine de ana babasının öğütüne rağmen, aşk için evlenen kadına bir bakıma hayran kalınabilir; çünkü "en önemli olanı tercih etmiş ve ana baba, bireysel bencillik rûhu içinde öğüt verirken, o doğanın (daha doğrusu cinslerin) rûhu içinde hareket etmiştir." Aşk, sağlam kuşak yetiştirmenin en iyi yoludur.

Aşk doğanın bir aldatmacası olduğundan, evlilik, aşkın cezâ korkusundan gelen pişmanlığıdır ve hayâl kırıklığına uğratması gerekir. Ancak filozoflar evlilikte mutlu olabilir, ne var ki, filozoflar da evlenmemektedir.

"Tutku, ancak birey için değerli olanın, cins için değeri vardır diyen boş bir hayâl üzerine dayandığı için, cinsin amacına ulaşıldı mı, aldanmanın son bulması gerekir. Birey, cinsi tarafından aldatılmış olduğunu görür. Petrark'ın tutkusu yatıştırılmış olsaydı, türküsü de susturulmuş olurdu."

Bireyin kendini sürdürmek için cinslere bağlanması, bireysel hayatiyetin, üretici hücrelerin durumuna açık bir biçimde bağlılığında da belirir.

"Cinsel dürtü, üzerinde bireyin hayatının, ağaç tarafından beslenen ve ağacın beslenmesine yardım eden bir yaprak gibi geliştiği, ağacın (cinsin) iç hayatı gibi görülmektedir. Bireyi hadım etmek demek, üzerinde büyüdüğü ağaçtan onu kesip atmak demektir; kesilip atılınca da, solup gider; zihinsel ve bedensel güçlerinin zayıflaması bundandır. Her cinsin faâliyeti, yani döllenme işi sonunda, hayvansal bireylerin hepsinde ânî bir bitkinlik, güçten kuvvetten kesilme baş gösterir, çoğu böceklerdeyse ölüm

gecikmez. Celsus bu yüzden, Seminus emissio est partis animae jactura yani; insanda üretici gücün sönmesi, kişinin ölüme yaklaştığını gösterir, demiştir. Bu gücün her yaşta aşırı derecede kullanılması hayatı kısaltırken, bu konudaki ılımlılık, bütün güçleri özellikle de kas güçlerini arttırır; Yunan atletleri bu ilkelere göre yetiştirilirdi; kendini tutması hâlinde böcekler, ertesi ilkbahara kadar yaşayabilir. Bütün bunlar, bireyin hayatının aslında cinslerden ödünç alındığını gösteriyor… Üretim en yüksek noktadır; ona ulaştıktan sonra, ilk bireyin hayatı çabuk ya da ağır ağır batmaktayken, yeni bir hayat doğaya cinsin dayanıklılığını vermekte ve aynı olguyu (fenomeni) tekrarlamaktadır. Böylece ölümle üretimin birbirini izlemeleri, cinsin nabzıdır… Ölüm cins için neyse, uyku da birey için odur;…… ölüm doğanın büyük ölümsüzlük öğretisidir… çünkü bütün dünya olgularıyle (fenomenleriyle) birlikte, bir tek bölünmez istemin nesnelleştirilmiş hâli olan Fikir (idea) olup, armoninin melodiyle olan ilişkisi gibi, bütün öteki Fikirlerle (idealarla) ilişkilidir… Eckermann'ın "Goethe ile Konuşmalar" adlı kitabında Goethe şöyle der: "Canımız, hemen hemen hiç yok edilemez nitelikteki bir varlık olup, faâliyeti sonrasızlıktan sonrasızlığa sürüp gider. Yeryüzünden izleyen gözlerimiz batar gibi görünen, ama gerçekte hiç batmadan parlayıp duran güneş gibidir." Goethe bu benzetmeyi benden almıştır, ben ondan almadım."

Sadece zaman ve mekânda ayrı varlıklar gibi görünüyoruz. Bu varlıklar, hayatı başka başka yerlerde ve dönemlerde beliren, birbirinden ayrı organizmalara bölen "bireyselleştirme ilkesini" meydana getirmektedir. Zaman ve mekân Maya'nın Örtüsü'dür; nesnelerin birliğini gizleyen göz aldatmasıdır. Gerçekte yalnızca cins, yalnızca hayat, yalnızca istem vardır. Bireyin, kendiliğinden var olan değil, yalnızca olgu (fenomen) olduğunu açıkça anlamak, "maddenin durmadan değişmesinde biçimin sabit sürekliliğini görmek," felsefenin özüdür. Tarihin sloganının 'Eadem, sed alita = Aynı şeyler, ama başka başka şekilde' olması gerekir. Şeyler ne kadar değişirlerse, o kadar aynı kalırlar.

"İnsanları ve bütün nesneleri her zaman hayâl ya da aldanma gibi görmeyen kimselerin felsefeye yeteneği yoktur… Gerçek tarih felsefesi, bütün sonsuz değişimlerde ve olayların alacalı karmaşıklığında, karşımızdakinin dünkü gibi, bugün de aynı amaçlar ardından giden ve yarın da gidecek olan, o aynı değişmez varlık olduğunu algılamaktır. Tarih filozofu, bütün olaylardaki özdeş niteliği tanır… bütün özel durumlar, giyim kuşam davranışlar ve törelerin çeşitliliğine rağmen, her yerde aynı insanlığı görmelidir… Herodot'u okumuş olmak, felsefî görüş açısından, yeter derecede tarih okumuş olmak demektir… Baştan başa, her yerde doğanın, gerçek sembolü dairedir, çünkü 'tekerrür'ün şeması ya da örneğidir."

Bütün tarihin, bir durup dinlenme, tadı ve doruğu olacağımız o görkemli çağ için, eksik bir hazırlık olduğuna inanmak istiyoruz; ama bu ilerleme kavramı kendimizi beğenmişlik ve budalalıktan başka bir şey değildir. Genellikle her çağdaki bilge kişiler, hep aynı şeyi söylemişlerdir ve daima büyük çoğunluğu meydana getiren budalalar da karşıtını söylemişlerdir; bu böyle sürüp gidecektir. Çünkü, Voltaire'in dediği gibi, dünyayı ne kadar budalaca ve kötü olarak bulduysak, yine öyle bırakıp gideceğiz.

Bütün bunların ışığı altında, gerekirciliğin kaçınılmaz gerçeğini, yeni ve daha iç karartan bir biçimde duyuyoruz. "Spinoza, havaya atılan bir taşın bilinci olaydı, kendi özgür istemiyle hareket ettiğini sanırdı, diyor. Buna, taşın haklı olacağını ekleyeceğim yalnızca. Benim için güdü neyse, taş için de dürtü odur. Taşın iç yapısındaki birleşim, yerçekimi, katılık gibi görünen şey, kendimde tanıdığım, taşın da bilgisi olaydı 'istem' diye tanıyacağı şeyin aynıdır." Ama istem ne taşta, ne de filozofta özgürdür! İstem, bütün olarak, özgürdür, çünkü onu sınırlayabilecek başka istem yoktur; ama evrensel istemin her bir bölümü –her cins, her organizma, her organ- değişmez bir şekilde bütün tarafından belirlenir.

“Bireysel eylemlerinde bile, herkes denemeden önce kendini bütünüyle özgür duyar ve her an bambaşka bir hayat biçimine başlayabileceğini, yani; bambaşka bir insan olacağını düşünür. Ama deney sonucu, özgür olmayıp zorunluluğa boyun eğdiğini görerek şaşar kalır. Bütün kararlarına ve düşüncelerine rağmen, davranışını değiştirmediğini ve hayatının başlangıcından sonuna kadar, yerdiği kendi huyunu taşımak zorunda olduğunu, oynayacağı rolü sonuna kadar oynaması gerektiğini fark eder.”

V. Kötü Olarak Dünya

Dünya istemse, bir acı çekme dünyası olması gerekir. Her şeyden önce bu, istemin kendinin, eksiklik ifâde edişindedir; elde ettiği şey daima ulaşmak istediğinden daha azdır. Çünkü, tatmin edilen her bir dileğe karşılık, arkada tatmin edilmemiş on dilek kalır. İstek sonsuzdur, yerine getirilmesi sınırlıdır. “Sefâletini yarın da sürdürebilirsin diye, kendisini bugünlük ayakta tutmak için, dilenciye atılan sadaka gibidir… Bilincimiz istemimizle dolu oldukça, kendimizi değişmeyen umut ve korkularıyle birlikte istekler sürüsüne kaptırdığımız ve istemek zorunda olduğumuz sürece, sürekli mutluluk ve barış elde edemeyiz hiçbir zaman.” İsteğin yerine getirilmesi de, hiçbir zaman tatmin edici değildir; bir ideali öldürmek istiyorsanız, onu gerçekleştirin. “Tatmin edilen tutku, insanı mutluluktan çok mutsuzluğa götürür. Çünkü tutkunun talepleri, kendisinin kişisel sağlığıyla çatışır çoğu zaman, böylece kendisini tehlikeye düşüreceğinden korkar.” Her birey, kendi içinde patlamaya hazır bir çelişme taşır; gerçekleşen dilek yeni bir isteğe, o da sırasıyle bir başkasına yol açar, böylece sonsuzca uzar gider. “Bunun esas nedeni, istemin kendi başına yaşamak zorunluluğunda oluşudur, çünkü kendinden başka hiçbir şey yoktur ve bu istem aç bir istemdir.”

“Her bireyde kendisi için gerekli acı ölçüsü, ilk ve son olmak üzere bir kerede yaratılışı tarafından belirlenir; bu öyle bir ölçüdür ki; ne boş kalabilir, ne de dolmanın ötesinde gidebilir… Büyük, baskı verici bir kaygı göğsümüzden kalkarsa… bir başkası hemen yerini doldurur. Bunun bütün malzemesi zaten vardır, ancak kendisine yer kalmadığından, kaygı olarak bilince çıkamamıştır, şimdi yer açıldığına göre, ortaya çıkıp tahta geçer.”

Hayat kötüdür, çünkü kötü onun temel uyarısı ve gerçeğidir; zevkse acının olumsuz bir şekilde dinmesidir yalnızca. Aristo haklıydı: Bilge kişi zevk aramaz, kaygı ve acıdan uzak durmak ister.

“Bütün tatminler ya da genellikle söylendiği gibi, mutluluklar, gerçekte ve özde yalnızca olumsuzdur… Elimizde olan nimetin ve üstünlüklerin, gerektiği gibi bilincinde değiliz, onlara gerektiği değeri de veremiyoruz. Onları sadece olağan bir şey gibi karşılıyoruz, çünkü onlar acıyı engelleyerek, yalnızca olumsuz yönden tatmin etmektedirler bizi. Ancak onları yitirdik mi değerlerini anlıyoruz; çünkü, eksiklik, yoksun olmak, yani acı, olumlu bir şeydir ve kendini doğrudan doğruya bize iletirler. Hafif olsun, yoğun olsun, acının daima zevkle ilişkisi olduğu gerçeği değil miydi; Kinikleri zevkin her türlü biçiminden uzak durmalarına iten?.. Aynı gerçek, şu güzel Fransız atasözünde de vardır: Le mieux est l’ennemi du bien = Bir şeyin daha iyisi, iyinin düşmanıdır. Yeterince iyiye dokunmayın.”

Hayat kötüdür, çünkü “yokluk ve acı bir insanı, bir an rahat bırakır bırakmaz, can sıkıntısı yanıbaşında hazırdır.” Kişi kaçınılmaz olarak değişiklik (yani daha fazla acı çekmek) ister. Sosyalistlerin ‘İdeal Ülkesi’ gerçekleşecek bile olsaydı, yine de sayısız kötülükler kalırdı; çünkü mücadele gibi bazı kötülükler, hayat için esastır; bütün kötü ortadan kalksaydı da, mücadele bütünüyle sona erseydi, sıkıntı da acı kadar dayanılmaz olurdu. Böylece “hayat bir sarkaç gibi, acı ile sıkıntı arasında gidip gelmektedir… İnsan, bütün acıları ve işkenceleri cehennem kavramına dönüştürdükten sonra, cennet için arta kalan yalnızca sıkıntı olmuştur.” Ne kadar çok başarı elde edersek, o kadar sıkılırız. “Yokluk, insanların devamlı kırbacı olduğu gibi, sıkıntı da yüksek sosyetenin kırbacıdır. Orta sınıflarda ‘sıkıntı’

Pazar günlerini, yokluğuysa hafta içi günleri temsil eder.”

Hayat kötüdür, çünkü organizma ne kadar yüksek olursa, acısı da o kadar büyük olur. Bilginin büyüyüp gelişmesi çıkar bir yol değildir.

“Çünkü istem olgusu (fenomeni) daha çok gelişmişse, acı çekme de o kadar çok belirir. Bitkide henüz duyarlılık yoktur, dolayısıyla acı da yoktur. Hayvan dünyasının en aşağı türlerinde, belli belirsiz bir acı çekme vardır; böceklerde bile duyma ve acı çekme yeteneği sınırlıdır. İlk olarak, omurgalı hayvanların gelişmiş sinir sistemiyle acı, büyük çapta belirmektedir; akıl geliştikçe de gittikçe yükselmektedir. Bilinç yükseldikçe, bilginin kesinleştiği oranda acı da artmaktadır ve en yüksek noktasını, insanda bulmaktadır. Bir insan, ne kadar iyi bilirse, ne kadar akıllıysa o kadar çok acısı vardır; dâhi olan adamsa en çok acı çeken adamdır.”

Demek ki, bilgisini arttıran, üzüntüsünü de arttırmış oluyor. Hâfıza ve olayları önceden görmek de, insanın acılarını arttırmaktadır; çünkü çektiğimiz acıların çoğu, ya geçmişteki ya da gelecekteki bir şey içindir; acının kendi kısa sürer. Ölüm düşüncesi, ölümün kendinden daha çok acı çektirmez mi insana!

Hayatın kötü olmasının nedenleri başında, savaş gelmektedir. Doğada nereye bakarsak bakalım, mücadele, rekâbet, çatışma görüyoruz; zaferle yenilgi, intihar edercesine birbirinin yerini alıyor. Her biri bir başkalarının maddesi, zamanı ve mekânıyle savaşır.

“Anasından tomurcuk gibi büyüyen, sonra kendini ondan koparark ayıran, dokuz başlı yılan yavrusu, henüz anasına bağlıyken, gözüne kestirdiği avı avlamak ister, öyle ki, biri, o avı ötekinin ağzından kapmaya çalışır. Ama Avustralya’daki buldog karıncası denen karınca, bu türün en olağanüstü örneğini verir bize; çünkü hayvan ikiye ayrılmakta, derken başla kuyruk arasında savaş başlamaktadır. Baş, kuyruğu dişleri arasına alır, kuyruksa, başı sokarak kahramanca savunur; bu savaş yarım saat kadar sürer, sonunda ya ölürler ya da başka karıncalar tarafından çekilip götürülürler. Deney ne zaman yapılırsa yapılsın bu çatışma yer almaktadır… Yunghahn, Cava’da gördüğü bir ovayı anlatır: Göz alabildiğine uzanan ovanın iskeletlerle dolu olduğunu görerek, onu bir savaş alanı sanmış; oysa büyük kaplumbağa iskeletleriymiş gördükleri… Kaplumbağalar denizden kaçıp yumurtalarını bırakmak üzere buraya geldiklerinde, üzerlerine saldıran vahşî köpekler, el ele verip onları arkası üstü yatırıyorlar ve karınlarından küçük kabuğu çekip çıkararak, canlı canlı yutuyorlarmış. Ama sonradan köpekler, çoğu kere kaplanlara yem oluyorlarmış. Böylece yaşama istemi, her yerde kendi kendinin yemi oluyor, türlü biçimlerde kendi kendini besliyor, en sonunda da insan soyu, bütün öteki soylara egemen olduğundan, doğaya, kendi çıkarı için çalışan bir fabrika gibi girmeye başlıyor. Bununla birlikte, insan soyunda bile, istemin bu kendi kendiyle olan çatışması, anlaşmazlığı korkunç bir kesinlikle görülmektedir: Homo homini lupus = İnsan insanın kurdudur.”

Hayata bütünüyle bakınca, insanın içi burkuluyor, hayat, onu iyi tanımamamıza bağlıdır.

“İnsanın karşısında, hayatında her an karşılaştığı korkunç acılar, sefâletler açıkça konacak olursa, dehşete kapılır. Alabildiğine iyimser kişileri, hastaneler, dispanserler, ameliyathâneler, hapishâneler, işkence odaları, kölelerin kulübeleri, savaş alanları ve idam yerlerinde gezdirecek ve meraklı bakışlardan gizlenen sefâletin saklandığı bütün yerleri açacak olursak, en sonunda da Ugolino’nun açlıktan ölünen zindanlarını gösterirsek, o da anlayacaktır bu “olağan dünyaların en iyisinin” ne olduğunu. Dante, cehenneminin malzemesini bu dünyadan almamış mıdır? Bu dünyadan almıştır, ama yine de tam bir cehennem meydana getirmiştir. Sıra cennetle onun zevklerini anlatmaya gelince, dünyamızda bu konuda pek malzeme olmadığı için, büyük güçlüklerle karşılaşmıştır… Bütün destanlar

ve dramatik şiirler, mutluluk uğruna yapılan mücadele, çaba ve dövüş üstünedir; hiçbir zaman sürekli, tam mutluluğu anlatmaz. Kahramanlarını, binlerce tehlike ve güçlüklerden amaca doğru götürür; amaca erişilir erişilmez, acele perdeyi indirir; çünkü yapacak işi kalmamıştır, ancak vardığında içinde mutluluğu bulması umut edilen o parıldayan hedef, onu hayâl kırıklığına uğratmıştır, varacağı yere vardıktan sonra, eski durumuna dönmüştür."

Evliyken mutsuzuz, bakarken de öyle. Yalnızken mutsuzuz, topluluktayken de öyle; ısınmak için birbirine sokulan kirpiler gibiyiz, fazla sürtüştük mü, tedirgin oluruz, ayrı kaldığımızda da sefil oluruz. Pek garip şu dünya; "her bireyin hayatına, bir bütün olarak bakacak olursak ve yalnızca en anlamlı yanı üzeninde durursak, gerçekten bir trajedinin olduğunu görürüz; ama ayrıntılarına girecek olursak bu bir güldürü niteliğindedir."

Kısaca demek gerekirse, her şey, "hayatın baştan sona kadar, hiçbir şeyin çabamıza, mücadelemize değmediği kanısını uyandırmak amacını güttüğünü, bütün iyi şeylerin boş olduğunu, dünyanın her bakımdan iflâs ettiğini, hayatın, masrafını karşılamayan bir iş olduğunu göstermektedir bize." Mutlu olmak için, insanın delikanlı kadar genç olması gerekir. Gençliğe göre istemek, çaba göstermek zevktir; isteğin yorgun, tatmin olmak bilmeyen niteliğini ve başarının meyveden yoksun oluşunu henüz bilmemekte, yenilginin kaçınılmaz olduğunu görmemektedir henüz.

"Gençliğin sevincinin ve canlılığının nedenlerinden biri hayatın doruğuna tırmanırken ölümü göremeyişimizdendir; ölüm tepenin öbür eteğinde yatmaktadır. Hayatın sonuna doğru yaşadığımız her gün, suçlunun idama giderken, her attığı adımda duyduğu yaşantıya benzer duygular duyuyoruz… Hayatın ne kadar kısa olduğunu anlamak için, insanın uzun ömürlü olması gerek… Otuz altı yaşına kadar hayatî enerjimizi kullanmamızı, paralarının faizinden geçinen kimselere benzetebiliriz; bu kimseler; bugün harcadıkları şeyi, yarın yeniden elde etmiş olurlar. Ama 36 yaşını geçtikten sonra, durumumuz, kendi sermayesinden yemeye başlayan yatırımcılarınkine benzer… Mal mülk edinme aşkının yaşla artmasının nedeni, bu felâket korkusudur… Gençliğin hayatın en mutlu dönemi olduğu sorunu bir yana, Eflâtun'un sözünde çok daha gerçek bir yan vardır. Eflâtun, Devlet'in başlangıcında, ödülün yaşlılara verilmesi gerektiğini söylemekte, çünkü sonunda, insanın kendisini, o ana kadar rahat bırakmamış olan hayvansı tutkulardan kurtulmuş olduğunu ileri sürmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki, bu tutku söndürüldüğünde, hayatın hakikî çekirdeği de yok olmuş demektir, ardında boş kabuktan başka şey kalmamıştır; ya da, başka bir görüş açısından bakacak olursak, hayat bir güldürü kılığına bürünür, otomatlarca devam ettirilir ve sona erdirilir."

Sonunda ölümle karşılaşıyoruz. Yaşantılarımız kendilerini, tam bir uyum hâlinde biraraya getirecek ve bilgeliğe dönüştürecekken, beyin ve beden çürümeye başlıyor. Her şey bir an oyalanmakta, derken ölüme doğru koşmaktadır." Ölüm fırsat kollarken, kedinin zavallı bir fareyle oynaması gibi oynuyor bizimle. "Yürümemiz, düşmemizin sürekli engellenmesidir, bedenlerimizin hayatı da, ölmemizin sürekli engellenmesidir, yani geciktirilen bir ölümdür." "Doğunun zorba hakanları, görkemli süsleri ve giyim kuşamları yanında, değerli bir zehir şişesini de üstlerinden eksik etmezlerdi." Doğunun felsefesi; ölümün her yerde olduğunu anlamakta, öğrencilerine, kişisel var oluşun kısalığının bilincine varılması sonucu doğan, o ağır başlı durgun görünüş ve gururlu davranışı sağlamaktadır. Ölüm korkusu, felsefenin başlangıcıdır ve dînin son nedenidir. Sıradan adam, ölümle uzlaşamaz; bu yüzden, sayısız felsefeler ve din ilimleri kurar; ölümsüzlüğe olan bu inancın üstün gelmesi, ölümden fazla korkmanın bir belirtisidir.

Dinbilim, ölümden kaçılan bir sığınak olduğu gibi, akıl hastalığı da acıdan kaçılan bir sığınaktır. "Delilik acı çekmeyi hatırlamamak için bir yoldur;" bilinç ipliğinin kurtarıcı bir kopuşudur; bazı

yaşantılardan ve korkulardan arta, ancak onları unutarak yaşayabiliriz.

“Çıkarlarımızı alabildiğine bozan, gururumuzu inciten ya da dileklerimizin gerçekleşmesini önleyen nesneleri elimizden geldiğince düşünmemek isteriz. Dikkatle, ciddî bir şekilde araştırmak için, bu şeyleri aklımızın karşısına koymak, ne kadar çetin gelir bize. Kendine karşı olan şeyin, aklın incelemesinden geçirilmesini istemeyen istemin direnmesinde, cinnetin zihne saldırabileceği nokta vardır… İstemin, bir bilginin edinilmesine karşı direnmesi öyle bir seviyeye ulaşır da, o işlem bütünüyle yerine getirilmezse, istem bunları görmeye dayanamadığından,bazı unsurlar ya da durumlar, akıldan bütünüyle kaldırılmış olur; derken gerekli bağların yerine getirilmesi için, açılan uçurumlar keyfe göre doldurulur, böylece cinnet ortaya çıkar. Çünkü, akıl, istemi memnun etmek için kendi niteliğini bırakmıştır; insan artık var olmayanı hayâl etmeye başlar. Bununla birlikte bu şekilde doğan cinnet, dayanılmayacak bir acının unutulmasıdır; altüst olmuş, yani istemin son çaresidir bu.”

Son sığınak, insanın kendi kendini öldürmesidir. İşte en sonunda burada, düşünceyle hayâlin içgüdüye hâkim olması gariptir. Söylendiğine göre, Diyojen soluğunu tutarak öldürmüş kendini; yaşama istemine karşı ne büyük zafer! Ancak bu zafer, yalnızca bireysel; istem, türlerde sürüp gitmektedir. Hayat, intihara gülmekte, ölümeyse gülümsemektedir; bile bile sebep olunan her bir ölüme karşılık, bilmeden sebep olunan binlerce doğum vardır. “Tek bir olgusal (fenomenal) var oluşun isteme dayanarak yok edilmesi olan, insanın kendi kendini öldürmesi, boş, budalaca bir eylemdir. Çünkü kendiliğinden var olan tür, hayat ve genel istem bundan etkilenmemektedir.” “Sefâlet ve mücadele, bireyin ölümünden sonra da sürmektedir, istem, insanda baskın oldukça da sürmesi gerekir. İstem, bütünüyle bilginin ve aklın buyruğu altına girmeden, hayatın kötülüklerine karşı zafer elde edilemez.”

VI. Hayatın Bilgeliği

1. Felsefe

Her şeyden önce, maddî şeyler için olan isteğin saçmalığını düşünün. Servet elde eder etmez, istemlerinin her isteğini yerine getirecek olduğunu düşünür boşu boşuna. “Her şeyden önce para istediği ve onu her şeyden çok sevdiği için adama kızarlar; ne var ki, yorulmak bilmez Proteus gibi, başıboş dolaşan isteklerini ve çeşitli dileklerini, gerçekleştirmeye her an hazır olan bir şeyi sevmek, tabiî ve kaçınılmazdır. Başka her şey ancak ‘*tek*’ bir isteği yerine getirir, yalnızca para salt olarak iyidir; çünkü her isteğin soyut bir şekilde tatminidir.” Bununla birlikte servet elde etmeye kendini adayan bir hayat, onu sevince dönüştürmeyi bilmedikçe boşunadır; buysa, kültür ve bilgelik isteyen bir sanattır. Birbirlerini izleyen duyu zevkleri, kişiyi uzun süre tatmin etmez; kişi hem hayatın amaçlarını, hem de geçim kaynaklarını elde etme sanatını anlamalıdır. “İnsanlar, kültür elde etmekten bin kere daha çok, para elde etmeye bakarlar, oysa bir insanın mutluluğuna, sahip olduğu şeylerden çok, kişiliğinin yapısı yardım eder,” “Zihin ihtiyaçları duymayan kişi, şiirden müzikten anlamaz.” Boş zamanını ne yapacağını bilemez; yeni duyular elde etmek için, durmadan yer değiştirir; sonunda da tembel zenginin, ya da kaygısız şehvet düşkününün cezâ tanrıçası olan Ennui’nin (sıkıntının) kucağına düşer.

Doğru yol, servet değil, bilgeliktir. “İnsan, hem (odak noktası üretim sisteminde bulunan) istemin zorlu çaba göstermesidir, hem de (odak noktası beyin olan) saf bilginin sonrasız, özgür, sakin tebâsıdır.” İşin güzel yanı şu ki, bilgi, istemden doğmuş olmasına rağmen, isteme hâkim olabilmektedir. Bilginin bağımsızlığı imkânı, ilk olarak, aklın zaman zaman isteğin buyruklarına cevap verdiği ilgisiz şekilde belirmektedir. “Bazen akıl, isteme boyun eğmek istememektedir; Sözgelişi, zihnimizi bir şey üstünde toplamak için boşuna çabalayıp durduğumuzda, ya da belleğimize emanet etmiş olduğumuz bir şeyi hatırlamak için boşuna uğraştığımız zamanlarda. Bu gibi durumlarda istemin akla kızması, onunla olan

ilişkisini ve ikisi arasındaki ayrılığı apaçık ortaya koymaktadır. Nitekim, bu öfkeyle kaygılanan akıl, bazen kendisinden isteneni saatlarca sonra, hattâ durup dururken, yeri yokken ertesi gün işgüzarlıkla ortaya çıkarır.” “Önceki düşüncesine ya da tanınmış bir zorunluluğa uygun olarak, insan ya bir şeye katlanır ya da kendi için pek önemli, çoğu zaman da müthiş bir şeyi kılı kıpırdamadan yapar. Kendini ya da başkasını öldürme, düello, ölüm tehlikesiyle dolu sayısız teşebbüslerde bulunur; genellikle, bütün hayvansı yaratılışın baş kaldırdığı şeyleri yapar. Bu gibi durumlarda, aklın, hayvansı yaradılışa ne çapta hâkim olabildiğini görüyoruz.”

Aklın istem üstündeki gücü, insanın kendi kendinin hâkimiyeti altında gelişmesini sağlar; istek, bilgi tarafından özellikle de, her şeyin geçmişteki olayların kaçınılmaz sonucu olduğunu söyleyen, bir gerekçilik felsefesi tarafından ılımlaştırılabilir, yatıştırılabilir. “Nedenlerini bütünüyle anlayabilseydik, dolayısıyla da zorunluluğunu ve gerçek yaratılışını görebilseydik, canımızı sıkan on şeyin dokuzu etkisiz kalırdı. Ele avuca sığmayan bir at için, dizgin ve gem neyse, akıl da insandaki istem için odur.” “Bu hem iç, hem de dış zorunluluktandır: Bizi kesin bilgi kadar uzlaştıran şey yoktur.” Tutkularımızı ne kadar iyi tanırsak, o kadar onların buyruğundan kurtulmuş oluruz ve “dış zorlamaya karşı bizi en iyi koruyan şey de, kendi kendimizi dizginlememizdir.” “Her şeyi kendi buyruğun altına almak istiyorsan, aklın buyruğunu dinle.” Mûcizelerin en büyüğü, dünyayı fethetmek değil, kendi kendini dize getirmektir.

Böylece felsefe, istemi arıtmaktadır. Ama felsefe deyince, sırf okuma ya da edilgen bir inceleme değil, deney ve düşünce anlaşılmalıdır.

“Başkalarının düşüncelerinin sürekli olarak seller gibi bize akması, kendi düşüncelerimizi sınırlar, onları yok eder; sonunda da düşünme gücünüzü felce uğratır. Bilginlerin çoğundaki eğilim, kendi zihinlerinin yoksulluğu yüzünden, bir çeşit ‘frega vacui = boşluğun emilmesi’dir. Böylece ister istemez başkalarının düşüncelerini çeker içine… Üstünde kendimiz düşünmeden önce, bir konu hakkında okumak tehlikelidir… Okuduğumuz zaman, bizim yerimize başka birisi düşünmektedir; biz onun yalnızca zihin sürecini tekrarlarız… İnsan hemen hemen bütün gününü okumakla geçirirse, yavaş yavaş düşünme yeteneğini kaybeder… Dünya deneyi, düşünceyle bilginin yorumunu oluşturan bir metin sayılabilir. Çok düşünce ve zihinsel bilgi yanında, deney az olursa, bu, her sayfasında iki satırlık metne karşılık, kırk satırlık yorum bulunan kitaplara benzer.”

İlk öğüt, demek oluyor ki, kitaplardan önce hayatın kendini okumaktır; ikincisi de yorumdan önce metnin okunmasıdır. Açıklayıcılar ve eleştiricilerden çok, yaratıcıların kendilerini okuyun. “Yalnızca yazarların kendilerinden felsefî düşünceler alabiliriz; bu bakımdan, kendini felsefenin çektiğini duyanlar, filozofların ölümsüz sözlerini, onların eserlerinin durgun tapınağında aramalıdır.” Bir dâhinin eseri, binlerce yoruma bedeldir.

Bu sınırlar içinde, kitaplar aracılığıyle dahi olsa, kültür edinmeye çalışmak değerlidir, çünkü mutluluğumuz; ceptekilerimizden çok kafadakilerimize bağlıdır. Ün bile budalalıktır; “başkalarının kafalarının içi, insanın kendi gerçek mutluluğunun yuvası diye düşüneceği yer değildir.”

“Bir insanın, başka birine göre şu ya da bu oluşu, o kadar önemli değildir; sonunda her koyun kendi bacağından asılır ve önemli olan kendi bacağından asılacak kişidir. Kendimizden aldığımız mutluluk, çevremizden aldığımızdan daha büyüktür… İnsanın içinde yaşadığı dünya, genellikle ona baktığı biçimde kalıplanır… Bir insan için var olan ya da başına gelen her şey, yalnız bilincinde vardır ve yalnızca onun için yer almaktadır; insan için en temel olan şey, bilincinin yapısıdır… “Mutlu olmak, kişinin kendi kendine yetmesi demektir,” diyen Aristo çok doğru söylemiş.”

2. Dehâ

Dehâ, istemsiz bilginin en yüksek biçimidir, hayatın aşağı biçimleri, baştan başa, bilgisiz, istemden meydana gelmiştir. Genellikle, insanı meydana getiren çoğunlukla istemdir, bilginin yeri azdır; dâhiyse çoğunlukla bilgiden meydana gelmiştir, onda istemin yeri azdır. "Dehâ, bilmek yeteneğinin, istemin gerektirdiğinden daha geniş ölçüde gelişmiş olmasından ibarettir." Bu, üretim faâliyetinden zihin faâliyetine bir kuvvet geçişini ifâde eder. "Dâhinin temel şartı, duyarlık ve sinirliliğin, üretici güce anormal şekilde üstün olmasıdır." Dâhi ile kadın arasındaki düşmanlık bundandır; kadın, üretimi, aklın, yaşama ve yaşatma istemine boyun eğdirilmesini temsil etmektedir. "Kadınlarda büyük hüner olabilir, ama dehâ olmaz, çünkü kadınlar hep öznel kalırlar;" kadınlar için her şey kişiseldir ve her şeyi, kişisel amaçlara götürecek araçlar gibi görürler. Öte yandan:

"Dehâ, en tam nesnelliktir yalnızca, yani zihnin nesnel eğilimidir… Dehâ, saf, bilen özne, dünyanın duru görüşü durumuna gelmek için, kişinin, kendi çıkarlarını, dileklerini ve amaçlarını gözden uzaklaştırma, kişiliğinden bir süre feragât etme gücüdür. Bu bakımdan, bir yüzdeki dehâ ifâdesi, bilginin, isteme, kesinlikle üstün geldiğinin yansımasıdır. Genellikle yüz ifâdelerinde istemin üstün geldiği görülmektedir; bizse bilginin, ancak istemin dürtüsüyle faâliyete geçtiğini ve yalnızca kişisel çıkar ve yarar güdüleriyle yönetildiğini görmekteyiz."

İstemden kurtulan akıl, nesneyi (objeyi) olduğu gibi görebilir. "Dehâ'nın bize gösterdiği sihirli aynada, bütün temel ve anlamlı şeylerin biraraya getirilip aydınlığa çıkarılmış olduğunu, rastlantısal ve yabancı şeylerin dışta bırakılmış bulunduğunu görürüz." Güneş ışığı nasıl bulutu yarıp yeryüzüne iniyorsa, düşünce de tutkuyu delip geçer; bireysel ve özel olanın ardındaki "Eflâtun'un İdeasına" ya da kendisinin de bir biçimi olduğu evrensel öze gider; tıpkı ressamın, resmini yaptığı kişide, sadece bireysel karakter ve çizgiyi değil, evrensel bir niteliği ve sürekli bir gerçeği gördüğü gibi. Burada birey, gerçeğin üstündeki örtünün açılması için bir sembol, bir araçtır. Demek ki, dâhinin sırrı, nesnel temel ve evrensel olanın tarafsız olarak algılamasındadır.

Dâhinin, istemli, pratik ve kişisel faâliyet dünyasına ayak uyduramamasının nedeni, bu kişisel denklemin ortadan kaldırılışıdır. Çok uzağı gördüğünden, yakındakini görememektedir; tedbirsiz ve 'esrarlı'dır; gökte yıldız ararken, kuyuya düşer. Dâhinin, topluluklara uymamasının nedenlerinden biri de budur. Dâhi, temel, evrensel, sonrasız olanı düşünmektedir; dâhinin zihniyle, öteki insanların zihni hiçbir zaman buluşmazlar, ortak bir temelleri yoktur. "İnsan, zihin bakımından ne kadar yoksulsa ve bayağıysa, o kadar topluluğa uyar." Dâhi kendi kendinin eksikliğini giderir, sürekli bir şekilde kendilerinin dışında olana bağlı yaşayanlar gibi, arkadaşa ihtiyacı yoktur onun. "Her türlü güzellikten aldığı zevki, sanatın avutması, sanatçının coşkusu, ona hayatın kaygılarını unutturur," "bilincin durulaştığı oranda artan acısını ve ayrı bir insan soyu içindeki çölsü yalnızlığını giderir." Bununla birlikte, dâhi bunun sonucu olarak yalnızlığa, bazen de cinnete zorlanır; hayâl ve sezgiyle birlikte acı da getiren aşırı duyarlık, yalnızlık ve uymazlıkla birleşir ve zihni gerçeğe bağlı tutan bağları koparır. Aristo haklıydı: "Felsefe, siyâset, şiir ve sanatta sivrilmiş kişilerin hepsi de, üzgün gibi görünüyor." Cinnet ile dâhinin dolaysız bağıntısı, "Rousseau, Byron, Alfieri, vb. gibi büyük adamların hayat hikâyeleriyle ortaya konmuş bulunmaktadır." Akıl hastanelerinde yaptığım araştırmalar sonucu, büyük hüner sahibi olan ve dehâları çılgınlıkları arasından parlak bir biçimde beliren, nice kişiler gördüm. Yine de, insanlığın gerçek soyluluğu, bu yarı çılgınlarda, bu dâhilerdedir. "Akıl konusunda, doğa son derece aristokratiktir. Ortaya koyduğu farklar, herhangi bir ülkede, doğum, sınıf, servet ya da kast'ın doğurduğu farkların çok üstündedir." Doğa ancak az sayıdaki kimselere dehâ vermektedir; tersi olsaydı, zihni belli ve ânî şeyler üzerinde toplatan, hayatın normal uğraşlarına engel olurlardı. "Doğa, bilginlerin

bile toprağı sürmelerini istemiştir; nitekim, felsefe profesörlerini bu ölçüye göre değerlendir8melidir; o zaman başarıları, kendilerinden beklenen şeyi gerçekleştirmiş olur.”

3. Sanat

Bilgeliğin böylece istemin buyruğundan kurtarılması ve bireysel ‘ben’ ile maddî çıkarının unutturulması, sanatın görevidir. Bilimin amacı, içinde birçok özel olan, evrenseldir; sanatın amacı, içinde bir evrensel olan özeldir. “Bir kimsenin portresi bile, Winckelmann’ın dediği gibi, o kimsenin ideali olmalıdır.” Hayvanların resmini yaparken, aralarında en ilginç olanı, en güzel olarak görülmektedir, çünkü kendi türünü en iyi gösteren odur… Demek ki, bir sanat eseri, resmi çizilen nesnenin ait olduğu topluluğun, yani Eflâtun’un İdea’sına, ya da evrensele yaklaştığı oranda başarılıdır. Böylece insan portresi, fotoğraf dakikliği gütmemelidir, elinden geldiği kadar, tek bir figür aracılığıyla, insanın belli bir özünü ya da evrensel niteliğini açığa çıkarmalıdır. “Sanat bilimden üstündür, çünkü bilim; büyük emekle bilgi yığarak, inceden inceye düşünmek amacına ilerlerken, sanat sevgi ve ortaya koyuş yoluyla hemencecik hedefine varmaktadır, bilim için hüner yeter, sanat için dehâ gerekir.”

Şiirde ve resimde olduğu gibi doğadaki zevkimiz, kişisel istem eklenmeden, nesnenin seyrinden türer. Ressam için Ren ırmağı, duyuları ve hayâl gücünü güzellik fikirleriyle uyaran, çeşitli sihirli görüntüler dizisidir; ama kişisel işleriyle uğraşan yolcu için, “Ren ırmağı ve kıyıları bir çizgi, köprülerse ilk çizgiyi kesen başka çizgilerdir.” Sanatçı kişisel kaygılardan kendini öylesine kurtarmaktadır ki, “sanatçı algılaması için, sanatçının güneşin batışını hapishâneden ya da saraydan seyretmesi fark etmez.” “Geçmişiyle, uzakta olanı sihirli bir çekiciliğe bürüyen ve bize güzel bir ışık altında sunan, işte bu istemsiz algılamanın ürünüdür.” Sanat, bize geçici ve bireysel olanın ardındaki, sonrasız ve evrensel olanı göstererek, hayatın acılarını hafifletmekte hattâ onlara estetik bir değer kazandırabilmektedir. Spinoza haklıydı: “Zihin, nesneleri, sonrasız görünüşleri içinde gördüğü oranda sonrasızlığa katılır.”

Sanatın, insanı, istemlerin üstüne yükseltme gücü, her şeyden çok müzikte vardır. “Müzik, öteki sanatlar gibi ideaların ya da nesnelerin özlerinin görünüşü değil, istemin kendinin görünüşüdür.” Bize, durmadan hareket ve mücadele eden, başıboş dolaşan, sonunda da, yeniden kendine dönüp bir defa daha mücadeleye başlayan istemi göstermektedir. “Müziğin etkisinin, öteki sanatlardan daha güçlü ve içe işleyici olması bundandır; çünkü öteki sanatlar; yalnızca gölgelerden söz ederken, müzik nesnelerin kendini anlatmaktadır.” Müziği öteki sanatlardan ayıran başka bir şey de, duyularımızı fikirler aracılığıyle değil, dolaysız olarak etkilemesidir, akıldan daha yüce bir şeye hitap eder. Plastik sanatlar için simetri neyse, müzik için ritim de odur; böylece müzikle mimarî iki kutuptur; Goethe’nin dediği gibi, mimarî, donmuş müziktir, simetriyse duran ritimdir.

4. Din

Olgunluk çağında, Schopenhauer’in zihninde sanat kuramının, aynı zamanda bir din kuramı olduğu belirdi. Küçükken pek din eğitimi görmemişti; huyuysa onu, zamanının kilise örgütlerine saygı göstermeye eğecek türden değildi. Dinbilimcilerden nefret ediyordu. Dinbilimcilerin son kanıtı olarak, birçok uluslarda, üzerine insan çakılan kazıkları görüyoruz;” dîni de, “yığınların metafiziği” diye tanımlıyorlar. Ne var ki, Schopenhauer son yıllarında, bazı dinsel tören ve dogmalarda derin anlam bulmaya başladı. “Doğaüstücülerle, akılcılar arasında günümüze kadar süregelen çatışma, bütün dinlerde bulunan alegori niteliğini görememekten ileri geliyor.” Sözgelişi Hıristiyanlık; derin bir karamsarlık felsefesidir; “ilk günah (istemin kendini belirtmesi) ve kurtuluş (istemin kendini inkârı) öğretisi Hıristiyanlığın özünü meydana getiren büyük hakikattir.” Oruç tutma, kişiyi hiçbir zaman mutluluğa götürmeyen, ya hayâl kırıklığına uğratan ya da dehâsını işleten o isteklerin zayıflatılması için

iyi bir yoldur. Hıristiyanlığın, ilkin Yahûdiliğe, sonra da Yunan ve Roma'nın puta tapmasına üstün gelmesini sağlayan gücü, karamsarlığından ileri gelmektedir ve Yahûdilik ile puta tapma iyimserken, bizim devletimiz hem günahkâr, hem sefil diye itiraf etmesindedir. Dîni, yeryüzü başarısında, yardımcı olsunlar diye göksel güçlere verilen bir rüşvet olarak düşünmüyorlardı; Hıristiyanlık, dîni, yeryüzünün yalancı mutluluğu ardında koşmaktan alıkoyan bir engel gibi düşünüyordu.

Budizm, Hıristiyanlıktan daha derindir; çünkü istemin yok edilmesini, dînin bütünü olarak görmekte ve Nirvana'yı bütün kişisel gelişimin hedefi gibi koymaktadır. Hindular, Avrupalı düşünürlerden daha derindirler; çünkü dünyayı dıştan, zihin yoluyle değil, içten, sezgisel olarak yorumluyorlardı; zihin her şeyi böler, sezgiyse her şeyi birleştirirdi. Hindular "Ben"in bir kuruntu olduğunu gördüler; bireyin yalnızca olgusal (fenomenal) ve tek gerçeğin de 'Sonsuz Bir' –"*ki o sensin*"- olduğunun farkına vardılar. "Karşılaştığı kimselerle ilgili olarak bunu kendine söyleyebilen kişinin, hepimizin tek bir organizmanın üyeleri bulunduğumuzu, bir istem ummanındaki küçük derecikler olduğumuzu görecek kadar duru görüşlü ve duru rûhlu herkesin), "her türlü erdem ve nimete götüren ve kurtuluşa giden doğru yolda olduğundan kuşku yoktur." Schopenhauer, Hıristiyanlığın Doğu'da birgün gelip Budizm'in yerini alacağını düşünmüyor ve "bir kayaya kurşun atmak gibi bir şey bu" diyor. Daha çok, Hint felsefesi Avrupa'ya akacak, bilgi ve düşüncelerimizi alabildiğine değiştirecektir. "Sanskrit edebiyatının etkisi, XV. Yüzyılda Yunan edebiyatının etkisinden daha az derin olmayacaktır."

Demekki, en son bilgelik, Nirvana olmaktadır; kişinin kendini en az istek ve istem düzeyine indirmesidir. Dünya istemi bizimkinden daha güçlüdür; hemen boyun eğelim ona. "İstem ne kadar az kışkırtılırsa, o kadar az acı çekeriz." Büyük resim eserlerinin çoğu zaman sunduğu yüz ifâdelerinde, özel şeylere yönelmemiş bütün istemden uzak bir durgunluğa erişmiş, en tam bilginin ifâdesini görüyoruz. "Rafael ile Corregio'nun resmettikleri bütün aklın üstündeki o sükûn, rûhun o tam durgunluğu, o derin dinleniş, o bozulmaz güven ve sessizlik, tam, kesin Hakikattir; orada yalnızca bilgi kalmaktadır, istem kaybolup gitmiştir."

VII. Ölümün Bilgeliği

Bununla birlikte, gereği duyulan başka bir şey daha vardır. Nirvana ile birey, istemsizlik sükûnuna erer ve kurtulmuş olur; ama bireyden sonra ne olacak? Hayat, bireyin ölümüne gülüp geçmektedir; çocuğunda ya da başkalarının çocuğunda yaşamaya devam edecektir, onun küçük hayat deresi kurusa da, her kuşakta gittikçe genişleyen ve derinleşen binlerce başka dere vardır. İnsanoğlu nasıl kurtulabilir? Birey için olduğu gibi, soy için de bir Nirvana var mıdır?

İstemin son ve tam fethi, hayat kaynağını, yani üretim istemini engellemek olacaktır elbette. "Üretme dürtüsünün tatmini, hayata karşı iştahın en güçlü doğrulaması olduğundan, bütünüyle ve kökünden mahkûm edilebilir." Suçları neydi ki bu çocukların – doğdular?

"Hayatın dağdağasına şöyle bir bakacak olursak, görürüz ki, herkes yoksulluk ve sefâlet içinde, sonsuz ihtiyaçlarını tatmin ve sayısız dertlerinden kurtulmak için var güçleriyle çalışmakta; üstelik, bu işkence hayatını kısacık bir süre sürdürmekten başka hiçbir şey umut etmeye cesâret edememektedir. Bununla birlikte, arada, bu kargaşalığın ortasında, birbirine özlemle bakan iki sevgilinin bakışmasını görüyoruz; ama neden bu kadar gizli, korkak ve ürkek bakışıyorlar? Çünkü bu sevgililer, çabucak sona erecek bir şeyi, bu sıkıcı işi sürdüren hâindirler; üretim sürecindeki utancın esas nedeni budur."

Burada suçlu olan kadındır; çünkü bilgi istemsizliğe ulaştı mı, kadının düşüncesiz güzellikleri erkeği üretime çekmektedir. Gençlik, bu güzelliklerin ne kadar kısa ömürlü olduğunun farkında değildir; aklı

başına geldiğindeyse vakit çok geç olmaktadır.

“Doğa, genç kızlarda, sahne dilinde çarpıcı etki denen şeyi gözetmişe benziyor; birkaç yıl süreyle onları güzelliğe boğuyor, ilerdeki yılların bedeli olarak, onlara çekicilik vermekten çekinmiyor; bu yıllar içinde erkeğin aklını çeliyorlar, erkek de ömür boyunca onların bakımını üstüne alıyor. Erkeğe, akıl hâkim olacak olsaydı, bu davranışlarını haklı çıkaracak bir neden bulunamazdı… Doğa, başka yerde olduğu gibi, burada da her zamanki iktisadî davranışıyla hareket ediyor: Nasıl ki dişi karınca, dölleşmeden sonra, artık gereksiz, hattâ yavru yapma işi için tehlikeli olan, kanatlarını kaybederse; kadın da bir iki çocuk doğurduktan sonra, genellikle güzelliğini yitirir; her hâlde aynı nedenden olacak bu.”

Genç kızlar düşünmelidirler ki “kendilerine bugün aşk şiirleri, övgüler yazdıran nesne, on sekiz yıl önce doğmuş olsaydı, yüzüne bile bakmazlardı onun.” Üstelik erkekler, beden bakımından kadınlardan daha güzeldir.

“Şu bücür, dar omuzlu, koca kalçalı kısa bacaklı soya, ‘Cinsi Latif’ adını taktıran, erkeğin kafasını bulandıran şey, cinsel dürtüden başka şey değildir; çünkü cinsiyetin bütün güzelliği bu dürtüyle ilgilidir. Kadınlara güzel deneceğine, estetik olmayan cins demek, daha yerinde olurdu. Kadınların ne müziğe, ne şiire, ne güzel sanatlara karşı gerçek ve hakikî bir duyarlılıkları yoktur. Herhangi bir şeye karşı bütünüyle tarafsız bir ilgi duyamazlar… Bütün kadınlar arasında, en üstün zihinleri olanlar bile, güzel sanatlar alanında, gerçekten değeri olan orijinal tek bir eser verememişler, ya da herhangi bir alanda dünyaya sürekli değeri katkısı bulunan bir eser oluşturamamışlardır.

Kadınlara gösterilen bu saygının nedeni, Hıristiyanlıkla Alman duygululuğudur; bunun da nedeni, duyguyu, içgüdüyü ve istemi, aklın üstünde tutan romantik harekettir. Asyalılar daha akıllı, kadınların aşağı olduğunu açıktan açığa kabul etmektedirler. “Yasalar kadınlara erkeklerle eşit haklar tanıdığından, onlara aynı zamanda erkek akılları da vermeleri gerekir.” Asya, evlilik kuruluşlarında, bizimkilerinden daha ince bir namusluluk gösteriyor; çokkarılılığın normal ve yasaya uygun bir töre olduğunu kabul ediyor, bizlere aynı şeyi yapıyorsak da “gerçek tekkarılılık var mıdır ki?” sözünün ardına saklanıyoruz. Üstelik kadınlara mülkiyet hakkı vermek kadar büyük saçmalık olabilir mi! “Bütün kadınlar, birkaçı dışta kalmak üzere, savrukluğa eğilimlidirler.” Çünkü şimdiyi yaşarlar yalnızca, tek Açıkhava sporları da çarşıda alışveriş yapmaktır. “Kadınlar, para kazanmanın erkeğin işi, harcamanınsa kendi işleri olduğunu düşünürler,” işbölümü kavramları böyledir. “Bu bakımdan, bence kadınlara, kendi işlerini yönetmelerine izin verilmemeli, ister babası, ister kocası, ister oğlu, ister devlet olsun, bir erkek nezareti altında bulundurulmalıdırlar. Tıpkı Hindistan’da olduğu gibi, kendileri elde etmedikleri herhangi bir malın tasarrufunda bulunmaları için, hiçbir zaman tam yetki verilmemelidir. Fransız Devrimi’yle en son noktasını bulan, hükümetin genel bozukluğunun nedeni, XIII. Louis’in kadınlarının lüksü ve savrukluğuydu.

Kadınlarla alışverişimiz ne kadar az olursa, o kadar iyidir. Kadınlar “gerekli kötü” bile değildir; hayat onlarsız daha güvenli ve rahat olur. Erkekler kadınların güzelliğindeki tuzağı gördüler mi, üretimin saçma güldürüsü sona erdi demektir. Aklın gelişmesi, üretim istemini zayıflatır ve engeller, böylece soyu kurutmayı başarır. Tedirgin istemin çılgınca trajedisinin daha güzel bir sonu olamazdı; yenilge ve ölüm üstüne kapanan perde, neden yeni bir hayata, yeni bir mücadeleye, yeni bir yenilgeye bir defa daha açılsın? Bu kuru gürültü, insanı sadece acıklı bir sona götürecek olan bu sonsuz acı, daha ne kadar bizi aldatacak? İstemin karşısına çıkıp ne zaman meydan okuyacağız, ona hayatın sevimliliğinin bir yalan olduğunu ve en büyük nimetin ölüm olduğunu ne zaman söyleyeceğiz?...

SEKİZİNCİ BÖLÜM HERBERT SPENCER

I. Comte ve Darwin

Kant'ın felsefesi, bile bile geleneksel düşünüş biçimlerine öldürücü bir darbe indirmiş, bilmeyerek de bütün metafizikleri yıkıma sürüklemiştir. Çünkü metafizik, düşünce tarihi boyunca, gerçeğin son niteliğini açığa çıkarma çabasıydı, artık insanlar, gerçeğe hiçbir zaman deneyle yanaşılamayacağını, en güvenilir kaynaktan öğrenmiş bulunuyorlardı. En üstün insan aklı bile, olguların (fenomenlerin) ötesine geçemez, Maya'nın örtüsünü yırtamazdı. 1830 yıllarında, evrenin sırrını iyi sakladığı kabul edilmiş bulunuyordu. Tam bir sarhoşluk içinde geçen bir kuşaktan sonra, Avrupa zihni, metafiziğin herhangi bir çeşitine karşı çıkmaya ant içmişti.

Pozitivizm (Olguculuk) hareketinin kurucusunun, kuşkuculuk konusunda uzmanlaşmış Fransa'dan çıkması çoğaldı. Auguste Comte, 1798'de Montpellier'de doğdu. Gençliğinde, çağımızın Sokrat'ı dediği, Benjamin Franklin'e tutkundu. "Bilirsiniz, B. Franklin yirmi beşinde tam bir bilge olmayı aklına koymuş, düşündüğünü de gerçekleştirmişti. Henüz yirmi yaşında değilsem de, ben de aynı şeyi kafama koymuş bulunuyorum" diyordu. Büyük hayâlci Saint-Simon'un kâtipliğini yapmakla işe başladı, Saint-Simon ona, Turgot ile Condercet'nin devrimci coşkunluğunu aşıladığı gibi, toplumsal olguların, tıpkı fiziksel olgular gibi birtakım yasalara ve bilime dönüştürülebileceği düşüncesiyle, bütün felsefenin, insanlığın ahlâksal ve siyâsal ilerlemesi üstüne yöneltilmesi gerektiği fikrini de verdi. Dünyayı düzenlemeye kalkışan çoğumuz gibi, Comte da, kendi evini yönetmenin güç iş olduğunu fark etti; 1827'de, iki yıl süren mutsuz bir evlilikten sonra, sinir buhranı geçirdi ve Seine nehrinde intihar etmeye kalkıştı. 1830-1842 arası yayımlanan cilt "*Pozitiv Felsefe*" ile 1851-1854'de çıkan dört ciltlik "*Pozitiv Tutum*" adlı kitaplarını onun kurtarıcısına borçluyuz.

Kapsam bakımından, çağımızda ancak Spencer'in "Sentetik Felsefe"si ile boy ölçüşebilecek bir teşebbüstü bu. Bilimler, uğraştığı dalların genelliğine ve basitliğine göre sınıflandırılıyordu: Matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve sosyoloji konuları ele alınıyordu. Böylece sosyoloji, bilimlerin doruğundaydı; öteki bilimler, ancak toplumun bilimini aydınlattığı çapta var olmaya hak kazanıyorlardı. Bilim, doğru bilgi anlamında, bir konudan bir konuya bu sıraya göre yayılıyordu. Toplum hayatının karmaşık olgularının (fenomenlerinin), bilimsel yönteme boyun eğen en son olgular olması doğaldı. Her düşünce alanında, fikir tarihçisi, '*Üç Aşama Yasası*'nı gözlemleyebiliyordu; ilkin konu '*dinbilimsel*' olarak kavranıyor ve bütün sorunlar, -yıldızların tanrılar ya da tanrıların arabaları olarak görüldüğü çağdaki gibi- bir Tanrı istemiyle açıklanıyordu. Daha sonra aynı konu 'metafiziksel' aşamaya erişiyordu; daire en mükemmel biçim olduğu için, yıldızların daire çizdiklerine inanılan çağdaki gibi, metafizik soyutlamalarla açıklanıyordu. Sonunda konu doğru gözlemleme, varsayım ve deneyle 'pozitiv' bilime indiriliyor, olguları da doğal neden ve sonucun düzenliliğiyle ortaya konuyordu. "Tanrı'nın İstemi," Eflâtun'un "Fikirleri" (İdeaları) ya da Hegel'in "Salt Fikri" gibi soyut varlıklara, sonra da bilimin yasalarına dönüşüyordu. Metafizik, duraklayan bir gelişimdi ve artık bu çocukları bırakmanın sırası geldi diyordu Comte. Felsefe, bilinçten ayrı bir şey değildi, insan hayatını daha iyiye götürmek amacıyla, bütün bilimlerin bir uyum hâline getirilmesiydi.

1845'de, kocası müebbet hapiste bulunan Madame Clotilde de Vaux'un Comte'a ilgi ve yakınlık göstermesi ve Comt'un ona karşı duyduğu sevgi, düşüncesinin canlanmasına, renklenmesine yol açtı; bunun tepkisi olarak da duyguyu, devrimci güç olarak, aklın üstüne çıkardı. Vardığı sonuç, dünyanın ancak yeni bir din ile kurtulabileceğiydi. Bu dînin görevi, insanlığı, törensel tapınmanın nesnesi olarak yüceltmek, insan yaradılışındaki zayıf bir duygu olan, düşünme duygusunu beslemek ve

güçlendirmekti. Comte, yaşlılık çağını, düşündüğü İnsanlı Dîni için rahipler, kutsama, törenleri, duâlar ve disiplinden meydana gelen karmaşık bir düzen kurmakla geçirdi. Puta tapanların ve ortaçağ azizlerinin adları yerine, içine insanlığın ilerlemesine katkıda bulunan kahramanlarının konacağı, yeni bir takvim yapılmasını ileri sürdü.

Pozitivist hareket, rûhunu sanayi ve ticaret hayatından alan, somut olgulara saygı gösteren, İngiliz düşüncesinin akımıyle uyuşuyordu. Bacon geleneği düşünceyi nesnelere, zihni de maddeye yöneltmişti: Hobbes'un maddeciliği, Locke'un duyumculuğu, Hume'un şüpheciliği, Bentham'ın faydacılığı, pratik ve uğraş hayatının teması üzerine çeşitlemelerdi. Berkeley, bu İngiliz senfonisinde, İrlandalı tek yabancı temaydı. Böylece pozitivist hareketi, doğduğu yerden çok, İngiltere'de izleyici buldu.

Bu arada, Sanayi Devrimi de bilimi teşvik ediyordu. Newton ile Herschel, yıldızları İngiltere'ye getirmiş; Boyle ile Davy kimya hazinelerini açmıştı; Faraday, dünyayı elektriğe kavuşturacak keşifler yapmaktaydı; Rumford ile Joule da kuvvetin dönüştürülebilmesi ve eşdeğerliliğiyle, enerjinin muhâfazasını kanıtlamaktaydı. Bilimler öyle bir karmaşık düzeye ulaşmıştı ki, şaşkına dönmüş dünya, bir sentezi dört gözle bekliyordu. Ama Herbert Spencer'in gençliğinde İngiltere'yi karıştıran bütün bu zihin etkilerinin üstünde, biyolojinin gelişimi ve evrim öğretisi vardı. Bilim, bu öğretimin geliştirilmesinde, eşsiz bir uluslararası nitelik göstermişti: Kant, maymunların insan durumuna gelebileceğinden söz etmişti; Goethe bitkilerin değişimlerini ele almıştı; Erasmus, Darwin ve Lamarck, türlerin, şeylerin kullanılıp kullanılmayışına göre, kalıtım yoluyle, basit biçimlerden geliştiğini söyleyen kuramı ileri sürmüşlerdi; 1830'da da St. Hilaire, Ernani gibi, değişmeyen bir dünyada değişmeyen kuralların ve düzenlerin klâsik fikirlerine karşı çıkmıştı.

1850 yıllarında 'evrim' günün konusu olmuştu. Spencer, bu fikri, Darwin'den çok önce, "Gelişim Varsayımı" adlı denemesi (1852) ile "Psikolojinin İlkeleri" (1855) adlı kitabında öne sürmüş bulunuyordu. Burada sözkonusu olan, yalnızca yüksek türlerin aşağı türlerden gelişerek türediğini ileri süren, belirsiz evrim kavramı değildi. "Doğal seçim yoluyle" evrimin, gerçek davranışı ve süreci ya da "Hayat mücadelesinde başarı kazanan soyların korunması" kuramı, ayrıntılarıyle, bol kanıtlarıyla ortaya konuyordu. On yıl içinde, bütün dünya evrim üstüne konuşmaya başlamıştı. Spencer'i bu düşünce dalgasının en üst noktasına çıkaran şey, evrim fikrinin bütün inceleme alanlarına uygulanmasını ve bütün bilgilerin kuramına saygı göstermesini sağlayan zihninin genişliğiydi. XVIII. yüzyılda, felsefeye matematik hâkim olmuş, dünyaya Descartes'ı, Hobbes'u, Spinoza'yı, Leibnitz'i ve Pascal'ı vermişti; psikoloji de Berkeley, Hume, Condillac ve Kant ile felsefeden söz etmişti. XIX. yüzyılda Schelling, Schopenhauer, Spencer, Nietzsche ve Bergson'un felsefe düşüncesinin ardında da biyoloji vardı. Her seferinde de çığır açan fikirler, ayrı ayrı kişilerin, ağır ağır meydana getirdiği anlamı belirsiz eserlerdi; ama fikirler, onları bir uyum hâlinde biraraya getiren ve açıklayan kimselere bağlıdırlar, sözgelişi Yeni Dünya, haritasını çizen Amerigo Vespucci'nin adını almıştır. Herbert Spencer, Darwin çağının Vespucci'siydi, biraz da Colombus'u sayılırdı.

II. Spencer'in Gelişimi

Spencer 1820'de Derby'de doğdu. Herbert ana ve baba taraından Anglikan mezhebine bağlı olmayan bir soydan geliyordu. Kilise ilkelerinden sapma, babada daha güçlenmiş ve Herbert Spencer'in nerdeyse inatçı denecek bireyciliğinde en son noktasına ulaşmıştı. Baba, herhangi bir şeyi açıklamak için, hiçbir zaman doğaüstüne baş vurmazdı. Bilime eğilimi vardı, "Geometri Buluşları" diye bir kitap yazmıştı. Siyâsette, o da oğlu gibi bireyciydi ve "seviyesi ne olursa olsun, kimseye şapkasını çıkarmazdı." Babası da, amcası ve büyük babası gibi, özel okul öğretmenleriydi; bununla birlikte, çağının en ünlü İngiliz

filozofu olacak olan oğlu, kırk yaşına kadar eğitim görmemişti. Herbert tembeldi, babasıysa bunu hoşgörüyordu. Sonunda on üç yaşına geldiğinde, Herbert'i, sertliğiyle ün salmış amcası Hinton'a gönderdiler.

Gördüğü biricik sistemli eğitim burada olmuştur. Aslında ne öğrendiğini kendi de bilmiyordu; ne tarih, ne doğabilim, ne de genel edebiyat öğrenmişti. İlginç bir gururla şöyle der: "Ne çocukluğumda, ne de gençliğimde, hiç İngilizce dersi almadım, şu ana kadar gramer konusunda tek bilgim yok." Kâtiplerinden biri, Spencer'in tek bilim kitabını sonuna kadar okumadığını söyler. Sevdiği alanlarda bile sistemli bir eğitim görmemişti. Bütün bilgisini raslantıyle oradan buradan elde etmişti. Otuz yaşına gelinceye kadar felsefe üstüne hiçbir şey bilmiyordu. Derken Lewes'u okudu, Kant'a geçeyim dedi, ama daha kitabın başında Kant'ın zaman ile mekânın, nesnel şeylerden değil de, duyu algılamalarından meydana geldiğini ileri sürdüğünü görünce, Kant'ın budala olduğunu düşünüp kitabını bir yana attı. Kâtibinin dediğine göre, Spencer, "*Toplumsal İstatistik*" adlı kitabını "eski ve şimdi unutulmuş bulunan, Jonathan Dymond'un bir ahlâk incelemesinden başka bir şey okumadan" yazmıştır. '*Psikoloji*'sini sadece Hume, Mansel ve Reid'i okuyarak; '*Biyoloji*'sini yalnızca Carpenter'in "*Karşılaştırmalı Fizyoloji*" adlı kitabını okuyarak; '*Sosyoloji*'sini Comte'u, Tylor'u okumadan; '*Ahlâk*'ını Kant'ı, Mill'i, Sedgwick'i ya da başka bir ahlâkçıyı okumadan yazmıştır.

Binlerce fikrini destekleyecek olan, milyonlarca olguyu nereden çekip çıkarmıştı peki? Okumaktan çok, doğrudan doğruya gözlemle yapmıştı bu işi. "Merakı her an uyanık tutuyor ve yanındaki arkadaşının dikkatini, ikide bir o zamana kadar yalnızca kendisinin görmüş olduğu bir olguya çeviriyordu." "Kesin gözüyle, elinden geçen her şeyden faydalanıyordu." Ne yapacağını kestirdikten sonra ve bütün eserinin çevresinde döneceği temel fikri, evrimi bulduktan sonra, beyni gerekli malzemeyi çeken bir mıknatıs oluyor, düşüncesinin eşsiz düzenliliği de, gelen malzemeyi otomatik bir şekilde sınıflandırıyordu. İşçiler olsun, işverenler olsun seve seve kulak veriyordu ona; kendilerinkine benzeyen bir zihin vardı karşılarında; kitapla öğrenimden ve "kültür"den uzaktı, ama çalışıp yaşadıkça öğrenilen doğal, somut bilgiyle donanmıştı.

Geçimi için çalışmak zorundaydı; mesleği de, düşüncesinin pratik eğilimini yoğunlaştırıyordu. Demiryolları ve köprü inşaatı ölçü memuru ve plâncısıydı; bir bakıma mühendis sayılırdı. Her dönemeçte bir buluşla çıkıyordu ortaya; buluşlarının hiç biri işe yaramamıştı. Bunlar arasında patentli tuzluklar, testiler, mum söndürücüleri, hasta koltukları gibi şeyler vardır.

Şiir ve sanata karşı hevesi ve uygun rûh yapısı yoktu; bu, azimli gerçekçiliği ve pratik sağduyusunun bedeliydi. Bir şey üstünde, gerektiği gibi uzun boylu durması yanında, keçi inadı da vardı; varsayımlarını doğrulamak için, bütün evreni araştırabilirdi, ama başkasının görüşüne nüfuz edemezdi. İlkelere uymayan kişiyi destekleyen şeye sahipti: Her şeyden önce ben varım diyordu; büyüklüğünü de ukalâlığına kaçmadan taşıyamıyordu. Bir öncünün eksikliklerine sahipti: Cesâretli açıkgözlülüğü ve yoğun orijinalliği yanında, dogmatik, dar kafalılığı vardı. Bütün dalkavukluklara karşı direnir, kendisine teklif edilen hükümet mevkîlerini geri çevirirdi. Müzmin hastalığına ve yalnızlığına rağmen, zahmetli işini kırk yıl sürdürdü. Öğretmen oğlu ve torunu olan Spencer, öğretmen değneğini kitaplarında kullanmış, yüksek, öğretici bir perdeden konuşmuştur. "Hiçbir zaman şaşırmam," diyordu. Bazen müşfik davranışına kızıyordu, yalnız geçen bekâr hayatı, onda cana yakın insansı nitelikler uyandırmamıştır. Büyük İngiliz romancısı, George Eliot ile macerâsı olmuştu, ama kadın, onun hoşuna gitmeyecek derecede akıllıydı. Spencer'de mizah olmadığı gibi, üslûbunda da incelik yoktu.

Görünüşe bakılırsa, yüklendiği görevin büyüklüğü, onu hayatı, lâyık olduğundan daha ciddîye almaya

zorluyordu. “Pazar günü St. Cloud bayramındaydım,” diye yazıyor Paris’ten “Erişkin kimselerin çocukluğu pek eğlendirdi beni. Fransızlar çocukluğu elden bırakmıyor bir türlü; kurşunî saçlı kimselerin, bizim panayırlardaki gibi atlı karıncalara bindiğini gördüm.” Hayatı incelemekle ve tanımlamakla öyle meşgûldü ki, onu yaşamaya vakti yoktu. Niagara şelâlelerini gördükten sonra, günlüğüne şöyle yazıyordu: “Tam umduğum gibi buldum.” En bayağı olayları, en büyük züppelikle anlatıyordu. Hiçbir buhran, hiçbir aşk macerası geçirmemişti (anılarında bir yanlışlık yoksa tabiî). Bazı yakın dostları vardı, ama onlar hakkında, hemen hemen matematiksel bir ifâde kullanıyor, sudan dostluklarından, işin içine tutku katmadan söz ediyordu. Kâtibinin dediğine göre, “tutkusuz ince dudakları, hiçbir duyumculuğun olmadığını gösteriyor, açık renkteki gözleri, duygusal derinlikten yoksunluğunu belli ediyordu.” Üslûbunun tekdüze, aynı seviyede gitmesi bundandır; hiçbir zaman göklere yükselmez ve ünlem işareti kullanmazdı. Romantik bir çağda, ağır başlılık ve tutuculuk bakımından heykeli yapılmış bir ders gibi dikilmektedir.

Az görülen bir mantıkî zihne sahipti; *apriori* (önsel) ve *aposteriori* (sonsal) düşüncelerini, bir satranç oyuncusunun dakikliğiyle yönetirdi. Yakınçağ tarihinde, karmaşık konuları, onun kadar açık ortaya koyan yoktur. Güç sorunları öyle açık bir biçimde belirtiyordu ki; bütün dünya bir kuşak boyu felsefeyle ilgilenmişti. “Söylendiğine göre,” diye yazıyor, “Konuları iyi açıklıyormuşum. Bilgileri, düşünme biçimlerini ve sonuçları başkalarında kolay kolay rastlanmayacak bir biçimde, açıklık ve tutarlılıkla belirtiyormuşum.” Çok geniş genellemelere bayılıyordu Huxley, Spencer’in trajedi fikrinin, olgu tarafından öldürülen bir kuram olduğunu söylemişti; Spencer’in zihninde o kadar çok kuram vardı ki, gün aşırı bir trajediyle karşılaşmaya mahkûmdu. Buckle’ın zayıf ve kararsız yürüyüşü karşısında şaşıran Huxley, onun hakkında Spencer’e “Anlıyorum ne cins insan olduğunu; başı ağır basıyor,” demişti.

“Buckle, düzenleyebileceğinden çok daha fazla malzeme almıştı” diye ekliyor Spencer. Spencer’deyse bu iş tersineydi, almış olduğu malzemeden daha fazlasını düzenliyordu. İşi güç, yani olayları bir uyum hâlinde biraraya getirmek ve sentezini yapmaktı. Düzen tutkusu, onu tutsak kılmıştı; parlak bir genellemenin buyruğu altındaydı. Ama dünyanın, onun zihni gibi bir zihne ihtiyacı vardı; olguların karmaşık durumunu uygar bir anlam içinde aydınlığa kavuşturacak biri gerekti, Spencer’in, kuşağı için yaptıkları, onu insan yapan eksiklikleri bağışlatıyordu. Kendisini burada apaçık ortaya koyduysak, büyük adamları kusurlarını bildiğimiz zaman daha çok sevdiğimizdendir ve kusursuz bir mükemmellikle karşımıza çıktıklarında, onları kuşkuyla hor gördüğümüzdendir.

Kırk yaşındayken Spencer, “Bugüne kadar,” diye yazıyor, “Hayatım oldukça çeşitli geçti.” Filozoflar arasında, hayatı Spencer’inki kadar dağınıklık içinde geçen yoktur pek. 1842’de devrimci bir dergi olan “*Non–Conformist*”e, içinde daha sonraki “*laissez-faire* = bırakın yapsın” felsefesinin tohumunu taşıyan “Hükümetin Esas Alanı” adıyla mektuplar yazmaya başlamıştı. Altı yıl sonra, “*The Economist*” adlı dergiyi yayımlamak için mühendisliği bırakmıştı. Otuz yaşındayken, Jonathan Dymond’un “*Ahlâkın İlkeleri Üstüne Denemeler*” adlı eseri için yerici konuştuğunda, babası da, “İstiyorsan kendin otur da yaz yazabilirsen,” demesi üzerine Spencer kaleme sarılmış, “*Toplumsal İstatistik*”ini yazmıştı. Bu kitabın satışı, fazla olmadıysa da, dergilerin yolunu ona açmış oldu. 1852’de “*Nüfus Kuramı*” var oluş mücadelesinin, varlıklar arasında en uygun olanının sağ kalmasına yol açtığını söylüyordu. Aynı yıl “*Gelişim Varsayımı*” üstüne denemesinde, yeni türlerin, dereceli değişime uğrayarak, eski türlerden türediği konusundaki kuşkulara cevap veriyor; insanın, yumurtalık ve sperma’dan, bitkininse tohumdan çıkması ne kadar olağanüstü ve inanılmayacak bir şeyse, yeni türlerin gelişimi de en azından o kadar olağanüstü ve inanılmayacak bir şey, diyordu. 1855’te ikinci kitabı ‘*Psikolojinin İlkeleri*’nin amacı zihnin evrimini çizmekti. Derken 1857’de, “*İlerleme, Yasası ve Nedeni*” adlı denemesi çıktı. Burada von Baer’in bütün canlı biçimlerin bağdaşık başlangıçlardan, bağdaşık olmayan gelişimlere doğru ilerleme

fikrini işliyor, bu fikri genel bir tarih ve ilerleme ilkesine yükseltiyordu. Kısacası, Spencer, çağın rûhu içinde gelişmişti, evrensel evrimin filozofu olmaya hazırdı.

1858'de denemelerini toplu hâlde bastırmak amacıyla gözden geçirirken, dile getirmiş olduğu fikir birliği ve fikir sırası şaşırtmıştı onu; birden, açılan kapılardan içeri giren gün ışığı gibi, evrim kuramının, biyolojiye olduğu gibi, bütün bilimlere uygulanabileceği çakmıştı zihninde; bu, yalnızca türleri ve birkaç türden meydana gelen cinsleri değil, aynı zamanda, gezegenleri, toplumsal ve siyâsal tarihi, ahlâksal ve estetik kavramları da açıklayabilecekti. Madde ve zihnin, yıldızlar yığınından insana ve vahşîlerden Shakespeare'e kadar olan evrimini anlatacak, bir dizi eser yazma hevesine kapıldı. Ancak, kırkına merdiven dayamış olması, onu umutsuzluğa düşürüyordu. Bu kadar yaşlı ve sağlık durumu bozuk bir adam, ölmeden önce, insanın bütün bilgi alanını nasıl baştan başa aşabilirdi. Daha üç yıl önce, büyük bir kriz geçirmişti, on sekiz ay süreyle kendine gelememişti, tam bir umutsuzluğa düşmüştü. Yerinde duramıyor, başıboş dolaşıp duruyordu. Gizli güçlerinin bilincinde olması yüzünden, böyle zayıf düşmesi alabildiğine üzüyordu onu. Sağlığına bir daha kavuşamayacağını iyi biliyordu; bir oturuşta, bir saattan fazla çalışmayı, beynin kaldıramadığının farkındaydı. Üstelik yoksuldu. Geçim kaynağını sağlamayı düşünmemişti. "Bu işi sürdüremeyeceğim" diyordu. "Devam etmek boşuna." Bir amcasının vasiyetinden elde ettiği 2.500 dolar, onun "The Economist" dergisinin yazı işleri müdürlüğünden istifa etmesine sebep olmuştu, ama çalışmaması bu parayı tüketmişti. Yayımlayacağı eserleri satın alacak olan abonelerden, avans para almayı kurdu. Bir plân yaparak, Huxley'e, Lewes'a ve başka dostlarına gösterdi; bir prospektüsü süsüleyecek kadar çok sayıdaki aboneler arasında, şunları sayabiliriz: Kingsley, Lyell, Hooker, Tyndall, Buckle, Froude, Baixn, Herschel ve başkaları. 1860'da yayımlanan bu prospektüse karşılık, Avrupa'dan 440, Amerika'dan da 200 abone sağlanmış oldu; bütün toplanan para, yılda 1.500 dolar kadar az bir gelir getiriyordu, ama Spencer memnundu ve hevesle çalışmaya oturdu.

Ama 1862'de, '*İlk İlkeler*'in yayımlanmasından sonra birçok abone, abonelikten vazgeçti. Nedeni de, o ünlü "Birinci Bölüm"deki, dinle bilimi uzlaştırmaya kalkmasıyla, hem piskoposları, hem de üstatları incitmiş olmasıydı. Uzlaştırıcının işi zordur. '*İlk İlkeler*' ile "*Türlerin Çıkışı*," büyük bir kitap kavgasının odak noktası oldu. Bu kavgada Huxley, Darwincilikle bilinmezciliğin baş savunucusu rolünü oynuyordu. Saygıdeğer kimseler bir süre evrimcilerle ilişkilerini kestiler; 'ahlâksız yabanlar' diyorlardı onlara ve herkesin karşısında onları yermeyi doğru buluyorlardı. Spencer'in aboneleri, her vâde günü bir tane daha eksiliyordu, çoğu da gönderilen kitapların parasını ödemiyordu; Spencer, her yeni çıkan kitabın sebep olduğu açığı, kendi cebinden ödeyerek işini sürdürmeye çalışıyordu. Sonunda parası da, cesâreti de tükendi ve geri kalan abonelere eserine devam edemeyeceğini yazdı.

Tam bu sırada, tarihteki en büyük destekleme olayı yer aldı. '*İlk İlkeler*'in yayımlanmasından önce, İngiliz felsefesinin alanına hâkim olan, şimdiyse yerini evrim filozofunun almış olduğunu gören Spencer'in en büyük rakibi, 4 şubat 1866'da şöyle yazıyordu:

Efendim,

Geçen hafta buraya döndüğümde, Biyoloji'nizin aralık ayı sayısının yanında gözüme çarpan gazete ilânınız, beni pek üzdü… İnceleme eserinize devam etmenizi ve herhangi bir zarara karşılık, yayınevi sahibine benim kefil olduğumu bildirmenizi teklif ediyorum… Bunu kişisel bir lütûf gibi kabul etmemenizi ricâ ederim, kaldı ki, bu lütfa mazhar olabilmeme müsaade etmeniz de, beni son derece memnun ederdi. Ama öyle bir şey değil bu; yalnızca emeğinizi ve sağlığınızı fedâ ettiğiniz bir kamu işi için yapılan, basit bir işbirliği teklifidir.

Saygılarımla

J. S. Mill

Spencer bu teklifi kibarca geri çevirdi; ama Mill, dostlarına giderek, her birinin 250'şer nüsha almaları için onları kandırdı. Spencer buna da karşı çıktı, kabul etmek istemiyordu. Derken, Profesör Youmans'dan beklenmedik bir mektup geldi, Spencer'in Amerika'daki hayranlarının, onun adına 7000 dolarlık tahvil aldıklarını, faiz ve temettülerinin kendisine verileceğini bildiriyordu. Bu defa boyun eğdi. Armağanın verdiği heves, ilhamını arttırdı; yeniden kollarını sıvadı; "Sentetik Felsefe"si sağ salim basılıncaya kadar, kırk yıl didindi durdu. Zihnin ve istemin, hastalık ve binlerce engele karşı bu zaferi, insanlık kitabının altın sayfalarından biridir.

III. İlk İlkeler

1. Bilinmeyen

Spencer, kitabının başında şöyle diyor: "Çoğu zaman unuttuğumuz bir şey var, o da 'kötü olan şeylerde bir iyilik rûhu' olduğu gibi, yanlış olan şeylerde de genellikle bir hakikat rûhunun var olduğudur." Türlü inanç biçimleri çerçevesinde dîne, insan rûhu üzerindeki o ısrarlı gücü veren hakikat çekirdeğini bulmak için, dinsel fikirleri incelemeye başlıyor.

İlk bulduğu şey, evrenin başlangıcıyle ilgili bütün kuramların, bizi kavranamazlıklara götürdüğüdür. Tanrıtanımaz, kendi başına var olan, başlangıcı olmayan bir dünya düşünmek ister. Ama başlangıçsız ya da nedeni olmayan herhangi bir şeyi kavrayamayız. Tanrıtanır (deist) ise, bu güçlüğü bir adım geri itiyor yalnızca ve "Tanrı dünyayı yarattı" diyen dinbilimciye karşı, çocukların o karşılık verilemeyecek sorusu soruluyor: "Peki, Tanrıyı kim yarattı?" Dinsel fikirlerin hiç biri, en sonunda, mantıkla kavranamazlar.

Bütün bilimsel fikirler de, sonuçta aklın kavrayamayacağı durumdadır. Madde nedir? Atomlara bölüyoruz; molekülü böldüğümüz gibi, atomu da bölmek zorunda kalıyoruz. Madde sonsuzca bölünebilir – ki bu kavranamaz ya da bölünmesinin bir sınırı vardır, - ki bu da kavranamaz. Böylece bir çıkmaza girmiş oluyoruz. Bu durumda zaman ve mekânın bölünebilmesi de, sonunda aynı çıkmazı ortaya koymaktadır. Bunların ikisi de, en sonunda akıldışı fikirlerdir. Hareket, üç anlam belirsizliği içindedir. Çünkü zaman içinde, mekânda değişen maddeyle ilgilidir. Maddeyi sonuna kadar incelediğimizde, bulduğumuz şey kuvvettir –duyu organlarımıza basınç gösteren bir kuvvettir- ya da hareket eden organlarımıza karşı direnen bir kuvvettir. Peki, kuvvet nedir? Fiziği bırakıp psikolojiyi ele alalım. Karşımıza çıkan, zihin ve bilinçtir: Bu defa daha da çapraşık bilmecelerle karşılaşıyoruz. Böylece "bilimsel fikirlerin hepsi de, en sonunda kavranamayacak olan gerçeklerin görünüşüdür. Araştırmaları, bilimciyi her yönde çözümlenemeyecek çıkmazlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Bunların çözümlenemeyeceğini gittikçe açık olarak görmektedir. İnsan aklının, ne derece büyük, ne derece küçük olduğunu hemen görmektedir. Deney alanına gelen her şey karşısında, ne kadar güçlü, deneyüstü olanla karşılaştığında ise ne kadar güçsüz olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilimci, herhangi başka bir kimseden iyi bilir ki, hiçbir şeyin en son niteliği bilinemez." En doğru sözlü felsefe, Huxley'in deyimiyle, bilinemezciliktir.

Bu anlam belirsizliklerinin ortak nedeni, bilginin görece olmasıdır. "Düşünme, ilişki kurma demek olduğuna göre, hiçbir düşünce, ilişkilerden başka şey ifâde edemez. Zihin, yalnızca olgular tarafından ve olgularla ilişki kurma için çerçevelediğinden, onu olguların ötesindeki bir şey için kullandığımızda, bizi saçmaya götürür." Bununla birlikte, görece ve olgusal olan, adları ve nitelikleri bakımından,

kendilerinden öte en son ve salt bir şey ifâde ederler. “Düşüncelerimize bakınca, görünüşlerin ardındaki gerçeğin bilincinden kurtulmanın, nasıl imkânsız olduğunu ve bu imkânsızlıktan gerçeğe olan ve yok edilemeyen inancımızın, nasıl türediğini görmekteyiz.” Ama gerçeğin ne olduğunu bilemeyiz.

Bu görüş açısından, bilimle dinlerin uzlaştırılması, artık pek güç değildir. “Gerçek, genellikle karşıt fikirlerin bir uyum hâlinde biraraya getirilmesidir.” Bilim kabul etmelidir ki, “yasaları” yalnızca olgulara ve görece olana uygulanabilir. Din de kabul etmelidir ki dinbilimi, kavranmaya yanaşmayan bir inancın aklîleştirilmiş bir mitosudur. Dînin, Salt Olan’ı, büyütülmüş bir adam gibi görmeyi bırakması gerekir. Daha da kötüsü, bu adamı “insanda hor görülecek bir şey olan yaltaklanma sevgisine” tutulmuş, zalim, kana susamış, hâin bir dev gibi görmektedir. “Bilim, Tanrı’yı inkâr etmeyi ya da maddeciliği doğrulanmış bir şey olarak benimsemeyi bırakmalıdır. Zihin ve maddenin her ikisi de görece olgulardır. Niteliğinin bilinmeden kalması gereken, son bir nedenin ikiz sonucudur. Anlaşılmaz kuvvetin tanınması, her dindeki hakikat çekirdeği ve bütün felsefelerin başlangıcıdır.

2. Evrim

Bilinmeyeni belirttikten sonra, felsefe onu bırakıp, bilinebilen’e dönmektedir. Metafizik bir seraptır: Michelet’nin dediği gibi, “İnsanın kendini yöntemli bir biçimde şaşırtma sanatıdır.” Felsefenin asıl alanı ve görevi, bilim sonuçlarının özeti ve birleştirilmesidir. “En aşağı bilgi cinsi, birleştirilmemiş bilgidir. Bilim bir ölçüde birleştirilmiş bilgidir. Felsefe bütünüyle birleştirilmiş bilgidir.” Bu gibi tam bir birleştirme, bütün deneyleri içine alacak ve bütün bilgilerin temel niteliklerini tanımlayacak geniş ve evrensel bir ilke gerektirir. Böyle bir ilke var mıdır?

Bu ilkeye, fizikteki en büyük genellemeleri birleştirmeye çalışarak yanaşabiliriz belki de. Bu genellemeler, maddenin yok edilemeyeceği, enerjinin korunması, hareketin sürekliliği, kuvvetler arasındaki ilişkilerin direnmesi (yani doğal yasanın bozulamaması), kuvvetlerin (hattâ zihin ve fizik kuvvetlerinin) ve hareket ritminin dönüştürülebileceği ve eşdeğerliliği. Genellikle kabul edilmeyen bu son genellemeye değinmek yeter. Doğa baştan başa ritmiktir. Isının dalgalanmasından, keman telinin titreşimine kadar; ışık, ısı ve sesin dalgalanmasından, denizin gelgit’ine kadar; cinsiyetin belirli dönemlerinden, gezegen, kuyrukluyıldız ve yıldızların belirli dönemlerine kadar; gece ile gündüzün birbirini izlemesinden, mevsimlerin birbirlerini izlemesine, belki de iklim değişikliğinin ritimlerine kadar. Hattâ moleküllerin titreşimlerinden, ulusların yükselip yıkılmasına, yıldızların doğuşu ve kayboluşuna kadar.

Bütün bu “bilinebilenin yasaları” (burada ayrıntısına girilmesi gerekmeyen bir inceleme ile), kuvvetin son direnme yasasına indirilebilir. Ama bu ilkede, hareketsiz ve bir şey vardır; hayatın sırrına değinmemektedir. Gerçeğin bu dinamik ilkesi nedir? Her şeyin büyüyüp gelişip ölmesinin formülü nedir? Bir evrim ve çözülme formülü olmalıdır. Çünkü “herhangi bir şeyin tam tarihi, görünemeyenden çıkan görüneni ve yeniden görünmeyende kaybolmasını içine almalıdır.”

Spencer, Avrupa zihnini soluk soluğa bırakan ve açıklanması için, 10 cilt ile 40 yıl gereken ünlü evrim formülünü bize böyle sunmuştur. “Evrim, maddenin bütünleşmesi (entegrasyonu) ve aynı anda yer alan hareket sarfıdır. Bu sırada madde, belirsiz ve uyumsuz bir bağdaşıklıktan, belirli ve uyumlu bir bağdaşıklığa geçer. Bu arada alıkonan hareket de, buna paralel olarak dönüşür.” Bu ne demektir? Gezegenlerin, yıldız yığınlarından gelişmesi, yeryüzünde okyanuslarla dağların biçimlenmesi; kimyasal öğelerin bitkiler tarafından, hayvan dokularınınsa insanlar tarafından metabolizması, ceninde yüreğin gelişmesi, doğumdan sonra kemiklerin birbirlerine kaynaması, duyular ile anıların birleşip bilgi ve düşünceye, bilginin de bilim ve felsefeye dönüşmesi; ailelerin klanlara, şehirlere, devletlere,

devletlerarası dostluklara ve “dünya federasyonuna” dönüşmesi: Maddenin bütünleşmesi budur işte. Ayrı ayrı şeylerin, yığından çıkarak, gruplar ve bütünler hâlinde birleşmesidir.

Tabiî böyle bir bütünleşme, bölümlerdeki harekette bir azalmayı gerektirir. Tıpkı devletin gelişen gücünün bireyin özgürlüğünü azalttığı gibi. Ama aynı zamanda bu, bölümleri birbirlerine bağlar ve “uyumluluğu” meydana getiren ve bedenin sağ kalmasını destekleyen, koruyucu bir ilişkiler dokusu sağlar. Bu süreç, aynı zamanda biçimleri ve görevleri daha belirler. Yıldızlar yığını biçimsizdir, ama gezegenlerin elips çizen düzeni, dağ zincirlerinin kesin çizgileri, organizmaların ve organların özel biçim ve nitelikleri, fizyolojik ve politik yapılarda işbölümü ve uzmanlaşma hep ondan çıkar. Bu bütünleşen yapının bölümleri de, yalnızca belirlenmekle kalmaz, aynı zamanda nitelik ve işleyiş bakımından çeşitlenir ve bağdaşıklıktan uzaklaşır. Başlangıçtaki yıldız yığını yani, birbirini aynı olan bölümlerden meydana gelmiştir. Ama çok geçmeden gaz, sıvı ve katı olarak farklılaşır. Toprak bir yerde otla yemyeşil olur, ötede başı karlı dağlar belirir ya da deniz çeşitli mavilere bürünür. Gelişen hayat, oldukça bağdaşık bir protoplazmadan, türlü beslenim, üretim, hareket ve algılama organları doğurmaktadır. Yalın bir dil, kıtalar çapında sayısız lehçeleriyle gelişmektedir. Tek bir bilim, yüzlercesini meydana getirmekte ve bir ulusun folkloru da, edebî sanatın binlerce biçimine dönüşmektedir. Kişilik gelişmekte, karakter kendine özgü bir varlık kazanmakta, her soy ve ulus, kendine özgü dehâsını geliştirmektedir. Bütünleşme ve bağdaşık olmamak, bölümlerin gittikçe daha büyük bütünler hâlinde biraraya gelmeleri ve bölümlerin, sayısı gittikçe artan biçimler hâlinde farklılaşması, evrim yörüngesinin merkez noktasıdır. Yayılmaktan, bütüne ve birliğe, bağdaşık yalınlıktan, farklılaşan karmaşıklığa geçen her şey (1600-1900 Amerika’sına bakın,) evrim akımına kapılmıştır. Bütünden yayılmaya, karmaşıklıktan yalınlığa dönen şey ise (M.S. 200-600 Avrupa’sına bakın,) çözülmenin inişine kapılmış demektir.

Bu sentetik formülle yetinmeyen Spencer, mekanik kuvvetlerin doğal işlemesi sonucu, kaçınılmaz gerekliliğin nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışıyor. İlkin belli bir “bağdaşığın dengesizliği” vardır: Yani, benzer bölümler uzun süre benzer kalamazlar, çünkü dış kuvvetlere karşı bağlılık durumları aynı değildir. Sözgelişi dış bölümler, savaştaki kıyı hatları, daha önce saldırıya uğrarlar. Türlü uğraşlar, benzeri kişileri yüzlerce meslek ve işin çeşitli kılıklarına sokar. Bir de “Sonuçların çoğalması” diye bir şey vardır: Bir tek neden, sayısız sonuçlar doğurabilir ve dünyanın farklılaşmasına yardım eder. Marie Antoinette’inki gibi yanlış bir söz ya da Ems’te metni değiştirilen bir telgraf, ya da Salamis’teki bir rüzgâr, tarihte büyük rol oynayabilir. Bir de “farklılık” yasası vardır: Oldukça bağdaşık bir bütünün parçaları, ayrı ayrı farklı bölgelere çekildiğinden, çeşitli ortamlarla birbirine benzemeyen sonuçlar verirler. Sözgelişi, bulunduğu yerin dehâsına, özelliğine göre, İngilizler, Amerikalı, Kanadalı, Avustralyalı olmuşlardır. Doğanın güçleri, böyle çeşitli yollarla gelişen dünyanın çeşitliliğini meydana getirir.

Ama sonunda, kaçınılmaz olan “denklik” gelmektedir. Her hareket, direnme altındaki hareket olduğuna göre, er geç sona erecektir. Her ritmik salınım (dıştan desteklenmediği sürece) gidişinden ve vüsatinden (uzamından) kaybeder. Gezegenler daha küçük bir yörüngede ilerlemektedirler, ya da eski yörüngelerinden daha küçük bir yörüngede ilerleyecektirler. Yüzyıllar geçip gittikçe, güneş azar azar ısısını ve aydınlığını kaybedecektir. Gelgitlerin sürtünmesi, yeryüzünün kendi ekseni çevresinde dönmesini geciktirecektir. Milyonlarca hareketle kaynaşan ve fısıldaşan bu yeryuvarlağı, baş kaldırmış bir şekilde çoğalan, hayatın milyonlarca biçiminin bolluğu içindeki bu yeryüzü, bir gün gelecek, yörüngesinde ve bölümlerinde daha ağır ağır hareket etmeye başlayacaktır. Kan, kuruyan damarlarımızda daha soğuk ve ağır akacaktır. O zaman aceleyi bırakacağız. Ölen soylar gibi, cennet deyince aklımıza hayat değil, dinlenmek gelecektir. Nirvana’nın düşünü göreceğiz o zaman. Denkleşme,

ilkin yavaş, sonra hızla çözülmeye dönecek, evrimin mutsuz son sözü olacak. Toplumlar bölünecek, yığınlar göç edecek, şehirler köylü hayatının karanlık art ülkesine çekilecek. Gevşeyen bölümlerini birarada tutacak kadar güçlü bir hükümet kalmayacak. Sosyal düzenin ne olduğu unutulacak. Bireyde de, bütünleşme bozulacak. Hayat denen bir uyum hâlindeki birlik, ölüm denen yaygın karmaşaya dönüşecek. Yeryüzü kargaşa içindeki bir yıkılış sahnesine dönecek. Engellenemeyecek karanlık bir çöküş içindeki enerji dramı olacak ve çıkış yeri olan yıldızlar yığını ve toz hâline dönüşecek. Evrim ve çözülme, böylece tamamlanmış olacak. Bu devir yeniden, sonsuzca yeniden tekrarlanacak; ama sonu hep böyle bitecek. Hayatın alın yazısı *Memento Mori*'dir. Her doğum yıkılmaya ve ölüme bir başlangıçtı.

İlk İlkeler, neredeyse klâsik denebilecek bir durgunlukla yükselişin ve düşüşün, evrimin ve çözülümün, gezegenlerin, hayatın ve insanın hikâyesini anlatan muhteşem bir dramdır, ama trajik bir dramdır ve en uygun son söz de, Hamlet'in "Bundan ötesi sessizlik" sözüdür. İnanç ve umutla beslenip büyüyen, kadın erkek herkesin, var oluşun bu özetine karşı çıkmasında şaşılacak bir şey yok. Öleceğimizi biliyoruz, ama bu kendiliğinden olacaktır, onun için hayatı düşünmeyi tercih ediyoruz. Spencer'de, hemen hemen Schopenhauer'ci görüş olan insan çabasının boşluğu duyusu vardı. Başarılı meslek hayatının sonunda, hayatın yaşamaya değmeyeceğini ifâde etmişti. Çok uzağı gördüğü için, var oluşun bütün küçük, tatlı biçim ve renklerinin, burnunun dibinden fark edilmeden geçmesine sebep olan filozof hastalığı vardı onda.

Son sözü Tanrı ve cennet ile değil de, denkleşme ve çözülüm ile bitecek olan bir felsefenin, halkın hoşuna gitmeyeceğini biliyordu ve birinci bölümü bitirirken, görmüş olduğu karanlık gerçekleri açıklama hakkını, eşsiz bir güzel anlatım ve güçle savunuyordu:

Zamanı için pek erken olduğunu düşündüğünden, en yüksek hakikat diye bildiği şeyi söylemekten çekinen kişi, kendi eylemlerine kişidışı bir görüş açısından bakıyorum diye avutabilir kendini. Unutmamalıdır ki, fikir bir etkendir. Karakter, dış düzenleri kendine fikir yoluyla uydurur. Kendi fikri de, haklı olarak, bu etkenin bir parçasıdır, bir kuvvet birimidir. Sonradan, benzer başka birimlerle bir araya gelerek, toplumsal değişiklikleri meydana getiren genel güçtür. Böylece, en iç kanısını gerektiği gibi açıklayabileceğinin farkına varacaktır. Yapacağı etkiyi düşünmeyecektir. Bazı ilkeleri benimsemesi, bazılarını geri çevirmesi boşuna değildir. Kendisi, bütün yetenekleriyle, erekleriyle ve inançlarıyla tesadüfî bir şey değil, zamanın bir eseridir. Bir yandan geçmişin torunu iken, öte yandan geleceğin atasıdır. Düşünceleri, ölüme bırakamayacağı çocuklarıdır onun. Başkaları gibi kendi de, aracılığı sâyesinde Bilinmeyen Neden'in belirdiği, milyarlarca etkenden biridir ve Bilinmeyen Neden, onda belli bir inanç uyandırdı mı, o inancı açıklamaya ve ona göre eylemde bulunmaya yetkisi vardır. Bu bakımdan bilge kişi, içindeki inanca tesadüfî olarak bakmaz. Gördüğü en yüksek gerçeği korkusuzca açıklar. Bunu bildikten sonra ne olursa olsun, dünyada kendine düşen rolü –güttüğü değişikliği meydana getireceğini biliyorsa- iyi oynamaktadır. Bilmiyorsa, her ne olursa olsun, yine de iyi oynamaktadır.

IV. Biyoloji: Hayatın Evrimi

Sentetik Felsefe'nin ikinci ve üçüncü cildi, 1872'de Biyolojinin İlkeleri adı altında yayımlandı. Bu ilkeler, uzman alanına el atan bir filozofun, doğal sınırlarını belirliyordu. Ama biyoloji olgusunun geniş bölgelerine, yeni bir birlik ve anlaşılırlık getiren genellemelere ışık tutarak, ayrıntılardaki yanlışları bağışlatıyordu.

Spencer, konusuna ünlü tanımla giriyor: "Hayat, iç ilişkilerin sürekli olarak dış ilişkilere

ayarlanmasıdır.” Hayatın tamlığı, bu karşılıklı uygunluğun tamlığına bağlıdır. Bu uygunluk mükemmel olduğunda, hayat da mükemmeldir. Bu uygunluk yalnızca edilgen bir uyma değildir. Hayatın önemli yanı, dış ilişkilerdeki yer alacak bir değişikliği önceden görüp, iç ilişkileri ona göre ayarlamasıdır, hayvanın darbeyi yememesi için eğilmesi, ya da insanın, yemeğini ısıtmak için ateş yakması gibi. Tanımının eksik yanı, yalnızca, organizmanın ortama göre yeniden kalıplanma faâliyetini ihmal eder gibi görünmesinde değildir. Aynı zamanda, canlılığı nitelendiren bu kehânet işi ayarlamaları yapmak için, organizmayı yetenekli kılan o anlaşılmaz gücü açıklamayışındadır. Daha sonraki baskılara eklenen bu bölümde Spencer, “Hayattaki Dinamik Öğe”yi tartışmak ve kendi tanımının gerçekte hayatın birliğini ve tamlığını göstermediğini kabul etmek zorunda kalmıştı.

Spencer, bireyin hayatında iç ile dış ilişkilerin ayarlanmasını gördüğü gibi, türlerin hayatında da, üretim verimliliğinin, yaşadığı ortamın koşullarına ayarlanmasını görmektedir. Üretim, başlangıçta besleyici yüzeyin, beslenen kitleye kendini yeniden uydurması olarak ortaya çıkmaktadır. Sözgelişi, amipin büyümesi, kitleyi besleyecek olan yüzeydeki artıştan, daha hızlı olarak büyümesini gerektirmektedir. Bölünme, goncalanma, spor meydana gelmesi ve cinsel üretimdeki ortak şey, kitlenin yüzeye olan oranının küçülmesi ve besleyici dengenin yeniden sağlanmasıdır. Bu bakımdan bir organın belli bir noktadan öteye büyümesi tehlikelidir. Normal olarak büyüme, bir süre sonra çoğalmaya yol açar.

Genellikle büyüme, enerji kullanımıyle ters oranda değişir. Üretim hızı da büyüme derecesiyle ters oranda değişir. At yetiştirenler iyi bilirler. Bir kısrağın, tay yetiştirmeye bırakılması hâlinde kısrak, uygun boyutuna erişememektedir. Bunun tersi de görülür. Hadım edilen hayvanlar, kısır horozlar, özellikle de kediler, hadım edilmemiş soydaşlarına göre daha semiz olurlar. “Üretim hızı, bireyin gelişimi ve yeteneği ilerledikçe, azalmaya yüz tutar.” Örgütlenme aşağı seviyede olduğundan, dış tehlikelerle mücadele etme yeteneği az olunca, dolayısıyla yer alacak olan ölümlerin artışını telâfi için, verimin yüksek olması gerekir. Yoksa soy tükenir. Öte yandan, yüksek seviyeye erişildi mi, soyu sürdürme daha kolaylaşır. Bu durumda, doğumların kontrolu sözkonusudur. Yoksa çoğalma hızı, besi maddelerini tüketir. Görülüyor ki, genellikle bireyselleşme ve oluş, ya da bireysel gelişimle üretim arasında bir karşıtlık vardır. Bu kural, bireylerden çok gruplar ve türler için geçerlidir: Tür ya da grup ne kadar çok gelişmişse, doğum hızı da, o oranda düşük olacaktır. Ama genellikle bireyler için de mümkündür bu. Sözgelişi zihinsel gelişim, verimliliğin düşmanı gibidir. “Büyük verimliliğin bulunduğu yerde, zihin gevşekliği vardır. Eğitim sırasında zihin eylemiyle büyük harcama yapıldığı zaman da, sonucu ya tam ya da kısmî bir verimsizlik olmaktadır. Bu bakımdan, İnsan’ın bundan böyle geçirmesi gerekecek olan daha ileri bir evrimin üretim gücünde, ötekilere göre çok daha büyük çapta eksilmeye yol açması beklenebilir.” Filozofların ana babalıktan kaçmak istediği herkesçe bilinir. Öte yandan, kadında annelik, normal olarak zihin faâliyetinde bir eksilmeye sebep olur. Ergenlik çağının daha kısa olması, belki de, onun daha önce gerçekleşecek olan üretim için yaptığı fedakârlıktandır.

Doğum oranının, grubun yaşamasının gerektirdiği gereksinmelere aşağı yukarı uymasına rağmen, bu uygunluk hiçbir zaman tam değildir. Malthus; nüfus, geçim kaynaklarının yetmeyeceği bir biçimde artma eğilimi gösteriyor dediğinde, doğru söylüyordu. “Tâ başlangıçtan beri, nüfusun yarattığı bu basınç, ilerlemenin en yakın nedeni olmuştur. Soyun başlangıçtaki yayılmasını meydana getirmiştir. İnsanların avcılığı bırakıp, çiftçiliğe başlamalarının nedeni olmuştur. Yeryüzünün gelişmesine yol açmıştır. İnsanları toplumsal duruma sokmuştur ve toplumsal duyguları geliştirmiştir. İmalâtta ilerlemelerini sağlamış, hüner ve zekâlarını arttırmıştır.” Sâyesinde en uygun olanın sağ kaldığı ve soyun seviyesinin yükseldiği birikim gücü, var oluş mücadelesinin başlıca nedenidir.

En uygun olanın sağ kalmasının başlıca nedeni, kendiliğinden olan uygun çeşitlemeler mi, yoksa birbirini izleyen kuşaklar tarafından durmadan elde edilen karakter, ya da yeteneklerin kısmî kalıtımı mı? Bu konuda Spencer'in dogmatik bir görüş açısı yoktur. Darwin'in kuramını seve seve kabul ediyordu, ama bu kuramın açıklamadığı ve Lamarck'çı görüşlerin, değişik bir biçimde kabulünü gerektiren bazı olgular vardı. Weismann ile olan çatışmasında, Lamarck'ı güçle savunmuştur ve Darwin'in kuramındaki bazı gediklere dikkat çekmiştir. O günlerde Spencer, Lamarck'dan yana olan hemen hemen tek kişiydi. Günümüzde yeni Lamarckçılar Darwin'in torunlarını içlerine almaktadırlar. Oysa çağdaş en büyük İngiliz biyoloğu, günümüzdeki genetik bilimcilerinin görüşünün, Darwin'in (genel evrim kuramının değil) özel evrim kuramının bırakılması gerektiğini söylemektedir.

V. Psikoloji: Zihnin Evrimi

İki Ciltlik Psikolojinin İlkeleri (1873) Spencer serisinin en zayıf kitaplarıdır. Bu konuda daha önce (1855) bir cilt daha yayımlanmıştı. Orada maddecilik ve gerekircilik'i, gençliğin verdiği güçle savunuyordu. Ama ilerleyen yaşı ve düşüncesi Spencer'in, bu eserini daha yumuşattı ve yorucu olmasına karşılık, hiçbir şeye ışık tutmayan yüzlerce sayfa incelemelerle şişirdi. Spencer en çok bu eserinde kuram bakımından zengin, kanıt bakımından yoksuldur. Sinirlerin çıkış yerinin, hücreler arası bağdoku olduğunu ileri süren bir kuram ile, içgüdünün; reflekslerin birleşmesinden ve sonradan elde edilen karakterin aktarılışı ile meydana geldiğini söyleyen başka bir kuram daha vardır. Yine kuramlarından birine göre, zihnin kategorileri soyun deneyinden çıkmıştır; bir de "Sûreti değişmiş gerçekçilik" kuramı vardır: Psikolojinin somut, açıklayıcı niteliğinden çok, metafizikçinin karartıcı gücüne sahip, bu çeşitten yüzlerce kuram vardır. Bu ciltlerde gerçekçi İngiltere'yi bırakıp "Kant'a dönmekteyiz."

İlk gözümüze çarpan şey, psikoloji tarihinde ilk defa burada azimli bir evrim kuramıyle karşılaşmamızdır. Genetik açıklama yolları aramak, düşüncenin insanı şaşkına çeviren karmaşıklıklarını, yalın sinirsel işlemlere indirmek, en sonunda da maddenin hareketine varmak sözkonusudur. Bu çabanın işe yaramadığı doğrudur. Ancak, bu teşebbüste başarı kazanan var mıdır? Spencer, bilinci geliştiren süreçlerin üstündeki örtüyü kaldırmak için, muhteşem bir programla işe başlıyor. Sonunda bilinci geliştirmek amacıyla, onu her yerde gerçek diye kabul etmek zorunda kalıyor. Yıldızlar yığınından zihne kadar, sürekli bir evrim olduğu fikrinde direnmektedir. Sonunda da maddenin ancak zihin aracılığıyle bilindiğini itiraf etmektedir. Bu ciltlerdeki en ilginç paragraflar, içinde belki de maddeci felsefenin bırakıldığı paragraflardır:

Molekülün salınımı, bilinçte bir sinir şoku ile yan yana görülebilir mi? Ne yaparsak yapalım, onları birbirlerine benzetmeyiz. Bir duygu biriminin, bir hareket birimiyle ortak hiçbir yanı olmadığı, ikisini yan yana getirdiğimizde daha açıkça ortaya çıkıyor. Bilincin bu biçimde dolaysız olarak verdiği karar da, analitik bakımdan doğrulanabilir… Çünkü salınım hâlindeki bir molekül kavramı, birçok duygu birimlerinden meydana gelmiştir (Yani, madde üstündeki bilgimiz, zihin birimlerinden –duyular, anılar ve fikirlerden- meydana gelmiştir.) "Zihin olgularını zihinsel olgulara çevirmekle, fiziksel olguları zihinsel olgulara çevirmek arasında seçim yapmak zorunda kalsak, ikinci şık birincisinden daha kabul edilebilir görünmektedir."

Yine de, bir zihin evrimi vardır elbette. Tepki biçimlerinin yalından birleşik ve karmaşığa, refleksten tropizme ve içgüdüye, hâfıza ve muhayyile yoluyla zihin ve akla doğru bir gelişimi vardır. Bu 1400 sayfalık fizyolojik ve psikolojik incelemeyi, sağ salim okuyup bitiren kimsenin üzerine, zihnin ve hayatın sürekliliği konusunda alabildiğine güçlü bir duygu çökecektir. Ağır tempoda oynatılan bir

sinema filmi görür gibi, sinirlerin biçimlenmesini, adaptiv refleksin ve içgüdülerin gelişimini ve çatışan dürtüler sonucu çıkan bilincin meydana gelmesini görmekteyiz. “Akılda farklı aşamalar olmadığı gibi, gerçekte birbiriyle ilişkisi olmayan melekelerden de meydana gelmiş değildir. En yüksek belirtileri, yalın ögelerden derece derece ilerleyen bir karmaşıklığın sonucudur.” İçgüdü ile akıl arasında bağ yoktur. Her biri iç ilişkilerin dış ilişkilere ayarlanmasıdır. Tek fark, içgüdünün karşılık verdiği ilişkiler oldukça, bir örnek ve yalın olduğu sürece, derece farkıdır. Oysa, aklın verdiği karşılıklar epeyce yeni ve karmaşıktır. Akla dayanan bir eylem, bir durumun meydana getirdiği başka içgüdüsel karşılıklarla olan mücadelede, sağ kalmış olan içgüdüsel bir cevaptır. “Düşünceyle bir şeyi tartma” rakip dürtülerin biribirlerini kırıp öldürdüğü bir mücadeledir. Aslında, akıl ve içgüdü, zihin ve hayat birdir.

İstem, etkin dürtülerimizin toplamına verdiğimiz soyut bir deyimdir, *ihtiyar* ise, engellenmemiş bir fikrin eyleme doğru doğal akışıdır. Fikir, eylemin ilk aşamasıdır. Eylem ise fikrin son aşamasıdır. Aynı şekilde, heyecan içgüdüsel bir eylemin ilk aşamasıdır, heyecanın ifâdesi ise tamamlanan karşılığın yararlı bir başlangıcıdır. Öfkeden dişlerini göstermek, vaktiyle böyle bir başlangıcın tabiî sonucu olan, düşmanı parçalamanın somut ifâdesidir. Zaman ile mekânın algılanması gibi “düşünce biçimleri” ya da Kant’ın yaratılıştan olduğunu sandığı nicelik ve neden kavramları, yalnızca içgüdüsel düşünme yollarıdır. İçgüdüler de, soyun sonradan elde ettiği alışkanlıklar olduğundan ve bireyin yaratılışında bulunduğundan, bu kategoriler, evrim süresi içinde yavaş yavaş elde edilen ve bugün zihinsel kalıtımımızın bir kısmını teşkil eden zihin alışkanlıklarıdır. Bütün bu çok eskiye dayanan psikoloji bilmeceleri, “sürekli olarak biriken ‘değişimlerin kalıtımı’ olarak açıklanabilir.” Bu emek işi ciltlerin değerini kuşkuya düşüren, belki de sıfıra indiren, her hâlde, bu her şeye yayılmak isteyen varsayımdır.

VI. Sosyoloji: Toplumun Evrimi

Sosyoloji konusundaki karar bambaşka. Basılması yirmi yıl alan bu kalın ciltler, Spencer’in şâheseridir: Sevdiği alanı kapsamaktadır. İlginç genellemeleri ve siyâset felsefesi, Spencer’in en güçlü yanını göstermektedir: Toplum İstatistiği adlı ilk kitabından, Sosyolojinin İlkeleri adlı kitabının son cüzüne kadar, hemen hemen elli yılı bulan bir süre içinde, ilgisini daha çok iktisat ve hükümet sorunları çekmiştir. Eflâtun gibi o da, ahlâksal ve siyâsal adâlet üzerinde tartışarak başlayıp bitiriyor. Kimse, hattâ Comte bile, sosyolojiye onun kadar yardım etmemiştir.

Kitapları arasında çok okunan giriş bölümü *Sosyoloji İncelemesi*’nde (1873) Spencer, bu yeni bilimin tanınmasını ve geliştirilmesini güzel sözlerle savunuyor. Gerekircilik; psikoloji için doğru ise, toplumsal olgularda da, neden ve sonuç’un düzenli bir şekilde yer almaları gerekir. İnsanı ve toplumu tam olarak inceleyecek biri de, ne Livy’nin kronolojik tarihi ile, ne de Carlyle’ın biyografik tarihi ile yetinmelidir. Bu genel gelişim çizgileri için insan tarihine bakması, olgular yığınını bilim tablosuna dönüştürecek, ışık tutacak karşılıklı ilişkileri, şu neden sıralarını araştırması gerekecektir. Biyografi, antropoloji için neyse, tarih de sosyoloji için odur. Toplumun biliminin, bilim adına lâyık olabilmesi için, binlerce engel olduğu besbellidir. Bu yeni incelemeyi engelleyen sayısız önyargı vardır. Bunlar arasında sayabileceklerimiz kişisel, eğitimsel, dinbilimsel, iktisadî, siyâsal, ulusal ve dinsel önyargılardır. Üstelik bir de bilgisizin her şeyi bildiğini sanması vardır. “İngiltere’ye gelip üç hafta kaldıktan sonra, İngiltere hakkında kitap yazmaya kalkan bir Fransız’dan söz edilir. Adamcağız üç ay sonra, kendisini henüz hazır görmez. Üç yıl sonra ise, hiçbir şey bilmediği sonucuna varır.” Bu adam, işte o anda sosyolojiyi incelemesine başlamaya hazır bulunuyordu. İnsanlar fizik, kimya ya da biyolojide yetki sahibi olmadan önce, ömür boyu incelemelerde bulunarak hazırlanıyorlar. Ama toplumsal ve siyâsal konularda, her bakkal çocuğu uzman kesiliyor, çözüm yolunu biliyor ve sesinin işitilmesini istiyor.

Spencer'in bu bakımdan kendini hazırlaması da aydın adam vicdanının örneği idi. Kendisine bilgi toplayacak üç kâtibi vardı: Bunlar, biribirine paralel sütûnlara, her önemli ulusun, kamusal, dinsel siyâsal ve sınaî kuruluşlarını yazıyorlardı. Spencer, bu bilgileri sekiz büyük cilt hâlinde kendi hesabına yayımladı. İncelemek isteyenler, onun vardığı sonuçları kontrol edebilsinler ya da değiştirsinler diye. Bunların yayımını hayattayken bitiremediğinden, biriktirdiği beş on kuruşu, ölümünden sonra yayıma devam edilsin diye bırakmıştır. Yedi yıllık bu çalışmadan sonra, *Sosyoloji*'nin ilk cildi yayımlandı (1876). Sonuncusu ise, ancak 1896'da tamamlanacaktı. Spencer'in yazdığı her şey antika durumuna geldiği zaman bile, bu üç cilt, toplumu her inceleyecek kişi için değerli bilgi hazinesi olacaktı.

Bununla birlikte, eser başlangıçta Spencer'in hemen genellemelere atılmasını göstermektedir. İnancına göre, toplum bir organizmadır. O da insanlarda olduğu gibi, beslenme, kan dolaşımı, koordinasyon ve üretim organlarına sahiptir. Bireyde, bilincin bir yerde toplanmış olduğu gerçektir. Oysa toplumda, her bölümün kendi bilinci ve istemi vardır. Ama hükümet ile yetkinin bir merkezde toplanması, bu farklılığın genişliğini sınırlamaktadır. Toplumsal bir organizma, bu temel nitelikler bakımından bireysel bir organizmadır. Büyür, gelişir, büyürken gittikçe karmaşıklaşır, karmaşıklaşırken bölümleri gittikçe birbirine bağlı olmaya başlar. Ömrü, onu meydana getiren birimlerinkinden çok daha uzundur. Her iki durumda da, gittikçe artan bir bağdaşıksızlıkla, gittikçe artan bütünlenme vardır. Böylece toplum gelişirken, evrim formülünü serbestçe gerçekleştirmektedir: Siyâsal birimin, aileden devlete ve devletlerarası birliğe doğru büyüyen boyutu, iktisadî birimin küçük çaptaki ülke içi sanayiden, tekellere ve kartellere büyüyen boyutu, nüfus ünitesinin köylerden, kasaba ve şehirlere büyüyen boyutu. Kuşkusuz, bu bir bütünlenme sonucudur. Öte yandan işbölümü, meslek ve işlerin çoğalması; şehrin, ülkenin bütünüyle, bir ulusun öteki uluslarla olan, gittikçe büyüyen iktisadî, karşılıklı bağımlılığı, uyumluluk ve farklılık gelişmesini iyi gösterir.

Bağdaşık olmayanın aynı bütünlenme ilkesi, din ve hükümetten tutun da, bilim ve sanata kadar, her türlü toplumsal olgu alanına uygulanmaktadır. Din, her ulusta aşağı yukarı aynı olan, türlü tanrı ve rûhlara tapmaktır. Din, başka tanrıları buyruğu altına alan ve onlara özel roller vererek bir sıra meydana getiren, merkezî ve her şeye gücü yeten bir Tanrı kavramından gelişmektedir. İlk tanrıların ortaya çıkmasının nedeni, her hâlde düşler ve rûhlardı. İlkel zihin; ölüm, uyku ya da herhangi bir kendinden geçme durumunda, rûhun bedenden ayrıldığına inanıyordu. Aksırırken bile rûh dışarı çıkabilirdi. Nitekim "çok yaşa" demeleri bundandır. Yankılar ve yansımalar tek bir rûhun, ya da rûhun gölgesinin sesleri ve görünümleri idi. Basuto yerlileri, nehir kıyısında yürümez, yakında bir timsah, bulunur da gölgesini ele geçirir, yutar diye. Tanrı ilkin, yalnızca "sürekli olarak var olan bir rûh" idi. Yeryüzü hayatları boyunca güçlü olan kişilerin, güçlerini rûhsal görünümleri içinde sakladıkları sanılıyordu. Tennessee halkı arasında, Tanrı anlamına gelen söz "Ölü adam"dı. "Yahve, güçlü olan savaşçı" demekti. Kendisi ölümünden sonra "konukların rûhu" olarak tapınılan mahallî bir diktatördü. Bu gibi tehlikeli rûhların yatıştırılması gerekti: Cenaze törenleri tapınma törenlerine dönüşmüştü ve yeryüzündeki başkana yapılan yaltaklanma biçimleri, âyin törenine ve tanrıların yatıştırılmasına dönüşmüştü. Devlet gelirleri, nasıl zamanla devlet başkanına yapılan armağanlar olmaya başladıysa, kilise gelirleri de tanrılara verilen armağanlara dönüştü. Kralın karşısında diz çökmek, Tanrı'nın karşısında secdeye varmaya ve duâya döndü. Tanrı'nın ölü kraldan türetilmesi, hakanlarını daha ölmeden tanrılaştıran Romalılarda görülebilir. Bütün dinlerin başlangıcı bu şekilde, atalara tapmadan çıkmışa benziyor. Bu âdetin gücü, kendisi vaftiz olursa, vaftiz olmamış atalarını cennette görecek mi sorusuna karşılık, tatmin edici cevap alamadığı için, vaftiz olmak istemeyen Kızılderili başkanın hikâyesinde iyi belirir. 1905 savaşındaki Japonların kahramanlığında da böyle bir inanç vardı. Ataları gökten onlara bakıyor diye, ölüm onlar için daha kolaylaşmıştı.

Din, ilkel insanların hayatında en başta gelen değerdi her hâlde. Var oluş, ilkeller arasında öyle tehlikelerle dolu ve yalındı ki; rûh, görünen nesnelerin gerçekliğinden çok, o nesnelerin umudu ile yaşıyordu. Bir bakıma doğaüstü din, militarist toplumlarda görülür. Savaş sanayiye yol açar, düşünce ölümden hayata döner, hayat da saygı gösterilen yetkinin oluklarından çıkarak teşebbüs ve özgürlüğün açık yoluna koşar. Doğrusu, Batı toplumunun bütün tarihi boyunca en yaygın etkisi olan değişiklik, askerî rejimin yerini, yavaş yavaş sanayi rejiminin alması olmuştur. Devlet konusunu inceleyenler, toplumları genellikle, hükümetlerinin monarşik, aristokratik ya da demokratik oluşlarına göre sınıflandırırlar. Ama bunlar üstünkörü ayırmalardır. Asıl ayırım çizgisi, savaşçı toplumları sanayi toplumlarından ayıran, savaşla geçinen ulusları, çalışmayla geçinen uluslardan ayıran çizgidir.

Askerî devlet daima hükümette toplanmıştır. Hemen hemen daima monarşiktir. Zihinlere çaktığı işbirliği, askerî komutaya ve sorumluluğa dayanır. Savaşçı bir tanrıya tapan sıkı bir dînî destekler: Kesin sınıf ayrımları ve sınıf ilkeleri meydana getirir. Erkeğin doğal ev mutlakiyetçiliğini destekler. Savaşçı toplumlar, ölüm oranı yüksek olduğundan, çokkarılığa eğilirler. Kadınların seviyesi de düşer. Savaş, merkezî kuvveti güçlendirdiğinden ve bütün çıkarları devletin buyruğuna verdiğinden, çoğu devletler savaşçı olmuştur. Bu bakımdan tarih bir haydutluk, alçaklık, cânîlik ve rûhun intiharı hikâyesidir. Yamyamlık ilkel toplumlar için bir utançtı. Ama bazı çağdaş toplumlar, topluluk yiyicidirler. Ulusları tutsak kılar, yer, bitirirler. Savaş defedilmedikçe ve yenilmedikçe, uygarlık felâketler arasında, tehlike içinde bulunan bir aranağmesidir. “Yüksek seviyedeki bir toplumsal devlet temelde savaşın bırakılmasına dayanır.”

Böyle bir başarı, insanların gönüllerindeki rûhsal bir değişmeden çok (çünkü insanı biçimleyen içinde bulunduğu ortamdır), sanayi topluluklarının gelişmesiyle olur. Sanayi, demokrasi ile barışın yolunu açar: Savaş, hayat üstündeki hâkimiyetini bırakırsa, binlerce iktisadî gelişim merkezleri açılır. İktidar da, topluluğun çoğu üyelerine güzelce yayılır. Üretim, ancak teşebbüsün serbest olduğu yerde gelişebileceğinden, sınaî bir toplum, askerî devletlerde hayat bulan, aynı zamanda askerî devletlerin ortaya çıkmasına sebep olan şu yetki, merâtip silsilesi ve kast geleneklerini yıkar. Askerî görev eski ünü kaybeder; yurtseverlik de herkesin birbirinden nefret etmesi değil, kişinin yurdunu sevmesi demek olur. İç barış, bayındırlığın ilk gereksinmesi hâline gelir. Sermâye uluslararasına yayıldığında ve binlerce yatırım, sınırları aştığında, uluslar arası barış da bir gereklilik durumuna gelir. Savaş azalınca, ülke içindeki vahşet azalır. Kadınların standardı erkeklerine eşit bir duruma geldiği için, çokkarılılığın yerini tekkarılılık alır. Kadınların seviyesi yükselir ve özgürlüğe kavuşmaları da doğallaşır.

Boş inançlara dayanan dinler, amacı yeryüzü üstündeki insan hayatı ve karakterini düzeltmek ve soylulaştırmak için liberal inançlara yol açar. Sanayi mekanizması, insanlara evren mekanizmasını ve nedenle sonucun değişmeyen sıraları kavramını öğretir. Doğal nedenlerin her araştırılması, doğaüstü açıklamaya kaçmayı önler. Tarih, savaşan krallardan çok, çalışan halkı incelemeye başlar. Bir kişilik kütüğü olmaktan çıkar ve büyük îcâtlar ve yeni fikirler tarihi olur. Hükümetin yetkisi azalır. Devletteki üretimci toplulukların gücü artar. Mukaveleli çalışmaya geçilir. Sonra da boyun eğmedeki eşitlikten, teşebbüsün serbestliğine, zorunlu işbirliğinden, serbest işbirliğine ulaşılır. Savaşçı ve sanayici toplum biçimlerindeki karşıtlık, “bireyler devletin çıkarı için yaşarlar, inancının; devlet bireylerinin çıkarı için yaşar inancına dönüşmesinde” görülebilir.

Spencer, İngiltere’de emperyalistik bir savaşçılığın büyüyüp gelişmesine karşı var gücüyle karşı koyarken, kendi ülkesini sanayi toplumuna bir çeşit yaklaşma diye seçmiş, savaşçı devlet örnekleri olarak Fransa ile Almanya’yı göstermiştir:

Zaman zaman gazeteler, Almanya ile Fransa arasındaki askerî güçlerin rekâbetini bize hatırlatıyor. Her iki ülkede de siyâsal gövde, enerjisinin çoğunu diş ve pençe büyütmeye harcıyor. Bir yandaki gelişim, öbür yandakini kışkırtıyor. Geçenlerde Fransa'nın dışişleri bakanı, Tunus, Tongking, Kongo ve Madagaskar'dan söz ederken, başka uluslarla, siyâsal soygunlar konusunda, yarışma gereksinmesi üzerinde durdu ve aşağı çizgideki halk topluluklarının sahip olduğu toprakları zorla ele geçirerek "Fransa'nın, geçmiş yüzyıllardaki nice soylu teşebbüslerin kendisine sağlamış olduğu şan ve şerefin bir bölüğünü, yeniden kazandığını" ileri sürüyordu. İçinde her yurttaşın, bir yandan toplum tarafından bakımı sağlanırken, öte yandan toplum için çalışacağı, toplumu yeniden düzenleme tasarısının, Fransa ve Almanya'da büyük bir siyâsal gövde yaratacak kadar izleyici bulmasının nedenini görüyoruz. Fransızlarda. St. Simon, Fourier, Proudhon, Cabet, Louis Blanc, Pierre Leroux gibi kimselerin, bazen sözle, bazen de eylemle bir çeşit komünistik çalışma ve yaşama biçimi arayışlarının nedenini görüyoruz… Öte yandan başkalarının mülkiyetinin, askerî durumda olsun, sivil durumda olsun, Fransa ve Almanya'dakine göre daha küçük çapta görüldüğü İngiltere'de, sosyalizmin değindiği, şu başkalarının mülkiyeti biçimine karşı, duygu ve fikir bakımından pek az ilerleme olmuştur.

Bu parçadan görülebileceği gibi, Spencer sosyalizmin savaşçı ve feodal tip bir devletten türeyeceğine, sanayiyle doğal bir yakınlığı olmadığına inanıyor. Militarizm gibi, sosyalizm de merkezleşmeyi geliştirir. Hükümet yetkisini yayar, girişimi yok eder ve bireyi tutsak kılar. "Prens Bismarck, istediği kadar devlet sosyalizmine eğilim göstersin." Bütün örgütler bütünlendikçe sıkılaşırlar. Bu, örgütlerin yasasıdır. Sosyalizm sanayide, hayvanlardaki sıkı içgüdü teçhizatı gibi bir şey olurdu. İnsan, karıncalar ve arılardan meydana gelmiş bir topluluk durumuna gelir, bugünkü durumdan daha tekdüze ve çaresiz bir köleliğe varırdı.

"Sosyalizmin gerekli kılacağı zorunlu hakemlik altında… ayarlayıcılar, kendi çıkarları ardından giderler… İşçilerin hep birlikte karşı koymaları diye bir şey olmazdı. Şimdi belli süreler çalışmayı reddediyorlar. O zaman bu kontrol kalkardı. Böylece güçleri de büyür, dalbudak sarar ve dayanılmaz bir duruma gelinceye kadar pekişirdi. Bürokrasi tarafından işçilerin ayarlanmasından, bürokrasinin kendine dönecek olursak ve nasıl ayarlanması gerektiğini düşünürsek, tatmin edici bir karşılık bulamıyoruz. Bu durumda, yığınların emekleriyle destekleyecekleri yeni bir aristokrasi doğması gerek. Desteklenecek bir aristokrasi olduğundan bu, geçmişteki herhangi bir aristokrasiden çok daha güçlü olacaktır."

İktisadî ilişkiler, siyâsal ilişkilerden o kadar çok farklı, o kadar çok karmaşıktır ki, hiçbir hükümet, böyle köleleştirici bir bürokrasiye baş vurmadan onları ayarlayamaz. Devletin araya girmesi, çapraşık sanayi durumunun bir ögesini ihmal ediyor. Bu, her yerde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ortaçağ İngiltere'sindeki ücret tespiti yasalarıyla, Devrim Fransa'sının fiyat tespiti yasalarına dikkat edin. İktisadî ilişkiler (mükemmel olmasa da) arz ve talep tarafından ayarlanmalıdır. Toplum en çok istediği şeyin bedelini ödeyecektir. Bu anda bazı kimseler ya da görevler daha fazla para alıyorlarsa, büyük tehlikelere atılmış, büyük emek harcamış olduklarındandır. Şimdiki duruma eren gelişmiş insanlar, zorunlu eşitliğe katlanmayı kabul etmezler. Kendiliğinden değişen bir ortam, insan karakterini otomatik olarak değiştirmezse, yapma değişiklikler koyan yasalar, müneccimlik kadar fuzûlî olur.

Spencer, dünyanın ücretli işçi sınıfı tarafından yönetilmesi düşüncesine bozuluyordu. London Times dergisinin, düşünmeyi saptırıcı aracılığıyle bilebildiği kadar, sendika başkanlarına karşı bir tutkunluğu yoktu. Grevler ancak başarı kazanamazsa işe yarayabilirdi. Çünkü işçiler belli zamanlarda greve gider ve istediğini kazanırsa, fiyatlar artan ücretlerle ister istemez yükselir. Durum da eskisinden farklı olmazdı. "İşçi çalıştıran sınıfın bir zamanlar yaptığı haksızlık yanında, ona paralel giden, çalışan

sınıfların haksızlıklarını göreceğiz.”

Yine de vardığı sonuçlar körü körüne tutucu değildi. Çevresindeki toplum düzeninin kargaşasını ve hoyratlığını görüyor ve yeni bir düzen aramaya çalışıyordu. Sonunda işbirlikçi (kooperativ) hareketi benimsedi. Bu hareket onca, Sir Henry Maine’in, içinde iktisat tarihinin özünü bulduğu, mukaveleli durumda en yüksek noktasına erişiyordu. “İş ayarlanması, toplum daha yüksek bir seviyeye çıkınca, daha az zorlayıcı oluyor. Burada zorlayıcılığın, birleşik eylemle uyuşacak en aşağı derecedeki biçimine varıyoruz. Herkes, yaptığı işte, kendi kendinin efendisidir ve boyun eğdiği kurallar, yalnızca düzeni sağlamak için gerekli olan ve üyelerin çoğunluğu tarafından konan kurallardır. Askerî düzendeki zorunlu işbirliğinden, sanayiciliğin gönüllü işbirliğine geçiş, böylece tamamlanmış oluyor.” İnsanların, bu denli bir demokratik sanayi düzenini randımanlı yapacak kadar namuslu ve yetkin olduğundan kuşkulanmaktadır. Ama denemeye de değeceği kanısındadır. Sanayinin artık zorba patronlar tarafından yönetilmeyeceği ve insanların, süprüntü üretmek için hayatlarını fedâ etmeyeceği zamanın geleceğine inanmaktadır. “Savaşçı ve sanayici tipler arasındaki karşıtlık, ‘bireyler devletin çıkarı için yaşar’ inancının, ‘devlet bireyin çıkarı için yaşar’ inancına dönüşmesinde görüldüğü gibi, sanayici tiple, ondan gelişecek olan tip arasındaki karşıtlık da, ‘hayat çalışmak içindir’ inancının, ‘çalışma hayat içindir’ inancına dönüşmesinde görülür.”

VII. Ahlâk: Ahlâkın Evrimi

Sanayinin yeniden düzenlenmesi sorunu, Spencer için öyle önemliydi ki, Ahlâkın İlkeleri (1893) adlı kitapta yine uzun bir bölüm ayırmıştır bu konuya. “Bu son bölüm yanında, bütün önceki bölümler ikinci derecede kalıyor.” Spencer, Victoria çağı ortalarındaki ahlâk ciddîliği ile, geleneksel inançla ilişkili görülen ahlâksal ilkenin yerine koymak için yeni ve doğal bir ahlâk arama sorunu üzerinde duruyordu. “Doğru davranışın, varsayılan doğaüstü müeyyideleri (yaptırımları) benimsenmezse, bir boşluk bırakmazlar. Aynı derecede kesin ve çok daha geniş bir alan kaplayan doğal müeyyideler de vardır.”

Yeni ahlâkın biyoloji üstüne kurulması gerekiyordu. “Organik evrim öğretisinin kabulü, bazı ahlâksal kavramları belirlemektedir.” Huxley 1893’de, biyolojinin ahlâksal bir kılavuz olarak benimsenemeyeceğini ileri sürmüştü derslerinde. (Tennyson’un o sıralarda dile getirdiği gibi) “dişi ve pençesi kanlı olan doğanın” adâlet ve sevgiden çok hoyratlığı ve kurnazlığı övdüğünü söylüyordu. Ama Spencer, doğal seçimin testlerine ve var oluş mücadelesine uymayan bir ahlâk ilkesinin, tâ baştan sözde kalacağını, bir işe yaramayacağını savunuyordu. Her şey gibi davranış da, hayatın amaçlarına uyduğu ya da uymadığı ölçüde iyi ya da kötü olabilirdi. “En yüksek davranış, hayatın en uzun, en geniş ve en tam olanına götüren davranıştır.” Ya da, evrim formülünün ifâdesiyle davranış bireyi ya da grubu, amaçların bağdaşıksızlığı içinde daha bütün ve uyumlu yaptığı çapta ahlâksaldır. Ahlâk da sanat gibi, çeşitlilikteki birliği gerçekleştirmektir. En üstün insan tipi, kendisinde hayatın en geniş çeşitliliğini, karmaşıklığını ve tamlığını etkin bir şekilde birleştiren kişidir.

Bu, ister istemez belirsiz bir tanımdır. Çünkü, zaman ve mekâna göre, özel uyma gerekliliği, dolayısıyle de *iyi* fikrinin içindeki özel şey alabildiğine değişir. Bazı davranış biçimlerinin iyi diye damgalandığı doğrudur. Bunlar en tam hayata, en geniş çapta uygulandığı biçimde iyidirler. Bu damgayı vuran, zevk duygusudur. Bu zevk, doğal seçim tarafından koruyucu ve pahalıya mâl olan eylemlere bağlıdır. Çağdaş hayatın karmaşıklığı ayrıcaları çoğaltmıştır. Ama normal olarak zevk, biyolojik bakımdan yararlı, acı ise biyolojik bakımdan tehlikeli eylemleri belirtir. Yine de bu ilkenin geniş sınırları içinde, iyi’nin en çeşitli ve görünürdeki en çatışan kavramlarını buluyoruz. Batı dünyasında; herhangi başka bir yerde ahlâksız sayılmayacak, hiçbir ahlâk ilkesi yoktur. Yalnızca çokkarılılık değil,

aynı zamanda intihar, yurttaş öldürme, hattâ ana baba öldürme bile, bazı uluslarda ahlâkça onaylanmaktadır.

Fiji başkanlarının karıları öldükten sonra boğularak ölmeyi kutsal bir ödev gibi görmektedirler. Williams'ın kurtardığı kadın "geçe kaçtı, yüzerek ırmağın karşı kıyısına geçti, kendi halkı karşısına çıkarak, kurban törenine devam edilmesini, bir anlık zayıflığın onu bir ara bu işten alıkoyduğunu belirtti." Kurtarıcısına küfreden, o gün bugün de ona nefretini yağdırdığı başka bir kadından söz ederken Wilkes. Livingstone, Zambesi kıyılarında yaşayan Mokololulu kadınların, İngiltere'de erkeklerin yalnızca bir karısı olduğunu duyunca şaşıp kaldıklarından söz eder. Onlarca tek karısı olmak, "edepli bir iş değilmiş." Reade'e göre de, Ekvator Afrikasında "Bir erkek evlenir de, onun bir kadına daha bakabileceğine, karısının aklı keserse, ille de bir kadın daha alsın diye tutturur, kocası başka karı almazsa, ona "cimri" der.

Bu gibi olaylar, 'her insanın içinde yaratılıştan, ona doğruyu ve yanlışı söyleyen bir ahlâk duygusu var' diyen inançla çatışıyor elbette. Ama zevk ile acının, iyi ve kötü davranışla olan ilişkisi, bu fikrin doğru bir yanı olduğunu gösteriyor. Soyun edindiği bazı ahlâk kavramları, bireyden bireye kalıtım yoluyle aktarılabiliyor belki de. Spencer burada, sezgici ile faydacıyı uzlaştıran ünlü formülünü kullanıyor ve yine sonradan elde edilen niteliklerin, kalıtım yoluyle aktarılması sorununa dönüyor.

Yaratılıştan gelen ahlâk duygusu, o da varsa tabiî, günümüzde çıkmaza girmiş durumdadır. Çünkü ahlâk kavramları bugünkü kadar karmakarışık olmamıştır hiç. Günlük yaşayışımızda uyguladığımız ilkelerin, genellikle kiliselerimizde ve kitaplarımızda vazettiğimiz ilkelerin karşıtı olduğu açıktır. Avrupa ile Amerika'nın savunduğu ahlâk, barışçı bir Hıristiyanlıktır. Uygulanan ahlâk ise, çapulcu Töton şövalyelerinin askerî ilkesidir. Avrupa'nın hemen hemen her yanında hâkim olan tabakalar bunlardan türemiştir. Düello, Katolik Fransa'da ve Protestan Almanya'da, tâ eski çağlardaki Töton ahlâkından kalmadır. Ahlâkçılarımız bu çelişmeler için özür dileyip durmaktadır. Nitekim Yunanistan ve Hindistan'ın daha sonraki çağı, tekkarılılık düzenini kurmuşken, çokkarılılık çağında gelişmiş olan tanrıların davranışını açıklamak için, ahlâkçılar güçlük çekiyorlardı.

Bir ulusun, Hıristiyan ahlâkına göre mi, yoksa Töton ahlâkına göre mi yetişeceği, sanayinin ya da savaşın baskın çıkmasına bağlıdır. Askerî düzen üzerine kurulmuş bir toplum, bazı erdemleri över ve başka halk topluluklarının suç göreceği davranışları hoşgörür. Saldırı, soygun ve alçaklık, bunlara savaş yüzünden alışmış halk topluluklarında, namusluluk ve saldırmazlığın değerini sanayi ve barış yoluyle öğrenmiş olan halk topluluklarında yerildiği gibi yerilmez. Cömertlik ve insanlık, savaşın az olduğu yerde daha iyi gelişir ve uzun verimli durgunluk dönemleri, karşılıklı yardımın üstünlüklerini zihinlere çakar. Savaşçı bir toplumun yurtsever üyeleri, kahramanlığa ve kuvvete, bir insanın en büyük erdemleri olarak, buyruk dinlemeye, yurttaşın en yüksek erdemi ve çok çocuk doğurmaya katlanan bir kadının davranışına da, onun en yüksek erdemi olarak bakar. Kayser Tanrı'yı, Alman ordusunun başı olarak düşünüyordu. Düelloyu onayladıktan sonra, kiliseye âyinde bulunmaya gidiyordu. Kuzey Amerika yerlileri "okla yay ve topuzla mızrak kullanmaya, insanın en soylu görevleri olarak bakıyor, tarım ve makineyle ilgili işleri alçaltıcı görüyorlardı. Yakın zamanlarda "ulusal bayındırlığın gittikçe üstün üretim güçlerine", bunların da "daha yüksek zihin melekelerine bağlı olmaya başlaması üzerine, askerlikle ilişkisi olmayan başka uğraşlar saygı görmeye başladı."

Savaş bütünüyle bir yamyamlıktır. Yamyamlık olmaması ve herkes tarafından yerilmemesi için sebep yoktur. "Adâlet duygusu ve fikri, toplumun dış çatışmaları azalınca ve üyelerinin içteki uyumlu işbirlikleri arttıkça gelişebilir." Bu uyum nasıl daha iyiye götürülebilir? Görmüş olduğumuz gibi bu,

kurallar yoluyle değil, özgürlükle elde edilir. Adâlet formülü şöyle olmalıdır: “Her insan, başka birinin, kendisininkine eşit olan özgürlüğünü bozmadıkça, dilediğini yapmakta serbesttir. Yetkiyi, askerî düzeni ve söz dinlemeyi öven, savaşa düşman bir formüldür bu. Barış içindeki bir sanayiye uygun bir formüldür. Çünkü tam bir fırsat eşitliği içinde, azamî teşvik sağlamaktadır. Hıristiyan ahlâkına uygundur, çünkü herkesi kutsal görmektedir ve saldırıdan kurtarmaktadır ve son yargıç olan, doğal seçime uymaktadır. Çünkü yeryüzünün kaynaklarını herkese eşit olarak sunmakta ve her bireyin yeteneğine ve çalışmasına göre ilerlemesini sağlamaktadır.

Bu durum, önceleri aman tanımayan bir ilke olarak görülebilir. Çoğu kimse karşı çıkabilir buna. Herkese yeteneğine ve yaptığı işe göre değil, ihtiyacına göre verme ilkesine dönüşebilir. Ama bu ilkelere göre yönetilecek bir toplumun ömrü uzun sürmez.

Olgunluk çağına erişmeden önce elde edilen çıkarlar, sahip olunulan yeteneklere ters orantılı olmalıdır. Aile topluluğu içinde en az hak edene, en çok verilecektir. Yararlılık değer ile ölçülürse eğer, tersi de şöyle özetlenebilir: Çıkar, olgunluğa erişildikten sonra, doğrudan doğruya değerle orantılı olmalıdır. Değerse, onun var oluş şartlarına uygun oluşuyle ölçülür. Türlerin eğer yaşamaya niyetleri varsa, iki yasa sözkonusudur. Gençler arasında çıkar, yetkinlik ile orantılı olaydı, türler hemen ortadan kaybolurdu. Erişkinlerdeyse çıkar, yetkinsizlikle orantılı olaydı, türler de birkaç göbek sonra yok olur giderdi. Ana baba ile çocuk, hükümet ile halk arasındaki benzerliği haklı çıkaran tek şey, bu benzerliği tutan halkın çocuksuluğudur.

Spencer’in tuttuğu şeyler arasında özgürlük ve evrim, başa geçmek için çatışmakta. Sonunda özgürlük kazanmaktadır. Savaş azaldıkça, bireyin devlet tarafından kontrolu bahâne olmaktan çıkmaktadır. Sürekli bir barış durumunda devletin rolü, yalnızca eşit özgürlük haklarını bozanları engellemek olurdu. Jefferson’un koyduğu sınırlar bunlardı. Bu adâletin yerine getirilmesi için, parayla ilgisi olmaması gerekti. Böylece suç işleyenler, kurbanlarının yoksulluğunun, onları cezâdan kurtaramayacağını bileceklerdi ve devletin bütün masrafları dolaysız vergiyle karşılanacaktı. Yoksa vergi dolaylı ve görünmez olursa, kamunun dikkati hükümetin savurganlığından başka bir yere çevrilirdi. Ama “adâleti koruma görevinin ötesinde devlet, adâleti bozamadan bir şey yapamaz,” çünkü o zaman, aşağı seviyedeki bireylerin, topluluğun sağ kalması ve ilerlemesinin üzerine dayandığı armağan ve yetenekle cezâ ve yeteneksizlik’in doğal dağıtımından pay almalarını engellerdi.

Adâlet ilkesi, toprağın, herkesin ortak mülkiyeti olmasını gerektirir. Ancak, toprağın iyi işlenip işlenmemesi sorunu burada düşünülmemektedir. İlk kitapta Spencer, toprağın millîleştirilmesi ve iktisadî fırsatın eşit olmasını savunmuştu. Ama sonradan bu fikri bırakmıştır (Henry George “şaşkın filozof” diyerek kızmıştır ona). Nedeni de, toprağın ancak ona sahip olan ailelerce, üzerine harcadığı emeğin sonuçlarını kendi çocuklarına geçireceğine güvenen kimselerce dikkatli sürülebileceğini düşünmesidir. Özel mülkiyete gelince; bu, adâlet yasasının kendinden çıkmaktadır. Çünkü herkesin, kendi kazancını elinde bulundurmaya eşit hakkı vardır. Vasiyetnâmelerin adâleti üzerine tartışılabilir. Ama “vasiyet etmek hakkı, mülkiyet hakkı içinde vardır, yoksa başka türlü mülkiyet tam olmuş sayılmaz.” Ticaret, bireyler arasında olduğu gibi, uluslar arasında da serbest olmalıdır. Adâlet yasası, yalnızca bir kabile yasası olmamalıdır, aynı zamanda uluslararası ilişkilerin bozulmayacak bir ilkesi olmalıdır.

Bunlar genel çizgileriyle, gerçek “insan haklarıdır.” Yaşamak, özgürlük ve herkesle eşit haklar içinde mutluluk ardında koşmaktır. Bu iktisadî haklar yanında siyâsal haklar önemsiz hayâllerdir. İktisadî hayat özgür olmadığı zaman, hükümet biçimindeki değişiklikler işe yaramaz. Bir *laissez-faire*

monarşisi, sosyalistik bir demokrasiden daha iyidir.

Oy verme, hakların korunması için bir araç yaratma yöntemi olduğuna göre; mesele, oyların genel oluşunun, hakların korunması için en iyi aracı yaratıp yaratmadığıdır. Böyle olmadığını görmüş bulunuyoruz. Deney göstermiştir ki –ki bunun deneyden önce de belli bir şey olması gerekirdi,- oy genel olursa, kalabalık sınıf, az kalabalık olandan daha kârlı çıkmaktadır… İçinde adâletin gerçekleştirilmiş olduğu, sanayici bir toplumda, uygar devletin kuruluşunun, bireylerin değil, çıkarların temsilcisi olması gerekecektir. Sanayici olan toplum –şimdilik gerçekte değilse de- kuramsal olarak, işbirlikçi (kooperatifçi) örgütlerin gelişmesi yoluyle, işverenle işçi arasındaki farkı ortadan kaldırabilir. İçinde çatışkan sınıf çıkarlarının olmayacağı ya da olsa bile, işleri büyük çapta karmaşıklaştırmayacağı toplumsal düzenler meydana getirebilir. Ama insanlığın şimdiki durumunda ve daha uzun bir süre, eşit haklar denen şeylere sahip olmak, eşit haklar denmesi yerinde olan şeylerin sürekliliğini güven altına alamaz.

Siyâsî hak denen şey, bir kuruntudur. Ancak iktisadî haklar sözkonusudur. Bu yüzden, kadınlar oy hakkı kazanıyorum diye vakitlerini boşa harcıyorlar. Yardım isteyene yardıma koşma içgüdüsü, bir anne içgüdüsüdür. Spencer bu içgüdünün, kadınların ataerkil bir devletten yana olmalarına yol açacağını sanmaktadır. Bu konudaki düşüncesi pek açık değildir. Bir yandan siyâsal hakların önemi olmadığını söylerken, öte yandan kadınların siyâsal hak elde etmesinin doğru olmayacağını savunmaktadır. Bir yandan savaşı yererken, öte yandan, kadınlar savaşta kendilerini fedâ etmedikleri için oy vermemelidirler, demektedir. Kadının acı çekerek doğurduğu bir erkeğin, böyle fikir ileri sürmesi ayıp. Kadınlar aşırı derecede başkalarının yardımına koşar diye, onlardan korkmaktadır. Oysa, kitabının hedefi, sanayi ve barışın bencilliğini dengeye getirecek ve felsefî bir anarşizmin, kendiliğinden meydana gelecek düzenini geliştirecek başkalarını düşünme duygusudur. Bencillik ve başkalarını düşünme (bu sözü ve belli bir düşünce düzenini, Spencer bilmeksizin Comte'dan almaktadır) arasındaki çatışma, bireyin ailesi, topluluğu ve soyu ile olan çatışmasından çıkmaktadır. Sonunda bencillik her hâlde baskın çıkacaktır. Hem bu, istenmeyecek bir şey de olmayabilir. Herkes, kendisininkinden çok, başkalarının çıkarını düşünecek olaydı, bir kibarlık kargaşası alıp yürürdü. Herkes iki büklüm, geri geri çekilmeye başlardı. Muhtemelen "toplumsal şartların koyduğu sınırlar içinde, bireysel mutluluğun ardında koşmak, en büyük genel mutluluğun sağlanması için gerekli bir şeydir." Bütün umut edebileceğimiz, insanların birbirine karşı duyduğu yakınlık alanının daha genişlemesi ve dürtülerin başkalarına yardım için daha iyi geliştirilmesidir. Şimdi bile ana babalığın gerektirdiği fedakârlıklar, seve seve yapılmaktadır. "Çocuğu olmayanlardaki, çocuk yapma isteği, zaman zaman görülen evlât edinmeler gibi, başkasını düşünme faâliyetlerinin, benliğimizi tatmin için, ne kadar gerekli olduğunu gösteriyor." Vatanseverlik duygusunun şiddeti, kişinin kendi kaygılarına, daha büyük çıkarları seve seve tercih etmesinin bir örneğidir. Toplum yaşayışındaki her kuşak, karşılıklı yardım dürtülerini derinleştirir. Sonu gelmeyen toplum disiplini, insan yaratılışını öyle kaplar ki, sonunda yakınlık duygusu, herkes için yararlı olacak biçimde, kendiliğinden gelişmeye başlar. Toplumsal davranışın baskısı altında yetişen nice kuşakların yankısı olan ödev duygusu ortadan kalkar. Toplumsal yararlılığı bakımından doğal seçim yoluyle içgüdüsel duruma gelen, başkalarını düşünme eylemleri, bütün içgüdüsel hareketler gibi seve seve, zorunluk olmadan yapılır. İnsan toplumunun doğal seçimi bizi mükemmel duruma daha çok yaklaştırır.

VIII. Sonuç

İlk İlkeler adlı eseri, çağının en ünlü filozofu durumuna getirmişti. Kısa bir süre sonra, Avrupa dillerinin çoğuna çevrildi. Rusya'da, hükümetin karşı koymasına bile direnmiş ve başarı kazanmıştı.

Çağın rûhunun felsefî savunucusu olarak kabul edilmişti. Yalnızca Avrupa düşüncesini değil, aynı zamanda edebiyat ve sanattaki gerçekçi hareketi de etkilemişti. 1869'da İlk İlkeleri'nin Oxford Üniversitesinde ders kitabı olarak okutulduğunu görerek şaşırmıştı. İşin daha da hârika yanı, 1870'den sonra kitaplarından elde ettiği gelirin bütçesini düzeltmiş oluşuydu. Bazı hayranlarının kendisine gönderdiği armağanları geri çeviriyordu. Çar II. Aleksandr, Londra'yı ziyaret ettiğinde Lord Derby'ye, İngiltere'nin ileri gelen bilginleriyle tanışmak istediğini söylediği zaman, çağrılanlar arasında Spencer, Huxley, Tyndall, vb. vardı. Ötekiler çağrıya gelmişler, Spencer gelmemişti. Ama pek yakın dostlarıyle görüşüyordu. "Kimse yazdığı kitaba lâyık değildir," diyordu. "Zihin faâliyetinin en iyi eseri kitabında yansımaktadır, kişi günlük konuşmasındaki bayağı sözlerinden orada ayrılmaktadır." Ziyaretine gelmekte ısrar edenler oldu mu, kulaklarına tıkaç tıkıyor, sözlerini sessizce dinliyordu.

Tuhaftır ki, kazandığı ün geldiği gibi gitti. Kendi ömrü, ününün ömründen daha uzun olmuştu. Sözlerinin "ataerkil" yasaların çıkmasını önleyememiş olması, onu son yıllarında üzmüştü. Hemen hemen her sınıf tarafından kötü karşılanmaya başlamıştı. Ayrıcalıkla alanlarına el uzatmış olan bilim uzmanları, onu şöyle bir övdükten sonra lânetliyorlar, yardımlarını görmezlikten gelip, yanlışları üzerinde duruyorlardı. Her inançtan piskoposlar biraraya gelmiş, onu sonsuz bir cezâya mahkûm ediyorlardı. Savaşı yermesini beğenen İşçi Partililer, toplumculuk ve sendikacı siyâset üstüne konuştuğunda, öfkeyle sırtlarını çeviriyorlardı. Toplumculuk üstünde görüşlerini beğenen tutucularsa, bilinemezciliği yüzünden ondan yüz çeviriyorlardı. Son derece içtenlikle davranıyordu, her konuda açıkça konuşarak herkesi incitiyordu: İşverenlerin kurbanları diye işçilere acırken, durumlar değişse, işçilerin de aynı biçimde davranacaklarını söylüyordu. Kadınlara, erkeklerin kurbanı diye acırken, erkeklerin de, kadının fendiyle yenileceğini kabul ediyordu. Yalnız başına yaşayarak ihtiyarladı. Yaşlandıkça karşı çıkması da, fikirleri de ılımlılaştı. İngiltere'nin süs gibi duran kralına gülerek bakmıştı hep. Ama şimdi, halkı kralından yoksun bırakmanın, çocuğun bebeğini elinden almak gibi bir şey olduğunu söylüyordu. Din konusunda, etkisi iyi ve kıvanç verici ise, geleneksel inancı bozmanın saçma olduğunu düşünüyordu. Dinsel inançların ve siyâsal hareketlerin, zihnin saldırısının erişemeyeceği kadar uzak olduğunu fark etmeye başlamıştı. Dünyanın, karşısına fırlatıp atmış olduğu kalın kitaplara pek aldırış etmeden dönmesine devam ettiğini kabul etmek zorunda kalmıştı. Zahmetli geçen yıllarına dönüp bakarken hayatın yalın zevklerinden yararlanmayıp, edebî ün ardında koşmuş olmasını saçma buluyordu. 1903'te öldüğünde, eserinin boşuna yazılmış olduğunu düşünmüştü.

Biz boşuna olmadığını biliyoruz. Ününü kaybetmesinin nedenlerinden biri, İngiliz-Hegelci düşünüşün pozitivizme karşı tepkisiydi. Liberalizmin canlanması ise, onu yeniden çağının en büyük İngiliz filozofu yapacaktı. Spencer, felsefenin nesnelerle yeni bir temasını sağlamıştı ve felsefeye getirdiği gerekçilik yanında, Alman felsefesi solgun ve çekingen bir soyutlukta kalacaktı. Çağını öyle bir özetlemişti ki, bunda ancak Dante onunla boy ölçüşebilirdi. Ve bu denli geniş bir bilgi alanını, öyle ustaca bir uyum hâline getirdi ki, başarısı karşısında eleştirici utanç duyar gibidir. Bugün, onun çabalarının ve emeklerinin, bizim için kurduğu yüksekliklerde bulunmaktayız. Kendimizi onun üstünde duymamız, onun bizi omuzları üstüne almış olmasındandır. Gün gelir de karşı koymasının dikeni unutulursa, ona karşı daha âdil davranmış olacağız.

DOKUZUNCU BÖLÜM FRIEDRICH NİETZSCHE

I. Nietzsche’nin Ataları

Nietzsche, Darwin’in çocuğu, Bismarck’ın kardeşiydi. İngiliz evrimcileriyle, Alman milliyetçilerini gülünç duruma düşürmüş olması önemli değildir. Etkisi altında kaldığı kişileri yermek âdetiydi. Borcunu bilinçdışı yolla böyle ödemiş oluyordu.

Spencer’in ahlâk felsefesi, evrim kuramının gerekli sonucu değildir. Hayat, sonunda, kendisine en uygun olanın sağ kalacağı bir mücadeleyse, kuvvet en son erdem, zayıflıksa biricik kusur demekti. ‘*İyi*’ olan, sağ kalıp kazanandı. ‘Kötü’ ise, ölüp giden, yenilgiye uğrayandı. Victoria Çağı ortalarındaki İngiliz Darwin’cilerinin korkaklığıyle, Fransız pozitivistlerinin ve Alman sosyalistlerinin burjuva ahlâkı, ancak bu sonucun kaçınılmazlığını örtbas edebilmişti. Bu adamlar, Hıristiyan dinbilimini kabul etmeyecek gözü pekliğe sahiptiler. Ama mantıklarını kullanıp ahlâk fikirlerine, dinbilimden türemiş olan alçak gönüllülüğe, kibarlığa, yardımseverliğe tapmaya karşı çıkmayı göze alamamışlardı. Anglikan, Katolik ya da Luther’ci olmayı bırakmışlar, yine de Hıristiyan olmaktan vazgeçmemişlerdi. Friedrich Nietzsche böyle düşünüyordu:

“Voltaire’den Auguste Comte’a kadar, Fransız serbest düşünürlerinin gizli uyarısı, Hıristiyan idealinin yanında yaya kalmayacak, mümkün olduğu kadar daha ileriye gidecekti. Comte; “Başkaları için yaşayın” derken, Hıristiyandan çok Hıristiyan oluyordu. Eylemin ilkesi olarak, yakınlık duyma, acıma ve başkalarını düşünme kuramını, Almanya’da Schopenhauer, İngiltere’de John Stuart Mill tanıtmıştı. Bütün toplumculuk sistemlerinin, temeli bu öğretilerin ortak zemini idi. Bu ise kendiliğinden meydana gelmişti.”

Ansiklopedicilerin eserini tamamladığından haberi yoktu Darwin’in: Çağdaş ahlâkın dinbilimsel temeli yıkılmış, ama ahlâkın kendisine dokunulmamıştı. Askıda kalmıştı ahlâk. Yalanın bu geri kalan yanını yok etmek için de, biyoloji melteminin esmesi gerekti. Kafalı kişiler, her çağın uyanık zekâları tarafından bilinen gerçeğin farkına varmakta gecikmediler. Hayat dediğimiz mücadelede bize gereken şey iyilik değil, kuvvetli olmaktı. Alçak gönüllülük değil, gururdu; başkalarını düşünme değil, şaşmaz bir zekâ idi. Eşitlik ve demokrasi, doğal seçime ve sağ kalışa aykırıydı. Evrimin amacı yığınlar değil, dehâlardı. Bütün anlaşmazlıkların ve alın yazılarının hakemi “adâlet” değil, iktidardı. Friedrich Nietzsche böyle düşünüyordu.

Bütün bu sözler doğru olsalardı, Bismarck’dan daha olağanüstü, daha anlamlı kimse bulunamazdı. Bismarck, hayatın gerçeklerini biliyordu. “Uluslar yalnızca kendi çıkarlarını düşünür,” demişti. Çağdaş sorunların da, oyla ya da hatiplikle değil, kanla ve silâhla çözümleneceğine inanıyordu. Hayâllerle, demokrasiyle, “ideallerle” bozulmuş bir Avrupa için ne kadar büyük, silip süpürücü bir kasırgaydı bu. Birkaç ay içinde, yıkılmakta olan Avusturya’ya önderliğini kabul ettirmişti. Birkaç ay içinde, Napolyon efsânesiyle sarhoş Fransa’nın yelkenlerini suya indirmişti ve yine birkaç ay içinde, bütün şu küçük Alman “devletlerini,” bütün şu ufak krallıkları, prenslikleri ve iktidarları, yeni kuvvet ahlâkının sembolü olacak yüce bir imparatorluk hâlinde biraraya gelmeye zorlamamış mıydı? Bu yeni Almanya’nın, gittikçe artan askerî ve sınaî gücünü yansıtacak bir ses gerekti. Savaşa karar vermeyi doğrulayacak bir felsefe gerekti. Hıristiyanlık doğrulayamazdı bunu. Darwincilikse, doğruluyabilirdi. Biraz yiğitlik yeterdi.

Nietzsche yiğitti, aranan ses de onun sesi oldu.

II. Gençliği

Nietzsche'nin babası rahipti. Ana tarafı da, baba tarafı da, kaç göbek rahip yetiştirmişti. Kendisi de son nefesine kadar bir vaızcı kalmıştır. Hıristiyanlığa saldırmasının nedeni, kendisinde de Hıristiyanlık rûh ve ahlâkının var oluşuydu. Felsefesi kibarlığa, acımaya ve barışa olan eğilimini ılımlaştırmak ve dengelemek için karşıt bir davranıştı. Cenovalılar ona, II Santo (aziz) diyerek en son hareketi yapmışlardı. Annesi, İmmanuel Kant'ınki gibi, sofu bir hanımdı. Nietzsche de, kötü bir ayrıcalık, sonuna kadar sofu ve iffetli kalmıştı. Sofuluğa saldırısı da bundandı belki. Bu iflâh olmaz aziz, ne kadar da çok günahkâr olmaya heves ediyordu!

Nietzsche 15 ekim 1844'te, Prusya'nın Röcken şehrinde doğdu. Doğum tarihi, tahttaki IV. Frederick William'ın doğum günüyle aynıydı. Krallık ailesinin birçok üyesine öğretmenlik yapmış olan babası, vatanseverlik belirtisi olarak, çocuğuna kralın adını koydu. "Hiç olmazsa, doğum günümün seçilmesinde bir isabet vardı, doğum günüm, çocukluğum boyunca hep bir bayram havası içinde geçti."

Babasının erken ölümü, onu evdeki sofu kadınların kurbanı yaptı. Bu hanımlar, onu kadınsı bir incelik ve duyarlık içinde yetiştirdiler. Kuş yuvalarını bozan, bahçeleri yağma eden, askercilik oynayan, yalan söyleyen çocukları sevmiyordu. Okul arkadaşları, ona "küçük rahip" diye ad takmışlardı. İçlerinden biri de "Tapınaktaki İsa" demişti onun için. Sessizce bir köşeye çekilip Kutsal Kitap'ı okumak, en büyük zevkiydi. Başkalarına okuduğu zamanlarsa, dinleyicilerinin gözlerinden yaşlar akıtıyordu. Gizli, sinirli bir stoacılığı ve gururu vardı: Mutius Scaevola'nın hikâyesine inanmadığını söyleyen okul arkadaşlarının karşısına geçip, avcu içinde bir deste kibriti yakmış, sönünceye kadar da elinden atmamıştı. Tipik bir olaydı bu: Kendini ideal bir erkek durumuna getirmek için, ömrünü, güçlenecek, sağlıklı olacak fiziksel yollar aramakla geçirmiştir. "Ben her ne değilsem, o Tanrı ve erdemdir işte."

On sekizinde, Tanrı'ya olan inancını yitirdi. Hayatının geri kalan bölümünü yeni bir tanrı aramakla geçirecekti. Sonunda aradığını 'Üstün İnsan'da bulduğunu sandı. "Bu değişikliğe kolay alıştım," demişti sonradan. Ama kendini kolayca aldatmasını bilirdi. O yüzden, kendi hayatı hakkındaki sözlerine pek güvenilemez. Bütün parasını bir tek zar atışına bağlayıp da kaybeden biri gibi acı, alaycı olmuştu. Din, hayatının can damarıydı. Oysa, şimdi hayat boş ve anlamsız geliyordu ona. Bir ara Bonn'da ve Leipzig'de, kolejli sınıf arkadaşlarıyla cümbüşlere katıldı. Hattâ sigara ve içki içmek gibi erkekçe davranışlara uyabilmesini güçleştiren titizliğini bile yendi. Ama çok geçmeden şarap, kadın ve tütünden nefret etti. Vatanının ve çağının *bira* mutluluğuyle alay ediyordu. Bira ve pipo içen kimseler bir şeyi duru algılayamazlar, ince düşünemezlerdi.

Tam bu sıralarda, yani 1865'te, eline Schopenhauer'in "*İstem ve Fikir Olarak Dünya*" adlı kitabı geçti. "Bu kitap, içinde dünyayı, hayatı ve kendi yaratılışımı korkunç bir ihtişamla yansımış gördüğüm bir aynaydı," diyordu. "Sanki Schopenhauer yalnızca benim için yazmıştı. Coşkusunu duyuyor, onu karşımda görür gibi oluyordum. Her satırda bir özgeçi, bir katlanış, bir boyun eğişten söz ediyordu." Schopenhauer'in felsefesinin karamsarlığı, düşüncesini ömrü boyunca etkileyecekti. Yürekten mutsuz bir kişiydi, sinir sistemi sanki acı çekmesi için dikkatle plânlanmıştı. Tragedyayı hayatın kıvancı olarak yüceltmesi de, kendi kendini aldatmalarından biriydi. Ancak Spinoza ya da Goethe kurtarabilirdi onu. Temkinlilik (*aequanimitas*) ve Kader Aşkını (amor fati'yi) vazetmesine rağmen, uyguladığı yoktu. Bilgelik sükûneti ve dengeli zihin durgunluğu nedir bilmemişti.

Yirmi üç yaşında askere yazıldı. Miyop oluşu ve dul bir kadının tek oğlu olduğu için, askerlikten muaf tutulmak hoşuna gidecekti. Ama ordu yine de çağırdı onu. Sadowa ve Sedan'ın büyük günlerinde, top dolduracak filozoflara da gereksinme vardı. Bununla birlikte, attan düşerek göğüs kaslarını zedelediği

için, kendisinden yararlanılamadı. Ömür boyunca bunun acısını çekecekti. Askerlik deneyi o kadar azdı ki, ordudan ayrıldığında, bu konu ile ilgili bilgisi, girdiği zamankinden farksızdı. Kumanda etmek, buyruk dinlemek, acılara katlanmak ve sıkı disiplin. Bu Sparta düzeni, her şeye rağmen, hayâlini okşuyordu ama, böyle düşünmesi de artık idealini gerçekleştirmek zorunda olmayışındandı. Askerliğe tapması, bozuk sağlığı yüzünden asker olamayacağı içindi.

Bunun üzerine, ters kutba yöneldi. Bir dinbilimcisinin akademik hayatını seçti. Savaşçı olacağına, profesör oldu. 25 yaşındayken, Basle Üniversitesinde klâsik filoloji kürsüsüne atandı. Güven altındaki bu uzaklığından, Bismarck'ın kanlı alaylarına hayran kalabilirdi. Oturduğu yerde çalışmak zorunda oluşuna, garip bir şekilde esef ediyordu. Kahramanlıkla ilgisi yoktu bunun. Bir yandan tıp gibi pratik ve faal bir meslek seçmiş olsaydım, diye düşünüyordu. Öte yandan müzikle etkileniyordu. Piyanistliği vardı, sonatlar bestelemişti. "Müziksiz hayat, yanlış bir şey olurdu" diyordu.

Basle yakınındaki Tribschen'de, müzik devi Richard Wagner, başka birisinin karısıyle yaşamaktaydı. Wagner 1869'da gelip Noeli geçirsin diye, Nietzsche'yi çağırdı. Nietzsche geleceğin müziğine coşkuyla bakıyordu, Wagner'deki bilgin havası da hoşuna gidiyordu. Büyük bestecinin büyüsü altında, ilk kitabını yazmaya başladı. İlkin Yunan dramını işleyecekti. Sonu da '*Nibelungların Halkası*' ile bitecekti. Sessizlik içinde, kalabalığın gürültüsünden uzak bir yerde yazmak için Alplere gitti. Oradayken 1870'de, Almanya ile Fransa'nın savaşa girdiğini öğrenince durakladı. Yunan rûhu ile bütün şiir, dram ve felsefe perileri ve müzik, kutsayan ellerini ona doğru uzatmıştı. Ama vatanının çağrısını duymazlıktan gelemiyordu. Burada da şiir vardı. "Karşımızda devlet var," diyordu. "Başlangıcı insana utanç verici. Çünkü devlet, insanların çoğu için kurumak bilmeyen bir acı kuyusu, ikide bir buhranlara salarak onları tüketen bir alev. Ne var ki, çağırmaya görsün, rûhlarımız kendilerini unutuyor; kanlı çağrısına yığınlar koşa koşa gidiyor, kahraman oluyorlar." Frankfurt'da cepheye giderken, gösterişli şakırtılarla şehirden geçen bir süvari birliği görmüştü. Bütün felsefesini yaratacak hayâlin ve görüntünün o an doğduğunu söylemektedir. "En güçlü ve en yüksek Hayat İstemi'nin, sefil bir var oluş mücadelesinde değil, Savaş İsteminde, Güç İsteminde, Yenmek İsteminde olduğunu duydum ilk defa." Gözünün iyi görmemesi, cephede askerlik yapmasını engellemişti. Sağlık işlerinde çalışmakla yetinmek zorunda kaldı. Çevresinde savaşın dehşetini gördüyse de, kanın gövdeyi götürdüğü dövüş alanlarındaki vahşîliği gözleriyle görmedi. Çekingen rûhu, bunu sonradan yaşantı eksikliğinin verdiği hayâl yoğunluğuyla idealleştirecekti. Sağlık durumu, sıhhiye eri olarak iş görmek için bile, iyi değildi. Kan göremiyordu. Hastalandı, bitkin bir durumda evine gönderildi. O günden sonra Shelley'in sinirlerine ve Carlyle'ın midesine sahip olacaktı: Bir savaşçı zırhı altında genç bir kız rûhu.

III. Nietzsche İle Wagner

1872 yılı başlarında, ilk ve tam olarak bitirdiği tek kitabını yayımladı: 'Müziğin Rûhundan Tragedyanın Doğuşu.'

Hiçbir dinbilimcisi böyle lirik bir eser vermemiştir. Yunan sanatının taptığı iki tanrıdan söz ediyordu: Hakkında yazdığı ilk tanrı, Diyonizos (ya da Baküs) idi. Diyonizos, cümbüş ve şarap tanrısıydı. Yükselen hayat, eylem durumundaki sevinç, sarhoşluk durumundaki heyecan ve ilham, içgüdü, mâcerâ, yılmadan acı çekme, şarkı müzik, raks ve dram tanrısıydı. Daha sonra Apollon geliyordu. Apollon sükûn, rahatlık, keyif, estetik heyecan ve felsefî düşünce ve olgunluk, mantıksal düzen, resim, heykel ve destan tanrısıydı. En soylu Yunan sanatı, iki idealin birleşmesinden meydana geliyordu. Diyonizos'un dizginlenemeyen erkeksi kuvvetiyle, Apollon'un sakin, kadınsı güzelliği. Dramda Diyonizos, koroyu; Apollon da, diyaloğu esinliyordu. Koro, Diyonizos'a bağlı keçi kılıklılar sürüsünden doğmuştu

doğrudan doğruya. Diyalog, sonradan gelen bir düşünceydi, bir heyecan yaşantısının düşünceye yansıyan ekiydi.

1872'de Nietzsche, Basle'e döndü. Bedeni hâlâ zayıftı, ama içi tutkuyla yanıyordu. Ders verme sıkıntısı içinde kendini tüketmek istemiyordu. "Önümde elli yıllık iş var, boyunduruk altında zamanımı iyi harcamalıyım." Savaş onu epey hayâl kırıklığına uğratmıştı: "Alman İmparatorluğu, Almanların rûhuna kaba bir kendini beğenmişlik vermişti. Ruhsal gelişim için bundan daha kötü engel olamazdı. Nietzsche'deki şeytanî bir nitelik, her put karşısında onu harekete getiriyordu.

"*Mevsimsiz Düşünceler*"de ateşini, vatanseverlikte bağnaz üniversiteye çevirdi. "Edinilen tecrübeye göre, devlet üniversitelerinde, kötü filozofları desteklemek alışkanlığı kadar, büyük filozofların gelişme yolunu tıkayan şey yoktur. Hiçbir devlet, Eflâtun ve Schopenhauer gibileri desteklemeyi göze alamaz. Devlet daima korkar onlardan." "*Eğitim Kuruluşlarımızın Geleceği*" adlı denemesinde, yeniden saldırıya geçti. "*Tarihin Faydası ve Kötüye Kullanılması*"nda, Alman aklını, antikacı bilginliğin ayrıntıları içinde bozulmuş olduğunu söyleyerek, alaya alıyordu. Ana fikirlerinden ikisi, hemen dile getirilmiş bulunuyordu: Ahlâk da, dinbilim de evrim kuramının çerçevesi içinde, yeniden düzenlenmeliydi. Hayatın görevi, "bireyler olarak bakıldığında, en değersiz tipler olan çoğunluğu yükseltmek değil, dâhiyi yaratmaktır," üstün kişiliklerin geliştirilmesi ve yükseltilmesidir, diyordu.

Bu denemeler arasında en coşkun olanı, "*Richard Wagner, Bayreuth'da*" idi. Wagner'i, "ömründe korku nedir bilmeyen" Siegfried gibi selâmlıyordu. Wagner, biricik gerçek sanatın kurucusuydu. Çünkü bütün sanatları, büyük bir estetik sentez içinde kaynaştırıyordu. Almanya'yı, gelecek Wagner festivalinin muhteşem anlamının farkına varmaya çağırıyordu: "Bayreuth bizim için, savaş arifesinde yapılan dinsel törendi." Genç bir tapınanın sesiydi bu, Wagner'de o erkek azmi ve cesâreti bulan ve sonradan kendisinde üstün insan kavramını uyandıracak olan şeyi gören, neredeyse kadınsı denecek ince bir rûhun sesiydi.

Wagner'de, soylu bir rûhu incitecek, bencillik olduğunu görüyordu. 1871'de Wagner'in Fransızlara saldırısına katlanamadı (Paris *Tannhaüser*'e iyi davranmamıştı!). Wagner'in, Brahms'ı kıskanmasına da şaşmıştı. Kendisi öven bu denemenin baş teması bile, Wagner'in geleceği için iyi şeyler söylemiyordu: "Dünya yeterince Doğulaştı. Halk şimdi Yunanlılaşmaya can atıyor" diyordu. Ama Nietzsche, Wagner'in soyunda Yahûdilik olduğunu biliyordu.

1876'da, Bayreuth işi başladı. Her gece aralıksız, Wagner Operası oynuyordu. *Wagnerciler*, imparatorlar, prensler, küçük prensler ve mirasyediler, züğürt operaseverlere yer bırakmıyordu. Nietzsche, Wagner'de ne kadar çok Geyer'lik olduğunun ansızın farkına vardı. '*Nibelungen Halkası*'nın sahne etkileri, buna yakından bağlıydı. Bazı kimselerin müzikte eksik gördüğü *melos* (ezgi), drama dönüşmüştü. "Senfoni'nin kapladığı bir dram görüntüsü, zihninde sık sık canlanıyordu, *Lied*'den (şarkı'dan) türeyen bir biçim. Ama operadaki yabancı öğe, Wagner'i karşı koyamayacağı bir biçimde ters yöne çekiyordu." Nietzsche onun yönünden gidemezdi. Dramatik ve operatik olandan nefret ediyordu. "Burada kalırsam, çıldıracağım," diye yazıyordu. "Şu sonu gelmek bilmeyen müzik akşamlarını beklerken, dehşet duyuyorum… Dayanamıyorum artık."

Böylece tek kelime yazıp bırakmadan, bütün dünyanın taptığı Wagner'in büyük zaferinin şenliği içinde, ondan kaçtı: "Şu romantiklikteki kadınsılıktan, başıboş şiirden, şu idealist yalanlarından, burada en yiğit rûhlardan birini avucu içine alan şu insan vicdanının yumuşaklığından iğrenerek" kaçtı. Derken uzakta, tâ Sorrento'da, bir rastlantı onu Wagner ile yeniden karşılaştırdı. Büyük müzikçi, zafer yorgunluğunu dinlendiriyor ve '*Parsifal*' diye yeni bir opera yazıyordu. Bu arada Hıristiyanlık, acıma,

platonik sevgi konuları işleniyordu ve dünya "sırılsıklam bir budala," "İsa budalası" tarafından kurtarılıyordu. Nietzsche tek söz söylemeden sırtını çevirdi. Bir daha da Wagner ile konuşmadı. "İnsan kendine karşı açık sözlülükle ve içtenlikle davranmadıkça, *büyüklük* diye bir şey kabul edemem. Bu davranışla nerede karşılaşırsam karşılaşayım, bir insanın başarıları, gözünden siliniyor." Baş kaldıran Siegfried'i, Aziz Parsifal'e tercih ediyor ve Hıristiyanlıkta, dinbilimsel kusurlarından daha ağır basan ahlâksal bir değer ve güzellik görmesi Wagner'e bağışlayamıyordu. *Wagner Davası*'nda sinir buhranı içinde sağına soluna saldırıyordu:

"Wagner, bütün nihilistik Buddhist içgüdülerini göklere çıkarıyor ve müziği ardında gizliyor. Hıristiyanlığın, her biçimini, her türlü din biçimini ve rûhsal bozuluşu övüyor. Richard Wagner, durup dururken Kutsal Haç'ın önünde yıkılıveren, eli ayağı tutmayan, çaresiz kalmış bir romantik. Vicdanında acıma duygusu olan, bu korkunç görüntü karşısında ağlayacak. Gözü olup da gören tek Alman yok muydu? Bir ben miyim acısını çeken? Üstelik, vaktiyle en tutkun Wagnercilerden biriydim… Ben de Wagner gibi bu çağın çocuğuyum, yani rûhu bozulmuşlardanım. Ama ben durumumun farkına vardım. Kendimi ona karşı savundum."

Nietzsche, sandığından çok daha fazla "Apollon"cuydu: İnce, kibar, nazik olanı seviyordu. Onda ne Diyonizos'un o vahşî gücü, ne de şarap, şarkı ve aşk duygusu vardı. "Kardeşinizin kibarlık havası, insanı alabildiğine tedirgin ediyor," diyordu Wagner, Frau Förster – Nietzsche'ye. "Bazen yaptığım şakalar karşısında ne yapacağını bilemiyor, o zaman ben de inadına daha beterini yapıyorum." Nietzsche'de, büyük çapta Eflâtunculuk vardı. Sanatın insanları yumuşatacağını sanıyordu. Kendisi yumuşak huylu olduğundan, bütün dünyayı da kendi gibi sanıyordu. Sofu bir Hıristiyan olacak kadar tehlikeli bir yakınlığı vardı Hıristiyanlığa. Bu nazik profesörü, yeterince tatmin edecek kadar savaş olmamıştı.

Yine de kendi başına olduğu sakin zamanlarında, Wagner'in de kendisi kadar haklı olduğunu, Parsifal'in nazikliğinin, Siegfried'in gücü kadar gerekli olduğunu ve bu amansız karşıtlıkların, kozmik bir anlamda sağlıklı, yaratıcı bir bütün hâline geldiğini biliyordu. Onu; hayatının en değerli ve en verimli yaşantısı olan adama hâlâ sessizce bağlı tutan bu "yıldızları barışmış dostluğu"nu düşünmekten hoşlanıyordu. Son anlarındaki cinneti sırasında, zihni bir an durulaştığında, nicedir ölmüş bulunan Wagner'in resmini görünce "Onu çok seviyordum," demişti.

IV. Zerdüşt

Simdi de sanattan, bilime ve "hiçbir zorbalığın nüfuz edemeyeceği barınak" olan felsefeye döndü. Spinoza gibi o da tutkularına, onları inceleyerek hâkim olmaya çalıştı: "Bize gereken şey, heyecanların kimyasıdır." Böylece, bundan sonra yazacağı kitap "İnsanca, Aşırı İnanca"da (1878-80) psikolog oldu ve bir cerrahın insansızlığıyla, en ince duyguları ve en benimsenen inançları incelemeye başladı. Hem de kitabını, aleyhinde söylenenlere kulak asmadan, bütün kahramanlığıyle adı kötüye çıkmış Voltaire'e adadı.

Derken 1879'da henüz gençken, maddî mânevî bir çöküntü içinde olduğunu duydu. Ölümün eşiğindeydi sanki. Ve yiğitçe hazırlanmıştı bu sona: "Söz ver bana," diyordu kız kardeşine; "ben ölünce, tabutumun başında dostlarımdan başka kimseyi bulundurmayacaksın. Meraklı kalabalıktan uzak tutacaksın beni. İster rahip olsun, ister başka biri, ben savunmasız kalmışken, mezarımın başında yalanlar söyleyecek kimseleri bulundurmayacaksın. Mezarıma özü sözü doğru bir dinsiz gibi ineyim." Ama iyileşti. Cenaze töreninin de ertelenmesi gerekmişti. Bu hastalık, onda sağlıklı olma, güneş, hayat, kahkaha, raks ve '*Carmen*'in "güney müziği" tutkusunu uyandırdı. Aynı zamanda, ölümle savaşmaktan

doğan daha güçlü bir istem kazanmıştı. Spinoza'nın doğal sınırlara ve insanın alın yazısına sevinçle katlanışı gibi, o da aynı çizgiye yükselmek için büyük çaba gösterdi. "Benim büyüklük formülüm *Amor Fati*'dir (kader aşkıdır); yalnız her gerekliliğe katlanmak değil, aynı zamanda onu sevmek;" diyordu. Ne var ki, bunu söylemesi yapmaktan kolaydı.

Daha sonraki kitaplarının adı '*Sabah Kızıllığı*' (1881) ve '*Kıvançlı Bilgelik*' (1882), şükreden bir iyileşme dönemini yansıtır. Bu kitaplarda, daha sonra vereceklerinden daha kibar ve nazik bir dil kullanmaktaydı. Bir yıldan bu yana durgun günler geçirmişti. Üniversitenin verdiği maaşla yalın bir hayat sürüyordu. Gururlu filozof bir ara yumuşamış, bu ince zayıflığın kurbanı bile olmuştu: Âşıktı. Ama sevdiği Lou Salomé, aşkına karşılık göstermemişti. Nietzsche'de, insana rahatlık vermeyecek keskin bir göz ve derin bir bakış vardı. Paul Rèe daha az tehlikeli biriydi. Bunun üzerine Nietzsche umutsuzluk içinde çekip gitti. Giderayak da kadınlar için özdeyişler savuruyordu. Gerçekte safdildi, hevesle doluydu, romantikti, yalın denecek derecede yumuşaktı. Yumuşaklığa karşı savaşı da, onu büyük hayâl kırıklığına uğratan ve hiçbir zaman iyileşmeyecek bir yara açan, o, erdemi içinden çekip atmak için yaptığı girişimdi.

Aradığı sesi bulamaz olmuştu: "İnsanlarla yaşamak güç, sesini çıkarmadan edemiyor insan." İtalya'dan geçerek, Sils - - Maria Alplerinde, yukarı Engadine'ye gitti. Erkek kadın, herkesten nefrete diyordu. İşte, o yapyalnız yüksekliklerde en büyük kitabının ilhâmı geldi:

"Oturmuş bekliyordum orada, neyi? Hiçbir şeyi,

Tadına varıyordum, iyi ve kötü'nün ötesinde,

Bazen aydınlığın, bazen gölgenin;

Derken dostum, ansızın bir, ikileşti,

Ve yanımdan Zerdüşt geçti."

"Rûhu yükselmiş, kabından taşmıştı." Yeni bir öğretmen bulmuştu kendine: Zerdüşt. Yeni bir Tanrı – Üstün İnsan. Ve yeni bir din. İlhâmının ateşiyle, felsefesi şiire dönüşmüştü. "Bir türkü okuyabilirdim; okuyacağım da; boş bir evde de olsam, yalnız kendim için de olsa." Ne büyük yalnızlık vardır bu sözlerde! "Ey büyük yıldız! Nice olurdu mutluluğun, aydınlattıkların olmasaydı eğer! Bak! Bilgeliğimden usandım artık, çok bal toplamış arılar gibi: Eller gerek bana, onu almaya uzanacak!" "*Zerdüşt Böyle Dedi*"yi yazdı (1883) ve "Richard Wagner'in Venedik'te, rûhunu teslim ettiği kutsal anlarda" bitirdi. Bu kitap, "*Parsifal*"e verilen muhteşem bir karşılıktı. Ne var ki, "*Parsifal*" ölmüştü.

Kitap, gerçekten Nietzsche'nin şâheseriydi. Kendi de bunu biliyordu. "Bu eserin özel bir yeri var," diye yazıyordu sonradan. "Şairleri aynı solukta anmayalım; böylesine güçlü bir eser olmasa gerek… Bütün büyük rûhların canı ve iyiliği biraraya getirilseydi, ortaya çıkacak bütün, Zerdüşt'ün tek vaızını yaratamazdı." Gerçi biraz abartma yok değil bunda! Ama yine de XIX. yüzyılın en büyük kitaplarından biridir. Nietzsche, kitabını bastırmak için epey güçlükle karşılaşmıştı. İlk bölümünün gecikmesinin nedeni, makinelerin 500.000 ilâhi kitabı basmakta oluşuydu. Ardından da bir sürü Yahûdi düşmanı broşürler basılacaktı. Yayınevi sahibi son bölümü hiç basmamaya karar verdi. Para getirmeyeceğini düşünüyordu. Böylece Nietzsche, kitabın bütünü basılabilsin diye, kendi cebinden ödemek zorunda kaldı. Ama ancak kırk kitap satılmış, yedisi armağan olarak dağıtılmıştı; birinden de teşekkür gelmişti yalnızca. Kimse övmüyordu. Nietzsche kadar yalnız kişi olmamıştır dünyada.

Zerdüşt otuz yaşına gelince, vaktini düşünmekle geçirdiği dağdan iner. Amacı, İranlıların Zerdüşt'ü gibi halka vaaz vermektir. Ama halk ona sırtını çevirir ve bir ip cambazını seyretmeye başlar. Derken, ip cambazı düşer ve ölür. Zerdüşt onu sırtına alıp oradan uzaklaşır. "Hayatını tehlikeye attığın için, seni kendi ellerimle gömeceğim," der. "Tehlike içinde yaşa," diye vaaz veriyordu. "Şehirlerinizi Vezüv'ün eteğinde kurun. Gemilerinizi, bugüne kadar kimsenin açılmadığı denizlere gönderin. Seferber olun hep."

Zerdüşt dağdan inerken, ona Tanrı'dan söz eden bir ihtiyarla karşılaşır. Yalnız kaldığında, içinden şöyle der: 'Nasıl olur, bu ihtiyar aziz ormanda yaşarken, Tanrı'nın öldüğünü nasıl duymamış olur?' Elbette ölmüştü Tanrı, bütün tanrılar ölmüştü.

"Çünkü eski tanrılar nice önce öldüler. Doğrusu, iyi ve kıvançlı bir sondu bu, Tanrılar için!

Tan ağarırken oyalanarak ölmediler, nice söyleseler de bu yalanı! Tersine, bir zamanlar ölesiye gülmüşlerdi kahkahalarla!

Tanrı'nın kendisinin en zındıkça söz ettiği bir anda olmuştu bu: "Tek bir Tanrı vardır! Başka tanrılarla çıkmayacaksınız karşıma."

Yaşlı, sakallı bir zalim Tanrı, kıskanç bir Tanrı, böylece unutuvermişti kendini. Ve bütün tanrılar katılasıya gülüp tir tir titrettiler oturdukları yeri ve bağırdılar: "Sofuluk, Tanrı yok, tanrılar vardır demek değil midir ki?"

Kulakları olanlar işitsin!

Böyle dedi Zerdüşt."

Ne neşeli bir Tanrıtanımazlıktı bu! "Tanrıların olmayışı, sofuluk değil midir?" "Tanrılar olsaydı, ne yaratılabilirdi ki? Tanrılar olaydı, nasıl dayanabilirdim kendimin de Tanrı olmamasına? *Demek ki*, tanrılar yoktur." "Benden daha sofu olmayan varsa, gidip kulak vereyim onun vaazlarına." "Yalvarırım size kardeşlerim, toprağa bağlı kalın, sizlere doğaüstü umutlardan söz edenlere inanmayın. Zehirleyicidirler onlar. İster bilsinler, ister bilmesinler." Nice dünkü baş kaldıranlar, hayat için gerekli bir uyuşturucu gibi sonunda bu tatlı zehire dönüyor. "Yüksek İnsanlar," onun öğretisini vaazetmek ve kendilerini hazırlamak için Zerdüşt'ün mağarasında toplanırlar; Zerdüşt bir süre onları yalnız bırakır. Döndüğünde, "dünyayı kendi sûretinde yaratmış olan" (yani mümkün olduğu kadar saçma yaratmış olan) eşeğe, günlük sunmakta olduklarını görür. Pek ahlâksal bir davranış değilse de, metin şöyle devam eder:

"İyi ya da kötü bir şey yaratması gereken, doğrusu ilkin yok edici olmalı; değerleri paramparça etmeli.

Böylece en yüksek kötü, en yüksek iyiliğin bir parçası olur. Ama bu, yaratıcı iyiliktir.

Bunun üstüne konuşalım, nice kötü olsa bile, ey bilgeler bilgeleri. Susmak daha kötüdür; açıklanmayan gerçekler zehirler insanı sonradan.

Gerçeklerimizden dolayı bir şey patlayacaksa, patlasın varsın! Daha nice evler var kurulması gereken.

Böyle dedi Zerdüşt."

Saygısızca bir iş mi bu? Ama Zerdüşt; “Kimse kimseye nasıl saygı gösterilmesi gerektiğini bilmiyor artık,” diye yakınıyor ve kendisi için “Tanrı’ya inanmayanların en sofusu” diyor. İnanca özlem duyuyor; kendisi gibi “büyük nefretin acısını çeken, Tanrı’nın ölmüş olduğunu ve henüz hiçbir Tanrı’nın beşikte ve kundakta olmadığını bilen kimseler için” acı duyuyor. Derken yeni bir Tanrı’nın adını açıklıyor:

“Öldü bütün tanrılar; şimdi artık üstün insan yaşasın, istemimiz…

Size üstün insanı öğretiyorum. İnsan aşılması gereken bir şeydir. Onu aşmak için ne yaptınız?..

İnsanda büyük olan şey, onun hedef değil, köprü oluşudur. İnsanın sevilecek yanı bir *geçiş* ve *yıkım* oluşudur.

Kendilerini mahvederek yaşamayı bilenleri severim ben, çünkü onlardır öteye gidenler.

Büyük nefret duyanları severim ben, çünkü onlardır gerçek tapanlar, öteki kıyının özlemini çeken onlardır.

Mahvolmak ve kurban edilmek için, yıldızların ötesinde bir neden aramayanları severim ben, toprak bir gün üstün insanın toprağı olsun diye, kendilerini toprağa kurban edenleri severim.

Hedefini belirleme zamanı gelmiştir insanın. En yüksek umudunun tohumunu dikmek zamanı gelmiştir insanın…

Deyin bana kardeşlerim, insanlığın hedefi yoksa, insanlık yok demek değil midir?

En uzak adama karşı duyduğunuz sevgi, komşunuza olan sevginizin üstündedir.”

Nietzsche her okurun, kendini üstün insan olarak düşüneceğini önceden görür gibi oluyor. Buna karşı tedbir almak için de üstün-insanın henüz doğmadığını söylüyor. Biz ancak onun öncüleri olabiliriz, onun yetişeceği toprak olabiliriz. “Yeteneğinizin ötesinde bir şey istemeyin. Yetinizin ötesinde erdemli olmayın. İmkâna zıt herhangi bir şey istemeyin kendinizden.” Yalnızca üstün insanın tanıyacağı mutluluk, bizim için değildir. En iyi hedefimiz çalışmaktır bizim. “Uzun bir süre mutluluğum için çabalamayı bıraktım. Şimdi işim için çabalıyorum yalnızca.”

Nietzsche Tanrı’yı kendi görüntüsünden yaratmış olmasından hoşnut değil; kendini ölümsüz yapmak zorunluluğunu duymaktadır. Üstün-insandan sonra, sonrasız tekrar gelmektedir. Her şey tekrarlanacak, en ince ayrıntısına kadar, sayısız defalarca. Nietzsche’de, kan, silâh ve pişmanlık Almanyası ve bilgisizlik çağından Zerdüşt’e kadar, insan zihninin bütün erdemleri de tekrar tekrar gelecektir. Korkunç bir öğreti. Evet deyiciliğin ve hayatın kabulünün en son ve güçlü biçimi. Nasıl olurdu bu? Gerçeğin mümkün olan türlü karışımları sınırlıdır, zaman sonsuzdur. Günün birinde ister istemez hayat ile madde, bir zamanki biçimlerine dönecektir ve bu alın yazısı da, yine bütün tarihin dolambaçlı yoluna yeniden dönecektir. Gerekircilik bizi böyle bir çıkmaza sokuyor işte. Zerdüşt’ün bu son dersini vermekten niye çekindiği anlaşılıyor. Korkuyor, titriyor, geri çekiliyordu. Derken bir ses geldi: “Ne düşünürsün kendini, ey Zerdüşt! De diyeceğini de, paramparça ol!”

V. Kahraman Ahlâkı

Zerdüşt, Nietzsche’nin İncili’ydi, ondan sonra yazacağı bütün kitaplar onun yorumlarıydı ancak. Avrupa, şiirini beğenmediyse, belki düzyazısını beğenirdi. Peygamberin türküsünden sonra, filozofun

mantığı geliyordu. Varsın filozofun kendi, mantığa inanmasın; ne fark ederdi?

‘*İyi ve Kötü’nün Ötesinde*’ (1856) ve ‘*Ahlâkın Kökbilimi*’ (1857) adlı kitaplarında amacı, eski ahlâkı yıkıp üstün-insan ahlâkına yol açmaktı. Bir ara yeniden filolog oldu ve yeni ahlâkını, kusursuz olmayan etimolojilerle desteklemeye çalıştı. Alman dilinde ‘*kötü*’ anlamına gelen iki kelime vardır, diyordu: ‘*Schlecht*’ ve ‘*böse*’ ‘*Schlecht*’ üst sınıfların, aşağı sınıflar için kullandığı bir deyimdi ve bayağı, âdi anlamına geliyordu. ‘*Böse*’ aşağı sınıfların üst sınıflar için kullandığı bir deyimdi ve iyi bilinmeyen, düzensiz, ayarsız, tehlikeli, muzır, zalim anlamına geliyordu. Napolyon ‘*böse*’ idi. Basit kimseler, bölücü bir güç gibi gördükleri, ayrıcalıklı bireyden korkuyorlardı. “Büyük adam halkın başına belâdır” diyen bir Çin atasözü vardır. Aynı biçimde ‘*schlecht*’ ile ‘*böse*’nin karşıtı ‘*gut*’un yani iyinin de iki anlamı vardı: Aristokratlar kullandı mı kuvvetli, cesur, güçlü, savaşçı, Tanrısal (*gut*, Tanrı demek olan *Gott*’dan geliyordu); halk kullandı mı da bilinen, sakin, zararsız, merhametli anlamına geliyordu.

Demek insan davranışının iki çelişken değerlendirmesi vardı, iki ahlâksal görüş ve ölçü: Biri ‘*Herren – moral* = Efendiler ahlâkı,’ öteki ‘*Herden – moral* = Sürü ahlâkı’ydı. Birincisi, özellikle Romalılar zamanında, klsik antikite çağında benimsenmiş düzendi. Normal Romalı için bile erdem, erkeklik, cesâret, girişim, kahramanlıktı. Ama Asya’dan, özellikle de siyâsal boyunduruk altındaki Yahûdilerden, öteki düzen gelmişti. Boyunduruk altında kalma, alçak gönüllülük doğurur. Çaresizlik, başkalarını düşündürtür insana; ki bu bir çeşit yardıma çağrıdır. Bu sürü ahlâkı altında, tehlike ve güç aşkı, güven ve barış aşkına yol açar. Kuvvetin yerini, kurnazlık, açıktan açığa düşmanlığın yerini gizli öç, sertliğin yerini acıma, girişimin yerini taklit, onur ve gururun yerini vicdan kamçısı aldı. Onur, puta tapanlarda, Romalılarda, feodalite zamanında, aristokraside vardı. Vicdan, Yahûdilikte, Hıristiyanlıkta, burjuvazide, demokraside vardır. Boyunduruk altındaki bir sınıfın görüşünü, neredeyse evrensel bir ahlâk durumuna getiren, Amos’tan İsa’ya kadar peygamberlerin hatipliğiydi. “Dünya” ile “beden” kötü ve eşanlamlı oldu. Yoksulluk da erdemin bir kanıtıydı.

Bu değerlendirmeyi, İsa en yüksek noktasına yüceltti: Ona göre herkes eşit değerdeydi, eşit hakları vardı. Onun öğretisinden demokrasi, faydacılık ve toplumculuk çıktı. İlerleme, bu halk çizgisindeki felsefelerle dile getiriliyordu. Eşitleme ve bayağılaşmanın ilerlemesi, rûhu bozulan ve çökmekte olan bir hayatla ifâde ediliyordu. Bu çöküşün en son aşaması acıma, fedakârlık, suçluları duygusal yolla avutma ve “bir toplumun, zehirlerini bedeninden atma yeteneği olmayışıydı.” Sempati etkin bir şeyse, meşrûdur; ama acıma zihni felce uğratan bir lükstür; rûhu, düzeltilmesi imkânsız derecede bozulmuş kimseler için, acemî, kusurlu, kötü, kabahati kendinde olan hasta ve iflâh olmaz suçlular için bir duygu harcamasıdır. Acımada bir nezaket eksikliği, başkalarının işine burnunu sokma vardır. “Hasta ziyaretine gitme,” komşumuzun yardıma muhtaç durumunu seyrederek varılan bir üstünlük orgazmıdır.

Bütün bu ahlâkın arkasında gizli bir iktidar istemi vardır. Aşkın kendi, yalnızca bir şeye sahip olma isteğidir. Kur yapma bir mücadele, çiftleşmeyse sahip olmaktır: Don José’nin Carmen’i öldürmesinin nedeni, onun bir başkasının ‘*malı*’ olmasını önlemek içindir. “İnsanlar, aşklarında bencil olmadıklarını sanırlar. Çünkü çoğu defa, kendisininkine karşıt olan başka birinin yararına çalıştıklarını düşünürler. Ama bunu gerçekleştirmek için, öteki kimseye *sahip* olmak isterler. “Aşk, duygular arasında en bencil olanıdır. Dolayısıyle de incindi mi, en az cömert olur.” Gerçek aşkında bile, ona sahip olma isteği sözkonusudur. Belki de ona ilk sahip olmak, onu el değmemiş olarak bulmak isteğidir. Alçak gönüllülük iktidar isteminin koruyucu boyasıdır.

Bu iktidar tutkusuna karşı akıl ve ahlâk çaresiz kalır. Bunlar onun elinde silâhtır, oyununa gelenlerdir. “Felsefe sistemleri, parlak seraplardır…” Gördüğümüz şey, ne zamandır aranan gerçek değil, kendi

isteklerimizin yansımasıdır. “Filozoflar sanki, asıl fikirleri soğuk, katıksız ve Tanrısalca ilgisiz bir diyalektiği, kendi kendini geliştirme yoluyla, ortaya çıkarmış gibi kasılırlar. Oysa, genellikle gönüllerinin soyutlaşmış, incelmiş isteği olan önyargılı bir önerme, fikir ya da “teklif,” olaydan sonra aranan kanıtlarla savunulmaktadır.” Düşüncelerimizi belirleyen bu bilinçaltı istekleri, bu iktidar istemidir. “Zihin çalışmamız, çoğunluk bilinçdışında yer alır ve biz farkında olmayız. Bilinçli düşünme, en zayıf olanıdır.” İçgüdü, iktidar isteminin dolaysız çalışması olduğu ve bilinç tarafından tedirgin edilmediği için, zekânın herhangi bir biçiminden daha zekîdir. Doğrusu bilincin rolüne, saçma olarak aşırı değer verilmiştir. “Bilinç, ikinci derecede olan, neredeyse, ilgisiz, gereksiz bir şey gibi görülebilir. İleride kaybolması, yerini tam bir otomatlığın alması muhtemeldir.”

Güçlü insanlarda isteği, akıl örtüsü altında gizlemeye büyük bir eğilim görülmez. Demek ki, istedikleri açıktır: “İstiyorum” dediler mi her şey biter. Üstün rûhun bozulmamış gücünde, isteğin kendi kendini haklı çıkaran nedeni vardır. Vicdana, acımaya ve pişmanlığa yer yoktur orada. Ama günümüze kadar hüküm süren Yahûdilik, Hıristiyanlık ve demokrasi açısından, güçlüler bile artık kuvvetlerinden ve sağlıklarından utanmış, “bahâneler” aramaya başlamışlardır. Aristokratik erdemler ve değerler ölmeye yüz tutmuştur. “Avrupa yeni bir Budizmin tehdidi altındadır.” “Avrupa ahlâkı bütünüyle, sürü için yararlı değerler üstüne kurulmuştur.” Güçlülere, kuvvetlerini göstermeleri için meydan verilmemektedir. Onların da alabildiğince zayıflar gibi olmaları gerekmektedir; “iyilik; gücümüzün yetmediği şey için hiçbir şey yapmamaktır.” Güçlünün av avlamak, savaşmak, fethetmek, hükmetmek gibi içgüdüleri çıkış yolu tıkandığında, içe dönüp kendi kendini yok eder, insanı keşiş hayatına götürür, vicdanı tedirgin eder. “Çıkış yolu bulamayan bütün içgüdüler içe dönerler. İnsanı büyüyüp gelişen “içleşmesi”nden anladığım, budur: Burada, sonunda ‘*rûh*’ denecek olan şeyin ilk biçimi çıkıyor karşımıza.”

İnsanı bozan şey, sürüye ait erdemlerin baştakilere bulaşarak, onları da âdi çamur hâline getirip parçalamasıdır. “Ahlâk sistemleri, ‘*rütbe dereceleri*’ önünde eğilmeye zorlanmalıdır. Küstahlıklar vicdanlara geri itilmelidir ki, sonunda ‘biri için doğru olan, öteki için de uygundur’ demenin ahlâka aykırı olduğu anlaşılsın.”

“Güçlünün “kötü” erdemleri, zayıfın “iyi” erdemleri kadar toplum için gereklidir. Sertlik, şiddet, tehlike, savaş, iyi yüreklilik ve barış kadar değerlidir. Büyük bireyler, ancak tehlike, şiddet ve amansız zorunlulukta çıkar ortaya. İnsanın en iyi yanı istem kuvveti, tutkusunun gücü ve sürekliliğidir. Tutkusuz insan, cansızdır; elinden hiçbir şey gelmez. Açgözlülük, gıpta, hattâ nefret bile mücadele, seçim ve sağ kalma sürecindeki kaçınılmaz öğelerdir. Kötüyle iyi arasındaki ilişki, değişkenlikle kalıtım arasındaki, îcât ve deneyle alışkanlık arasındaki ilişkilerin aynıdır. Önceden var olan şeyleri ve düzen”i neredeyse cânîce yıkmadan gelişim olamaz. Kötünün iyiye dönüşme imkânı olmasaydı, ortadan kalkardı. Fazla iyi olmaktan kaçınalım: “İnsan daha iyi olmalı ve daha da kötü.”

Nietzsche, dünyada bu kadar çok kötülük ve zalimlik bulmakla avunuyor, “zulmün, ilkçağ adamının en büyük sevinci ve kıvancı” olduğunu düşünmekten, sadistik bir zevk duyuyor. Tragedyada ya da herhangi ulu bir şeyde duyduğumuz zevkin, incelmiş ve başkasının hesabına yapılan bir zalimlik olduğuna inanmaktı. “İnsan en zalim hayvandır,” diyor Zerdüşt. “Tragedyaları, boğa güreşlerini, çarmıha gerilmeleri seyrederken aldığı zevki, dünyada bugüne kadar başka hiçbir şeyden almamıştı.

Ahlâk en sonunda biyolojiye dayanır. Nesneleri hayata ilişkin değerlerine göre yargılamalıyız. “Bütün değerlerin” fizyolojik olarak yeniden değerlendirilmesi gerekecektir. Bir insanı, topluluğu ya da türü en iyi sınama aracı, onların enerjisi, yeteneği ve gücüdür. Bütün yüksek erdemleri yıkmasına rağmen,

fiziksel olanın üstünde durması bakımından, XIX. yüzyılla biraz uzlaşabiliriz. Rûh, organizmanın bir görevidir. Beyindeki kanda bir damla fazlalık ya da eksiklik, insana Prometheus'un akbabadan çektiğinden daha büyük acı çektirir. Türlü besinler, zihni başka türlü etkiler: Pirinç, Budizme yarar, Alman metafiziği de biranın sonucudur. Böylece bir felsefenin gerçek ya da yalan oluşu, yükselen ya da alçalan hayatın ifâdesine, yüceltilişine göre değişir. Rûhu bozulmuş olanlar, "Hayatın değeri olmadığını" söylerler. "Benim değerim yok" deseler, daha iyi ederler." İçindeki bütün kahraman erdemleri bozulmaya bırakıldığına göre, demokrasi de –yani büyük adamların hiç birine inanmamak yöntemi- her on yılda bir başka bir ulusu yıkıma götürürken, hayat niçin değsin yaşamaya?

"Avrupalı sürü adamı günümüzde öyle bir hava takınıyor ki, sanki yaşamasına izin verilen bu tek insan çeşidi, bütünüyle insana özgü erdemler olarak –ve onu kibar, dayanıklı ve sürüye yararlı yapacak olan- kamu rûhu, iyi yüreklilik, saygı, çalışkanlık, ılımlılık, alçak gönüllülük, hoşgörürlük ve insanlara yakınlık duymak gibi nitelikleri yüceltiyor. Başkanın ya da sürü başının, ille de gerektiği sanılan durumlarda kumandanların yerine, becerikli sürü adamlarını biraraya toplamak için, defalarca teşebbüs edilmektedir. Sözgelişi, bütün temsilcilik kuruluşlarının temeli budur. Bu sürü Avrupalıları için mutlakiyetçi bir başkanın çıkması, her şeye rağmen ne büyük nimetti, dayanılması imkânsızlaşan bir ağırlıktan ne büyük kurtuluştu. Bu konuda Napolyon'un çıkışının etkisi en büyük kanıttı. Napolyon'un etkisinin tarihi, bütün yüzyılın, en değerli bireylerinde ve dönemlerinde ulaştığı en yüksek mutluluktur hemen hemen."

VI. Üstün-İnsan

Ahlâk nasıl iyi yüreklilikte değil de kuvvetteyse, insan çabasının amacı da, herkesi yükseltmek değil, daha iyi, daha kuvvetli bireyler geliştirmektir. "İnsanlık değildir amaç, üstün-insandır." Aklı başında olan her adamın yapacağı en son şeydir, insanlığı geliştirmek. İnsanlık düzelmez, hattâ insanlık diye bir şey yoktur bile. Bir soyutlama işidir, bütün var olan. Bireylerden meydana gelmiş olan geniş bir karınca yığınıdır. Bütünün görünüşü, her çağda bazı şeylerin bazen kazandığı, çoğu şeylerin başarısızlıkla sonuçlandığı büyük bir deney atelyesine benziyor daha çok. Bütün deneylerin amacı da, yığının mutluluğu değil, tipin mükemmelleştirilmesidir. Yüksek tipler çıkmazsa, toplumlar varsın batsın, daha iyi. Toplum, bireyin gücünün ve kişiliğinin artması için bir araçtır.

Topluluk kendi başına bir amaç değildir. "Makineler ne işe yarar, bütün bireyler yalnızca onların bakımında kullanılacaksa? Makineler ya da toplumsal örgütler kendi başlarına amaç oldular mı, bu insanlık komedisi demektir."

Nietzsche ilkin, yeni türlerin üretimini umut eder gibi konuşuyordu. Sonradan üstün-insanını, yığınların bayağılık çamurundan, tehlike ortasında yükselen üstün birey olarak düşünmeye başladı. Varoluşunu, doğal seçimin rastlantısına değil, insan tarafından bile bile dikkatli bir biçimde beslenmesine borçluydu. Çünkü biyolojik süreç, ayrıcalıklı bireye karşı önyargılıdır. Doğa en güzel eserine karşı en zalimce davranır. Daha çok bayağı olan, sıradan olanı sever ve korur. Doğa daima insanı belli bir tipe, yığının seviyesine indirmek ister. En iyi olana, çoğunluk hâkim olur daimâ. Üstün-insan ancak insan seçimiyle, soyun düzelmesini öngörmeyle, soylu eğitimle sağ kalabilir.

Yüksek bireylerin aşk uğruna evlenmeleri ne saçma şey! Hizmetçilerle evlenen kahramanlar, terzi kadınlarla evlenen dâhîler! Schopenhauer yanlış söylüyordu. Aşk, soyu düzeltmez. İnsan âşık oldu mu, bütün hayatını etkileyecek kararlar almasına bırakılmamalıdır. Bir insan aynı anda hem sevip hem de akıllı olamaz. Âşıkların birbirlerine verdikleri sözlerin geçersiz olduğunu açıklamamız ve aşkı evlilik için kanunî bir engel tanımamız gerekir. En iyi olan, ancak en iyi olanla evlenmelidir. Aşk aşağı

tabakaya bırakılmalıdır. Evliliğin amacı yalnızca çocuk yapmak değildir, aynı zamanda onları geliştirmektir de.

“Gençsin, evlenmek, çoluk çocuk sahibi olmak istiyorsun. Ama sorarım sana: Çocuk istemeye cüret edecek adam mısın sen? Başarılı mısın? Benliğine hâkim olan mı, duyularına buyuran mı, erdemlerinin efendisi mi, yoksa isteğinin ardında hayvansı bir taraf ya da gereklilik mi var? Yoksa yalnızlık mı? Yoksa kendi kendinle çatışma mı? Çocuk, zaferin ve özgürlüğün özlemini duysun dilerdim. Zaferinin ve kurtuluşun üzerine canlı anıtlar dikeceksin. Kendinden öteyi kuracaksın. Ama ilkin bedenini ve rûhunu tam sağlamlaştırmalısın. Genişlemekle yetinmeyecek, derinleşeceksin. Evlilik: Var olandan daha üstününü yaratmak için, iki kişinin istemidir derim. Evliliği, böyle bir istemi isteyecek olanların birbirine saygısı olarak kabul ediyorum.

İyi bir doğum olmadan, soyluluk olamaz. Yalnızca akıl, kişiyi soylulaştırmaz. Tersine, aklı soylu yapacak bir şey gerektir hep. Nedir peki, gerek olan? Kan… (Burada rütbe anlamında, ‘Lord’ gibi sözler değil demek istediğim.)

Sağlam ana babadan iyi doğum oldu mu, üstün-insan formülündeki bundan sonra gelen şey, ciddî bir okuldur. Burada mükemmelleşme, tabiî, bir şekilde yer alacaktır. Övgüye bile yer verilmeyecektir. İnsanın rahatını sağlayacak şeyler az, sorumluluklar çok olacaktır. Burada bedene sessizce acıya katlanması, istem’e de buyruk dinleyip buyurması öğretilecektir. Özgürlük saçmalığı diye bir şey olmayacaktır. Hoşgörü ve “özgürlük” yüzünden maddî mânevî gevşeme olmayacaktır. Bununla birlikte insan bu okulda yürürken, kahkahalarla gülmeyi öğrenecektir. Filozoflar, gülebilme yeteneğine göre sıralanacaklardır. “En yüksek dağları bir adımda aşanlar, bütün tragedyalara gülerler.” Üstün-insanın bu eğitiminde ahlâkın sirkesi olmayacaktır. İstem sıkı bir düzene sokulacaktır, ama beden yerilmeyecektir. “Durmayın, raksedin güzel kızlar! Güzel ayak bilekli kızların düşmanı olarak, kötü gözle bakan oyun bozan yoktur karşınızda.” “Üstün-insan bile ayak bileklerinden hoşlanabilir.”

Böyle doğup büyüyen bir adam, iyi ve kötünün ötesindedir. Amacı gerektiriyorsa, ‘*böse*’ yani kötü olmaktan çekinmez. İyiden çok, korkusuz olur. “İyi nedir? Kahraman olmak iyidir.” “İyi nedir? İnsandaki iktidar duygusunu, iktidar istemini, iktidarın kendini arttıran şeydir. *Schlecht*, yani kötü nedir? Zayıflıktan gelen her şey.” Üstün-insan baskın belirtisi, amacı olduğu süre tehlike ve mücadele aşkıdır belki de. Her şeyden önce mutluluğu çoğunluğa bırakacaktır. “Zerdüşt uzun yolculuklara çıkanları, tehlikesiz yaşamayı sevmeyenleri severdi.”

Böylece çağımızda, nedenlerinin bayağı olmasına rağmen her türlü savaş iyidir. “İyi bir savaş her türlü nedeni iyi göğüsler.” Devrim bile iyidir; kendi başına değil ama. Çünkü yığınların hâkimiyeti kadar uğursuz bir şey olamaz. Devrimin iyi olmasının nedeni, mücadele anlarının ve fırsat bulamamış bireylerin gizli büyüklüğünü meydana çıkarmasıdır. Bu karışıklıktan, kendini gösterecek olan yıldız doğar. Fransız devriminin karmaşa ve saçmalığından Napolyon çıkmıştır. Rönesansın şiddet ve düzensizliğinden, Avrupa’nın o ana kadar görmediği sayısız güçlü birey çıkmıştır.

Enerji, akıl ve gurur… Bunlardır, üstün-insanı yapan. Ama bunların uyumlu hâle getirilmeleri gerekir. Tutkular; isteklerin karmaşasını, kişiliğin gücüne uyduran büyük bir amaç uğruna seçilip birleştirildiklerinde, büyük güçler hâline gelirler. “Bitkilerinin bahçıvanı olmayıp, toprağı olan düşünürlerin vay hallerine!” Dürtüleriyle hareket edenler kimlerdir? Zayıflar; dizginleme gücü nedir bilmezler çünkü. Hayır diyebilecek güç yoktur onlarda. Sürekli çatışma durumunda rûhu bozuk kişilerdir. İnsanın kendini disipline sokması budur işte. Ve en büyük şeydir. “Yığınlar içinde herhangi biri olmak istemeyen adam, kendine karşı rahat davranmayı bıraksın. Kişi, amacı için başkalarına,

özellikle de kendine sert davranmalıdır: Dosta ihânet dışında, uğruna her şeyin yapılabileceği bir amaç gerek. Soyluluğun son örneği, üstün-insanın son formülü budur.”

Ancak böyle bir insanı emeklerimizin hedefi ve ödülü olarak görerek, hayatı sevebilir ve yükseğe tırmanabilir, derinine yaşayabiliriz. “Öyle bir amacımız olmalı ki, onun uğruna birbirimizi sevelim.” Ya kendimiz büyük olalım ya da büyük olanın uşağı ve âleti olalım. Ne hoş bir görünümdü o milyonlarca Avrupalı, Bonaparte’ın amacına araç olup, onun adını seve seve anarak düşüp öldüklerinde! Belki aramızda anlayanlar, seviyesine ulaşamadığımız o kişinin, peygamberleri olabilir ve gelmesi için yolunu hazırlayabilir. Bizler, ülkeler ve zamanlarla ilgimiz olmadan, birbirimizden nice farklı olsak da, bu amaç için birleşebiliriz. Zerdüşt bu gizli yardımcıların, bu üstün-insanı sevenlerin seslerini duyabilse, acı da çekiyor olsa, kendi türküsünü söyler. “Siz bugünün yalnızları! Siz ayrı duranlar! Bir gün gelecek, birleşip bir ulus meydana getireceksiniz. Kendi kendinizi seçtiğiniz sizlerden seçkin bir ulus doğacaktır. Bu ulustan da üstün-insan çıkacak.”

VII. Rûhsal Bozuluş

Böylece, üstün-insana giden yol, aristokrasiden geçmektedir. Demokrasi çok geçmeden ortadan kaldırılmalıdır. Burada ilk adım, yüksek insanlar sözkonusu olduğunda, Hıristiyanlığı ortadan kaldırmaktır. İsa’nın zaferi demokrasinin başlangıcıydı. “İlk Hıristiyan, bütün ayrıcalıklı şeylere karşı, tâ en derindeki içgüdülerinden baş kaldırandı.” ‘Eşit haklar’ için yorulmadan didindi durdu. Çağımızda olsaydı, Sibirya’ya sürülmüştü şimdi. “Aranızda en büyük olan, uşağınız olsun.” Bu bütün siyâsal bilgeliğin, akıl sağlamlığının tersine dönüşüdür. İnsan İncil’i okurken bir Rus romanının havasını soluyormuş gibi oluyor. İnciller Dostoyevski’den çalma gibidir. Ancak aşağı kimselerde bu gibi kavramlar kök salabilirdi ve bu da ancak hakanları bozulmuş, hükmetmeyi bırakmış olan bir çağda geçebilirdi. “Neron ile Caracalla tahttayken, en basit adam, en yüksektekinden daha değerliymiş gibi bir çelişme çıkmıştı ortaya.”

Avrupa’nın Hıristiyanlık tarafından fethi, eski aristokrasinin sonuydu. Avrupa’nın Töton savaşçı baronları tarafından istilâsı da, eski erkeksi erdemlerin yeniden ortaya çıkmasına ve çağdaş aristokrasilerin köklerinin atılmasına yol açmıştı. Bu adamların sırtında “ahlâk” denen şeyin ağırlığı yoktur. Her türlü toplumsal sınırlamadan uzaktılar. “Adam öldürme, kundakçılık, ırza geçme ve işkenceden elde ettiği zaferle coşan devlet gibi.” Almanya, İskandinavya, Fransa, İngiltere ve Rusya için hükmedici sınıfları meydana getiren bu adamlardı.

“Korkunç pençelerini, sayıca belki de çok daha üstün olan halk topluluklarına kılını kıpırdatmadan batıran, örgütlenme gücüne sahip sarışın av hayvanları sürüsü, fatihler ve hükümdarlar soyu… Devleti kuran işte bu sürüydü. Devleti sözleşmeyle başlatan hayâl yok edilmiş oldu. Buyurabilen, yaratılıştan hâkim olan, hareketinde ve davranışında şiddetle sahneye çıkanın söyleşmeyle işi ne?”

Bu muhteşem hükümdar soyu, ilkin Katoliklerin kadınsı erdemleri övüşüyle, sonra da sofuların ve aşağı seviyedeki halkın reform idealleriyle ve aşağı soylarla yüksek soyların, aralarında kız alıp vermeleriyle bozuldu. Katoliklik, Rönesansın aristokratik ve ahlâka aykırı kültürüyle yumuşarken, reform, Mûsevî disiplini ve ciddîliğinin canlanışıyle onu ezdi.

Protestanlık ve bira, Alman zihnini bulandırmıştı. Şimdi Wagner operasını ekleyin bir de. “Almanya’nın Napolyon’u yendiğinde kültüre yaptığı kötülük, Luther’in kiliseyi yendiği çapta olmuştur. O günden sonra Almanya, Goethe’lerini, Schopenhauer’lerini ve Beethowen’lerini bir yana bırakıp “yurttaşlara” tapmaya başlamıştı. Bu, Alman felsefesinin sonudur yazık ki.”

Yine de Almanlarda yaratılıştan gelme bir ciddîlik, bir derinlik var. Buysa her şeye rağmen Avrupa'yı kurtaracakları umudunu veriyor insana. Almanya, Fransızlardan da İngilizlerden de daha çok erkeksi erdemlere sahip. Sebat, sabır ve çalışkanlıkları var. Bilginleri, bilim adamları ve askerî disiplini bu yüzden ön plânda gelmektedir. Bütün Avrupa'nın, Alman ordusundan çekinmesini görmek hoş bir şey. Almanların örgüt gücü, malzeme ve insan bakımından, Rusya'nın gerçekleşmek üzere bekleyen kaynaklarıyle işbirliği yapacak olursa, o zaman büyük siyâset çağı gelecektir. "Alman ve Slav soyları karışarak gelişmelidir. Aynı zamanda, dünyanın hâkimi olabilmemiz için en usta mâliyeciler ve Yahûdiler de gerek bize. Kayıtsız şartsız Rusya ile birleşmeliyiz. Yoksa, abluka içinde yok olabiliriz."

Almanya'nın kusurlu yanı, zihninin biraz vurdumduymaz oluşudur. Ki bu da karakterinin vurdumduymazlığını meydana getirmektedir. Fransızları, Avrupa'daki bütün uluslar arasında en incelmiş ulus yapan, o uzun kültür geleneği yok Almanlarda. Yalnızca Fransız kültürüne inanıyorum ben ve Avrupa'da kendisine kültür dedirten her şeye bir yanlış anlama olarak bakıyorum. "İnsan Montaigne'i, La Rochefoucauld'yu, Vauvenargues'ı, Chamfort'u okuyunca, başka herhangi bir ulustaki yazarlardan çok, Antikite çağına yakın duyuyor kendini"; Voltaire "büyük bir zihin derebeyidir." Taine de "yaşayan tarihçilerin ilki." Daha sonraki Fransız yazarları Flaubert, Bourget, Anatole France, vb. düşünce ve dil açıklığı bakımından öteki Avrupalıların çok üstündedir. "Şu Fransızlarda ne büyük duruluk ve ince bir dakiklik var!" Avrupa'nın tat, zevk ve görgüsündeki soyluluk, Fransa'nın eseridir. Ama eski Fransa'nın XVI. Ve XVII. yüzyılın eseri Devrim, aristokrasiyi yıkarak, kültürün taşıt aracını ve dadısını yok etmiştir. Şimdiki Fransız rûhu, eskisinin yanında pek cılız ve soluk kalıyor. Bununla birlikte yine de bazı incelikler var. "Fransa'da hemen hemen bütün psikoloji ve sanat sorunları Almanya'dakinden çok daha incelikle ve tamlıkla ele alınıyor. Almanya, dünya siyâsetinde büyük bir güç olarak ortaya çıktığı an, Fransa, kültür dünyasında yeniden önem kazandı." Rusya, Avrupa'nın sarışın hayvanı. Halkında "inatçı bir, kadere katlanmışlık var. Ki bu onları günümüzde, biz Batılılardan daha üstün kılıyor." Rusya'da "parlamento budalalığı" olmayan güçlü bir hükümet var. İstem kuvveti nicedir birikmekte orada. Şimdi de açığa çıkmak için tehdit ediyor. Rusya, Avrupa'nın hâkimi olursa hiç şaşmamalı. "Gönlünde Avrupa'nın geleceği olan bir düşünür, gelecekle ilgili bütün görüşlerinde, kuvvetlerin büyük oyunu ve savaşında en güvenilir ve en iyi öğe olarak Yahûdileri ve Rusları hesaba katar. Ama İtalyanlar her bakımdan, bugünkü uluslar içinde en iyisi ve güçlüsüdür. En aşağılık İtalyanda bile, bir erkeksi davranış, aristokratik bir gurur var." "Yoksul bir Venedik gondolcusu, Berlinli bir milletvekilinden daimâ daha iyi bir figürdür. Aslına bakacak olursanız, daha iyi adamdır da."

İngilizler hepsinin beteri. Demokratik hayâllerle Fransızların zihnini bozan onlar olmuştur. "Dükkâncılar, Hıristiyanlar, inekler, kadınlar, İngilizler ve başka demokratlar hep bir sıradandır." İngiliz faydacılığı ile düşkünlüğü, Avrupa kültürünün en aşağı evresidir. Biribirini boğazlayan rakipler ülkesinde, insan hayatı, ancak sırf var oluş için bir mücadele olarak kavranabilir. Aristokrasiye üstün gelecek sayıda dükkâncılarla gemicilerin çoğaldığı bir ülkede, ancak demokrasi üretilebilir. İngiltere'nin çağdaş dünyaya vermiş olduğu armağan, Yunan armağanı budur. Avrupa'yı İngiltere'den, İngiltere'yi de demokrasiden kim kurtaracak?

VIII. Aristokrasi

Demokrasi, sürüklenmek demektir. Dilediğini yapsın diye, bir organizmanın herhangi bir bölümüne verilen izin demektir. Uyumluluk ve biribirine dayanırlığın yokluğu, özgürlük ve karmaşanın tahta çıkarılması demektir. Bayağılığa tapınmak, mükemmellikten nefret etmek demektir. Büyük adamların imkânsızlığı demektir. Büyük adamlar seçimin aşağılıklarına, bayağılıklarına nasıl boyun eğer?

Fırsat tanınır mı onlara? Halk, her türlü engelin düşmanı. Tapınmayan kişi özgür rûhtan ve normal parti üyesi olmayan adamdan, köpeklerin kurttan nefret ettiği kadar nefret eder. Böyle bir toprakta üstün-insan nasıl çıkar? En büyük adamlarından yararlanmayan, onları desteklemeyen, belki de tanımayan bir ulus, nasıl büyük olabilir. Böyle bir toplum, karakterini kaybeder. Örnek alma, boyuna doğru değil, eninedir. Üstün-insan değil, doğunluk adamı ideal ve örnek olur. Herkes herkese benzemeye başlar. Cinsiyetler bile yaklaşır birbirine. Erkekler kadınlaşır, kadınlar erkekleşir.

Bu bakımdan kadın hakları, demokrasi Hıristiyanlığın yaratılışında vardır. “Erkekten bir şey kalmamıştır; bu yüzden kadınlar kendilerini erkekleştirmeye çalışırlar. Ancak yeterince erkek olan, kadındaki kadınlığı kurtarabilir.” “Kadın haklarını kazanan” kadını İbsen, “şu tipik evde kalmış kız” yaratmıştı. “Kadın, erkeğin kaburgasından mı yaratılmıştı? ‘Hârika yoksulluğu kaburgalarımın,’ diyor erkek.” Kadın, “hak kazanarak” gücünü de itibârını da yitirmiştir. Bourbon sülâlesi zamanındaki kadınların mevkîi neydi, şimdiki ne? Erkekle kadın arasında eşitlik imkânsızdır. Çünkü aralarındaki savaş sonrasızdır. Zafersiz barış olmaz. Barış ancak, aralarından biri, ötekine üstün gelince gerçekleşir. Kadınla eşitliğe kalkışmak tehlikelidir. Eşitlikten hoşlanmaz o. Erkek gerçekten erkekse, ona boyun eğmekten zevk duyar. Mükemmelliği ve mutluluğu, her şeyden önce analığındadır. “Kadında her şey muammadır ve kadındaki her şeyin de bir tek karşılığı vardır: Çocuk doğurmak!” “Erkek, kadın için bir araçtır sadece, Sonuç, hep çocuktur. Peki, kadın nedir erkek için?. Tehlikeli bir oyuncak!” “Erkek savaş için yetiştirilmeli, kadın da savaşçının eğlencesi olmalıdır, gerisi budalalıktır.” Bununla birlikte “mükemmel kadın, mükemmel erkeğe göre daha yüksek bir insanlık tipidir. Aynı zamanda daha da az bulunur… İnsan kadınlara ne kadar nazik davransa yine de azdır.”

Evlilikteki gerilimin bir kısmı, kadını tamamlaması, erkeğiyse sınırlaması ve boşaltmasıdır. Erkek, kadını tavlarken, ona bütün dünyayı vermeyi teklif eder. Evlenince de verir. Çocuk gelir gelmez, erkeğin dünyayı unutması gerekir. Aşkta başkasını düşünme, ailede bencillik durumuna gelir. Doğru sözlülük ve yenilik, bekârlığın lüksüdür. “En yüksek felsefî düşünce çevresi içinde, bütün evli adamlardan kuşkulanmak gerekir… Var oluşun bir bütün olarak değerlendirilmesi konusunu seçmiş birinin, aile kaygılarıyle uğraşması, ekmek parası kazanmak, karısı, çoluğu çocuğu için güvenlik ve sosyal mevkî sağlamak gibi uğraşlarla uğraşması saçma geliyor bana.”

Feminizm ile, sosyalizm ve anarşizm gelmiştir. Bunların hepsi de demokrasinin yarattığı kargaşalardır. Eşit siyâsal iktidar doğruysa, iktisadî güç niye eşit olmasın? Hiçbir yerde lidere ihtiyaç olmayacaktır her hâlde. ‘*Zerdüşt*’ kitabına hayran kalacak sosyalistler vardır. Ama onların hayranlığı eksik olsun. “Benim hayat öğretimi vazedenler, eşitliği de vazediyorlar aynı zamanda. Bu eşitlik vaizleri tarafından kahrolmak istemiyorum.” Çünkü bendeki adâlet duygusu, “insanlar eşit değildir” diyor. “Hiçbir şeye ortaklaşa sahip olmak istemeyiz.” “Siz, ey eşitlik vaızcıları! Ademi iktidarın zorbaca cinneti içlerinizden eşitlik için bağırıyor.” Doğa ise, eşitlikten nefret eder. Bireyler, sınıflar ve türlerin farklılaşmasını sever. Sosyalizm biyolojiye aykırıdır: Evrim süreci, aşağı türlerin, soyun, sınıfın ya da bireyin, üstün olan tarafından kullanılması demektir. Hayat baştan başa sömürüdür. Sonunda öteki hayattan geçinir. Büyük balık, küçük balığı yutar, bütün hikâye bundan ibarettir. Sosyalizm, gıpta etmek demektir: “Bizim olan bir şeyi isterler.” Bununla birlikte kolay yönetilen bir harekettir bu. Kontrol için gereken bütün şey, efendilerle köleler arasındaki kapağı açıvermek ve hoşnut olmayanları cennete buyur etmek demektir. Korkulması gerekenler, liderler değildir, çok daha aşağıdakilerdir. Yetersizliklerinin ve tembelliklerinin tabiî sonucu olan boyunduruktan, bir devrim yaparak kurtulacaklarını sananlardır. Bununla birlikte köle, ancak baş kaldırdığında soyludur.

Evet, köle, çağdaş efendileri olan burjuvaziden daha soyludur. Paralı kimselere gıpta edilmesi ve

tapılması, XIX. yüzyıl kültürünün aşağılığının bir belirtisidir. Ama bu işadamları da köledir, günlük işlerin kuklalarıdır, uğraşlarının ve işlerinin kurbanlarıdırlar. Yeni fikirler düşünecek vakitleri yoktur. Düşünmek yasaktır onlar için. Zihin zevkleriyse, uzanamayacakları kadar ötededir. Tedirginliklerinin, durmadan "mutluluk" aramalarının nedeni budur. Koca konakları ev ocağı olmaktan uzaktır, âdî lüksleri yavandır. "Orijinal" tablolardan meydana gelen galerileri, paralı olduklarını göstermek içindir. Duyusal eğlenceleri zihni uyarıp tazelemez, yalnızca sersemletir. "Şu gereksiz insanlara bakın hele! Servet elde ederek daha da yoksullaşırlar." Aristokrasinin bütün sınırlamalarını kabul ederler de, zihin ülkesine götüren yolda ilerlemek istemezler. "Bakın hele, nasıl tırmanıyor şu çevik maymunlar! Birbirleri üstünden atlayarak, kendilerini çamura ve derinlere sürüklüyorlar. Dükkâncıların pis kokusu, tutkunun solucan gibi kıvrılması, kötü soluk." Bunların servet sahibi olmasının anlamı yok. Çünkü soyluca kullanarak, sanat ve edebiyatı koruyarak, servetlerini saygıdeğer bir duruma getirmemektedirler. "Ancak zihin adamının olmalıdır servet." Ötekiler malı mülkü tek başına bir amaç gibi görürler ve gittikçe daha bir tutkuyla ardından giderler. Bakın, "elinden geldiğince üretmek ve zengin olmak isteyen ulusların şimdiki çılgınlığına." İnsanlar sonunda birer av hayvanı olurlar. "Biribirlerine tuzak kurarlar; biribirlerinin mallarını ele geçirmek için pusuda beklerler. Buna da iyi komşuluk derler… Sinekten yağ çıkarmaya uğraşırlar." "Bugün tüccar ahlâkı, incelmiş bir korsan ahlâkından başka şey değildir. En ucuz pazardan alıp, en pahalısından satmak isterler." Ve bu adamlar '*laissez-faire* = bırakın yapsın' diye, rahat bırakılsın diye bağırıp dururlar. Aslında gözetlenmesi, kontrol edilmesi gereken, bu adamlardır.

Tehlikeli de olsa, belki sosyalizm bile, bu durumda bir derece haklı çıkarılabilir: "Büyük servetlerin birikimini destekleyen bütün taşıt ve ticaret dallarını –özellikle ve dolayısıyle para piyasasını- özel kişilerin ellerinden, özel şirketlerden almalıyız ve varlığı fazla olanlara, hiç olmayanlar gibi, topluluk için tehlikeli tipler olarak bakmalıyız."

Burjuvanın üzerinde, aristokratın aşağısında asker vardır. Şeref ve şânın uyuşturucu etkisi altında zevkle can veren, savaş alanındaki erleri tüketen bir general, kâr makinesinde insanları tüketen işverenden daha soyludur. Dikkat edin, boğazlama alanına gidenlerin, fabrikadan ne büyük bir rahatlık duyarak ayrıldığına bakın. Napolyon kasap değildi, iyilik yapıcıydı. İnsanları iktisadî aşınma sonucu öldürmüyor, madalyalar vererek öldürüyordu. Sürü sürü insan, öldürücü sancağı altında toplanıyordu. Çünkü savaşın tehlikelerini, bir milyon daha yaka düğmesi yapmaya tercih ediyordu. "İçinde, savaşçının tüccara ve sıradan kişiye bir süre ağır bastığı, bir dünya meydana getirdi diye, Napolyon övülecekti. Savaş, zayıflayan, rahata kavuşan ve hor görülen uluslar için hârika ilâçtır. Savaş ve genel askerlik görevi, demokratik kadınsılığın gerekli panzehirleridir." "Bir toplumun içgüdüleri, onu savaştan ve fetihlerden vazgeçirirse, o toplum bozuluyor demektir. Demokrasi ve dükkâncıların hâkimiyeti için zaman gelmiş demektir." Bununla birlikte, çağdaş savaşın nedenleri soylu olmaktan çok uzaktır. Sülâle ve din savaşları, ticaret kavgalarını toplarla çözümlemekten biraz daha iyiydi. "Elli yıl içinde, şu Babil hükümetleri" (Avrupa demokrasileri), "dünya piyasalarını ele geçirmek için, bir dev savaşa girişecekler." Ama belki de bu çılgınlıktan Avrupa'nın birliği doğacaktır: Öyle bir sonuçtur ki bu, uğruna bir ticaret savaşı bile, büyük bir bedel sayılmayabilir. Ancak birleşik bir Avrupa'dan, Avrupa'yı kurtarabilecek olan yüksek aristokrasi doğabilir.

Siyâsetteki mesele, işadamını, yönetmekten alıkoymaktır. Çünkü işadamının, siyâsetçi olarak görüşü kısa, anlayışı kıttır. Devlet adamı olmak üzere eğitilmiş olan, aristokratın ileri görüşlülüğüne ve geniş zihnine sahip değildir. Üstün adamın Tanrısal bir yönetme hakkı vardır. Yani üstün yetenek hakkı. Yalın adamın da yeri vardır, ama tahtta değil. Yerindeyken, yalın adam mutludur. Erdemleri de, liderinki kadar toplum için gereklidir. Vasat olmayı bir engel gibi görmek, derin zihne yakışmaz. Çalışkanlık, tutumluluk, düzenlilik, ılımlılık, güçlü inanç gibi erdemlerle sıradan adam da mükemmel olur. Ama

yalnızca mükemmel bir âlet gibi, yüksek uygarlık piramitinin bir bölümüdür. Ancak geniş bir temel üzerine oturabilir. Güçlü şeylerden sağlam olarak pekişmiş bir ortam şarttır. Daimâ ve her yerde, bazı kimseler lider, bazılarıysa onların izleyicileri olur. Çoğunluksa, yüksek adamların zihinsel yönetimi altında çalışmaktan mutlu olacaktır.

"Canlı şeyler bulduğum her yerde, buyruk dinleme vardı. Bütün canlı şeyler, buyruk dinleyen nesnelerdir. Bir de şunu unutmamak gerekir: Kendi kendine söz geçiremeyene, başkası söz geçirir. Canlı nesnelerin durumu budur. Üçüncü olarak da, buyurmak buyrulmaktan daha güçtür. Bu, yalnızca buyuranın, bütün buyruk dinleyenlerin sorumluluğunu üzerine aldığı, bu ağırlığın altında kolayca ezildiği için değil: Her buyurmada bir çaba, bir tehlike var gibi gelmiştir bana. Canlı nesneler buyurdu mu, kendilerini tehlikeye atmış olurlar."

Demekki ideal toplum üç sınıfa ayrılacaktır: Üreticiler (çiftçiler, işçi sınıfı ve işadamları), memurlar (asker ve devlet memurları), yöneticiler. Yöneticiler sınıfı, adı üstünde, yönetecektir ama, hükümette resmî görevleri olmayacaktır. Hükümetin günlük işi süflî bir iştir. Yöneticiler mevkî sahibi olmaktan çok filozof-devlet adamları olacaktır. Yetkileri kredi kontrolu ve ordu üzerinde olacaktır. Ama kendileri bir mâliyeci gibi değil, asker gibi yaşayacaklardır. Yine Eflâtun'un bekçileri gibi olacaktır. Eflâtun haklıydı, filozoflar en üstün insanlardır. Bunlar hem kültürlü, hem de cesâretli ve kuvvetli olacaklardır. Bilginlerle generaller bir tek adamda toplanacaktır. Birbirlerine karşı kibarlıkla ve birlik duygusuyla davranarak birliği meydana getireceklerdir: "Bu adamlar ahlâk, saygı, töre, teşekkür duygusu, karşılıklı birbirini gözetmeyle sımsıkı dizginleneceklerdir. Öte yandan birbirlerine karşı saygılı, kendi kendilerine hâkim, kibar, vakûr ve dostça davranacaklardır."

Avrupa'yı bir ulus hâline getirmek, bu budalaca milliyetçiliğe son vermek için, ancak böyle bir aristokrasi yeterli cesârete ve görüşe sahiptir. Napolyon, Goethe, Beethowen, Schopenhauer, Stendhal ve Heine gibi, biz de "iyi Avrupalı" olalım. Nicedir parçalar hâlindeydik, bir bütün olabilecek şeyin parçalarıydık. Büyük kültür, bu vatanseverlik önyargısı ve sınırlayıcı kendi eyâletine bağlılık havası içinde, nasıl gelişebilir? Aşağılık ucuz politika zamanı geçmiştir. Büyük çapta siyâset zorunlu olmuştur. Yeni soy, yeni liderlerin ne zaman gelecek? Avrupa ne zaman doğacaktır?

IX. Son

"Kendinden öte bir şeyi yaratmak isterken, ölenleri severim," demişti Zerdüşt. Nietzsche'nin düşünce yoğunluğu, onu vakitsiz tüketip bitirmişti. Çağına karşı savaşı, zihninin dengesini bozmuştu. "Kişinin çağındaki ahlâk sistemiyle savaşmak korkunç bir şey olmuştur daimâ. Öcünü alacaktır, içten de, dıştan da." Sonuna doğru, Nietzsche'nin eserindeki acılık artmıştır. Fikirlere saldırdığı gibi insanlara da saldırmaya başlamıştır. Wagner'e, İsa'ya vb… "Bilgelikteki gelişim, acılıktaki azalmayla kesin olarak ölçülür," diyordu. Ama kendi kalemine söz geçiremiyordu. Onu yiyip bitiren zehri en iyi şu söz ifâde eder: "İnsanın, gülen tek hayvan oluşunun nedenini en iyi ben anladım galiba: Büyük işkenceyi en çok o çekiyor, o yüzden kahkahayı îcât etmek zorunda kalmış!" Hastalık ve gittikçe artan körlük, sinir bozukluğunun fizyolojik yanıdır. Paranoyak izlenme korkusu ve büyüklük duygularına kapıldı.

Başkalarınca biraz beğenilecek olsaydı, bu eksiklik dolduran kendini övme önlenmiş olurdu ve Nietzsche'nin görüşünü ve sağlığını daha iyi etkilerdi. Ama beğeni geç geldi. Hemen hemen herkes onu aşağılamış ve görmezlikten gelmişken, Taine gönül alıcı birkaç satır yazmıştı. Brandes, Kopenhag Üniversitesinde, Nietzsche'nin aristokratik radikalizmi üzerine ders verdiğini söylüyordu. Strindberg, Nietzsche'nin fikirlerini oyuna uyguladığından söz ediyordu. Belki de hepsinden iyisi, adı bilinmeyen bir hayranının ona 400 dolarlık bir çek göndermiş olmasıdır. Ama ışık geldiğinde, Nietzsche'nin gözü

de, rûhu da görmez olmuştu. Umudunu yitirmiş bulunuyor, yine de “Vaktim henüz gelmemiş,” diye yazıyordu, “Ancak yarından sonraki gün benim.”

1889 ocağında Torino’da inme indi. Sallana sallana tavan arasındaki odasına çıkıp, çılgınca mektuplar yazmaya başladı: Cosima Wagner’e üç kelime: “Ariadne, seni seviyorum,” Brandes’a, altına “Çarmıha Gerilen” diye imzaladığı daha uzun bir mektup yazdı. Burckhardt ile Overbeck’e öyle garip mektuplar gönderdi ki, Overbeck koşa koşa yardımına geldi. Bir de baktı ki, Nietzsche piyanosu başında tuşlara dirsekleriyle vuruyor ve bir Diyonizos sarhoşluğu içinde kendinden geçmiş, şarkı söylüyor, ağlıyordu.

İlkin akıl hastanesine kaldırdılar. Ama çok geçmeden annesi gelip onu çıkarmak istedi. Bağışlar bir davranışla, oğluna kendisinin bakacağını söyledi. Ne sahne! Çocuğunun, kendi inançlarından ayrılmasına kırgın, ama sabırlı bir biçimde dayanmış olan sofu kadın, oğluna karşı sevgisini yitirmemiş. Kadın 1897’de öldü. Bu defa kız kardeşi Nietzsche’yi yanına alıp Weimar’a götürdü. Orada Kramer onun heykelini yaptı. Bir zamanın o güçlü zihnini bitkin, çaresiz, alın yazısına katlanmış bir biçimde gösteren acıklı bir heykel. Genellikle mutsuz değildi yine de. Aklı yerindeyken görmediği rahata ve sükûnete kavuşmuştu. Doğa ona acımış, cinneti göndermişti. Kız kardeşinin kendisine bakarken ağladığını görmüştü bir ara ve göz yaşlarının nedenini anlamamıştı: “Lisbeth!” dedi, “niçin” ağlıyorsun? “Mutlu değil misin?” Ve bir ara kitaplardan söz edildiğini duymuştu. Yüzü aydınlandı bir an. “Yaa!” diye bağırdı, “Ben de birkaç güzel kitap yazmıştım,” derken o aydınlık an kayboluverdi.

1900 yılında öldü. Dehâsı için onun kadar bedel ödeyen olmamıştır.

ONUNCU BÖLÜM ÇAĞDAŞ AVRUPA FİLOZOFLARI

I. Henri Bergson

1. Maddeciliğe Baş Kaldırış

Çağdaş felsefe tarihi; fizikle psikolojinin savaşıdır. Çağdaş bilimin gelişmesinde matematik ve mekaniğin önceliği, genişleyen ihtiyaçların ortak basıncı altındaki sanayi ile fiziğin karşılıklı uyarıları, düşünceye maddeci bir itiş gücü sağlamış ve bilimlerin en başarılı olanları felsefenin örnekleri olmuştur. Descartes'ın, felsefe "ben" ile başlayıp dışa doğru yönelmelidir diye ısrarına rağmen, Batı Avrupa'nın sanayileşmesi, düşünceyi düşünceden uzaklaştırarak, maddî nesnelere doğru yöneltmiştir.

Spencer'in sistemi, bu mekanik görüş açısının en yüksek ifâdesiydi. Her ne kadar "Darwinciliğin felsefesi" diye kabul edildiyse de, daha çok sanayiciliğin yansıması ve savunucusuydu. Felsefesinin modasının çabuk geçmesinin nedeni, yakın bir geçmişte düşüncede fiziksel olanın yerini, biyolojik görüş açısının almış olmasıdır; dünyanın özünü ve sırrını, nesnelerin ataletinde değil, hayatın hareketinde görme eğiliminin gelişip büyümesidir. Doğrusu, maddenin kendi, günümüzde neredeyse canlanmış gibidir. Elektrik, manyetizma ve elektronun incelenmesi fiziğe hayatî bir renk katmıştır. Öyle ki, psikolojinin fiziğe indirileceğine, hayatiyet kazanmış bir fiziğe, neredeyse rûhsallaşmış maddeye yaklaşmış bulunuyoruz. Hayat kavramını, kuvvet kavramından daha temel ve kapsamlı yapma imkânını belirten, çağdaş düşüncedeki ilk filozof, Schopenhauer idi; kuşağımızda bu fikri ele alan, içtenliği ve hatipliğinin kuvvetiyle, kuşkucu bir dünyayı bu fikre inandıran da Bergson olmuştu.

Bergson, Fransız ve Yahûdi ana babadan 1809'da Paris'te doğdu. Çalışkan bir öğrenciydi, kazanmadığı ödül yoktu. İlkin matematik ve fizik dalında ihtisas yaparak, çağdaş bilimin geleneğine saygı gösterdi. Ama analiz gücü çok geçmeden onu, her bilimin ardında gizli, metafizik sorunlarla karşı karşıya getirecekti. Böylece kendiliğinden felsefeye dönmüş oldu. 1878'de Ecole Normale Supérieure'e girdi, orayı bitirir bitirmez, Clermont-Ferrand Lisesine felsefe öğretmenliğine atandı. Orada, 1888'de ilk büyük eserini yazdı: "*Essai sur les données immédiates de la Conscience = Bilincin Doğrudan Doğruya Verileri Üstüne Deneme*" En güç öteki kitabının çıkması için, aradan sekiz sakin yılın geçmesi gerekti: "*Matière et Mémoire = Madde ve Hafıza*." 1898'de Ecole Normale'e profesör oldu, 1900'de de, 1941'deki ölümüne kadar kalacağı Collège de France'a atandı. 1907'de yazdığı şâheseri "*L'Evolution Créatrice = Yaratıcı Evrim*" ile uluslararası ün kazandı. On beş gün içinde, felsefe dünyasında hemen hemen; herkesçe tanındı; başarısı için gerekli bir şey de, 1914'te kitaplarının yasak kitaplar listesine konmuş olmasıydı. Aynı yıl Fransız Akademisi'ne seçildi.

Bergson'un, gençliğinde Spencer'e tutkun olması ilginç bir olaydır. Ama aşırı derecede bilgi, insanı kuşkuculuğa götürür; ilk bakışta bir şeye tutkun olanlar, sonradan o şeye sırt çevirirler, ilk karşı duranlar da ona dönerler. Bergson, Spencer'i okudukça, maddeci mekanizmanın üç marazî ekleminin daha iyi farkına vardı. 'Madde' ile 'hayat,' 'beden' ile 'zihin,' 'gerekircilik' ile 'seçme' arasındaydı bu eklemler. Yüzyıllık kuramlardan, binlerce boşa çıkan deneyden sonra, maddeciler, hayatın başlangıcı sorununu çözümleyebilmeye bir adım olsun yaklaşmış değillerdi. Yine, düşünceyle beyinin birbirine bağlı olduğu açıktı ama, bağlılık biçimi eskisi gibi açık olmaktan uzaktı. Zihin maddeyse ve her zihin eylemi, nötr durumların mekanik güç toplamıysa, o hâlde bilincin faydası neydi? Beynin maddî mekanizması, açık sözlü ve mantıksal Huxley'in dediği gibi, bu 'epifenomen'den (ek olgudan), şu beyin kaynaşması ateşinin çıkardığı, görünüşte bir işe yaramayan alevden niye kurtulamıyordu? Gerekircilik, özgür istemden daha mı anlaşılabilir bir şeydi? Şimdiki zamanda canlı ve yaratıcı seçme yoksa ve bütünüyle bu zaman mekanik olarak maddenin eseri ve bir önceki zamanın hareketiyse, o hâlde bu zaman, ondan

önce gelen zamanın mekanik sonucu demekti. Bu ne safça bir plândır böyle. İnancını yitirmiş bulunan çağımızda, bu kuram ne büyük inanç gerektirir! Eski ve Yeni Ahit'in herhangi bir sırrı ya da mûcizesi, bu garip kaderci mitos, yanında çok daha inanılır kalmaktadır. Bunun karşı çıkılacak çok yanı vardı, Bergson'un çabuk ün kazanmasının nedeni, bütün kuşkucular sofuca inanırlarken, onun kuşku duymaya cesâret etmiş olmasıydı.

2. Zihin ve Beyin

Mekân ifâdesiyle düşünmeye çalıştığımızdan, genellikle maddeciliğe eğilmekteyiz diyor, Bergson. Hepimiz de geometriciyiz. Ama zaman da, mekân kadar temeldir; kuşkusuz, hayatın, belki de bütün gerçeğin özü zamandır. Anlamamız gereken şey, zamanın birikim, bir büyüyüp gelişme, bir sürüş oluşudur. "Sürüş, geleceği kemiren ve yürüdükçe kabaran devamlı bir ilerlemedir." Bu demektir ki, "geçmiş, bütünüyle geleceğe uzanır, orada şimdi eylem de bulunuyormuş gibidir." Sürmek demek, geçmiş devam ediyor ve hiçbir şey bütünüyle kaybolmamış demektir.

"Kuşku yok ki, geçmişimizin ancak küçük bir bölümüyle düşünüyoruz; ama istemimiz ve eylemimiz bütün geçmişimizle olmaktadır." Zaman bir birikim olduğuna göre de, gelecek hiçbir zaman geçmişin aynı olamaz, çünkü her adımda yeni bir birikim ortaya çıkmaktadır. "Her an, yalnızca yeni bir şey değil, aynı zamanda önceden görülemeyecek bir şeydir; değişiklik, sandığımızdan daha köktendir." Mekanik bir bilimin hedefi olan geometrik tahmin, yalnızca bir entellektüel hayâlidir. Hiç olmazsa "bilinçli bir varlık için, var olmak değişmektir; değişmek demek olgunlaşmak demektir; olgunlaşmak demek, sonsuzca kendi kendini yaratmak demektir." Ya bu her şey için gerekse? Bütün gerçek, belki de zaman, sürüş, oluş ve değişikliktir.

Bizde bellek, sürüşün aracıdır, zamanın hizmetçisidir ve onun sâyesinde, geçmişimizden o kadar çok şey etkin bir biçimde tutulmaktadır ki, bu şeyler sayısız her durum için kendilerini ortaya koymaktadır. Hayat, kapsamı, kalıtımı ve kanıları bakımından zenginleştikçe, seçme alanı genişlemektedir. Sonunda, mümkün cevapların çeşitliliği, cevabın tekrarlaması olan bilinci doğurmaktadır. "Bilinç, canlı varlığın seçme gücüyle orantılı gibi görünmektedir. Eylemin çevresindeki, gerçekleşebilecek imkânlar bölgesini aydınlatmaktadır. Yapılanla, yapılmış olabilecek şey arasındaki aralığı doldurur." Gereksiz bir ek değildir; geri alınamayacak seçimden sonra türlü cevap türleri düşünüldüğü ve denendiği canlı bir hayâl gücü sahnesidir. "Gerçekte" demek ki, "eylemin merkezi canlı bir varlıktır; dünyaya giren bir ihtimaller toplamını göstermektedir; yani birtakım mümkün eylemlerdir." İnsan yalnızca edilgen, duruma uyan bir makine değildir; yeniden yöneltilmiş bir gücün odak noktası, yaratıcı bir evrimin merkezidir.

Özgür istem, bilinçle birlikte olan bir şeydir! 'özgürüz' demek, yalnızca, 'ne yaptığımızı biliyoruz' demektir.

"Belleğin başlıca görevi, şimdiki algının aynı olan, geçmişteki bütün algıları çağırmak demektir, onlardan önce ve sonra gelen şeyleri bize çağırmaktır. Böylece en yararlı olan şeyi, kararı bize teklif etmektir. Tek bir sezgiyle, birçok sürüş anlarını kavramamızı mümkün kılarak, bizi nesnelerin akış hareketinden, yani gereklilik ritminden kurtarmaktadır. Bellek bu anların ne kadar çoğunu bir arada toplayabilirse, bizim de madde üstüne o kadar sağlam egemenliğimiz olur; böylece, canlı bir varlığın belleği, her şeyden önce o varlığın nesneler üstündeki eylem güçlerini ölçer gibidir."

Gerekirciler haklı olsalardı ve her eylem, önceden var olan güçlerin otomatik ve mekanik toplamı olsaydı, hareketi meydana getiren, kolayca eyleme dönüşürdü. Ama tersine, seçme bir yük ve çaba işidir, karar almak gerekir, kişiliğin gücünü, dürtü ya da alışkanlık ya da tembelliğin mânevî çekim

gücüne karşı çıkarıp yükseltmektir. Seçme yaratma demektir, yaratmaya emektir. İnsanların yüzündeki tedirgin çizgiler bundandır; "vurdumduymaz, kendi hâlinde" olan hayvanların seçme eyleminde bulunmadan günlük tekdüze yaşamalarına gıpta ederler. Ama köpeğinizin Konfüçyüs'çü sessizliği, felsefî durgunluk değildir, ölçülmemiş derinliğin sakin yüzeyi değildir; içgüdünün verdiği güvendir, seçmesi gerekmeyen, seçemeyen hayvanın düzenliliğidir. "Hayvandaki îcât sadece günlük tekdüze yaşayış temasındaki bir çeşitlemedir. Türün alışkanlıklarına set çekin, bireysel teşebbüsüyle onları geliştirmeyi başaracağına kuşku yoktur; ama otomatizm'den, bir an için kurtulur ancak, kurtulup yeni bir otomatizm yaratmak için. Hapishânenin kapıları açılır açılmaz, yeniden kapanmaktadır; hayvan zincirini ne kadar çekerse çeksin, ancak onu uzatmayı başarır. İnsanda bilinç, zinciri koparır ve yalnızca insanda, kendi kendini serbestliğe kavuşturur."

Demekki zihin, beyinle aynı şey değildir. Bilinç beyne bağlıdır ve onunla yok olur; üzerinde asılı olduğu çivi düştü mü, palto da onunla birlikte düşer. Bu, paltonun bir 'epifenomen' (ek olgu) çivinin süs ektoplazması olduğunu ifâde etmez. Beyin, imajlar ve tepki örnekleri sistemidir; bilinç, imajların geri çağrılması ve tepkilerin seçimidir. "Akarsuyun yönü, her ne kadar kıvrılarak giden yoluna uyması gerekiyorsa, akarsuyun yatağından ayrıdır. Bilinç, her ne kadar olaylarına sahne olacaksa da, onu canlandıran organizmadan ayrıdır."

"Bizlerde zaman zaman şöyle denir: "Bilinç, doğrudan doğruya beyne bağlıdır, bu yüzden beyni olanlara bilinçli, olmayanlara bilinçsiz demeliyiz." Bu fikrin doğru olmadığı açıktır. Bu, bizlerde sindirim doğrudan doğruya mideye bağlı olduğundan, yalnızca midesi olan canlı varlıklar sindirim yapabilir demektir. Bütünüyle yanlıştır bu; çünkü her şeyi sindirmek için ille de mide, hattâ herhangi özel bir organ olması gerekmez. Hemen hemen farklılaşmış, protoplazmik bir kitle olmasına rağmen, amip sindirim yapabilmektedir. Doğru olan şey, bir organizmanın karmaşıklığına ve mükemmelliğine göre işbölümü oluşudur; özel organlara, özel görevler verilmiştir, sindirim görevi de midede ya da daha doğrusu, yalnızca o görevle yüklü olduğu için daha iyi çalışan sindirim cihazında yerleşmiştir. Aynı biçimde insandaki bilinç, şüphesiz beyne bağlanmıştır; ama bu, bilinç için ille de beyin gerektir demek değildir. Hayvan türlerinde ne kadar aşağı gidecek olursak, sinir merkezlerinin o kadar basitleşmiş ve birbirinden ayrılmış bulunduğunu, sonunda bütünüyle ortadan kalkarak, hemen hemen hiçbir farklılaşması olmayan bir organizmanın, genel kitlesine kaynaşmış olduğunu görürüz. O hâlde, canlı varlıkların aşamalarının en üstünde de, bilinç, pek karmaşık sinir merkezlerine bağlıysa, bunun bütün sinir sistemine yayıldığını ve sonunda sinir malzemesi henüz farklılaşmamış canlı maddeye kaynaştığında bile, bilincin yine var, yaygın, karışık bir durumda olduğunu ama yok olmadığını düşünmemiz gerekmez mi? Kuramsal bakımdan, bütün canlı şeyler bilinçli olabilir demek, prensip olarak bilinç, hayatla birlikte var demektir."

Bununla birlikte, yine de zihin ile düşünceyi, niçin madde ve beyin ifâdeleriyle düşünür gibiyiz? Çünkü, zihinlerimizin akıl (intelekt) dediğimiz bölümü, yaratılıştan maddecidir; maddeye ve mekâna ilişkin nesneleri anlamak ve onlarla uğraşmak için evrim sürecinde gelişmiştir. Bütün kavramlarını, "yasalarını" ve her yerdeki kaderci ve tahmin edilebilir düzenliliği kavramını, bu alandan türetmektedir. "Aklımız, kelimenin dar anlamında, bedenimizin ortamına mükemmel bir biçimde uymasını sağlamak, dış nesnelerin kendi aralarındaki ilişkilerini göstermek kısacası madde düşünmektir." Katı, âtıl nesnelerde kendini yabancı duymaz; bütün oluşu, var oluş gibi, bir durumlar dizisi gibi görmektedir; nesnelerin bağ-dokusunu, hayatlarını meydana getiren sürüşün akışını gözden kaçırmaktadır.

Sinemada kamera, gerçeğin canlı akışını statik pozlara böldüğü gibi, insan aklı da bir dizi durum yakalamakta, ama onları hayata ören devamlılığı yitirmektedir. Maddeyi görüyor, enerjiyi gözden

kaçırıyoruz; maddenin ne olduğunu bildiğimizi sanıyoruz; ama atomun yüreğinde enerjiyi bulduğumuzda, şaşırıp kalıyoruz, kategorilerimizse eriyip gidiyor. Kuşkusuz daha titiz davranırsak, bütün hareket düşünceleri matematiksel süreçlerden elenebilir; ama hareketin, rakamların doğuşuna sokulması, yine de, çağdaş matematiğin çıkış noktasıdır "XIX. yüzyıldaki matematikteki bütün ilerlemeler, geleneksel uzay geometrisine ek olarak, zaman ve hareket kavramlarından yararlanma sonucudur. Bütün çağdaş bilimde, Mach'da, Pearson'da, Henri Poincaré'de görüldüğü gibi, "dakik bilim," gerçeğin ataletini, onun hayatından daha iyi yakalayan bir yaklaşmadan ibarettir diye, insanı tedirgin edici bir kuşku var.

Düşünce alanında fizik kavramlarının uygulanması için ısrar edip; gerekircilik, mekanizm ve maddecilik çıkmazına varıyorsak, suç bizimdir. En küçük bir düşünme ânı, bu kavramların zihin dünyası için ne kadar uygunsuz olduğunu gösterebilirdi. Yarım kilometre olsun, bir kilometre olsun, düşünmede fark etmiyor; bir düşünce yıldırımıyle yeryuvarlağını dönüp dolaşıveriyoruz. Fikirlerimiz kaçıyor; onları, uzayda hareket eden madde parçacıkları ya da uçuşlarında ve işleyişlerinde mekânla sınırlı gibi hayâl etmek imkânsız. Hayat, bu '*katı*' kavramlardan kaçıyor; çünkü hayat, mekândan çok, bir zaman meselesidir; bir duruş değil, değişmedir; nicelikten çok niteliktir. Maddeyle hareket dağıtımı değildir yalnızca, akıcı ve süren bir yaratmadır.

"Bir eğrinin en küçük bölümü, bir doğru olmaya pek yakındır. Ne kadar küçülürse, o kadar doğru'ya yakınlaşır. Sınıra geldiğinde, bir doğrunun bölümü de denebilir ona, çünkü noktalarının her birinde, bir eğri teğet noktasıyle üst üste gelir. Böylece, aynı biçimde, "hayatiyet" herhangi ve her bir noktasında, fiziksel ve kimyasal kuvvetlere teğettir; ama bu noktalar, gerçekte, eğriyi meydana getiren hareketin çeşitli anlarında, durmalar hayâl eden zihnin görüşleridir. Gerçekte hayat fizik ve kimya etkenlerinden meydana gelmediği gibi, bir eğri de doğrulardan meydana gelmiş değildir."

Düşünce akıl yoluyle olmazsa, hayatın akışını ve özünü nasıl yakalayacağız peki? Ama akıl her şey midir ki? Bir an düşünmeyi bırakalım ve başka her şeyden daha iyi bildiğimiz iç gerçeğe –yani benlerimize- bakalım: Ne görüyoruz? Maddeyi değil, zihni; mekânı değil, zamanı; edilgenliği değil, eylemi; mekanizmi değil, seçmeyi görüyoruz. Bu doğrudan doğruya algılama, sezgi denen şeydir; bu herhangi bir tasavvufî süreç değildir; insan zihni için mümkün olan en dolaysız incelemedir.

Spinoza haklıydı: Bir şeyi kendi içine yansıtarak düşünme, hiçbir zaman bilginin en yüksek biçimi değildir. Kulaktan duyma bilgiden elbette daha iyidir bu, ama nesnenin kendini dolaysız algılaması yanında ne kadar da zayıf kalır! "Gerçek deney elinden geldiği kadar nesnenin kendine yaklaşmayı, hayatın derinliklerine inmeyi, rûhunun nabzını bir çeşit zihinsel dinlemeyle duymayı görev edinmiştir." Doğrudan doğruya algılamayla, zihnin varlığını duyuyoruz; zihnin dolambaçlı yollarından geçerek, düşüncenin, beyindeki bir moleküller dansı kuramına varıyoruz. Burada sezginin, hayatın yüreğini daha gerçekten duyduğuna kuşku var mırdır? Bu, Rousseau'nun dediği gibi, "düşünme bir hastalıktır ya da akıl, her namuslu vatandaşın reddetmesi gerektiği hâince bir şey" demek değildir. Akıl, madde ve mekân dünyasıyle, hayat ve zihnin maddî görünüşleri ve mekânsı ifâdesiyle olan normal görevini muhâfaza etmektedir. Sezgi, hayatın ve zihnin dolaysız duyulmasıyle sınırlanmıştır, dış cisimleriyle değil, iç varlıklarında. "'Aklın yerine başka bir şey koyma'nın ya da içgüdüyü onun üstünde tutmanın gerekli olduğunu hiçbir zaman savunmuş değilim. Matematik ve fizik alanını bırakıp da, hayat ve bilinç alanına girdiğimizde, belli bir '*hayat duygusu*'na baş vurmamız gerektiğini göstermeye çalıştım, o kadar. Bu hayat duygusu, saf anlayışı yarıp geçer; köküyse, içgüdü gibi aynı hayatî dürtüdedir." "Aklı da akılla reddetmeye" çalışmıyoruz, yalnızca 'anlayış dilini' kullanıyoruz; çünkü yalnızca anlayışın dili vardır; kullandığımız kelimeler, yalnızca sembolizmleriyle psikolojikse ve köklerinden gelen maddî

anlamları hâlâ muhâfaza ediyorsa, elimizden bir şey gelmemektedir. ‘*Rûh*’, soluk; ‘*zihin*’, ölçü demek, ‘*düşünmek*’ de bir nesneyi göstermek demektir; yine de rûh ister istemez bu kaba ifâdeyle kendini anlatmak zorundadır. “Aklımızın ötesine gitmiyoruz, çünkü yine de aklımızla, aklımız aracılığıyla, bilincin başka biçimlerini görüyoruz denecektir.” İçgözlem ve sezgi de maddeci mecazlardır. “Kavramsal ve mantıksal düşüncemizin çevresinde, akıl dediğimiz ışıltılı bir çekirdeği doğurmuş olan aynı cevherden yapılmış belli belirsiz bir bulanıklık vardır.”

Yeni psikoloji içimizde, zihinden çok daha geniş bir zihin bölgesi açıyor bize. “Bilinçdışının en kutsal derinliklerini araştırmak, bilincin alt-toprağında çalışmak, gelen yüzyıldaki psikolojinin başlıca görevi olacaktır. Harikâ buluşların orada beklediğine güveniyorum.”

3. Yaratıcı Evrim

Bu yeni yönelimle evrim bize, Darwin ile Spencer’in anlatmış olduğu kör, karanlık mücadele ve yıkım mekanizmasından apayrı geliyor. Evrimdeki sürüşü, hayatî güçlerin birikimini, hayat ve zihnin buluşçu niteliğini, “bütünüyle yeni olanın sürekli tamamlanmasını” duyuyoruz. Jennings ve Maupas gibi en çağdaş ve uzman araştırıcıların, tek hücrelilerin mekanik davranış kuramını niçin reddettiklerini, çağdaş hücrebilimcilerinin başkanı Profesör E.B. Wilson’un, hücre üstüne yazdığı kitabı şu şekilde niçin bitirdiğini anlıyoruz: “Hücre incelemesi,” diye yazıyor Wilson, “hayatın en aşağı biçimlerini bile, organik olmayan dünyadan ayıran büyük uçurumu daraltacağına, genişletmiştir.” Biyoloji dünyasında Darwin’e karşı baş kaldırmayı duyuyor insan.

Darwincilik, her hâlde, uygun değişikliklerin doğal seçimiyle, yeni organlar ve görevler, yeni organizmalar ve türlerin kökünü ifâde etmektedir. Ama henüz elli yıllık bir tarihi olan bu kavram, çoktan sayısız zorluklarla karşılaşmıştır. Bu kurama göre içgüdüler nasıl çıkmıştır? Bunları, sonradan elde edilen alışkanlıkların soydan gelme birikimi olarak kavramak yerinde olurdu, ama uzmanların fikri bu kapıyı yüzümüze kapıyor. (Bununla birlikte bu kapı bir gün açılabilir.) Soydan gelen güçler ve nitelikler çocuklara aktarılabilseydi, her bir içgüdü ilk belirdiğinde şimdiki kadar güçlü olur, eyleme tam silâhlı erişkin bir biçimde doğmuş olması gerekirdi. Yoksa var oluş mücadelesinde sahibinden yana çıkmazdı. İlk ortaya çıkışında zayıf olsaydı, (süre gelen varsayıma göre) soydan gelmemiş olan şu sonradan elde edilen kuvvetle, ancak sağ kalış değeri kazanabilirdi. Burada her başlangıç noktası bir mûcizedir.

İlk içgüdülerle olduğu gibi, her değişkenlikte de durum aynı: İnsan, değişikliğin ilk biçiminde, seçime nasıl bir neden bulabileceğini bilemiyor. Göz gibi karmaşık yapılı organlarda güçlük, insanı umutsuzluğa götürüyor: Göz ya birdenbire bütünüyle biçim bulmuş ve yetenekliydi, ya da birtakım rastlantısal değişkenliklerle başlamış ve daha rastlantısal bir sağ kalmayla gözü meydana getirmiştir. Her adımda, karmaşık yapıların, körü körüne değişkenlik ve seçim süreciyle mekanik üretimi kuramı, bize, çocuk masalları kadar inanılır ve onun kadar güzel peri hikâyeleri sunmaktadır.

Bununla birlikte, en önemli güçlük, evrimin çeşitli geniş alanlarında türlü araçlarla meydana getirilen benzer sonuçların ortaya çıkmasıdır. Sözgelişi, bitkilerde ya da hayvanlarda bir üretim tarzı olarak, cinsiyetin îcâdını ele alalım: Burada birbirinden apayrı evrim çizgileri görüyoruz; bununla birlikte aynı karmaşık “rastlantı” ikisinde de yer almaktadır. Ya da görme organlarını iki apayrı türde, yani yumuşakçalarda ve omurgalılarda göz önüne getirelim: “Sayısı hesaplanamayacak şekildeki aynı küçük değişkenlikler, bütünüyle rastlantısal olsaydı, nasıl apayrı evrim çizgilerinde aynı düzende belirirdi? Daha da ilginci:

“doğa, apayrı embriyon süreçleriyle, bazen birbirine yakın türlerde, benzer sonuçlara varmaktadır. Omurgalıların göz retinası, embriyonun ilkel beyninin genişlemesiyle meydana geliyor… Yumuşakçalardaysa, tersine, retina, doğrudan doğruya ektoderm’den türüyor… Bir Triton’un, billur merceği kaldırılacak olursa, iris tarafından yeniden meydana getiriliyor. Esas mercek ektodermden meydana gelmişti, oysa iris mezodermden çıkar. Dahası da var, Salamandra Maculata’da, mercek çıkarılır da, iris bırakılırsa, irisin üst kısmında mercekler yeniden meydana gelmektedir; ama irisin bu üst kısmı çıkarılacak olursa, geri kalan bölgenin iç ya da retina tabakasında yeniden dünyaya gelme yer almaktadır. Böylece, normal olarak ayrı görevleri olan, ayrı ayrı yerlerdeki ayrı ayrı yapıdaki bölümler, aynı görevleri yapabilmekte, hattâ, gerektiğinde makinenin aynı kısımlarını imal etmektedir.”

Aynı biçimde, bellek ya da konuşma melekesini yitirmede “kaybolan” anılar ve görevler, yeniden hayat kazanan ya da yenileşen dokularda tekrardan belirmektedir. Bu gösteriyor ki, evrimde, çaresiz bir maddî parçaların mekanizmasından fazla bir şey var. Hayat, makinesinden fazla bir şeydir, büyüyüp gelişebilen, kendisini yeniden kurabilen, içinde bulunduğu ortamı bir derece kendine göre kalıplayan bir güçtür. Bu harikâları belirleyen herhangi dış bir niyet, plân yoktur; yoksa bu tersine çevrilmiş bir mekanizma, insan teşebbüsünü ve yaratıcı evrimi yıkan bir kadercilik olurdu. “Her iki görüş açısından da, yani mekanizm finalizm’den öteye gitmemiz gerek; çünkü bunlar aslında, insan zihninin, insanların yaptığı işi göz önünde bulundurarak sevk edildiği durma noktalarıdır.” İlkin her şeyin hareket ettiğini sanmış olmamızın nedeni, onları kozmik bir oyunda araç gibi kullanan yarı-insansı istemdir; kozmosun kendinin bir makine olduğunu sanmış olmamızın nedeni de, karakter ve felsefe bakımından makine çağımızın, üzerimizdeki hâkimiyetidir. Nesnelerde bir plân, bir niyet vardır, ama bu dışta değil, içtedir: Bir ‘*entelekya*’ yani biçim veren neden, ya da gücün gerçekleşmesi, bütünün görevi ve amacı tarafından tüm parçaların içe doğru bir niyeti vardır.

Hayat, çaba gösteren, yukarı, dışarı ve ileri doğru iten şeydir; “daimâ ve daimâ dünyanın doğurucu dürtüsüdür.” Bu, ataletin ve rastlantının karşıtıdır. Büyüyüp gelişmede bir yön vardır, her canlı varlık buna doğru kendi kendini iterek ilerler. Buna karşı olarak, ters bir dip akıntısı vardır, nesnelerin gevşemeye, dinlemeye ve ölüme doğru gerilemesi, ağır ağır gidişi vardır. Her bir aşamada, hayat, taşıt aracının ataletiyle savaşmak zorundadır. Ölümü, çoğalma yoluyle yenecek olursa, bunu ancak, her dönemeçte her bir kaleyi teslim ederek ve her bir bedeni sonunda atalete ve çürümeye bırakarak gerçekleştirmektedir. Ayakta durmak bile madde ile “yasalarına” meydan okumak demektir: Oysa hareket etmek, ileri gitmek ve araştırmak ve bitki gibi beklememek, her an çaba ve yoğunlukla elde edilen bir zaferdir. İzin verildi mi bilinç, içgüdü, alışkanlık ve uykunun rahat otomatizmine kaymaktadır.

Başlangıçta, hayat hemen hemen madde kadar atıldır. Hayatî dürtü, hareket serüvenini göze alamayacak kadar zayıfmış gibi, kıpırdamayan bir biçim alır. Bir büyük gelişim yolunda bu hareketsiz durma hayatın amacı olmuştur. Ama hayat, bitkinin bu miskin var oluşundan hoşnut değildi; hayatın ilerlemeleri daima güvenden özgürlüğe doğru olmuştur: Kabuklardan, pullardan ve postlardan ve başka yük gibi gelen koruyucu nesnelerden, kuşun rahat ve tehlikeli serbestliğine kavuşmak istemiştir. “Eski Yunanistan’da ağır zırhlı piyade askerinin yerini lejyon askeri almıştır; zırhlı şövalye yerini serbest hareket eden hafif piyadeye bırakmıştır; insan toplumlarının ve bireysel kaderlerin evriminde olduğu gibi, hayatın evriminde de en büyük başarıları, en ağır tehlikeleri göze alanlar elde etmiştir.” Böylece, insan da bedeninde yeni organlar türetmekten vazgeçmiş, bunun yerine, araç ve silâh yapmaya başlamıştır.

Bu durum içgüdülerde de aynıdır. İçgüdüler de zihnin araçlarıdır ve onlar da, organlar gibi kendilerini

gerektiren ortam yok olduğunda, yük hâline gelirler. İçgüdü, hazır bekler, bir örnek ve atasal durumlara kesin, genellikle de başarılı cevaplar verir; ama çağdaş hayatın akıcı karmaşıklıklarına insanın esnek bir biçimde uymasını mümkün kılmaz. Akıl, serüvencilik ve serbestlik organıyken, o, güvenliğin taşıt aracıdır. Makinenin körü körüne söz dinlemesini üzerine alan hayattır.

Hayat, evriminde üç yol izlemiştir: Bitkilerin hemen hemen maddî denecek uyuşukluğuna dönmüştür ve orada ara sıra bir miskinlik güveni bulmuştur. Başka bir yolda rûhu ve çabası, karıncalarda ve arılarda olduğu gibi içgüdü hâlinde donmuştur; ama omurgalılarda özgürlüğe cüret göstermiş, hazır içgüdülerini yırtmış ve düşüncenin sayısız tehlikeleri içine dalmıştır. İçgüdü, hâlâ gerçeğin görüntüsünü görebilmek ve dünyanın özünü yakalamak için derin bir yoldur; ama akıl gittikçe kuvvetleniyor ve cesâretleniyordu, kapsamı da gittikçe genişliyordu; hayat, sonunda, çıkarlarını ve umutlarını akıla bağlamıştı.

Bu ısrarlı yaratma hayatı Tanrı'dan anladığımızdır, yani 'Tanrı' ile 'Hayat' aynı şeydir. Ama bu Tanrı sonsuzdur, her şeye gücü yeten değildir; madde tarafından sınırlanmıştır ve ataletini adım adım emekle yenmektedir; her şeyi bilen de değildir, derece derece bilgiye, bilince ve "daha aydınlığa" doğru el yordamıyla ilerlemektedir. "Böyle tanımlanan Tanrı'da, hazır yapılmış hiçbir şey yoktur; bitip tükenmeyen hayat, eylem ve özgürlüktür. Böyle kavranan yaratılış bir sır değildir; eylemlerimizi bilinçle seçtiğimizde, hayatımızın programını çizdiğimizde, bunun kendimizde yaşantısına varıyoruz." Mücadelelerimiz ve çektiklerimiz, tutkularımız ve yenilgilerimiz, olduğumuzdan daha iyi ve daha güçlü olma özlemlerimiz, içimizdeki '*Elan Vital*'in yani hayatî atılış'ın sesidir. Bizi büyütüp geliştiren ve bu başıboş dolaşan gezegeni bitip tükenmek bilmeyen bir yaratma sahnesine dönüştüren, şu hayatî dürtünün sesidir.

Ama kim bilir, bir de bakarsınız hayat sonunda o eski düşmanı maddeyi yenebilir, hattâ ölümlülükten kaçmayı bile öğrenebilir. Açık zihinli olalım, umutlarımıza karşı bile. Zaman cömert davranırsa, her şey hayat için mümkündür. Düşünün bir, zihin bin yıllık bir süre içinde Avrupa ve Amerika'daki ormanları ne hâle getirdi; hayatın başarılarına engel koymanın ne kadar saçma olduğunu düşünün. "Hayvan bitkinin üzerine çıkmakta, insan hayvana binmekte ve bütün insanlık zaman ve mekân içinde, her birimizin yanında, önünde, ardında, her türlü karşı koymayı yenecek ve en güçlü engelleri, belki ölümü bile ortadan kaldıracak biçimde dörtnala hücûm eden koca bir orduya benziyor."

II. Benedetto Croce

Son yüzyılda İtalya'nın felsefe alanında pek verimli olmamasının nedeni, belki de bir bakıma, eski dinbilimini bırakmış olan düşünürler tarafından bile, skolâstik davranışların ve yöntemlerin muhafaza edilmiş olmasıdır. Daha önemli nedeniyse sanayi ve servetin kuzeye doğru hareketidir. İtalya, reform geçirmeyen bir Rönesans ülkesi diye tanımlanabilir; güzellik uğruna her şeyini verirse de, hakikat sözkonusu oldu mu, Pilatus kadar kuşkucudur. İtalyanlar belki bizlerden daha akıllıdırlar, hakikatin serap olduğunu, oysa güzelliğin –bu istediği kadar öznel bir güzellik olsun-bir mülk ve gerçek olduğunu anlamışlardır. Rönesans ressamları, Mikelanj dışında ahlâk ya da dinbilimle ilgilenmiyorlardı. Kilisenin, onların dehâlarını tanıması ve ücretlerini ödemesi yetiyordu. Kültürlü kimselerin Kiliseyle dalaşmaması, İtalya'da sözlü bir yasa durumuna gelmişti. Bütün dünyayı Canossa'ya getiren ve İtalya'yı dünyanın sanat galerisi hâline getirmek için her ülkeden haraç almış bir Kiliseye karşı, bir İtalyan nasıl kötü davranabilirdi?

Böylece İtalya eski inanca bağlı kaldı ve Aquinas'ın felsefesiyle yetindi. Giambattista Vico bir ara gelip İtalyan zihinlerini kurcaladı, ama Vico gidince, felsefe de onunla birlikte öldü. Rosmini bir ara baş

kaldırayım dediyse de, beceremedi. Bütün İtalya gittikçe daha dinsizleşirken, Kiliseye daha bir bağlanıyordu.

Benedetto Croce bir istisnadır. 1866'da Aquila kasabasında doğmuştu, hâli vakti yerinde ve muhâfazakâr bir Katolik ailesinin oğluydu. Katolik dinbiliminde öyle tam bir eğitim görmüştü ki, dengeyi sağlamak için sonunda Tanrıtanımaz oldu çıktı. Reform geçirmeyen ülkelerde koyu dindarlıkla, tam inançsızlık arasında orta yol yoktur. Benedetto ilkin o kadar sofuydu ki, dînin her aşamasını incelemek istemiş, sonunda vardığı şey, dînin felsefesiyle antropolojisi olmuştur; kendi haberi olmadan, inceledikleri şeyler, inancının yerini almıştır.

Ömrü boyunca bir öğrenci olarak, edebiyat ve boş zaman tutkusu olarak kalmıştır. Kendinin karşı koymasına rağmen siyâsete sürüklenmiş ve bir ara millî eğitim bakanı olmuştu; belki de siyâsetçilerden meydana gelmiş bir kabineye, felsefî bir saygı sağlamak niyetindeydi. Sonra İtalyan senatosuna seçildi; İtalya'da ise senatörlük ömrü boyunca senatör kalmak demekti. Croce, Roma'da sık rastlanan, ama günümüzde pek görülmeyen bir şey olan, hem senatör, hem de filozof olabilen bir adam örneğiydi. Siyâset hayatını fazla ciddîye almıyor; zamanını daha çok, uluslararası ün kazanmış olan dergisi *La Critica*'nın yayımına harcıyordu; bu dergide Giovanni Gentile ile birlikte düşünce ve edebiyat dünyasını inceliyordu.

1914 savaşı patlayınca, Croce, sırf bir iktisadî çatışmanın, Avrupa'nın düşünce hayatının gelişmesini önlemesine karşı, bu savaşı, intihara sürükleyen bir cinnet olarak yorumlamıştı; İtalya da ister istemez müttefiklere katıldığında, kendi tarafsız kalmış ve Bertrand Russell İngiltere'de, Romain Rolland Fransa'da olduğu gibi, o da İtalya'da kötü karşılanmıştı. Ama İtalya bugün onu bağışlamıştır ve ülkedeki bütün gençlik, ona önyargısız kılavuz filozof ve dost olarak bakmaktadır. Croce onlar için üniversiteler kadar önemli bir kuruluş olmuştur. Giuseppe Natoli'nin şu sözleri bugün yadırganmamaktadır: "Benedetto Croce'nin sistemi çağdaş düşüncedeki en yüksek fetih olarak kalmaktadır." Bu etkinin sırrını araştıralım.

1. Rûhun Felsefesi

İlk kitabı, başlangıçtaki biçiminde, '*Tarihî Maddecilik ve Karl Marx'ın İktisadî*' (1895-1900) konusunda gelişigüzel makâlelerdi. Roma Üniversitesindeki profesörü Antonio Labriola'nın büyük etkisi altında kalmıştı; onun kılavuzluğuyla Croce, Marx'ın '*Kapital*' adlı eserinin dehlizlerine girmişti. "Marx edebiyatıyla tanışmam ve Almanya ile İtalya'daki toplumcu basını izleyişimdeki heves, bütün benliğimi harekete getirdi ve ilk defa bende siyâsete karşı ilgi uyandırdı; garip bir yenilik tadı almıştım. Yaşı geçmiş olmasına rağmen, ilk defa birine vurulan bir delikanlı gibi, yeni tutkunun esrarlı sürecini gözlemlemeye başlamıştım." Ama toplum devriminin şarabı onu sarhoş etmemişti; insanlığın siyasal saçmalıklarıyla uzlaşmakta ve yeniden felsefeye dönmekte gecikmemişti.

Bu serüvenin sonuçlarından biri 'fayda' kavramını, 'iyilik,' 'güzellik' ve 'hakikat' seviyesine yükseltmiş olmasıydı. Bununla birlikte, iktisadî konulara, Marx ve Engels'in sisteminde verilen önemi vermemişti. Tamam olmamasına rağmen, önceden gereken değer verilmemiş ve hemen hemen görmemezlikten gelinmiş bir sürü bilgiye dikkat çekmiş olduklarından, bu adamları övüyordu. Ama maddeciliği erişkinler için bir felsefe ya da bir bilim yöntemi olarak bile kabul etmiyordu; zihin onun için başta ve sonda gelen gerçekti. Düşünce sistemini yazdığında, ona öç alır gibi sanki "Rûhun Felsefesi" demişti.

Çünkü Croce bir idealisttir ve Hegel'den bu yana başka felsefe kabul etmemektedir. Bütün gerçek,

fikirdir onun için; duyularımızda ve düşüncelerimizde aldığı biçimden başka bir şey bilmiyoruz demektedir. Böylece bütün felsefe mantığa indirilmektedir; hakikat, fikirlerimizdeki mükemmel bir ilişki olmaktadır. Croce bu sonuca belki biraz aşırı derecede tutkun; mantıksal olmazsa, bir hiç gibi duymaktadır kendini. "*Estetik*" adlı kitabında bile, mantık üzerine bir bölüm sıkıştırmadan edememiştir. Felsefeyi, somut evrenselin incelemesi, bilimi de soyut evrenselin incelemesi diye tanımladığı doğrudur, ama Croce'nin somut evrenselinin evrensel olarak soyut olması, okuyucunun talihsizliğidir. Bu ne de olsa skolâstik geleneğin eseridir; hem konuyu hem de okuyucuyu yoran, anlaşılması güç ayrımlar ve sınıflandırmalar yapmaya bayılıyor. Kolayca hîleli mantığa kaymakta, bir şeyi reddetmesi, bir şeyin sonucuna varmasından daha kolay olmaktadır.

"*Filosofia dello Spirito = Rûhun Felsefesi*" adlı üçlemesinin birinci kitabı olan '*Saf Kavram Bilimi Olarak Mantık*'da (1950) Croce, her fikrin mümkün olduğu kadar saf olmasını istemektedir. Bundan anladığı, mümkün olduğu kadar ideolojik, mümkün olduğu kadar da soyut ve pragmatizm karşıtı olmasıdır. Croce, bir fikri pratik sonuçlarına indirerek, tanımlamaya çalışmamakta, pratik işleri, fikirlere, ilişkilere ve kategorilere sokmaya çalışmaktadır. Bütün soyut ve teknik sözler çıkarılacak olursa kitabı epey incelir.

Croce'nin, 'saf kavram'dan anladığı, nitelik, nicelik, evrim ya da her türlü gerçeğe uygulanabilecek herhangi bir fikir gibi, evrensel bir kavramdır. Croce bütün bunlara "mantık" diyerek, metafiziği hor gördüğünü ve ona bulaşmadığını kendine inandırmak istemektedir. Metafizik, dinbilimin bir yankısıdır, der. Üniversitedeki günümüzün felsefe profesörü de, ortaçağ dinbilimcisinin en son biçimidir. İdealizmine, ince inançlara karşı sert davranışı katmakta, dîni reddetmektedir; istemin özgürlüğüne inanmakta, ama rûhun ölümsüz olduğunu söylememektedir. Güzelliğe tapınma ve kültür hayatı onun dînidir. "Din, ilkel insanların bütün entelektüel mirasıydı; bizim entelektüel mirasımızsa dînimizdir."

Croce'nin ilgisini, hayatın pragmatik taraflarından çok kuramsal yanının çektiği doğrudur; ama denemiş olduğu konular, skolâstik eğilimine karşı gelmek için namuslu bir çaba harcamış olduğunu göstermektedir. "*Pratiğin Felsefesi*" üstüne kalın bir kitap yazmıştır. Bu da kısmen başka bir ad altında mantık, kısmen de, şu eski özgür istem sorununun metafizik tartışmasıdır. Biraz daha ince bir ciltte, "*Tarih Üstüne*" adlı kitabında, tarihi ve tarihçiyi kuramsal ve soyut olarak değil, nedenlerin ve olayların günlük gerçek akışında göstermiştir. Croce, tarihin filozoflar tarafından yazılmasına inanmıştır. Tam bir bilimsel tarih fetişinin, fazla bilgi yüzünden, tarihçiye gerçeği kaybettiren mikroskobik bir bilginliğe sürüklemiş olduğuna inanmamaktadır. Bilimsel tarihçiler Truva diye bir şey yoktur derken, nasıl Schliemann bir değil, yedi tane Truva meydana çıkardıysa, Croce de aşırı eleştirici bir tarihçinin geçmiş konusundaki bilgisizliğini abarttığını düşünmektedir.

"Delikanlılık çağında araştırmayla uğraşırken, kendisine pek eleştirisel, hattâ alabildiğine eleştirisel bir eski Roma Tarihi verdiğim, edebî bilgisi kıt olan bir dostumun söylediği sözü hatırladım. Kitabı bitirmiş, bana geri veriyordu, "kendimin en bilgili filolog olduğuma karar verdim" demişti; çünkü diyordu, yazarlar nice zahmetli araştırmalardan sonra bir şey bilmedikleri sonucuna varıyorlar, bense doğanın cömertçe bir davranışı sâyesinde hiçbir emek harcamadan, hiçbir şey bilmiyorum!"

Croce, gerçek geçmişi bulmanın çetinliğini kabul ediyor ve Rousseau'nun tarih tanımlamasını alıyor: "Birçok yalanlar içinde, hakikate en çok benzeyenini bulma sanatı." Hegel, Marx veya Buckle gibi, önyargısını doğrulamak için bir tasım hâlinde geçmişi bozan kuramcıyı benimsememektedir. Tarihte önceden biçilmiş bir plân yoktur. Tarihi yazan filozof da, kozmik niyetlerin plânını çizmeye değil, nedenlerin, sorunların ve ortak ilişkilerin açığa çıkarılmasına adamalıdır kendini. Anlamı ve tuttuğu ışık

bakımından tarihin çağdaş yararı olan yanı değerlidir ancak. Tarih, Napolyon'un dediği gibi olacaktır sonunda: "Tek gerçek felsefe ve tek gerçek psikoloji" – doğanın vahyi ve insanın aynası gibi yazılırsa tarihçiler tarafından.

2. Güzellik Nedir?

Croce, tarih ve edebiyat incelemelerinden sonra felsefeye varmıştı; felsefeye karşı duyduğu ilginin de, eleştiri ve estetik sorunlarının izlerini taşıması tabiîydi. En büyük kitabı "Estetik"tir (1902). Sanatı, metafiziğe ve bilime tercih etmektedir; bilimler bizi bireysel ve şimdiki gerçek olandan alıp gittikçe, matematik soyutlamalara götürmekte, sonunda pratik önemi olmayan, önemli sonuçlara vardırmaktadır. Ama sanat bizi doğrudan doğruya özel kişiye, biricik olguya, somut birey biçiminde sezgi yoluyle algılanan felsefî evrensele götürmektedir. "Bilginin iki biçimi vardır; ya '*sezgisel*' ya da '*mantıksal*' bilgidir; hayâl gücüyle elde edilen bilgi ile akıl yoluyle elde edilen bilgi; bireyin bilgisi ile evrenselin bilgisi; tek tek nesnelerin bilgisi ile aralarındaki ilişkilerin bilgisi; ya imajların ya da kavramların eseridir." Bu bakımdan, sanatın başlangıcı, 'imaj biçimleme' gücündedir. "Sanat yalnızca hayâl gücü tarafından güdülür. Tek serveti imajlarıdır. Nesneleri sınıflandırmaz, onları gerçek ya da hayâlî diye ayırmaz, onları nitelendirmez, tanımlamaz; onları duyar ve sunar o kadar." Hayâl gücü düşünceden önce geldiği ve düşünce için gerekli olduğundan, zihnin sanat ya da imaj –biçimleme faâliyeti, mantıksal ve kavram- biçimleme faâliyetinden önce gelir. İnsan, hayâl eder etmez bir sanatçıdır, düşünmeye başlamadan çok önce.

Büyük sanatçılar bunun böyle olduğunu anlamışlardır. "İnsan elleriyle değil, beyniyle resim yapar" demişti Mikelanj; Leonardo da: "Büyük dâhîlerin zihinlerinin îcâtta en faal oldukları an, dış bir iş yapmadıkları zamandır" diye yazmıştı. Da Vinci konusunda söylenen hikâyeyi herkes bilir: "Son Yemek" adlı eserini yaparken, tuval karşısında günlerce el sürmeden oturmuştu. Bunu gören, resmin sahibi Rahibin alabildiğine canı sıkılmıştı. Da Vinci, münasebetsiz Rahibin ikide bir "Ne zaman başlayacaksın?" sorusuna kızıp ondan öç almak için, bilinçdışı yolla, resimde onu Yahuda'da canlandırmıştı.

Estetik faâliyetin özü, sanatçının zihnindeki konuyu ifâde edecek olan mükemmel imajı algılayabilmek için bu hareketsiz duruşundadır, herhangi bir tasavvufî nüfuz gibi değil, mükemmel görüş, tam algılama ve yeterli hayâl gücü sözkonusu olduğu bir sezgi biçimindedir. Sanat mûcizesi, fikrin dışarı verilmesinde değil, kavranmasındadır; dışa aktarmak mekanik bir teknik ve el ustalığı işidir.

"İç dünyaya hâkim olduğumuzda, bir figürü ya da heykeli canlı ve duru olarak kavradığımızda, bir müzik teması bulduğumuzda, ifâde doğmuştur ve tamdır, başka gereken bir şey yoktur. Böylece, ağzımızı açtığımız, konuştuğumuz ve şarkı söylediğimiz zaman, içimizde söylemiş olduğumuz şeyi, yüksek sesle söylemekten ve içimizde terennüm ettiğimiz şeyi yüksek sesle terennüm etmekten başka şey yapmıyoruz. Ellerimizin piyano tuşlarına vuruşu, kalemi ya da keskiyi elimize alış, isteme bağlı şeylerdir (bunlar estetik faâliyetle değil pratik faâliyetle ilgilidir). Böyle yaparken bütün yaptığımız şey, kısaca içimizde yapmış olduğumuz şeyleri büyük hareketlere dönüştürmektir."

Bu sözler, "Güzellik nedir?" sorusunu cevaplandırıyor mu acaba? Bu konuda ister istemez ne kadar zihin varsa o kadar fikir vardır; güzelliğe tutkun herkes, kendini reddedilmeyecek bir yetki sahibi sayar. Croce, güzelliğin, algılanan şeyin özünü yakalayan bir imajın (ya da imajlar dizisinin) biçim bulması olduğunu söylemektedir. Güzellik, içine girmiş olduğu dış biçimden çok, içe doğru olan imaja aittir. Shakespeare ile aramızdaki farkın, genellikle dış anlatım tekniği farkı olduğunu düşünmeyi seviyoruz; sözlerle dile getirilemeyecek ölçüde derin düşüncelerimiz olduğunu sanırız. Bu hoş bir hayâldir. Ne var

ki asıl fark, imajı dışa aktarmadaki fark değildir; bu nesneyi ifâde eden imajı içe doğru biçimleme gücündedir.

Yaratmaktan çok, hayâl etmek olan şu estetik duygusu bile içe doğru bir anlatımdır. Bir sanat eserini anlama ya da beğenme derecesi, portresi çizilen gerçeği doğrudan doğruya algılamayla görme yeteneğine bağlıdır, yani kendimiz için anlamlı bir imaj biçimleme gücümüze bağlıdır. "Güzel bir sanat eserini yaşarken, daimâ kendi sezgimizi ifâde ederiz… Shakespeare'i okurken Hamlet ya da Othello'nun imajını biçimlememem ancak benim kendi sezgimdir." Hem yaratan sanatçıda, hem de güzelliği seyreden seyircide estetik sır, bir şeyi dile getiren imajdadır. Güzellik yeterli bir anlatımdadır; tam olmadıkça gerçek anlatılamadığı için de eski soruya basitçe, "Güzellik anlatımdadır" diye cevap verebiliriz."

III. Bertrand Russell

1. Mantıkçı Olarak

Bertrand Russell, 1914'te, Columbia Üniversitesinde konferans verdiğinde, seçmiş olduğu konu gibi kendisi de, sıska, cılız ve soluktu; ölmek üzereymiş gibi bir hâli vardı. Dünya Savaşı yeni patlamıştı; bu iyi yürekli, barışsever filozof, kıtaların en uygar olanının, barbarlığa kayıp parçalanmakta olduğunu görünce büyük bir sarsıntı geçirmişti. "*Dış Dünya Üstündeki Bilgimiz*" gibi uzak bir konuyu ele alması, günün karanlık olaylarından uzaklaşmak istediğinden olacaktı. On yıl sonra, onu, elli iki yaşında, dinç ve diri, baş kaldıran enerjisiyle yerinde duramaz görmek, sevindirmişti insanı. Aradan geçen on yıl, bütün umutlarını yıkmış, dostluk bağlarını gevşetmiş ve onu bir zamanki aristokrat hayatına bağlayan bütün iplikleri koparmıştı.

İngiltere'nin ve dünyanın en eski ve en ünlü bir ailesi olan, İngiltere'ye nice kuşaklar devlet adamı yetiştiren Russell'lardan geliyordu. Dedesi, Lord John Russell, büyük bir liberal başbakandı, serbest ticaret, genel ücretsiz eğitim, Yahûdi hakları ve her alanda serbestlik için savaşmıştı. Babası, Vikont Amberley, bir serbest düşünürdü, oğlunun sırtına Batı'nın geleneksel dinbilimini yüklememişti. İkinci Russell kontluğuna aday olmasına rağmen, miras müessesesini reddetmiş, kendi hayatını kendi kazanmıştır. Cambridge, barışçılığı yüzünden onu üniversitesinden çıkardığında, dünyayı üniversitesi yapmış, gezinen Sofistler gibi dolaşmış, bütün dünya da onu desteklemiştir.

İki Bertrand Russell vardı: Biri savaşta öldü, öteki, onun kefenini yırtarak çıkıp matematikçi bir mantıkçının küllerinden doğan mistik denecek bir komünist oldu. Mistik havasını belki de hiç kaybetmemiştir; bu mistik havayı ilkin bir dağ meydana getiren cebir formülleri temsil ediyordu, derken bu hava, felsefeden çok din izleri taşıyan bir toplumculukta biçimini değiştirmiştir. Kitapları arasında en ilginci '*Mistisizm ve Mantık*'tır; mistisizmin mantığa aykırılığı'na karşı amansız bir saldırıdır; bunun ardından, bilimsel yöntem göklere çıkarılır. Öyle ki, insana mantığın mistisizmini yapıyormuş gibi gelmektedir.

Mantığın erdemlerini abartması ve matematiği Tanrısallaştırması, aşırı düzeltmeciliğindendi belki de. Bergson'un, akıl konusundaki film benzetmesini okuyuncaya kadar, hiçbir sinemaya gitmediğini söylemiştir; derken yalnızca felsefî bir görev olarak bir kere gitmek zorunda kalmıştı. Bergson'un canlı zaman ve hareket duygusu, bütün nesnelerin hayatî bir dürtüyle canlı olduğu duygusu Russell'i etkilememişti, ona hoş bir şiir gibi gelmişti o kadar. Onca, matematikten başka Tanrı yoktu. Klâsikleri sevmiyordu; Spencer gibi o da, eğitimin daha çok bilime dayandırılmasını güçle savunuyordu. Dünyanın başına gelenlerin başlıca nedeni mistisizm'di; düşüncenin anlam belirsizliğiydi; ahlâkın ilk

yasası da, düzgün düşünmekti. “Ben ya da başka biri, yalana inanacağımıza, dünya yok olsun daha iyi. Düşüncenin dînidir bu, yakıcı alevleri içinde dünyanın süprüntüsü yanıp kül olacaktır.” der.

Anlam açıklığına tutkunluğu, onu ister istemez matematiğe çekmişti. Bu aristokratik bilimin durgun dakikliği onu kendinden geçirmişti. “Matematik, doğru bakıldığında, yalnızca hakikat değil, aynı zamanda ulu güzelliktir; soğuk ve ciddî, heykelsi bir güzelliktir: Zayıf yanımıza hitap etmeyen, resim ya da müzikteki gibi gösterişli süsleri olmayan, ulu bir saflıkta, ancak en büyük sanatın dile getirebileceği ciddî bir mükemmelliği olan bir güzellik.” XIX. yüzyılın en güzel yanı matematiğin ilerlemiş olmasıydı onun için, “matematiksel sonsuzun eski güçlüklerinin çözümü, çağımızın övünebileceği en büyük başarısıdır belki de.” Bir yüzyıl içinde, matematik kalesini iki bin yıl süreyle elinde tutan eski geometri, hemen hemen bütünüyle yok edilmişti. Dünyadaki en eski okul ders kitabı Öklid geometrisinin, yerini başkası almıştı. “Bunun hâlâ İngiliz okullarında okutulması rezâletti.”

Çağdaş matematikteki yeniliklerin çoğunun kaynağı, aksiyomların reddidir belki de, Russell “besbelli gerçekler”e meydan okuyanlara bayılıyor ve besbelli olan şeyin tanıtlanmasını istiyordu. Paralel çizgilerin bir yerde buluştuğunu ve bütünün parçalarından birinin büyüklüğünden daha büyük olmayabileceğini duyması pek hoşuna gitmişti. Saf okuru bu gibi bilmecelerle şaşırtmayı seviyordu: çift sayılar yalnızca bütün sayıların yarısıydı, yine de sayıları, sayıların bütünü kadardı; çünkü her sayının çift sayısı vardı. Bugüne kadar tanımlanamayan şu matematiksel sonsuzun bütün sorunu buradaydı: Bütün; içindeki kadar terim ya da ifâde bulunan parçalar içeren bir bütündü.

Russell’ı matematiğe çeken başka bir şey de, matematiğin bütünüyle kişidışı olması ve tarafsızlığıydı; sonrasız doğruluk ve salt bilgi, ancak matematiktedir. Felsefenin amacı matematiğin eşitliğine erişmek olmalıdır; bunun için kendini her türlü deneyden önce matematikteki gibi doğru ve dakik olan ifâdelere sınırlamalıdır. “Felsefî önermeler, *apriori* olmalıdır,” diyordu bu garip pozitivist.

Bu gibi önermeler, nesnelerle değil, ilişkilerle ve evrensel ilişkilerle ilgili olacaktır. Özel “olgular” ve olaylarla ilgisi olmayacaktır. Dünyadaki her bir ‘özel’ değişecek olsaydı bile, bu önermeler yine de doğru olarak kalırdı. Sözgelişi “Bütün A’lar B ise, X de A ise, o hâlde X, bir B’dir”: A ne olursa olsun bu doğrudur. Sokrat’ın ölümlülüğü konusundaki eski tasımı, bir evrensele ve *apriori*’ye indirmektedir: Sokrat olmasaydı, hattâ hiç kimse olmasaydı da bu yine doğru olurdu. Eflâtun ve Spinoza haklıydı: “Evrenseller dünyası aynı zamanda, var olanın dünyası diye de tanımlanabilir. Bu bakımdan matematikçi, mantıkçı, metafizik sistemleri kurucusu ve hayattan çok mükemmelliği sevenler için, var olanın dünyası değişmez, şaşmaz ve doğrudur. “Bütün felsefeyi böyle matematik biçime sokmak, içindeki bütün özel olan şeyleri çekip çıkarmak, onu matematik içine sıkıştırmak bu yeni Pitagorasçının tutkusuydu.

“İnsanlar tümdengelimleri matematik kurallarıyla yapabilmek için, cebirde olduğu gibi, düşünceyi de sembolik yapma yolunu bulmuştur. Saf matematik demek, filân falan önerme herhangi bir şey için doğruysa, başka bir önerme de o şey için doğrudur demektir. Birinci önermenin gerçekte doğru olup olmadığını tartışmamak ve doğru farz edilendeki sözkonusu olan şeyin ne olduğundan bahsetmemek şarttır… Böylece matematik, içinde, neden bahsettiğimizi ve söylediğimizin doğru olup olmadığını hiçbir zaman bilmediğimiz, bir konu olarak tanımlanabilir.”

Bu anlatım, matematik felsefesine pek haksızlık etmiş olmayabilir. Sevenler için güzel bir oyundur bu, satranç oyunu gibi “zaman öldüreceğine” güvenebilirsiniz; tek başına oynanan bir oyun gibidir, insanın elini öteye beriye sürmesi de gerekmemektedir.

Bu bilgince kuru laflar üzerine ciltlerle kitap yazdıktan sonra, Bertrand Russell'ın birdenbire gezegenimiz üstüne inmesi ve savaş, hükümet, toplumculuk ve devrim üzerine fikir yürütmeye başlaması şaşılacak şeydir. Kimse de, bilebildiğimizce, bunlardan yararlanmamıştır şimdiye kadar. Yararlı olabilmesi için, fikir nesneler üstünde yürütülmelidir, her adımda nesnelerle temas etmek gerekir. Soyutlamalar birer özet olarak yararlıdırlar, ama kanıt araçları olarak, deneyin sürekli deney ve yorumunu gerektirirler. Burada ortaçağa taş çıkaracak bir skolâtisizm tehlikesi vardır.

Böyle bir başlangıç noktasından çıkan Bertrand Russell'ın alın yazısı, onu ister istemez hemen hemen bilinmezciliğe götürecekti. Hıristiyanlıkta matematikle ifâde edilemeyecek o kadar çok şey vardı ki, onu ahlâk düstûrunun dışında bütünüyle bırakması gerekti. Hıristiyanlığı inkâr edenleri kovuşturan, onu ciddîye alanlarıysa hapseden bir uygarlığı hor görüyordu. Böyle çelişkili bir dünyada, Tanrı diye bir şey bulamıyordu. "Ancak mizahçı bir mefistofeles, istisnaî derecede şeytanlığı tutmuşken, böyle bir eseri yaratabilirdi."

Dünyanın sonunu anlatırken, Spencer'in görüntüsünü izlemektedir ve her bireyin, her türün Stoacı katlanışını anlatırken hatiplik seviyesine yükselmektedir. Evrimden ve ilerlemeden söz ediyoruz; ama ilerleme bencil bir sözdür, evrimse eriyip gitme ve ölümle sonuçlanan ahlâkdışı bir olaylar döneminin yarısıdır ancak. "Organik hayatın, tekhücreliden çıkıp ağır ağır gelişerek, sonunda filozofa vardığı söylenmektedir; bu gelişimin de bir ilerleme olduğu kesindir, denmektedir. Ne var ki, bunun kesin bir şey olduğunu söyleyen, tekhücreli değil, filozoftur." "Özgür adam," çocuk umutlarıyle ve insan biçimindeki tanrılarla kendini avutamaz; sonunda kendinin de, her şeyin de öleceğini bilmesine rağmen, cesâretli olmalıdır. Yine de teslim olmayacaktır; kazanamazsa, hiç olmazsa savaşmaktan zevk alabilir; kendi yenilgisini önceden gören bilgisiyle, onu yok edecek olan kör kuvvetlerin üstündedir. Amaçsız ısrarlarıyla onu ele geçiren ve kurduğu her yuvayı, her uygarlığı yıkan dıştaki bu kaba kuvvetlere değil, başarısızlık karşısında mücadelesine devam eden ve yontulmuş ve resmi yapılmış nesnelerin narin güzelliğiyle, Partenon'un haşmetli yıkıntılarını, hiç olmazsa birkaç yüzyıl diriltecek olan şu yaratıcı güçlere tapacaktır.

Savaştan önce Bertrand Russell'ın felsefesi böyle diyordu.

2. Devrimci Olarak

Büyük çılgınlık geldi sonra ve nice zamandır, mantık matematik ve bilgi kuramının yükü altında ezilmiş, dilsizleşmiş Bertrand Russell, serbestliğe kavuşan bir alev gibi parlayıverdi ansızın. Dünya bu ince yapılı, soluk benizli profesörün, sonsuz cesâreti olan ve insanlığı büyük tutkuyla seven bir adam olduğunu görerek şaşırdı. Formüllerinin kuytu köşesinden dışarı uğrayıp, ülkesinin en övülen devlet adamlarına yağdırdığı polemik seli yüzünden üniversitedeki kürsüsünden atılan, bir başka Galileo gibi, Londra'nın ücra bir köşesinde yapayalnız yaşamaya mahkûm edilmesine rağmen, yılmamıştı. Bilgeliğinden kuşkulananlar, içtenliğini benimsediler; ama bu şaşırtıcı değişikliği karşısında öyle canları sıkıldı ki, bir süre, İngiliz karakterine hiç yakışmayacak bir şey yaptılar, onu hoşgörmediler. Meydan savaşına hazırlanan barışçımız, saygıdeğer soyuna rağmen, toplumdışı edildi; onu besleyen ve varlığı savaş tehdidi altında bulunan ülkesine ihânetle suçlandırıldı.

Bu baş kaldırmanın ardında, bütün kanlı çatışmalar karşısında duyulan dehşet vardı yalnızca. Teninden soyunmuş bir akıl olmaya çalışan Bertrand Russell, gerçekten bir duygular sistemiydi; bir imparatorluğun çıkarları, gururla öldürmeye ve ölmeye giden delikanlıların hayatlarına değmezdi. Böyle bir faciânın nedenlerini araştırmaya koyuldu; sosyalizm'de, hastalığın kaynağını açığa çıkaran ve biricik devayı gösteren iktisadî ve siyasî bir analiz bulduğunu sandı. Nedeni özel mülkiyetti, devâsı da

komünizm.

Her zamanki o hoş davranışıyla, bütün mülkün kökünün şiddet ve hırsızlığa dayandığını söylüyordu; Kimberley'deki elmas ocaklarında ve Rand'daki altın madenlerinde hırsızlığın mülkiyete dönüşmesi, bütün dünyanın gözü önünde yer almaktaydı. "Toprağın özel mülkiyetinden hiçbir iyilik gelmez topluluğa. İnsanlar makûl olsalardı, yarından tezi yok önüne geçerlerdi bunun, şimdiki sahiplerine de, yalnızca, ufak bir ömür boyu gelirden başka bir ödenek vermezlerdi."

Özel mülk, devletçe korunduğuna göre ve mülkiyeti meydana getiren hırsızlıklar yasaya uydurulduğuna, silâh ve savaşla savunulduğuna göre, devlet kötüdür. Bu durumda, devletin görevlerinin çoğunun, kooperatifler ve tüketim sendikalarından devralınması iyi olurdu. Kişilik ve birey, toplumlarımızda âdete uymaya zorlanmaktadır; ancak çağdaş yaşayış düzeni, daha güven ve düzene sokulursa, devletle uzlaşabiliriz.

Özgürlük en üstün iyidir; çünkü onsuz, kişilik diye bir şey olmaz. Hayat ile bilgi bugün öyle karmaşık bir duruma gelmiştir ki, yanlışlar ve önyargılar arasından, ancak serbestçe tartışarak yolumuzu bulabilir ve hakikatin kendi olan o görüntünün bütününe varabiliriz. Bırakın tartışsınlar, varsın ayrı ayrı fikirler savunsunlar, hattâ öğretmenler bile tartışsın; bu çeşitli fikirlerden, bizi hemen silâha sarıltmayacak akıllıca bir inanç göreselliği çıkacaktır; nefret ve savaş, genellikle sabit fikir ya da dogmatik inançtan doğar. Düşünme ve söz özgürlüğü, bizi "çağdaş" zihnin nevrozlarından ve boş inançlarından temizleyecek bir rüzgâr olacaktır.

Çünkü bizler, sandığımız kadar eğitilmiş değiliz; genel eğitimin büyük deneyine yeni girişiyoruz; bu henüz düşünme biçimlerimizi ve kamu yaşayışımızı etkileyecek zamanı bulamamıştır. Araçlar yapıyoruz, ama yöntem ve teknik bakımından henüz ilkel durumdayız. Eğitimi, belli bir yerleşik bilgi yığının aktarılması olarak görüyoruz, oysa, bu zihnin bilimsel bir gelişimi olmalıdır. Akıllı olmayan adamın özel niteliği, fikirlerinde aceleci ve saltçı olmasıdır; bilim adamı kolay kolay inanmaz ve gerekirse söylediklerinde değişiklik yapabilir. Eğitimde bilim ve bilimsel yöntem bize belli bir çapta 'zihnin vicdanı' sağlar. Bu vicdan; ancak eldeki kanıtlara göre inanır ve yanlış yapmış olabileceğini kabule her an hazırdır. Bu yöntemlerle yapılacak eğitim, dertlerimizin devâsı olabilir; hattâ çocuklarımızın çocuklarını, yeni toplum ortaya çıkmadan önce gelmesi gereken erkek ve kadınlar hâline getirebilir. "Karakterimizin içgüdüsel yanı kalıplanmaya pek elverişlidir. İnançlar, maddî durumlar, toplumsal koşullar ve kuruluşlar tarafından değiştirilebilir. Eğitim, sözgelişi insanın, Rönesans çağındaki gibi, servetten çok sanata karşı hayranlığı geliştirebilir, "bütün yaratıcı eylemler"i destekleyerek, mülk edinme dürtülerini ve isteklerini azaltabilir. "Bu, 'Büyüyüp Gelişme İlkesi'dir, bundan çıkan iki gerekli sonuç da, yeni ve doğal bir ahlâkın iki büyük buyruğudur: Bunlardan biri 'Saygı İlkesi'dir; "Bireyler toplulukların hayatiyetini ellerinden geldiği kadar destekleyecektir"; ikincisi 'Hoşgörü İlkesi'dir, "bir tek bireyin ya da topluluğun büyüyüp gelişmesi, elden geldiğince, başkasının rağmına olmayacaktır."

Okul ve üniversitelerimiz, doğru bir biçimde geliştirilir ve uygun kadrolarla donatılırsa ve insan karakterinin yeniden düzenlenmesine doğru yöneltilirse, insanın yapamayacağı şey yoktur. İnsanı, iktisadî açgözlülükten ve uluslararası dövüşten kurtaracak olan şiddete baş vuran devrim, ya da kâğıt üstünde yazılı yasalar değil, budur. İnsan hayatın bütün biçimlerini kontrol altına alabilmiştir, çünkü büyüyüp gelişme zamanı daha uzun olmuştur; zaman daha da geçince, ve bu zaman daha akıllıca kullanıldığında, insan kendini de kontrol edip yeniden düzenlemeyi öğrenebilir. Okullarımız, Utopia'ya açılan sihirli kapılardır.

IV. Varoluşçuluk

Varoluşçuluk Almanya'da II. Dünya Savaşından birkaç yıl sonra ortaya çıkan, daha sonra da, Fransa ve İtalya'ya yayılan felsefî bir eğilim ya da davranıştır. II. Dünya Savaşının ertesinde akademik çevrelerde etkisini göstermekle kalmadı, edebiyat ve basın hayatında da sözkonusu edilmeye başladı. Varoluşçuluk felsefî bir okuldan çok bir eğilim ya da davranış olduğundan, bütün savunucuların paylaşacağı öğretileri azdır. Ancak, genel olarak bakılacak olursa, bireysel insan varlıklarını, tarihî güçlerin zavallı oyuncakları, ya da bütünüyle doğal süreçlerin düzenli işleyişinin eseri gibi gören dünya görüşlerine ve eylem tutumlarına karşı bir baş kaldırmadır.

Bütün varoluşçu yazarlar, insan kişiliğinin özgürlüğünden ve öneminden söz ederler. Aynı zamanda, akla karşıt olarak, istemin insan yaratılışındaki yerine de önem verirler. Aralarından bazıları, roman ve oyunlara baş vurdukları gibi, daha günlük akla dayanan yöntemler de kullanmışlardır. Varoluşçu yazarların çoğu, Danimarkalı düşünür Soeren Kierkegaard'ın (1813-1855) etkisi altında kalmışlardır. Varoluşçuluk sözü; Almanca '*Existenz-Philosophie*'den gelmektedir. Teknik anlamda kullanılmadığı zaman her şeyin, insanın, balığın ya da taşın var olduğundan söz edilebilir, ama bizim burada anladığımız daha çok insan varlıklarıdır. Yani her bireysel kişi biriciktir, herhangi metafizik ya da bilimsel bir sistemle anlatılamaz; bu düşünen bir kişi olduğu kadar, seçen kişidir de; özgürdür, özgür olduğu için de seçmektedir; geleceği, bir bakıma özgür seçimlerine bağlı olduğu için de, ne yapacağı kestirilemez.

Kişi zaman içinde vardır ve sınırlı bir zamandır bu; kendisi için son derece önemli olan kararları, bu zaman içinde alması gerekir. Bu kararları almada özgürdür, ama kararına nelerin bağlı olduğu düşüncesi, özgürlüğünü bir endişe kaynağı hâline getirmektedir, çünkü kendisinden ne çıkacağını kesinlikle bilemez.

Kierkegaard, Hegel'in "dünyayı aklî (rasyonel) bir düzen" olarak kanıtlama çabası ve "gerçek olan aklîdir (rasyoneldir), aklî (rasyonel) ise gerçektir" demesi, sadece küstahça bir şey değil aynı zamanda gülünçtür de. Çünkü "kendi kendini yaratma sürecinde olmayan, henüz tamamlanmamış bir plânın özel bir kısmının, tamamlanmış hâlinin nasıl olması gerektiğini bilmesi gerekir," varsayımına dayanmaktadır. Dünya bir sistem olsaydı, onu bilmek Hegel'in değil, hele Hegel'in kitaplarının okuyucusunun değil, bizâtihî Tanrı'nın işi olurdu.

Sonlu bireyler, her bireyin, dünyanın aklî (rasyonel) bir sistemi içinde belli bir yer kapladığını kanıtlayabilmeyi ileri sürdüklerinde, komedi oyuncusu gibi davranmaktadırlar. Kierkegaard'ın bundan çıkardığı, kimsenin yerini bilemeyeceği, kimse kimseye kendi ödevini kanıtlattıramayacağı ve herkesin; bütün cesâreti ele alıp elinden geldiği kadar seçmesi gerektiğidir. Kierkegaard sofu bir adamdı, sonunun kendi kurtuluşuna mı, yoksa lânetlenmesine mi götüreceğini bilmek imkânı olmadan, kendini Tanrı karşısında seçmek zorunda görüyordu.

Felsefî bakımdan saygıdeğer ve tarihî belgelerle bütünüyle desteklenen Hıristiyanlığın hakikat olup olmadığı değildi esas sorun. İnsan ömür boyunca bu konuda araştırmalar yapar, yine de kesin bir sonuca varmazdı, böylece sonuç olarak Hıristiyanlığa '*karşı*' durumu seçmiş olurdu. Hıristiyan olabilmek için karanlığa kendini atarak tehlikeyi göze alması gerekti. Sofu kişi parasını bir yabancıya yatırana benzer; "anlamsız"a, yani aklî bir kanıtı olmayan şeye, inancından böyle davranmış olurdu.

Kierkegaard'a göre bu dinsel seçimde bir özellik, bir yalnızlık ve bir endişe vardır. Bu, kendini tehlikeye atarken nasıl bu gibi durumlarda başkalarının eylemde bulunmasını istiyorsa, o şekilde

davranacağı ahlâksal alanda olmayabilir. “Hastalık Hıristiyanın tabiî durumudur” diyor Kierkegaard. Hazreti İbrahim, Tanrı’nın ‘İshak’ı öldür’ diyen buyruğuna boyun eğerken, ahlâksal yasaya karşı gelmiş, ancak böyle davranırken, İshak’ı kaybedeceğine kazanmıştır. İnsanın ölümsüz rûhu tehlikedeyken, estetik zevki, ince spekülasyonlar, hattâ hemcinslerine karşı ahlâksal davranışı, kendinin gerçek varlığını belirleyen önemli seçmeleri yanında arka plâna itilir.

Kierkegaard, tabiî dünyayı araştırmayı bırakıp, kendisinin ya da hemcinsinin âkıbeti hakkında, kesin bir şey bilinemeyeceğini söyleyerek, yaşamış olduğu hayatla inancının özelliğini gösterdiği için Sokrat’ı pek beğenir.

Hakikat öznelliktir dediği zaman, dünyanın niteliği nesnel araştırmadan çok kişisel ve başkasına aktarılamayacağı bir önseziyle bilinir demek istiyor. İnsanların yaptığı her şeyin -nesnel gerçek araştırması da dahil olmak üzere- o şeyin kendi tarafından isteniş biçimine ve karar veriliş tarzına göre değerini alır demek istiyor.

Kierkegaard’a göre Tanrı, soyut tanıtlamayla ya da tabiatta keşfedilmemektedir. Din, “inanç atılışını” gerektiren bir iç seçimdir. Sanat, bilim ve tarih, parçası oldukları hayatlara göre değer bakımından ikinci derecededir. Bu hayatlar, ister istemez kısmî bilgisizlik içinde seçmek zorunda kalan insanların kararlarından meydana gelmiştir; böylece insanlar bir endişe içindedir ve Hıristiyan olacaklarsa umutsuzluktan geçmeleri şarttır. Var oluş felsefesini XX. yüzyılda en ayrıntılı, tam ve insanı tatmin edici bir şekilde gösteren Karl Jaspers oldu (1883-….). Kierkegaard ve varoluşçu olmayan daha bir çok XX. yüzyıl filozofları gibi onca da, aklî metafizik sistemleri çağında, bireyin karşısına çıkan en büyük tehlike “Hıristiyanlık Dünyası”nda değil, alabildiğine örgütlenmiş teknolojik toplumdadır; bu toplumun başlıca amacı mümkün olduğu kadar çok insan için standartlaşmış bir tatmin olma seviyesi “üretmektir.”

Kierkegaard, Sokrat gibi tabiî bilimlerin önemini değersiz bulmuştu, Jaspers’e gelince; her ne kadar sayısı gittikçe artan olgular peşinde koşmanın, ahlâksal kararlar almaktan bir kaçış olduğunu kabul ediyorsa da, hiçbir zaman haritası bütünüyle çizilemeyecek olan bölgeleri araştırmanın, insan eylemlerinin en hayran kalınacak ve önemlisi olduğunu da ileri sürmektedir. Jaspers, daha popüler yazıları bir yana, Tanrı’dan söz ederken “deneyüstü” sözünü kullanmaktadır, bundan anladığını sandığımız şey, bilgimizin pek eksik oluşuyla gücümüzün sınırlılığına, bilinmeyen ve bilinemeyecek olan varlık kaynağına işaret ettiğidir. Bize ne yapacağımızı söyleyen yazılı ya da geleneksel bir vahiy yoktur. Özgür olduğumuzu doğrulamak bile mümkün değildir; çünkü ileri sürülen kanıtlar, var olana ancak nesnel olarak doğrudan doğruya ait olabilir, özgürlükse bir nesne niteliği hiç değildir. Jaspers, Kierkegaard’ın genel kuralların yetersizliğinden ve önemli ve kritik karar zorunluluğunu işleyen bölümleri genişletmektedir. Bir sistem hâline getirerek esas varoluşçuluk temasını parçalama tehlikesinin farkındadır.

Daha sonraki varoluşçu yazarları büyük çapta etkileyecek olan bir eser de; Martin Heidegger fenemonolojinin kurucusu Edmund Husserl’in öğrencisiydi. Husserl filozofların dikkatlerini tabiî dünyadan çevirip, iç yaşantılara yönetmeleri gerektiğini ileri sürüyordu; onca tabiî dünyayı algılayabilmemiz ve onun hakkında düşünce sahibi olabilmemiz için bu şarttı. Heidegger de günlük ve bilimsel bilgimizin ardında olan temel yaşantıları tanımlayacak şekilde, bu yoldan gitmişti. Ancak, bu yöntemi uygulandığında bulduğu şey hakkındaki söyledikleri, Heidegger’in açığa çıkarmayı başardığı herhangi bir şeyden bütünüyle başka ve çok daha gariptir. Öyle ki, sanki Kierkegaard, bilime karşı olan olumsuz davranışı kaybetmeden Tanrı’ya inanmayı bırakmıştı. Heidegger’e göre; insan tatsız tuzsuz bir

dünyaya atılmıştır ve bu dünyada, her çabasının eninde sonunda ölümle sonuçlanacağı birtakım amaçlar başarmak için didinmektedir. Hayatını kişi-dışı olarak ve alışılagelmiş genellikler içinde yaşayarak yok olmaktan kaçmaya çalışabilirse de, kaçınılmaz ölüm düşüncesini, her an zihninde bulundurarak, kendi kendine gerçekçi olarak davranmış olur. İnsanın ister istemez endişe içine atılmış olması, gözlerini kapayıp görmeyebileceği, ama kaçınamayacağı düşüncesi, bir bütün olarak varlık kuramının (ontoloji) birinci bölümü olacaktı. Ancak görmüş olduğumuz gibi, varoluşçular böyle bir kuramın mümkün olup olmadığından şüphe etmekteler, bu yüzden de Heidegger, kendisine bir varoluşçu olarak bakılmamasını tercih etmektedir. Ne var ki, onu inkâr edenler, insanın durumunun bu karanlık yargısının Kierkegaard'dan çıktığını ve Jean Paul Sartre'ın "*L'Ètre et le Néant = Varlık ve Hiçlik*" adlı eserinin, Tanrıtanımaz bir şekli olduğunu ileri sürmektedirler. Sartre'ın eserinin temeli, 'sadece kendi başlarına var olan bilinçdışı varlıklar' ile 'şu anki yer ve zamanı aştıklarından kendileri için var olan, ister istemez özgür olan bilinçli varlıklar' arasındaki ayrımdır. Ahlâkıysa; insanların izlemesi gereken kuralları buyuran ve açıklayan ve Tanrı'ya inanmayı bırakmanın sonuçlarını çıkarma çabasıdır. Varoluşçuluğun temel ilkelerinin Hıristiyanlıkla bağdaşacağını söyleyen filozof da Gabriel Marcel'dir. Sonuçlara, Kierkegaard'ın etkisiyle değil, ülkücülüğü kendi başına eleştirerek vardığını söylemektedir. Gabriel Marcel'in önemli yanı, genelleme ve soyutlamanın ahlâk yönünden sonuçlarıyle bunun güdülerini anlatmasıdır. Sözgelişi, gerçekten var olan bireysel insan varlıkları yerine, "faşist" "komünist" gibi soyutlamalar koymaktan vazgeçersek, savaşların yer alma olasılığı daha azalır demektedir.

1. Sören Aabye Kierkegaard

Hem çağdaş varoluşçuluğu kuran, hem de Protestanlığa baş kaldıran filozof ve dinbilimci Sören Kierkegaard 1813'de Kopenhag'da doğdu. Babası Michael Pedersen Kierkegaard, Kopenhag'a gelip de yün ticaretiyle zengin olmadan önce çiftçilik yapıyordu. Kendisi küçükken Tanrı'ya lânet etmişti; Sören ise babasının bu davranışına katılmış gibi, ömrü boyunca suçluluk duygusundan bir türlü kurtulamamıştır.

1830-1840 arası Kopenhag Üniversitesinde dinbilim okudu, sonra babasının 1838'de ölümünden sonra Regine Olsen adlı bir kızla kurduğu ilişki, hayatının önemli dönemlerinden biri oldu. 1840'ta onunla nişanlanıp bir yıl sonra ayrılmıştı. Kierkegaard'ın bundan sonraki hayatı çatışmalarla doludur. Kopenhag'da 1855'te ölmüştür.

Kierkegaard, çoğu takma adlarla olmak üzere, sayısız eser yayınlamıştır.

En ünlü kitabı "*Ya… Ya da…*" (1843) düşüncesinin temelini gösterir: Bu, ya İsa'yı izleyeceksin ya da dünya nimetlerinden yararlanacaksın anlamına gelmektedir. Kierkegaard'a göre; insanın niye filân şeyi değil de, falan şeyi seçmesi gerektiğini tanıtlayan mantık nedenleri yoktur. Falan kimse zevk hayatını ya da kültürlü bir yaşayışı seçebilir, ama "bu kimse" ister istemez bilinçli bilinçsiz umutsuzluğa düşecektir. ("*Ölümcül Hastalık*," 1849)

Ödev yolunu izleyerek daha değerli bir iş başarmaya çalışabilir, ama bu da onu öyle bir dünyaya götürür ki, orada genel ilkeler ve ortak amaçlar bireysel sorumluluğun bilincini ortadan kaldırır. Buna kendini kaptırmak, korku duygusuna yol açar ("*Korku Kavramı*," 1844) ki, bu da "sonlu dünyadaki her şeyi kemirir ve bütün hayâl kırıklıklarını tüm çıplaklığıyle gösterir." Bu durumdaki kimse, sonsuza açık olmasa da, Tanrı'nın kendinden ne istediği konusunda akla dayanan bir güveni yoktur. İnanca "atılış" kararını kendisi vermesi gerekir. Kanıt gösterilmesini isterse inanmıyor demektir. Böylece Kierkegaard Hıristiyanlığı akılla doğrulamaya yeltenen bütün çabaları, dinsizce bir davranış olarak görüyordu. Bu ona sadece kabul edilmiş bulunan akla dayanan dinbilimle değil, aynı zamanda aklîleştirilmiş

Hıristiyanlık olduğu iddia edilen Hegel'in felsefesiyle de çatışıyordu. Kierkegaard, "*Son Bilimdışı*" (1846) adlı eserinde, insan tarihinin içinde, Tanrı'nın isteminin belirdiği aklın anlayabileceği bir plân olduğunu kanıtladığını ileri süren Hegel'e saldırıyordu. Kierkegaard'a göre, herhangi bir insan varlığının, böyle bir bilgiye sahip olacağını beklemesi gülünçtür, çünkü ancak Tanrı'nın bilebileceği şeyi bilmesi için, insanın kendinin Tanrı olması gerekir.

Kierkegaard, bilim ve nesnel düşünmeyle uğraşmanın, insanın sadece bir seyirci kalma ve kendi başına seçme zorunluluğundan kaçma isteklerini göstereceğini düşünüyordu. Bu davranışa karşı "Hakikat Öznelliktir" diye ilân ediyordu. Kierkegaard, metafizik bir sistem ya da bir ahlâk öğretisi ortaya koymamaktadır. Kaygısı, yerleşik şeyleri yerinden oynatmak, kabul edilmiş önyargıları ve düşünce alışkanlıklarını sorguyla karşılamaktır; özelin ve bireyselin anlamını belirtmektedir. Kierkegaard'ın başka önemli eserleri arasında "*Acı Alay Kavramı*", "*Eğitici Dersler*", "*Korku ve Titreme*", "*Hayat Yolunda Safhalar*"ı sayabiliriz.

2. Karl Jaspers

Alman varoluşçu filozoflarından olan Karl Jaspers 1883'te doğdu. Tıp okudu ve 1913'te Heidelberg Üniversitesinde psikiyatri doçenti oldu. Derken merakı başka yere yöneldi ve 1920'de Heidelberg'de felsefe profesörü oldu. 1937'de Nazi Hükümeti onu işinden uzaklaştırdıysa da, 1945'te eski mevkîine yeniden kavuştu. 1948'de Basel Üniversitesinde felsefe profesörü oldu.

Jaspers'in eseri bir yandan ilk psikopatoloji eğitiminin, öte yandan Kierkegaard ile Nietzsche'nin etkisi altında kalmıştır. Varoluşçuluğu, aklın çerçevesini genişletip varlık sorununa getirmeye çalışmaktadır. Var oluştan ilk anladığı şey, bir bedene ya da bu dünya hakkındaki bir görüşe bağlı olmak, acı çekmek, ölüm, suç, mücadele gibi "sınırlayıcı durumlar"da beliren insan durumudur. Var olmak demek, benim seçmediğim, ama bana yabancı olmayan bir sahnede yaşamak demektir; ben kendimin durumuyum, ama onu nesnel yapamam. Öte yandan, var oluş, seçme özgürlüğü demektir; buysa var olanı kendine karşı sorumlu kılar. Gerçek bir seçme, aklî (rasyonel) bir kanıta indirgenemez; içindeki gerekliliği, bana, hem neysem onu seçtiğimi, hem de varlığımın yaratılışı îcâbı seçtiğimi söylememe izin vermektir. Üçüncü olarak, var oluş demek, var olanlar arasında dil ya da başka araçlarla haberleşme demektir. Bütün görüşleri içine alan tek bir salt görüş yoksa da, kimse kendi perspektifi içinde hapsolmamıştır, herkes biraz olsun her şeye karşı açıktır. Demek oluyor ki, hakikat, insanın kendi perspektifini aşabilmek için haberleşme çabasıdır. Varoluşçu felsefe durumu, seçimi ve haberleşmeyi bir yandan mantık ve bilime, öte yandansa metafiziğe bağlamaktadır. Var oluş, üç yönünün hiç birinde bir nesne (obje) değildir, onu açıklığa kavuşturmamız için ilkönce nesnel (objektiv) düşünceyi karşıt olarak koymamız gerekir, çünkü nesnelleştirmenin kendi ve var oluşun bir parçasıdır; ancak bir var oluş düşüncesi kendi azılı düşmanını kavrayabilir: buysa nesnel bilgidir. Metafizik açısından var oluşun kendi temeline nasıl bağlandığını göstermemiz gerekir. Çünkü her ne kadar varlığın bilimi olamazsa da, var oluş ne de olsa doğaüstüdür. Jaspers'ın, "*Philosophie*" (1932) adlı eserinin üçlü düzeni bütün bunları yansıtmaktadır: bir yanda nesnel düşünce karşısında (cisimleşen, seçici, haber iletici) var oluş aydınlığı, öte yandan deneyüstücülük. Esas sorun; var oluşu nasıl bir nesne (obje) hâline getirmeden düşünebilmek ve bu arada mantıksızlığa, şiire ya da sessizliğe de kaçmamaktır.

3. Jean Paul Sartre

Fransız filozofu, oyun yazarı ve romancı olan, çağdaş düşünce hayatında dünyaca ün salan, 1964'te kendisine verilen Nobel Edebiyat ödülünü geri çeviren Sartre, 1905'te Paris'te doğdu. Bebekken öksüz kalan Sartre'ı, Albert Schweitzer'in amcası Charles Schweitzer yetiştirdi. 1929'da Ecole Normale

Supérieure'ü bitirdi. Descartes'ın rasyonalizmine güçle karşı çıktı. II. Dünya Savaşından önce taşra eyâletlerinde öğretmenlik yaptı. 1933-34 arası bir yıl izin alıp Berlin'deki Institut Français'de, bu sırada Alman filozoflarını, özellikle de Husserl ile Heidegger'i inceledi.

İlkin hikâyeleriyle ün saldı. "*Le Mur = Duvar*" (1939) ve Fransa'dan Almanya'ya fenomenoloji ve varoluşçuluk kuramlarını soktu. İlk üç felsefe eserinde "*L'imagination = Muhayyile*" (1936) ve "*Esquisse d'une théorie des émotions = Bir heyecanlar kuramı denemesi*" (1939) adlı eserinde Sartre, özel sorunları işleyişte fenomenolojik tekniği uygulamada yeteneğini gösterdi. Varlığın dört başı mamur bir varoluşçu kuramını kurma çabası olan "*L'étre et le Néant = Varlık ve Hiçlik*" (1947), onu XX. yüzyılın ilk yarısında en ileri gelen filozofların arasına soktu. Bu kitap yayımlandığında, Sartre romancı olarak Fransa'da epey ün sağlamış bulunuyordu. Varoluşçu açıdan, hikâye, roman ya da oyun da, geleneksel deneme türü kadar, felsefî bir edebiyat biçimi sayılabilirdi; hattâ bu, bazı bakımlardan var oluşun yaşantısını ve anlamını daha iyi yansıtabilecek bir ortamdı da. İlk romanı "*La Nausée = Bulantı*"nın (1938) Antoine Roquentin adındaki bir yazarın günlüğüdür, dış dünyanın gönül bulandırıcı, karmaşa içindeki, yapışkan niteliği onu tedirgin etmektedir, Newton fiziğinin çizdiği, kesin, sert, önceden tahmin edilebilen, erkeksi bir evren için boşuna çaba harcamaktadır. Sonunda sanatta kurtuluş yolunu bulur, gerçek dünyada olmayan biçimsel mükemmelliği olan hayâlî dünyalar yaratır.

Sartre, kahramanının "yapışkan" bir dünyaya yabancılaşma duygusunu paylaşmış olmasına rağmen, çok geçmeden sanatla kurtuluş imkânına olan inancını yitirmişti. Buna karşılık, Marx'ın eylemle kurtuluş öğretisini gittikçe daha benimsemeye başladı. Bu fikir savaş sırasında yazdığı oyunlarında kapalı olarak görülür, "*Les Mouches = Sinekler*" (1943), "*Huis – Clos = Kapalı Oturum*" (1944), savaş sonrası oyunlarındaysa daha açıklığa kavuşur: "*Les Mains Sales = Kirli Eller*" (1948), "*Le Diable et le Bon Dieu = Şeytan ve Tanrı Baba*" (1951), "*Nekrassov*" (1956), "*Les sequestrés d'Altona = Altona Mahkûmları*" (1960). Bu siyasal oyunlarında her defasında karşımıza çıkan şey, insanın dünyada iyilik yapmak istiyorsa "ellerini kirletmeye" hazır olması gerektiğidir. "Bulantı"dan sonra Sartre dört ciltlik tek bir roman yazdı. "*Les Chemins de la Liberte = Özgürlük Yolları*." Türlü halk topluluklarının "özgürlük yolları"nın ana çizgileridir bu; türlü üslûplarda kaleme alınmış olan bu eser, sonunda bitmeden bırakılmıştır: "*L'Age de Raison = Akıl Çağı*" (1945), "*Le Sursis = Erteleme*" (1945), "*La Mort dans l'Ame = Rûhun Ölümü*" (1949).

"*Varlık ve Hiçlik*"deki kötümserlik, hattâ yokçuluk (nihilizm) kuramlarının anlaşılmasını engelleyen bir hava yaratmıştır. Bununla birlikte kuramları her zaman tutarlı değildir. Adı geçen eserde Sartre, ahlâk yasası diye bir şeyin olmadığını, bunun "İnsanın boş bir tutku"su olduğunu, kimsenin gerçekten başkasının özgürlüğüne saygı göstermeyeceğini ve insanlar arasındaki temelin, çatışmaya dayandığını ileri sürmektedir. Öte yandan "*L'Existentialisme est un humanisme = Varoluşçuluk Bir Humanizmadır*" (1946) adlı eserinde –ki bu ahlâk kuramının bir açıklaması ve tartışılmasıdır- kişinin kendi özgürlüğü peşinde koşması, onun başkalarının özgürlüğünü desteklemesini gerektirdiğini ve her insanın yaşayış tarzınca ortaya konan değerler bakımından herkese karşı sorumlu olduğunu söylemektedir. Bu "humanistlik" (insancıl) kavramlar "*Question de Méthode = Yöntem Sorunu*"nda (1960) ve daha uzun bir eser olan "*Critique de la Raison Dialectique'de = Diyalektik Aklın Eleştirisi*" (1960) daha ayrıntılı açıklanır. Bu eserlerde; yeni hayatiyet kazanmış Marksist sosyolojiyi formüle etmeye çalışır; bu kavramlar, varoluşçuluğu benliğine sindirmekte ve determinizm gibi XIX. yüzyılın tarihe aykırılıklarından temizlemektedir. Bu ikinci eserinde, Sartre'ın savunduğu başka bir şey de, insanlar arasındaki çatışmanın, iktisadî kıtlıkla atalarının bu kıtlıkla uğraşmak için almış oldukları kısa görüşlü tedbirlerin sonucu olduğudur. Çatışma böylece bir ilke olarak düzeltilebilmektedir. Sartre'ın bütün eserlerinde en çok durduğu şey, gerekirciliğe ve "insan özgürlüğü"ne inanmayışıdır. Özgürlüğü insanın

omzuna çöken yük olarak görmektedir, çünkü özgürlük kendisiyle birlikte sorumluluk, suç, pişmanlık ve cezâ getirmektedir; ancak "insanı bir tanrı" hâline getiren şeyin sadece özgürlüğü oluşu yüzünden, onu, insan soyluluğunun biricik kaynağı olarak görmektedir.

II. Dünya Savaşından sonra, Sartre, Fransa'da siyâsî hareketlere eylemle katıldı. 1954'te "*Les Temps Modernes = Çağdaş Zamanlar*" diye aylık bir dergi yayımlamaya başladı; bu dergi bağımsız solcu düşüncenin organı oldu. Eserlerinden çoğu, özellikle de eleştirileri bu dergide yayımlandı.

Sartre 1949'da Cumhuriyetçi Demokrat Birliği diye siyâsî bir partinin kurulmasına yardım etti. 1952'de bu partinin düşmesi üzerine, komünistlere daha bir yaklaştı. 1954'de Rusya'ya gitti, İskandinavya, Afrika, Amerika ve Küba'yı gezdi, Küba'da Castro rejimini savundu. 1964'te Stockholm'da Bertrand Russel'ın "Vietnam Suçluları Duruşması"nda başkanlık etti; üçüncü bir dünya savaşı pahâsına da olsa Sovyetler'in Kuzey Vietnam'dan yana savaşmalarını savundu. 1964'te "*Les Mots = Sözler*" adı altında küçüklüğünün hikâyesini yayımladı. Bu kitap ona 1964'te Nobel edebiyat ödülünü sağladıysa da, kendisi bu ödülü geri çevirdi.

ON BİRİNCİ BÖLÜM ÇAĞDAŞ AMERİKAN FİLOZOFLARI

Herkesin bildiği gibi, iki Amerika vardır, bunlardan biri Avrupa Amerikası'dır. Avrupa Amerikası genellikle doğu eyâletleridir, buradaki eski aileler, yabancı aristokrasilere hayrandır, daha yakında göç etmiş bulunanlarsa, bırakıp gelmiş oldukları ülkelerin kültürüne ve geleneklerine bir çeşit sıla özlemiyle bakarlar. Bu Avrupa Amerikası'nda, kibar ve ağır başlı Anglo-Sakson rûhuyla yeni gelenlerin tedirgin ve yenilik getirici rûhu arasında sürekli bir çatışma vardır. İngiliz düşünce ve görgü kuralları, onları çevreleyen ve seli altında bırakan, kıtadaki kültürlere, eninde sonunda boyun eğmek zorundadır; ancak, şimdilik, Doğu Amerika'nın ahlâkına değilse de, edebiyatına hâkim olan, bu İngiliz havasıdır. Atlantik eyâletlerindeki sanat ve zevk İngiliz sanat ve zevkidir; felsefemizde İngiliz düşünce akımını izlemektedir. Washington'u, Irving'i, Emerson'u, hattâ Poe'yu biçimleyen, ilk Amerikan filozofu Jonathan Edwards'ın kitaplarını esinleyen de bu yeni İngiltere'dir. Amerika'nın en son düşünürü olan şu garip, yabancı kişilik, George Santayana'yı büyüleyen ve yeniden kalıplayan da bu yeni İngiltere olmuştur. Çünkü Santayana, sadece coğrafî bakımdan bir Amerikan filozofudur. İspanya'da doğup küçükken Amerika'ya getirilen bir Avrupalıdır; şimdi, olgun çağındaysa Amerika'da geçen yılları sanki bir sınama dönemiymiş de, Avrupa'ya cennete döner gibi dönmektedir. Santayana eski Amerika'nın "kibar" geleneğindendir.

Öteki Amerika, Amerikandır. Bunlar, ister Yankiler, ister kovboylar olsun, kökleri, Avrupa'da değil, üstünde yaşadıkları topraktadır; davranışları, fikirleri ve idealleri yerli olarak biçimlenmiştir; rûhları, Boston, New York, Philadelphia veya Richmond'u süsleyen ailelerin kibarlıklarından etkilenmemiştir; Güney ve Doğu Avrupalılar gibi geçici hevesli değillerdir; ilkel ortamları ve görevleri tarafından kalıplanmış olup, bedenleri sertleşmiş, zihinleri dolaysız olan erkek ve kadınlardır. Lincoln'u, Thoreau'yu, Whitman'ı ve Twain'i yaratan bu Amerika'dır. "Pratik adamlar"dan ve "burnunun doğrusuna giden işadamları"ndan meydana gelmiştir; William James'i büyük çapta etkileyen ve felsefede savunucusu yapan bu Amerika'dır; John Dewey'i de yaratan bu Amerika'dır.

Tarih sırası gözetmeden ilkin Santayana'yı inceleyeceğiz; çünkü bu filozoflar arasında en genci ise de, daha eski ve yabancı bir okula bağlıdır; düşüncesinin inceliği ve üslûbunun kokusu, odadan çıkarıldıktan sonra da, çevreye sindiği için kokan çiçeklerin kokusu gibidir. Bundan böyle Santayana'ya benzer kimse çıkmaz her hâlde Amerika'da; çünkü artık Amerikan felsefelerini yazacak olan Avrupa olmayacaktır.

I. George Santayana

1. Hayatı

Santayana Madrid'de 1863'te doğdu, 1952'de de Roma'da öldü. 1872'de Amerika'ya getirilmiş, 1912'ye kadar da burada kalmıştı. Harvard'ı bitirdi ve yirmi yedi yaşından elli yaşına kadar orada öğretim üyeliği yaptı.

Seçmiş olduğu ülkeyi benimseyememişti pek. Çok okumuş olması ve ince şair rûhu (çünkü filozof olmadan önce şairdi) öyle etkilemişti ki onu, Amerika'nın şehir hayatının aceleciliğinden kaçıp mümkün olduğu kadar Avrupa'ya yakın olmak için Boston'a gelmişti; oradan da Cambridge ve Harvard'a. Yalnız kalmayı severdi ve James ile Royce'a, Eflâtun ile Aristo'yu tercih ederdi. Meslektaşlarının halk tarafından tanınması karşısında biraz acı acı gülümsüyor, kalabalıktan ve basından uzak duruyordu. Amerikan üniversiteleri arasında, daha iyisini bulamayacağını bildiği bir felsefe okulunda olması onu çok sevindiriyordu. "Akıl hayatının taze bir sabahıydı, bulutluydu, ama

açıyordu hava.”

Felsefedeki ilk denemesi “*Güzellik Duygusu*”dur (1896); somutluğa eğilimi olan Münsterberg bile bunu, estetiğe Amerika’nın en iyi katkısı diye nitelendirmişti. Beş yıl sonra yazdığı “*Şiir ve Din Üstüne Yorumlar*” parçalar hâlinde, daha kolay okunur bir kitaptı. Yedi yıl süreyle sessiz çalıştı, bu arada yalnızca şiir yayımladı; şâheseri olan “*Aklın Hayatı*” adlı kitabı hazırlıyordu. Bu beş cilt (*Sağduyuda Akıl, Toplumda Akıl, Dinde Akıl, Sanatta Akıl, Bilimde Akıl*) Santayana’ya birden ün kazandırdı; ününün yaygın olmamasına rağmen, niteliği pek büyüktü. Kibar Emerson soyuna aşılanmış bir İspanyol asili vardı karşımızda.

Akdeniz aristokrasisiyle, Yeni İngiltere bireyciliği hoş bir biçimde karışmıştı onda; özellikle de boyunduruk altından bütünüyle kurtulmuş bir rûhu vardı; yaşadığı çağ rûhu, hemen hemen hiç etkilememişti onu, sanki eski İskenderiye’den gelmiş puta tapan bir bilgin, bizim küçük sistemlerimizi, yukarıdan bakan, hayret duymayan bir bakışla görüyor ve yeni-eski rüyâlarımızı en durgun bir düşünceyle ve en mükemmel bir düz yazıyla parçalıyordu. Eflâtun’dan beri felsefe bu denli güzel üslûpla anlatılmamıştı her hâlde; kelimelerin yeni bir çeşnisi vardı; cümlecikleri inceden inceye dokunmuştu, alaylı, nükteli bir zekâyla da diken dikendi; bu muhteşem mecazları şair ağzından söylüyor, paragrafları heykeltıraşlar gibi oyuyordu. Güzelliğin baştan çıkarıcılığını ve hakikatin çağrısını aynı zamanda duyabilen bir adam insanı sevindiriyordu.

Bu çabasından sonra, Santayana elde etmiş olduğu ünle yaşadı; ara sıra şiir ve küçük ciltler yayımlamaya devam etti. Derken, gariptir ki, Harvard’ı bırakıp İngiltere’de yaşamaya gittiğinde ve dünya, eserinin bitmiş olduğunu düşündüğü bir sırada, 1923’te “*Şüphecilik ve Hayvan İnancı*” diye kalın bir kitap yayımladı, kitabın önsözünde de bunun, “Varlığın Ülkeleri” adı altında yeni bir felsefe sistemine giriş olduğunu açıklıyordu. Yeniden uzak ülkelere yolculuğa çıkan ve düşünceyle üslûp bakımından eski düşüncesi kadar güçlü ve eski üslûbu kadar duru bir eser veren, altmış yaşındaki bir adamı görmek insanın hoşuna gidiyordu. Santayana’nın düşüncesinde bütün kapıları açtığı için, biz son eserini incelemekle başlayacağız.

2. Şüphecilik Ve Hayvan İnancı

“İşte bir felsefe sistemi daha” diyor önsöz. “Okur gülümserse bu sözlere, ben de onunla birlikte gülümsemeye hazırım… Bütün anlatmak istediğim, okurun gülümsediğinde hangi ilkelere baş vurduğudur.”

Santayana, kendininkinden başka sistemlerin olabileceğini kabul edecek derecede alçak gönüllüdür (bu bir filozof için oldukça gariptir). “Okur başkalarının ifâdelerini beğeniyorsa, varsın onları okusun, ille de benimkini oku demiyorum ona. Rûhunun pencerelerini varsın o temizlesin, temizleyebilirse eğer, görüntünün çeşitliliği ve güzelliği daha parlak yayılsın önüne.”

Bu giriş cildinde niyeti, çağdaş felsefenin büyüyüp gelişmesini durduran, bilgi kuramının örümcek ağlarını temizlemektir. İlkin, tartışmak istediği ‘Hayatın Aklı’nın sınırını çiziyor, meslekten bir bilgi kuramcısı gibi bütün teknik yollara baş vurarak, insan aklının başlangıcını, geçerliliğini ve sınırlarını araştırıyor. Düşüncesinin büyük tuzağının, geleneksel faraziyeleri eleştirmeden kabul etmek olduğunu biliyor: “Eleştiri rûhu, geleneğin kolları arasında şaşkına dönüyor” diyor geleneğe aykırı olarak. Her şeyden hemen hemen kuşkulanmaya hazırdır; dünya bize içinden akmış olduğu duyuların nitelikleriyle birlikte geliyor, geçmişse, hâince istekle boyanmış bir bellekle geliyor. Ona kesin gibi görünen yalnızca bir şey var, o da ânın yaşantısıdır – şu renk, şu biçim, şu tad, şu nitelik; bunlar “gerçek” dünyadır,

bunların algılaması da “cevherin keşfidir.”

İdealizm doğrudur, ama büyük önemi yoktur: dünyayı yalnızca fikirlerimiz yoluylâ bildiğimiz doğrudur, ama madem ki, dünya birkaç bin yıl sanki biraraya gelen duyularımız gerçekmiş gibi davranmış olduğundan, bu pragmatik eylemi, gelecek için kaygılanmadan kabul edebiliriz. “Hayvan İnancı”, bir mite inanmak gibi bir şey olabilir, ama mademki, hayat herhangi bir tasımdan daha iyidir, bu mit iyi bir mittir. Hume’un yanıldığı nokta, fikirlerin, başlangıç noktalarını bulmakla geçerliliklerini yok etmiş olduğunu farz etmiş olmasaydı: “Deneyin hakikî olup olmadığından şüphe etmek; Almanlarca hastalık derecesine yükseltilmiştir, tıpkı, kirli olmadığı hâlde kirini çıkarmak için yıkayıp duran deliler gibi. Evrenin temelini kendi zihinlerinde bulmak isteyen” bu filozoflar bile, nesnelerin algılanmadığı süre yok olduğuna inanır gibi yaşamamaktadırlar.

“Doğal dünya kavramımızı yıkmak ya da günlük hayatımızda ona inanmayı bırakmak değildir istenen bizden; yalnızca kuzey-kuzeydoğucu ya da deneyüstücü idealistler olacağız; rüzgâr güneyden esti mi, gerçekçi olarak kalacağız… Tartışırken inanmadığım fikirleri tutmaktan utanırım… İçinde yaşadığım renklerden, başka renklerle savaşmak, bana ayıp ve korkakça geliyor… Bu bakımdan, Spinoza dışında hiçbir çağdaş yazar, filozof değildir… Açıktan açığa söylüyorum, doğanın elinden tuttum ve en uzak düşüncelerimde, gün be gün yaşadığım hayvan inancını bir kural gibi benimsedim.”

Santayana bilgi kuramını böylece çözümlemiş oluyor. “Akıl Hayatı” dediği şeye Eflâtun ile Aristo’yu yeniden hârika bir şekilde sunmasıyle daha rahat soluyabileceğimiz bir havaya geçiyoruz. Bu bilgi kuramı girişi, yeni felsefenin gerekli bir vaftizi gibiydi her hâlde. Bu bir geçiş dönemi ayrıcalığıydı; yine de felsefe, tıpkı kralın sarayında bir süre ipek pantolon giyen işçi liderleri gibi, bilgi kuramı kılığında. Bir gün, ortaçağ sona erince, felsefe bu bulutlardan aşağı inecek ve insanların işleriyle uğraşmaya başlayacaktır.

3. Bilimde Akıl

Akıl hayatı, “bilinçteki ürünleriyle doğrulanan her türlü pratik düşünce ve eyleme verilen addır.” Akıl, içgüdülerin düşmanı değildir, onların başarılı bir biçimde, bir uyum hâlinde birleşmeleridir; içimizde bilinçleşen, kendi yolunu ve hedefini aydınlatan doğanın kendidir. “İki unsurun –dürtünün ve fikir yapmanın- mutlu birleşimidir, bunlar birbirinden bütünüyle ayrılacak olsalar, insan ya hayvanlaşır ya da cinnet getirir. Akıllı hayvan bu iki ucûbenin birleşiminden meydana gelmiştir. Hayâlî olmaktan çıkmış, fikirlerle yararı dokunur duruma ulaşmış ve eylemlerden meydana gelmiştir.” Akıl, “insanın Tanrı’yı örnek almasıdır.”

Akıl hayatı, kendisini, açıktan açığa bilime dayamaktadır; çünkü “bilim, bütün güvenilecek bilgiyi içinde bulundurmaktadır.” Santayana, aklın tehlikelerini ve bilimin yanılabileceğini bilmektedir; bilimsel yöntemin çağdaş incelemesini, dünyayı yöneten ve değişmezliği güven altına alınmış olan “yasalar”dan çok, yaşantımızda gözlemlenen bir düzeni izleyen şeylerin kısaca anlatımı olarak görmektedir. Ama böyle değişmiş bile olsa, yine de güvenebileceğimiz şey bilimdir; “Ürünlerinden yararlanılan tek inanç, akla olan inançtır.” Böylece Santayana, akılsız hayat insana yakışmaz diyen Sokrat gibi, hayatı anlamaya kararlıdır; “insan ilerlemesinin bütün aşamalarını” insanın ilgilendiği bütün şeyleri ve tarihi, aklın süzgecinden geçirecektir.

Yine de alçak gönüllü davranmakta, ortaya yeni bir felsefe atmamaktadır; yalnızca eski felsefelerin yeni yaşayışımıza uygulanmasını istemektedir. İlk filozofların en iyi filozoflar olduğunu düşünmekte, onlar arasında da en üstününü Demokritos olarak görmektedir; Demokritos’un açık basit maddeciliğini,

Aristo'nun da kafa sağlamlığını beğenmektedir. "Aristo'da insan yaratılışı kavramı bütünüyle sağlamdır; her ideal olan şeyin, doğal bir temeli vardır ve bütün doğal nesnelerin de ideal bir gelişimi vardır. Bütünüyle anlaşılıp tartıldıktan sonra Aristo'nun ahlâkı da, en son ahlâk olarak görünecektir. Akıl Hayatı, burada klâsik ifâdesini bulmaktadır." Böylece Demokritos'un atomlarıyla ve Aristo'nun Orta Doğru'suyle donanmış olan Santayana, çağdaş hayatın sorunlarını çözmeye başlamaktadır.

"Doğal felsefede bütünüyle maddeciyim – görünüşe bakılırsa tek canlı şey… Ama maddenin kendinin ne olduğunu bildiğimi ileri sürmüyorum… Bunu bana bilim adamlarının söylemesini bekliyorum… Ama madde her ne olursa olsun, sırlarını bilmeden nasıl arkadaşlarımın adlarıyla çağırıyorsam, ona da çekinmeden madde diyorum."

Kendisine panteist (doğaya tapan) demek istemiyor, bunun Tanrıtanımazlığın başka türlü bir ifâdesi olduğunu düşünüyor: Doğaya Tanrı diyerek bir şey eklemiş olmuyoruz; "doğa kelimesinin kendi, yeter derecede şiirsel; doğurucu ve dizginleyici görevi, içinde yaşadığım dünyanın sonsuz hayatiyeti ve değişken düzenini yeter derecede anlatıyor." Bununla birlikte Santayana, Tanrı'dan soyulmuş bir dünyanın soğuk, tedirginlik verici tatsız bir yuva olacağını bilecek kadar şairdir. "İnsanın vicdanı eninde sonunda doğalcılığa niçin baş kaldırmış, şöyle ya da böyle, görünmeyene belli bir biçimde tapmaya neden başlamıştır?" Belki de "rûh, sonrasız ve ideal olana benziyordur da ondan;" olduğunla yetinmemekte, daha iyi bir hayat için özlem duymaktadır; ölüm düşüncesi onu üzmekte, çevresini alan akışın içinde onu sürekli yapacak bir güce karşı umut besletmektedir. Ama Santayana açıktan açığa şu sonuca varmaktadır: "Öyle inanıyorum ki, ölümsüz bir şey yok… Dünyanın rûhu ve enerjisi, kuşkusuz, içimizde eylemde bulunandır, tıpkı en küçük dalgada kabaran şey denizse, bizde de öyle; ne var ki, sadece bizden geçip gidiyor, biz ne kadar ardından bağırırsak bağıralım, o ilerlemesine devam ediyor. Bütün ayrıcalığımız, onun hareket ederek uzaklaştığını görmüş olmamızda."

Mekanizma muhtemelen evrensel bir şeydir; ve her ne kadar "fizik, insan işlerinin yalnızca bir kısmını meydana getirdiği, yeryüzü kabuğundaki şu küçük hareket ve üreyip kaynamayı açıklayamazsa da," psikolojideki en iyi yöntem, mekanizmanın, rûhun en derin köşelerinde bile var olduğunu farz etmektedir. Psikolojinin, edebiyat olma niteliğinden çıkıp bilim olabilmesi için, her zihin olayı için mekanik ve maddî bir temel bulması gerekir. Spinoza'nın tutkular üstüne yazdığı muhteşem eser bile bir "edebî psikolojidir", yalnızca bir tümdengelim diyalektiğidir; çünkü her bir dürtü ve heyecanın fizyolojik ve mekanik nedenlerini araştırmamaktadır. Günümüzün "biheyvioristleri" doğru yolu bulmuşlardır, korkmadan o yolda ilerlemeleri gerekir.

Hayat öylesine baştan başa mekanik ve maddîdir ki, bir nesne olmayıp bir durum ve bir süreç olan bilincin, nedensel bir yararlılığı yoktur; yararlılık, düşünce hâlinde çakan ışıkta değil, beyni ve bedeni harekete getiren dürtü ve isteğin ateşindedir. "Düşüncenin değeri, nedensel değil, idealdir"; yani, eylemin aracı değildir, hayâl edilen tecrübenin sahnesi, ahlâksal ve estetik zevklerin kabıdır.

"Şaşkın bedenî kontrol eden, ilgilerinden habersiz fiziksel alışkanlıklara yol gösteren zihin midir? Yoksa hârika işi yapan içteki otomatik bir makine midir, zihinse ara sıra işleyişin bazı yanlarını kavrayan, bazen zevk duyan, ona katılan, bazen de ona baş kaldıran bir şey midir? Lalande mıydı kim, her kimse göklerde teleskopuyle Tanrı'yı aramıştı da bulamamıştı, mikroskopla insan beyninin içinde zihni arasaydı, onu da bulamazdı… Böyle bir rûha inanmak büyüye inanmak demektir… Psikologun gözlemlediği olaylar fiziksel olaylardır. Rûh, hayvan maddesi içinde güzel, çabuk bir örgütlenmedir yalnızca… Her kuşakta tohumdan büyüyüp dal budak salan, sinir ve dokulardan meydana gelmiş, büyük bir şebekedir."

Bu şen maddeciliği kabul edebilir miyiz? Bu denli ince bir düşünür ve ince bir şairin, felsefenin değirmen taşına boynunu bağlayıp bir çiçeğin büyümesini ya da bir çocuğun gülmesini anlatmaya çalışması şaşılacak şey. Dünyanın "ikiye ayrılabilen melez" olarak, yarı maddî, yarı zihinsel kavranması demek, bir otomat ile bir hortlağın acemî birleştirilmesi demek olduğu" doğrudur belki de. Santayana'nın kendini, kendi otomatizmi üstüne otomatik olarak düşünen bir otomat gibi kavramann yanısıra, bunun kişileşmiş bir mantık ve zihin parlaklığı olduğunu görüyoruz. Bilincin yararlı bir yanı yoksa, neden bu kadar yavaş ve emekle gelişmiştir ve yararsız şeylerin hemen ortadan kalktığı bir dünyada, neden hâlâ vardır? Bilinç hem bir yargı aracı, hem de zevkin taşıt aracıdır; hayatî görevi, cevabı tekrarlamak ve tepkileri bir uyum hâline getirmektir. Onun sâyesinde biz insan oluruz. Belki de; yeryüzündeki herhangi bir makineden daha çok evrensel sır vardır çiçekle tohumunda, çocukla gülmesinde. Doğayı ölüm ifâdesiyle anlamaya çalışacağımıza, hayat ifâdesiyle yorumlamaya çalışmak, daha akıllıca bir iş olur belki. Ama Santayana Bergson'u da okumuş, hor görerek, sırt çevirmiştir ona.

"Bergson hayat hakkında bir sürü şey söylüyor, yaratılışının derinlerine nüfuz ettiğini sanıyor; oysa ölümle doğum, hayatın ne olduğunun doğal analizidir. Harekete geçmek için güneşle yağmuru bekleyen, şu yaratıcı güdü nedir? İnsanda bir kurşunla çıkıp giden şu hayat nedir? Nedir bu 'hayatî atılış,' ki ısı derecesinde küçük bir düşme, evrenin yüzünü silip süpürüverir?"

4. Dinde Akıl

Sainte-Beuve, vatandaşlarından söz ederken, Hıristiyanlığı bıraktıktan sonra, daha uzun bir süre Katolik olmakta devam edeceklerini söylemişti. Santayana'nın da düşüncesi budur. Kendini aldatan bir kadını, insanın sonradan da özleyebileceği gibi, Santayana da Katolikliği sevmektedir: "Yalan söylediğini bildiğim hâlde inanıyorum ona." Kaybolmuş inancı için yas tutmaktadır. Hayatın kendinden "daha çok, rûhun dürtülerine uyan muhteşem yanılgı" demektedir ona.

Bu gizli aşk, bu inanan inanmazlık, Santayana'nın "*Dinde Akıl*" adlı eserini onun şâheseri yapıyor, kuşkulu sayfalarını ince bir hüzünle kaplıyor, Katolikliğin güzelliğinde onu hâlâ sevebilecek bir sürü neden buluyor. "Geleneksel dindarlığa, inanca, evrenin var olduğu ve insan ya da insan rûhunun iyiliği için var olduğu inancına gülümsediği" doğrudur; ama "genç nüktecilere ve kurt kemirmiş yaşlı alaycılara ortak olan, aydınlığı hor görmektedir. Onlar dînin bilimsel yetersizliğini ortaya çıkararak kabarırlar –ki bu en kör insanların yarısı tarafından görülen bir şeydir- içinden şu öğretilerin çıktığı düşünce alışkanlıklarını araştırmadan bırakırlar, başlangıçtaki anlamlarını, gerçek görevlerini düşünmezler." Burada ilginç bir olgu vardı karşımızda: İnsanlar nerede olurlarsa olsunlar, dinleri olmuştu; dîni anlamazsak, insanı nasıl anlardık? Bu gibi incelemeler şüpheciyi, ölümlü var oluşun sırrı ve acıklı durumuyle yüz yüze getirecektir. Dînin neden bu ölçüde derinden heyecan verici olduğunu ve bir bakıma derinden âdil olduğunu onlara anlatacaktı.

Santayana, Lucretius ile aynı fikirde: İlk tanrıları yaratanın korku olduğunu düşünmektedir.

"Doğaüstüne inanç, serveti suyunu çekmiş olan bir adamın girdiği umutsuz bir konudur; sonradan, talihi yardım ettiğinde, yeniden yavaş yavaş iyileşebileceği şu normal hayatiyet kaynağı olmaktan, alabildiğine uzaktır… Her şey iyi gitseydi, başarımızı hep kendimize yüklerdik… Bir insanın ayırt edip, tekrarlamasını öğrendiği ilk şey, kendi istemleri olan nesnelerdir, onun keyfî taleplerine karşı duran nesnelerdir; gerçekle karşılaşırkenki ilk duygusu, bir çeşit düşmanlıktır; bu, zayıfa karşı zalimlik ve güçlü karşısında korku ve yaltaklanmaya dönüşür… Dînin, en yükseğinin bile Tanrı'ya atfettiği güdülerin aşağılığını ve büyük basınç altındaki bir acı var oluştan türetilmiş olduğunu görmek insana dokunuyor. En iyi lokmayı kapmak, hatırlanmak, övülmek, körü körüne, titizlikle sözünün dinlenmesini

istemek, işte bunlardı Tanrıların istedikleri şeyler; Tanrılar, bunlara göre en inanılmayacak çapta ödül ve cezâ dağıtacaklardı.”

Korkuya bir de hayâl gücünü ekleyin; insan iflâh olmaz bir rûhçudur, her şeyi insan biçiminde yorumlar; doğayı kişileştirir, dramatize eder, onu bir Tanrılar bulutuyle kaplar; “Gökkuşağı alınmış… çünkü gökte güzel ve kaçan bir Tanrıçanın izi kalmış.” Halkın bu muhteşem mitlere, kelimesi kelimesine inandığı yoktur; ama bunlardaki şiir, hayatın düzyazısına katlanmayı kolaylaştırmaktadır.

Bu mit yapma eğilimi bugün zayıftır, bilim de hayâl gücüne karşı şiddetli ve kuşkulu bir tepkiye yol açmıştır; ama ilkel topluluklarda, özellikle de Yakın Doğu’da bu dizginlenmemiştir. Eski Ahid şiir ve mecazlarla doludur; bunları yaratan Yahûdilerin kendileri, bunlara kelimesi kelimesine inanmıyorlardı; ama kelimeler üstünde daha çok duran ve hayâl gücü daha az olan Avrupalılar, bu şiirleri bilim olarak kabul etmişler, böylece Batı dinbilimi ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık ilkin Yunan dinbilimiyle Yahûdi ahlâkının karışımıydı; dengesiz bir karışımdı bu; sonunda ister istemez iki öğeden biri, ötekine boyun eğecekti. Katoliklikte Yunan ve puta tapanlık öğesi başarı kazandı; Protestanlıktaysa sert İbranî ahlâk düstûru. Birinde Rönesans yer aldı, ötekisinde reform.

Almanlar, yani Santayana’nın deyimiyle “kuzey barbarları,” Roma Hıristiyanlığını hiçbir zaman kabul etmemiştir. Ortaçağ halkı arasında, Hıristiyan olmayan bir şeref ve kahramanlık ahlâkı, boş inanç, efsâne ve duygu daimâ var olmuştur. Gotik katedraller barbar sanatıydı, Roma sanatı değil. Tötonların savaşçı huyları, Doğulu olanın sükûnetinin üzerinde yükseliyordu, böylece Hıristiyanlığı bir kardeş sevgisinden soyup beyinlere amansız işadamı erdemleri çaktı, yoksulluk vaaz eden bir dîni, bayındırlık ve iktidar dînine dönüştürdü. “Bu genç, derin, barbar ve şiirsel dîni Töton soyları Hıristiyanlığa soktular, ölmekte olan iki dünyanın son soluğunu yerine koydular.”

‘Kelimesi kelimesine alınmazsa, Hıristiyanlık kadar güzel şey yoktur’ diye düşünmektedir. Santayana; ama Almanlar bunu kelimesi kelimesine almak istediler. Hıristiyan Ortodoksluğunun Almanya’da çökmesi, bundan sonra kaçınılmaz bir şey oldu. Çünkü kelimesi kelimesine alınacak olursa, eski öğretilerin bazıları kadar saçma şey olamaz; söz gelişi, her şeye gücü yetenin esirgeyiciliğiyle yaratılmış olan bir dünyada, günahsızların lânetlenmesi ya da kötünün varlığı gibi…

Bireysel yorum ilkesi, halk arasında sayısız mezheplerin çıkmasına yol açtı, seçkin kişiler arasında da hafif bir panteizm belirdi. Bu panteizm “şiir yoluyle dile getirilen bir doğacılıktan” başka şey değildi. Lessing ile Goethe, Carlyle ile Emerson, bu değişikliğin dönüm noktalarıydı. Kısaca, İsa’nın ahlâk düzeni, tarihin işlediği bir kaza sonucu, peygamberlerin ve İsa’nın barışçılığıyle birlikte, Hıristiyanlığa geçmiş olan şu dövüşçü Yahve’yi yenmişti.

Santayana yaratılış ve soyu bakımından Protestanlığı benimsememektedir. Ortaçağın güzel efsânelerini bıraktılar diye Protestanlara kızmaktadır, özellikle de Heine gibi kendinin de “şiirin en güzel çiçeği” diye gördüğü Meryem Ana’yı ihmal etmelerine dayanamıyor. Bir nüktecinin dediği gibi, ‘Santayana’nın inancına göre Tanrı yok, ama Meryem Tanrı’nın anasıdır.’ Odasını Meryem ve azizlerin resimleriyle süslemişti. Katolikliğin güzelliğini başka her türlü inanca tercih etmektedir, sanatı sanayie tercih etmesinin nedeniyle bunun nedeni birdir.

“Mitlerin eleştirisinde iki aşama vardır… Birinci aşama mitlere boş inançlar gibi bakar; ikincisi onlara şiirmiş gibi gülümser… Din, insan hayâl gücünün yorumladığı bir insan yaşantısıdır… Dînin, hakikati ve hayatı sembolik olarak dile getirmediği, kelimesi kelimesine ne diyorsa, onu ifâde ettiği söylenemez. Böyle düşünenler, bu konuda yararlı bir şekilde felsefe yapabilecek bölgeye girmemişlerdir henüz… Din

sorunları hiçbir zaman tartışılmamalıdır… Daha çok içindeki dindar davranışa saygı göstermek ve masallarındaki şiiri anlamak isteriz.”

Böylece, kültürlü adam, halkın içine rahatlık ve ilhâm veren mitlere dokunmayacaktır; belki de onları, onların umuduna gıpta edecektir. Ama başka bir hayata inancı olmayacaktır. “Doğmuş olmak ölümsüzlük için iyi bir fal değildir.” Onu ilgilendirecek biricik ölümsüzlük, Spinoza’nın anlattığı ölümsüzlüktür.

“İdeal olarak yaşayan ve yaşayışını toplumda ya da sanatta dile getirilmiş bırakan, ilk defa ölümsüz olmaktadır. O yaşarken, sonrasız olan onu içine almıştı; öldüğünde, onun etkisi başkalarını aynı şekilde içine alacaktı ve onun içindeki en iyi’yle özdeş olma ideali yoluyla, içinde yok olmaktan kurtarmayı umduğu şeyleri, sonrasızca cisimlerde belirtecek ve kaybolmayacak yapacaktı. Kendini aldatmadan ve dolaylı ifâdelere baş vurmadan, bütünüyle ölmeyeceğine inandığını söyleyebilirdi; çünkü varlığını meydana getiren âdî şeyden, daha iyi bir kavrama sahip olacaktı. Kendi ölümünün ve evrensel değişikliğin seyircisi ve itirafçısı olarak, bütün rûhlardaki mânevî tarafla kendini bir görecek ve her türlü kuruntunun üstüne çıkmış olacaktır; kendini böyle kavrayarak, sonrasız olduğunu gerçekten duyabilir ve bilebilir.”

5. Toplumda Akıl

Felsefenin büyük sorunu, insanları, doğaüstü umut ve korku uyarısı olmadan erdem işleyebileceklerine inandırma yolunu bulmaktır. Kuramsal olarak bu sorun, iki defa çözümlenmişti: Sokrat da Spinoza da mükemmel bir doğal ve akla yatkın ahlâk sistemi sunmuşlardı dünyaya. İnsanlar, bu felsefelerin birinden birine göre kalıplanabilseydi her şey yoluna girmiş olurdu. Ama “gerçekten akla yatkın bir ahlâk ya da toplumsal rejim, dünyaya gelmemiştir, aranması da boşunadır.” Bu, filozofların lüksü olarak kalmaktadır. “Filozofun kendinin içinde bir sığınağı vardır, başkalarının hayatına uygulanması tatlı bir masaldır, bu bir şiirsel semboldür; filozof hakikatten zevk duyar, sahneden ya hoşlanır ya da oradan uzaklaşır, ikisine de hazır durumdadır (bununla birlikte bazıları ısrarlı bir şekilde uzun ömürlü olmaktadırlar). Geri kalan, bizler için ahlâk gelişimi geçmişte olduğu gibi gelecekte de, sevgi ve yuvanın cömert havasında çiçek açan şu toplumsal heyecanların gelişip büyümesindedir.”

Aşk, Schopenhauer’in dediği gibi, soyun insana oyun oynamasıdır; “aşkın nedenlerinin onda dokuzu sevendedir, ancak onda biri sevilen de olabilir”; aşk “rûhu, kişidışı, kör akışıyle yeniden kaynaştırır.” Bununla birlikte, aşkın da ödülleri vardır; en büyük fedakârlığında, insan en mutlu başarısını duymaktadır. Romantik aşk, şiirsel aldatmalarına rağmen, sonunda normal olarak bekârlık güveninden çok, içgüdüleri daha tatmin edecek bir ilişkiye –anababa ve çocuk ilişkisine- dönüşmektedir. Çocuklar bizim ölümsüzlüğümüzdür; ve “ölümsüz metnin, iri yazıyla daha iyi temize çekilmiş olduğunu görünce, bizim mürekkep lekeli müsveddemizi daha kolay ateşe atabiliyoruz.”

Aile, insan sürekliliğinin anayoludur, bu yüzden insanlar arasındaki temel kuruluştur hâlâ; bütün kuruluşlar yıkıldıktan sonra bile soyu sürdürebilir. Ama bu, uygarlığı ancak belli bir noktaya kadar yükseltebilir; daha geniş çapta daha karmaşık bir gelişim için aile, üretim birimi olmayı bırakır, üyelerinin iktisadî ilişkileri üzerindeki kontrolunu kaybeder, yetkisiyle güçlerinin, gittikçe devlet tarafından alındığını görür. Nietzsche’nin dediği gibi, devlet bir dev olabilir; gereksiz bir şekilde büyümüş bir dev olabilir; ama merkezleşmiş zorbalığı, eskiden yaşamaya rahat huzur vermeyen, çeşitli ve sayısız zorbalıkları ortadan kaldırma erdemine sahiptir. Sessizce haraç alan bir baş korsan, beklenmedik bir anda saldırıp yağmaya kalkan yüz korsandan daha iyidir.

Halkın yurtseverliğinin nedenlerinden biri budur; hükümette ödedikleri paranın, kargaşalığa ödeyecekleri paradan daha az olduğunu bilmektedirler. Santayana, bu yurtseverliğin iyilikten çok zararı olduğunu düşünmektedir; çünkü değişiklik isteyenlere hâinlik damgası vurmaktadır. "İnsanın yurdunu sevmesi, kör ve tembel bir sevgi olmadığı süre, ülkenin gerçek durumu ile içinde bulunan ideali arasında bir ayrım yapmasını gerektirir. Bu ayrım da değişiklikler ve çaba gerektirecektir." Öte yandan soyculuk kaçınılmaz bir şeydir. "Bazı soyların bazı soylardan üstün olduğu besbellidir. Var oluşun koşullarına daha tam bir biçimde uymuş olmaları, rûhlarına zafer, genişlik ve göresel bir denge sağlamıştır." Bu bakımdan, türlü soylar arasında kız alıp vermek tehlikelidir, ancak eşitliği ve dengesi kabul edilmiş soylar arasında olabilir bu.

Devletin en kötü yanı, bir savaş aracı olması, sözümona aşağı bir dünyanın karşısında, düşman yumruğu hâline gelebilmesidir. Santayana hiçbir ulusun, hiçbir savaş kazanmadığını düşünmektedir.

"Çoğu çağlarda ve ülkelerde olduğu gibi, partiler ve hükümetler kötü olduğu sürece, bölgesel yakıp yıkmalar bir yana, savaşta kazanan ordu hangisi olursa olsun topluluk için bir şey fark etmez… Ne olursa olsun, bu gibi ülkelerde vatandaş yine en yüksek vergiyi vermeye, bütün kişisel çıkarlarında en büyük güçlüklerle karşılaşmaya devam etmektedir. Yine de… baskı altındaki yurttaş, tıpkı ötekiler gibi, vatanseverlik aşkıyla yanıp tutuşmaktadır ve kamusal çıkarla ilgisi olmayan bir hükümete, çaresiz boyun eğmenin ne kadar kötü olduğunu gösteren herhangi bir kimseyi, şerefsiz biri olarak ilân edecektir."

Bir filozof için sert bir dil; ama Santayana'yı sansürden geçirecek değiliz. Daha büyük bir devlet tarafından fetholunmak ve sindirilmek insanlığın örgütlenmesi ve barışa kavuşması için bir adımdır diye düşünmektedir sık sık; bütün dünya bir büyük kuvvet ya da kuvvetler topluluğu tarafından yönetilseydi, iyi olurdu, tıpkı bir zamanlar bütün dünya Roma tarafından yönetildiği gibi, ilkin kılıçla sonra sözle.

"Bir zamanlar hayâli edilen ve itibarî olarak hemen hemen kurulmuş olan evrensel düzen, evrensel barış imparatorluğundan her şeyi içine alan, rasyonel sanat ve felsefî tapınmadan söz edilmiyor artık. Bizim siyasal davranışımızın, içinden türemiş olduğu şu karanlık çağları incelememiz gereken bir siyasal kuramı vardı; çünkü evrensel bir imparatorluk ve Katolik kilise kuramları da, daha önceki bir çağın yankısıydı, o çağda da dünyayı yönettiklerinin farkında olan birkaç kişi, bir ara dünyaya bütün olarak bakıp, onu doğru olarak yönetmek istemişlerdi.

Uluslararası sporun geliştirilmesi, belki de grup yarışmasına bir tatmin yolu sağlayabilir ve "savaşın ahlâksal biçimi" durumuna gelebilir; mâliyede de, karşılıklı yatırımlar, dünya piyasasını elde etmek için girişilen dövüşleri ortadan kaldırabilir. Santayana, Spencer kadar sanayie tutkun değildir; barışçı yanını bildiği kadar, savaşçı yanını da bilmektedir; genellikle, modern bir şehrin kaynaşma havasından çok, eski aristokrasi havası içinde kendini daha rahat duymaktadır. Fazla üretiyoruz ve ürettiğimiz şeyler içine, bataklığa batar gibi batıyoruz; "nesneler, insanın eğerine binmiş insanlığı sürmektedir" demişti Emerson. "Bütünüyle filozoflardan meydana gelmiş olan bir dünyada, günde birkaç saatlık elişi –ki bu pek iyi bir şeydir- maddî ihtiyaçları sağlayacaktır." İngiltere Amerika'dan daha akıllıdır; onun da üretim manisine kapılmış olmasına rağmen, halkının bir kısmı hiç olmazsa, boş zamanın değerini ve yaratacağı sanatları bilmektedir.

Dünyanın görmüş olduğu bu kültürün, daimâ aristokrasilerden çıkmış olduğunu düşünmektedir.

"Uygarlık bugüne kadar ayrıcalıklı merkezlerde doğan alışkanlıkların yayılması ve erimesinden ibaret olmuştu. Halkın içinden çıkmamıştır; alışkanlıkların değişmeleri sonucu, yine kendi aralarından

çıkmıştır sadece, sonra da yukardan inme kendilerini zorla kabul ettirmişlerdir. Çağdaş uluslar yığınını meydana getiren, yalnızca işçi ve köylülerden doğan bir devlet, bütünüyle barbar bir devlet olurdu. Bütün liberal gelenekler yok olur giderdi; yurtseverliğin rasyonel ve tarihî özü de kaybolurdu. Tabiî, heyecanı yok olmazdı, çünkü halkta duygululuk eksik değildir. Bütün dürtüler vardır onlarda; biraraya getiremedikleri şey tecrübedir, çünkü tecrübeyi biraraya getirdiler mi, aristokrat toplumu meydana getiren şu daha yüksek organları geliştirmiş olurlar."

Eşitlik idealini sevmemekte, Eflâtun'la birlikte, eşit olmayanların eşitliği, eşitsizliktir demektedir. Bununla birlikte, kendini aristokrasiye satıyor da değil. Tarihin aristokrasiyi denemiş bulunduğunu ve erdemleri yanında bir o kadar da kusurları olduğunu, asil soydan gelmeyen eğilimlere eşit fırsat vermediğini bilmektedir. Kültürü meydana getirirken, zorbalığa da yol açmaktadır; milyonların tutsaklığı, birkaç kişinin özgürlüğünün bedeli olmaktadır. Siyâsetin başlıca ilkesi, bir toplumdaki, bireylerin hayatını ve yeteneklerini yükselttiği çapta ölçülmesi olacaktır; "ama tek tip kişilerin yaşayışındaki üstünlük için hiçbir ulus, denizin kumlarından daha fazla hatırlanmaya lâyık değildir." Bu bakımdan, demokrasi aristokrasiye çok üstündür. Ama onun da iki kötü yanı vardır: Sadece bozulmaya ve yeteneksizliğe yol açmaz, daha da kötüsü, kendine özel zorbalığı ve bir örneklik fetişini geliştirir. "Bayağı ve adsız zorbalık kadar nefret edilecek bir zorbalık yoktur. Her yere burnunu sokar, her şeyi engeller; bütün goncalanan yeniliği ve dehâ filizini her şeye yeten gücüyle ve vahşî budalalığıyle yakar kavurur."

Santayana'nın en sevmediği şey, çağdaş hayatın kargaşası ve aceleciliğidir. İyinin serbestlik olmayıp bilgelik ve kişinin doğal sınırlarından hoşnut olması demek olan eski aristokratik öğreti, daha iyi değil miydi acaba? Klâsik öğreti, ancak birkaç kişinin kazanabileceğini biliyordu. Ama şimdi demokrasi herkese serbestlik tanımıştı, "*laissez faire = bırakın yapsın*" felsefesinin serbest güreşinde, bütün rûhlar tırmanmaya çalışmakta, hiç biri de mutluluk nedir bilememektedir. Sınıflar hiçbir sınır tanımadan birbiriyle savaşmaktadır; "bu mücadelede kazanan liberalizme (ki bu mücadele alanını hazırlamış olan liberalizmdir) son vermiş olacaktır." Devrimlerin cezâsı da budur: Sağ kalabilmeleri için, yıkmış oldukları zorbalığı yerine koymak zorundadırlar.

"Devrimler iki anlamlı şeylerdir. Başarıları, genellikle, karşı çıkmış oldukları şeye kendilerini uydurma güçleriyle ve onlar içinde sindirilmeleriyle doğru orantılıdır. Binlerce devrim, dünyayı eskisi kadar bozuk bırakmıştır, çünkü her başarılı devrim, yeni bir kuruluş kurmuş, bu kuruluş da kendi yeni ve aynı cins suistimallarini getirmiştir."

O hâlde, hangi toplum biçimi için çalışacağız? Belki de hiç biri için; aralarında pek büyük fark yok. Ama birinden birini seçmek gerekse o da "timokrasi"dir. Bu erdemli ve şerefli kimseler tarafından yönetilen hükümettir; bütün erkek ve kadınlar, yeteneklerine göre devletin en yüksek mevkîlerine çıkabileceklerdir; ama plebisitler ne kadar desteklerse desteklesin, yetkin olmayana yollar kapalı kalacaktır. "Tek kalan eşitlik, fırsat eşitliği olacaktır." Böyle bir hükümette bozukluk en aşağı seviyesine iner, bilim ve sanatlar da, ayırt edici desteklemeyle gelişirdi. Dünya, bugünkü siyasal karmaşıklık içinde demokrasiyle aristokrasinin sentezini aramaktadır: Yalnızca en iyiler yönetecektir; ama herkes en iyi olabilmek için eşit fırsata sahip olacaktır. Burada da yine Eflâtun'u görüyoruz. "*Devlet*'teki filozof krallar, bütün uzak görüşlü siyâset felsefesince ufukta görülmektedir. Bu konularda ne kadar çok uzun düşünürsek, o kadar daha güvenle Eflâtun'a dönmekteyiz. Yeni felsefeye ihtiyaç yoktur; en eskiye ve en iyiye uygun olarak yaşama cesâreti gerektir bize.

II. William James

1. Hayatı

William James'de, ses de, söz de, düşüncenin dile getiriliş biçimi de Amerikandır. Düşüncesini "sokaktaki adama" bile aktarabilmek için günlük deyimler kullanılmıştır. Ne bir Santayana'nın, ne de bir Henry James'in aristokratik tutuculuğu yoktur onda; güçlü ve dolaysız olarak bütünüyle anadilinde yazmıştır. Bu da, "pragmacı" ve "saklı enerji" felsefesini, "pratik" ve "gayretli" Roosevelt'in zihin dostu yapmıştır. Aynı zamanda sıradan adam için, eski dinbilimin esaslarına olan "yumuşak başlı" güveni dile getirmiştir; bu esaslar, Amerikan rûhunda, ticaret ve mâliyenin gerçekçi rûhuyle ve çölü, vaat edilen ülke durumuna getiren o azimli cesâretiyle yan yana yaşar.

William James, 1842'de New York City'de doğdu. Babası Swedenborg'cu bir mistik idi, ama mistisizmi nükteciliğini ve mizahçılığını bozmuyordu; oğlu da aynı huydaydı. Amerikan özel okullarında birkaç yıl okuduktan sonra, William, (kendinden bir yaş küçük olan) kardeşi Henry ile Fransa'da özel okullara gönderildi. Orada Charcot ve başka rûh hastalıkları hekimleriyle tanıştılar, ikisini de psikolojiye bir heves sardı; biri psikoloji gibi roman, ötekiyse roman gibi psikoloji yazmıştı derler. Henry, hayatının büyük kısmını Amerika'dan uzakta geçirdi, sonunda da İngiliz uyruğuna geçti. Avrupa kültürüyle daha çok temasta olduğundan, kardeşinde eksik olan bir düşünce olgunluğuna erişti. Ama Amerika'da yaşamak üzere dönen William, rûhu genç, fırsat ve umut dolu bir ulusun uyarısını duydu ve çağının rûhunu öyle iyi sezdi ki, hiçbir Amerikan filozofunun erişemeyeceği bir üne kavuştu.

1870'de Harvard Üniversitesini bitiren William, 1872'den, 1910'daki ölümüne kadar orada, ilkin anatomi ve fizyoloji, derken psikoloji, en sonunda da felsefe dersleri verdi. En büyük eseri hemen hemen ilk eseriydi: "*Psikolojinin İlkeleri*" (1890). Bu, anatomi, felsefe ve analiz karışımı bir şeydi; çünkü James'de psikoloji, hâlâ anası metafiziğin göbeğine bağlıdır. Bununla birlikte bu kitap, kendi konusunda en iyi öğreten ve kolay sindirilebilen bir özet durumundadır. Kardeşi romancı Henry'nin cümlelerindeki incelik, William James'i, David Hume'un tekin olmayan açıklığından beri psikolojinin görmemiş olduğu bir şeye, sıkı bir iç gözleme götürdü.

Aydınlatıcı inceleme tutkusu, James'i er geç biyolojiden felsefeye, sonunda da gerisin geri metafiziğe götürecekti (kendisinin pozitiv eğilimlerine rağmen); metafiziğin, nesneleri açık olarak düşünme çabasından ibaret olduğunu ileri sürüyordu; felsefeyi de, basit ve anlaşılması kolay davranışıyle, "nesneler üstünde en anlaşılır yolda düşünmek" diye tanımlıyordu. Böylece 1900'den sonra hemen hemen bütün yayımladığı eserler felsefe konusundaydı. İlkin "*İnanç İstemi*"ni yayımladı (1897); "*Dinsel Yaşantının Çeşitleri*" (1902) adlı psikolojik yorum şâheserinden sonra, "*Pragmacılık*" (1907) üstüne ünlü kitaplarını verdi; onu "*Pluralistik Evren* (1909) ve "*Hakikatin Anlamı*" (1909) adlı eserleri izledi. Ölümünün ertesi yılı, "*Bazı Felsefe Sorunları*" (1911); daha sonra da önemli bir kitap olan "*Radikal Ampirizm Üstüne Denemeler*" (1912) çıktı. Felsefesine biz bu son kitabıyla başlayacağız, çünkü James, felsefesinin temellerini en iyi bu kitapta açıkça anlatmıştır.

2. Pragmacılık

Düşüncesi hep nesnelere yönelmektedir. Psikolojiyle başlıyorsa da, kendini anlam belirsizlikleri içinde kaybetmeye başlayan bir metafizikçi gibi değil, bir gerçekçi gibi davranmaktadır. Öyle bir gerçekçi ki, onun için düşünce, maddeden ne kadar ayrı olursa olsun, esasında dış ve fiziksel gerçeğin aynasıdır. Bu ayna bazılarının sandığından daha da iyi bir aynadır: Hume'un düşündüğü gibi yalnızca ayrı nesneleri algılayıp yansıtmaz, ilişkilerini de yansıtır; her şeyi ortak bir metin içinde görür, ortak metinle algılama dolaysız bir biçimde, o nesnenin biçimi, dokunulması ve kokusu olarak yer alır. Kant'ın "Bilgi Sorunu"nun anlamsızlığı buradadır: Duyularımıza nasıl anlam ve düzen veriyoruz? Duyu

da, düzen de, hiç olmazsa genel çizgileriyle zaten vardır da ondan. Düşünceyi, mekanik olarak birbirine bağlanan ayrı fikirler dizisi olarak kavrayan İngiliz Okulu'nun eski atomcu psikolojisi, fizik ve kimyanın yanıltıcı bir kopyasıdır. Düşünce bir dizi değildir, içinde fikirlerin, kandaki yuvarlarlar gibi geçen yumrular olduğu bir algılama ve duyma sürekliliği, bir akıştır. Öntakıların, fiillerin, zarfların ve bağların karşılığı olan zihinsel "durumlar" (bu yine yanlış anlaşılacak statik bir terimdir) olduğu gibi, konuşmamızın isim ve zamirlerini yansıtan "durumlar" da vardır. İnsanlar için de, madde için de, birtakım duygularımız vardır, düşüncenin '*akışındaki*' bu "*geçici*" ögedir, zihin hayatımızın ipliğini meydana getiren ve nesnelerin sürekliliğini bize biraz duyuran.

Bilinç bir varlık, bir nesne değil, bir ilişkiler akışı ve sistemidir; öyle bir noktadır ki, orada düşüncelerin sırası ve ilişkisi, olayların sırası ve nesnelerin ilişkisiyle aydınlatıcı bir şekilde birleşir. Bu gibi anlarda düşüncede çakan yalnızca 'olgu' (fenomen) değil, gerçeğin tâ kendidir; çünkü olgular ve "görüntüler" ötesinde hiçbir şey yoktur. Deney-süreci ötesine geçip bir rûha gitmek de gerekmez; nasıl ki 'numenon,' bütün olguların (fenomenlerin) toplamıysa ve "salt olan" dünyanın ilişkilerinin ağıysa, rûh da zihin hayatımızın toplamıdır.

James'i pragmacılığa götüren, onun dolaysız ve gerçek olan şeye tutkusudur. Fransız anlam açıklığı okulunda yetiştirilmiş olan James, Alman metafiziğinin anlam belirsizliğini ve züppece deyimlerini sevmiyordu. Haris ile başkaları, ölmek üzere olan bir Hegelciliği Amerika'ya sokmaya başladıklarında, James, yabancı bir mikrobun farkına varmış levâzım subayı gibi davranmıştı. Alman metafiziğinin deyimleri de, sorunları da gerçeğe aykırıydı onun için. Bütün inanmaya hazır zihinlere bu soyutlamaların boşluğunu gösterecek anlam sınamasına baş vurdu.

1878'de, Charles Pierce'nin "Fikirlerimizi Nasıl Duru Yapabiliriz?" konusunda bir denemesini okuduğunda, aradığı silâhı buldu. Bir fikrin anlamını bulabilmek için, diyordu Pierce, onun eylemde yol açtığı sonuçlarını incelememiz gerekir; yoksa üstüne yapılacak tartışmaların sonu gelmez ve hiçbir verimi de olmaz. James bu fikri kılavuz bilerek, eski metafiziğin sorun ve fikirlerini bununla sınadı; içinden ansızın elektrik akımı geçen kimyasal bileşkenler gibi, bu sınama karşısında dağılıveriyorlardı. Anlamı olan sorunlar öyle bir parlaklık ve gerçeklik kazanıyorlardı ki, sanki Eflâtun'un ünlü imajındaki gibi, mağaranın karanlığından günlük güneşlik bir öğle vakti havasına çıkılmış gibiydi.

Basit ve modası geçmiş olan bu sınama, James'in hakikatin yeni bir tanımını yapmasına yol açtı. Bir zamanlar iyilik ve güzellik gibi, hakikat da nesnel bir ilişki olarak kavranmıştı; pek hakikat, ya insan yargısına ve insan ihtiyaçlarına göreydiyse? "Doğal Yasalar" sonrasız, değişmez "nesnel" hakikatler gibi kabul edilmişti; Spinoza bunları felsefesinin özü yapmıştı; bu hakikatler pratikte elverişli ve yararlı, tecrübenin formülleri değildi de neydi? Nesnenin kopyeleri olmayıp, özel sonuçların doğru hesapları değil miydi? Hakikat bir fikrin "peşin fiyatı"ydı.

"Hakikî olan nasıl "doğru" davranış biçimimizde yalnızca bir araçsa, o da düşünme biçimimizde bir araçtır… Araç hemen hemen her biçimi alabilir; eninde sonunda topu topu bir araçtır; çünkü görünürdeki bütün tecrübeleri uygun karşılayan, ille de bütün başka tecrübeleri aynı şekilde başarılı olarak karşılayacak demek değildir… Hakikat, iyinin 'bir türüdür,' genellikle sanıldığı gibi iyiden ayrı ve onunla uyum durumunda olan bir kategori değildir. Hakikat, inanç konusunda kendimizin iyi olduğunu doğrulayan herhangi bir şeyin adıdır."

Hakikat bir süreçtir ve "bir fikirde yer alır"; doğruluk, doğrulamadır. Bir fikrin nereden türemiş olduğunu ya da öncüllerinin neler olduğunu soracağına, pragmacılık, onun sonuçlarını inceler ve "üstünde durulan noktanın yerini değiştirmiş olup ileri doğru bakmaktadır." Pragmacılık, "ilk

nesnelerden, ilkelerden, “kategoriler”den, farz olunan gerekliliklerden öteye, son nesnelere, ürünlere, sonuçlara ve olaylara bakmaktır.” Skolâstisizm ‘*nesne nedir*’ diye soruyordu ve kendini önemsiz şeylerde kaybediyordu; Darwincilik, ‘kaynağı nedir’ diye soruyordu ve kendini yıldızlar yığınında kaybediyordu; pragmacılık ‘sonuçlar nelerdir’ diye soruyor ve düşüncenin yüzünü eyleme ve geleceğe yöneltiyordu.

3. Plüralizm (Çokçuluk)

Bu yöntemi felsefedeki en eski soruna uygulayalım. Bu sorun Tanrı’nın varlığı ve niteliğidir: “Her türlü türün dışında ve üstünde, kendi başına bir varlık, gerekli, bir, sonsuz, mükemmel, basit, değişmez, muazzam, sonrasız, akıllı.”

Hârika bir şey! Hangi Tanrı böyle bir tanımdan gurur duymaz? Ama ne demektir bu? İnsanlık için sonuçları nelerdir? Tanrı her şeye gücü yetiyor, her şeyi biliyorsa, bizler kuklayız demektir; onun isteminin ezelden beri karar verip çizmiş olduğu alın yazısını değiştirmek için yapabileceğimiz şey yoktur. Kalvinizm ve kadercilik, böyle bir tanımın mantığa uygun gerekli sonuçlarıdır. Mekanistik gerekirciliğe uygulanan aynı deneyler aynı sonuçlar vermektedir. Gerçekten gerekirciliğe inanmış olsaydık, kendimizi bizi kukla gibi kullanan muazzam kaderciliğin eline bırakırdık. Elbette bu iç karartan felsefeleri kabul etmiyoruz; insan aklı, mantıksal basitliği ve simetrisi yüzünden bunları teklif etmekte, ama onları yok gibi farz edip, üstünden geçip gitmektedir.

“Bir felsefe başka bakımlardan ne kadar kusursuz olursa olsun, şu iki kusurdan biri onun evrensel olarak benimsenmesini kesinlikle önler. Bir kere, en son ilkesi, bizim en iyi isteklerimizi ve en benimsediğimiz umutları şaşırtan hayâl kırıklığına uğratan bir ilke olmamalıdır… Felsefede, kendi etkin eğilimlerimize karşı çıkmaktan daha beter ikinci bir kusur, onlara, dayanabilecekleri bir nesne vermemektedir. Genel işlerde, en iç güçlerimizi yersiz yapacak bir darbede, bütün güdülerini yok edecek derecede uygunsuz bir ilkesi olan bir felsefe, karamsarlıktan daha da az tutulur… Bundandır maddeciliğin genel olarak hiçbir zaman benimsenmemesi ve benimsenmeyeceği.”

İnsanlar “nesnel hakikat”e göre değil, ihtiyaçlarına ve huylarına göre felsefeleri benimser ya da reddeder; filân şey mantıksal mıdır diye sormazlar. Bir felsefenin gerçekte uygulanması, hayatımız ve çıkarlarımız için ne ifâde eder? Lehe ya da aleyhe ileri sürülecek kanıtlar bir şeyi aydınlatmaya yarar, ama hiçbir zaman bir şeyi kanıtlamaz.

İleri sürdüğümüz fikirlerin ihtiyaçlarımız tarafından dikte ettirildiğini, ihtiyaçlarımızınsa ileri sürülen fikirler tarafından dikte ettirilemeyeceğini biliyoruz:

“Felsefe tarihi belli bir çapta, insan huylarının çarpışmasıdır… Meslekten bir filozofun huyu ne olursa olsun, felsefe yaparken huyunun olgusunu bastırıp yok etmek ister. Huy, herkesçe kabul edilen bir sebep değildir, bu yüzden; sonuçları için kişidışı sebepler ileri sürer. Bununla birlikte, huyu onu, gerçekte sıkı nesnel öncüllerinden daha çok önyargılı yapar.”

Felsefeleri seçen ve dikte ettiren bu huylar, “yumuşak başlı” ve “zorlu” olarak bölünebilir. Yumuşak başlı huy dinseldir, belli, değişmeyen dogmalar ve *apriori* hakikatleri sever; tabiî olarak özgür istemi, idealizmi, tektanrıcılığı ve iyimserliği benimser. Zorlu huy, maddecidir, dinsizdir, ampirizmcidir (yalnızca “olgular” arar) duyusaldır (bütün bilgiyi duyulara indirir), kadercidir, pluralistiktir (çokçudur), karamsardır, kuşkucudur. Her bir grupta da belli çelişmeler vardır; öyle huylar da vardır ki, kuramlarını bazen filân gruptan, bazen başka gruptan seçer. Olgulara düşkün ve duyulara güvenen (sözgelişi

William James gibi) “zorlular” vardır, ama gerekircilikten ve dinsel inanç ihtiyaçlarından duyulan dehşet karşısında yumuşak başlı olurlar. Bu görünürde; çelişken istekleri bir uyum durumuna getirecek bir felsefe bulunabilir mi?

James pluralistik (çokçu) tanrıcılığın böyle bir sentezi sağlayacağına inanmaktadır. Sonlu bir Tanrı teklif etmektedir: Bir bulut üstünde yükseklerde oturan, Olimposlu gökgürültüsü tanrısı değil, “dünyanın kaderini biçenler arasında yardımcı olan” bir tanrı. Kozmos, kapalı ve uyumlu bir sistem değildir; karşıt-akıntılar ve çatışan amaçların savaş alanıdır; tutkulu bir açıklıkla kendini tek bir evren değil, çok evren olarak görmektedir. İçinde yaşadığımız ve hareket ettiğimiz bu kargaşanın, tek ve tutarlı bir istemin sonucu olduğunu söylemek boşunadır; kendi içinde bütün çelişkenlik ve bölünmeyi göstermektedir.

Eski adamlar, bizlerden daha bilge kişilerdi belki de; dünyanın insanı şaşırtıcı değişikliği karşısında çoktanrılılık tektanrılılıktan daha doğruydu belki de. Böyle bir çoktanrılılık “sıradan halkın gerçek dîni olmuştur, bugün de öyledir.” Halk haklıdır, filozoflar yanılmaktadır. Sandıkları gibi hakikat için değil, birlik için aç ve susuz filozofların hastalığıdır tektanrılılık. “‘Dünya Bir’dir”; bu formül bir çeşit sayıya-tapma’ya dönüşebilir. “Üç” ile “yedi”nin kutsal sayı olarak düşünülmüş olduğu gerçektir; ama soyut olarak ele alındığında, “bir” niçin “kırküç’den” ya da “iki milyon ondan” daha mükemmel olsun?”

Evrenle karşılaştırıldığında, çok-evrenin değeri şundadır; karşıt akımlar ve savaşan kuvvetler olduğu yerde, gücümüz ve istemimiz sözkonusu olabilir ve konu hakkında verilecek karara yardım eder; içinde geri alınamayacak şekilde hiçbir şeyin çözümlenemediği ve bütün eylemlerin önemi olduğu bir dünyadır bu. Tektanrılı bir dünya, biçim için ölü bir dünyadır; böyle bir evren içinde, istesek de, istemesek de, her şeye gücü yeten bir Tanrı, ya da ilkel bir yıldızlar yığını tarafından belirlenen rollerimizi oynamak zorundayız; ne kadar ağlarsak ağlayalım, sonrasız yazının tek bir kelimesini değiştiremeyiz. Bitmiş bir evrende bireylik bir hayâldir, tektanrılı, “gerçekte” tek bir mozaik biçimindeki cevherin parçaları olduğumuzu güvenle söylemektedir bize. Ama bitmemiş bir dünyada, oynadığımız rollerin bazı satırlarını kendimiz yazabiliriz ve seçtiğimiz şeyler içinde yaşayacağımız geleceği bir bakıma kalıplayabilir. Böyle bir dünyada özgür olabiliriz. Bu bir kader değil, rastlantı dünyasıdır; her şey “tam olmamıştır”; kişiliğimiz ya da eylemlerimiz her şeyi değiştirebilir. Kleopatra’nın burnu iki santim daha uzun ya da daha kısa olsaydı bütün tarih değişmiş olurdu, der Pascal.

Böyle özgür bir istem, böyle çok-evren ya da sonsuz bir Tanrı için kuramsal kanıt, bunlara karşı felsefelerdeki kadar kıttır. Pratik kanıt bile kişiden kişiye değişebilir; öyle insanlar olabilir ki, kendi hayatları konusunda serbestçi bir felsefeden daha çok, gerekirci bir felsefede daha iyi sonuçlar bulabilirler. Ama kanıtın kesin olmadığı yerde, bizim hayatî ve ahlâkî çıkarlarımız seçmeyi yapmak zorundadır.

“Yaşamamız gereken, gerçekten daha iyi bir hayat varsa ve kendisine inanırsak, bizim bu hayatı sürmemize yardım edecek olan bir fikir varsa, o fikre inanmamız gerçekten daha iyi olur, ‘ancak bu fikre olan inanç’ daha büyük çıkarlarla çatışmamalıdır.”

Tanrı’ya olan inancın süredurması, onun hemen hemen evrensel olan hayatî ve ahlâksal değerinin en iyi kanıtıdır. James, din yaşantılarının ve inançların sonsuz çeşidi karşısında şaşıp kalmıştı; en benimsediği şeyleri bile sanatçının yakınlığıyle anlatıyordu. Her birinde biraz hakikat payı buluyor ve her yeni umudu için açık olmayı istiyordu. İspirtizma Araştırmaları Cemiyeti’ne üye olmaktan çekinmemişti; başka olgular incelendiği gibi, bunların da incelenmesi gerekecekti. Sonunda James

başka –mânevî- bir dünyanın gerçekliğine inanmıştı.

“İnsan yaşantımızın, evrende var olan, en yüksek yaşantı olduğuna kesinlikle inanmıyorum. Köpek ve kedilerimizin insan hayatının bütünüyle olan ilişkisi neyse, bizim de evrenin bütünüyle olan ilişkimiz aynıdır. Salonlarımızda, kitaplıklarımızda yaşıyorlar. Anlamını hiç bilmedikleri sahnelerde rol almaktadırlar. Bunlar tarihin eğrilerine teğetlerdir yalnızca, bunların başlangıcı sonu ve biçimleri bilebilecekleri şeyin ötesindedir.”

Yine de James, felsefeyi, ölüm üstüne bir düşünme olarak kabul etmiyor; yeryüzümüzdeki işimizde kılavuzluk edebilecek, uyarabilecek hiçbir şey olmadıkça, hiçbir sorunun önemi yoktu onun için; “yaratılışlarımızın sürüşüyle değil mükemmelliklerle uğraşıyordu.” Okuma odasından çok, günlük hayatta yaşıyordu; insanlığın iyiye gitmesi için türlü işlerde etkin sayısız çabalar gösteriyordu; daimâ birine yardım ederdi, cesâretini başkalarına aşılayarak birinin yardımına koşardı hep. Her bireyde, durumun ebeliğinin ara sıra doğurttuğu “saklı enerjiler” olduğuna inanıyordu; bireye ve topluma durmadan vazettiği şey, bu kaynakların bütünüyle kullanılmasıydı. Savaşta insan enerjisinin boşa harcanması karşısında dehşete düşüyor, bu güçlü savaş ve üstünlük dürtülerinin “doğaya karşı savaşta”, daha iyi bir çıkış yolu bulacağını ileri sürüyordu. Zengini yoksulu hayatının iki yılını, başka insanları öldürmek için değil, vebâları yenmek, bataklıkları kurutmak, çölleri sulamak, kanal açmak ve demokratik olarak, savaşın çabucak yok ettiği şeyi emekle ağır ağır kuran fiziksel ve sosyal mühendisliği gerçekleştirmek için çalışsa, daha iyi olmaz mıydı?

Sosyalizmi benimsiyordu, ama bireyi ve dehâsını hor gördüğü için hoşuna gitmiyordu. Bütün kültür belirtilerini “soy, ortam ve zamana” indiren Taine’in formülü, bireyi dışta bıraktığı için yetersizdi. Ama yalnızca bireyin değeri vardır; başka her şey, felsefe bile bir araçtır. Bir yanda, kadın erkek bütün bireylerin çıkarlarını güven altında bulunduran onlar hizmet eden bir devlete, öte yandan içinde yenilgiler olmasına rağmen, kazanılacak zaferlerin de bulunduğu bir yer gibi dünyayı destekleyecek her enerjiyi uyaracak “evrene, bir plândan çok, bir serüven sunan bir inanç ve felsefeye ihtiyacımız vardır.”

III. John Dewey

1. Eğitimi

Pragmacılık ne de olsa “tam” bir Amerikan felsefesi değildi. Yeni İngiltere eyâletlerinin güneyinde ve batısında uzanan, o daha geniş Amerika’nın rûhunu kapsamıyordu. Son derece ahlâkî bir felsefeydi ve yazarının Püriten soyunu belli ediyordu. Bir yanda pratik sonuçlar ve olgulardan söz ederken, öte yandan umut hızıyla yeryüzünden göğe atılıyordu. İlkin metafizik ve bilgi kuramına sıhhatli bir tepkiyle başlıyor ve insan ondan bir doğa ve toplum felsefesi bekliyordu; derken bütün benimsenen inançların, zihin bakımından saygı görmesi için neredeyse savunur gibi sona eriyordu. Felsefe, başka bir hayatın insanı tedirgin eden sorunlarını dîne, bilgi sürecinin ince güçlüklerini de psikolojiye bırakıp, bütün gücünü, insan amaçlarının aydınlanmasına ve insan hayatının bir uyum durumunda biraraya getirilip yükseltilmesine vermeyi ne zaman öğrenecekti?

John Dewey’in bu ihtiyacı karşılaması, bilgili ve bilinçli bir Amerika’nın rûhunu dile getirecek bir felsefeyi, genel çizgileriyle anlatması için hiçbir şey eksik değildi. 1859’da Vermont, Burlington’da doğmuştu, yenisine atılmadan, eski kültürü sindirmek istermiş gibi orada okudu. Ama çok geçmeden Greeley’in öğüdünü dinleyip batıya gitti ve Minnesota (1888-89), Michigan (1889-94) ve Chicago (1894-1904) üniversitelerinde ders verdi. Ancak ondan sonra doğuya döndü ve daha sonra başkanı olacağı Columbia Üniversitesi felsefe kürsüsüne atandı. İlk yirmi yıl süresince, Vermont’un ortamı,

bütün dünya onu alkışlarken bile, onu nitelendiren o köylü basitliğini verdi ona. Derken, geniş Amerika'yı tanıdı, sınırlarını ve güçlerini öğrendi. Kendi felsefesini yazmaya başladığında öğrencilerine ve okurlarına, Amerika'nın "taşra"sının boş inançlarını belirten sağlam ve basit doğacılığının yorumunu yaptı. Whitman'ın şiirini yazdığı gibi, o da yeni bir İngiliz eyâletinin değil, bir kıtanın felsefesini yazdı.

Dewey, Chicago'daki Eğitim Okulunda yaptığı çalışmayla dünyanın dikkatini çekti. Düşüncesinin azimli deneysel eğilimini bu yıllar içinde gösterdi. 1952'de öldüğünde zihni eğitimdeki her yeni harekete açıktı ve "yarının okullarına" karşı ilgisi hiçbir zaman gevşemedi. Belki de en büyük eseri "*Demokrasi ve Eğitim*"dir; burada, felsefesinin çeşitli çizgilerini bir noktaya çekti ve hepsini daha iyi bir kuşak geliştirmek görevi çevresinde topladı. Bütün ilerici öğretmenler, onun önderliğini kabul etmektedir. Etkisini duymamış tek okul yoktur Amerika'da, dünyanın okullarını yeniden düzenleme görevinin her yerde faâliyeti vardı: Çin'de eğitim reformu konusunda öğretmenlere iki yıl ders vermişti ve Türk Hükümetine, millî okullarının yeniden düzenlenmesi konusunda bir rapor hazırlamıştı.

Spencer'in, eğitimde, daha çok bilim, daha az edebiyat isteğine uyan Dewey, bilimin bile, yalnızca kitap bilgisiyle yetinmemesi ve öğrenciye yararlı uğraşların uygulanmasından meydana gelmesi gerektiğini eklemiştir. "Liberal" bir eğitimi benimsememişti. Bu 'liberal' terimi başlangıçta "serbest adam"ın, yani; hiçbir zaman çalışmayan birinin kültürünü ifâde ediyordu; böyle bir eğitimin, sanayici ve demokratik bir hayattan çok, aristokrasideki gibi boş zamanı bol bir sınıfa uygun olması doğaldı. Şu anda hepimiz Avrupa ve Amerika'nın sanayileşmiş durumuna kapılmış bulunuyoruz. Almamız gereken ders, kitaplardan çok yaptığımız işlerden gelmeli. Skolâstik kültür insanı züppe yapar, ama çalışmada arkadaşlık, demokrasiyi yaratır. Sınaî bir toplumda okul minyatür bir atelye ve minyatür bir topluluk olmalıdır; pratikle, tecrübeyle, iktisadî ve toplumsal düzen için gerekli sanat ve disiplini öğretmelidir. En son olarak da eğitim, yalnızca olgunluk için bir hazırlık olarak değil, zihnin sürekli gelişimi ve hayatın sürekli aydınlanması olarak yeniden kavranmalıdır. Bir bakıma, okullar bize ancak zihinsel gelişimin âletlerini sağlayabilir; gerisi bizin deneyi sindirmemize ve yorumlamamıza bağlıdır. Gerçek eğitim, okuldan ayrıldıktan sonra başlar; ölümümüzden önce durmasının da anlamı yoktur.

2. Enstrumentalizm (Âletçilik)

Dewey'in özelliği, evrim kuramını kabul edişindeki saklamadığı tamlıktı. Zihni de, beden gibi, var oluş mücadelesinde aşağı biçimlerden gelişmiş olabilirdi. Her alanda başlangıç noktası Darwinciydi.

"Descartes "Fiziksel nesnelerin niteliği, bitmiş mükemmel bir durumda birdenbire meydana gelmiş olarak düşünüldüğü zamandan, onu yavaş yavaş oluşurken gördüğümüzde daha kolay kavranabilir" dediğinde, çağdaş dünya, bundan böyle onu kontrol edecek olan mantığın varlığını kendinde fark etmişti, bu mantığın en son bilimsel başarısı Darwin'in 'Türlerin Başlangıcı' idi… Darwin, yeryüzü için Galileo'nun dediği şeyi, türler için söylediğinde, genetik ve deneysel fikirleri, soru sorma ve açıklamasını isteme organon'u gibi serbest koyuvermişti."

Nesneler, demek ki, doğaüstü nedensellik değil, ortamdaki yeri ve göreviyle açıklanacaktı. Deney açıktan açığa doğacıydı; "evreni genel olarak idealleştirmek ve aklîleştirmek, özellikle bizi ilgilendiren nesnelerin akışına hâkim olma yeteneksizliğinin bir itirafıdır" fikrine karşı çıkıyordu. Schopenhauer'in 'İstem'i ile, Bergson'un "Hayatî Atılışı"na güveni yoktu; bunlar olmaz değildi, ama tapınılmalarının anlamı da yoktu; çünkü bu dünya-kuvvetlerinin insanın yarattığı ve saygı gösterdiği her şeyi yıktığı da olurdu. Tanrısallık, bu nötr kozmik güçlerde değil, içimizdeydi. "Zekâ, hareket etmeden harekete getirdiği ve en son iyi olarak iş gördüğü, nesnelerin en uzak kenarındaki yalnızlığından inmiş ve insanların işlerine karışmaya başlamıştı." Yeryüzüne bağlı kalmalıydık.

İyi bir pozitivist gibi, Bacon, Hobbes, Spencer ve Mill soyunun torunu olan Dewey, metafiziği dinbilimin yankısı ve başka bir kılığı olarak reddediyordu. Felsefenin kusuru, sorunlarının daimâ din sorunlarıyla karıştırılmış olmasıydı. "Eflâtun'u okurken görüyorum ki, felsefe, esasındaki siyâsal temel ve görev duygusuyle başlamıştı; sorunlarının, doğru bir toplumsal düzenin sorunları olduğunu kabul etmişti. Ama çok geçmeden başka bir dünyanın hayâlleri içinde kayboldu." Alman felsefesinde dinsel sorunlara olan ilgi, felsefî gelişiminin akışını saptırdı; İngiliz felsefesinde toplumsal ilgi doğaüstüne olan ilgiden daha ağır bastı. Otoriter bir din ve feodal bir aristokrasiyi yansıtan bir idealizm ile, ilerici bir demokrasinin liberal inancını yansıtan bir duyuculuk arasındaki savaş iki yüz yıl sürdü.

Bu savaş henüz sona ermemiştir; bu yüzden Ortaçağdan henüz kurtulmuş değiliz. Modern çağ; ancak her alanda doğacı görüş benimsendiğinde başlayacaktır. Bu, zihnin maddeye indirilmesi demek değildir, yalnızca zihin ile hayat dinbilimsel olarak değil, biyolojik olarak üzerine etkide bulunulan, tepki gösteren kalıplanın ve kalıplayan bir ortamdaki organ, organizma olarak anlaşılacaktır.

"Bilincin durumlarını" değil, cevap biçimlerini incelemeliyiz. "Beyin her şeyden önce belli bir davranış biçiminin organıdır, dünyayı bilme organı değildir." Düşünce insanın kendini bir şeye yeniden uydurması için bir âlettir, kol bacak diş gibi bir organdır. Fikirler hayâl edilen temaslardır, uydurma deneyleridir. Bu uydurma, edilgen bir şey değildir, yalnızca Spencer'in, insanın kendi kendini uydurması değildir.

"Ortama tam uymak, ölüm demektir. Bütün cevaplardaki esas nokta, ortamı kontrol etme isteğidir." Felsefe sorunu, dış dünyayı nasıl bilebileceğimiz sorunu değildir; onu kontrol etmeyi, yeniden düzenlemeyi ve hedeflerini nasıl öğrenebileceğimiz sorunudur. Felsefe duyu ve bilginin incelemesi değildir (bu psikolojidir çünkü) bilgi ve isteğin sentezi ve bir uyum durumuna getirilmesidir.

Düşünceyi anlamak için, özel durumlarda ortaya çıkışını incelememiz gerekir. Düşünmenin, öncüllerle değil, güçlüklere başladığını görmekteyiz; derken bir varsayım düşünür, bu varsayım, öncüller arayacağı sonuç durumuna gelir; en sonunda varsayımı gözlem veya deney ile sınar. "Düşünmenin ilk ayırt edici özelliği, olgulara karşı davranıştır – araştırma, titizlikle etraflı incelemek, gözlemlemektir." Burada mistisizm, kendini pek rahat duyamaz.

Sonra, düşünme toplumsaldır; yalnızca özel durumlarda değil, belli bir kültür ortamında yer alır. Toplum bireyin eseri olduğu kadar, birey de toplumun eseridir; töreler, görgü kuralları, alışkanlıklar dil ve geleneksel fikirlerden meydana gelmiş olan geniş bir şebeke, her yeni doğan çocuğun üstüne çullanmaya, onu, arasından çıkmış olduğu halkın imajına göre kalıplamaya hazırdır. Bu toplumsal kalıtımın işlemesi o kadar çabuk ve tam olmaktadır ki, bunun çoğu zaman fiziksel ve biyolojik kalıtım olduğu sanılır. Spencer bile, Kant'ın kategorilerinin, alışkanlıklarının ve düşünce biçimlerinin yaratılıştan var olduğuna inanıyordu, oysa pek muhtemelen bunlar yalnızca erişkinlerin çocuklara geçirdiği, zihin alışkanlıklarının toplum tarafından geçirilmesinin eseridir. Genellikle, içgüdünün rolü abartılmıştır, küçükken eğitimin rolüneyse, gereken değer verilmemiştir; cinsiyet ve kavgacılık gibi en güçlü içgüdüler, toplumsal eğitimle büyük çapta değiştirilmiş ve kontrol altına alınmıştır; mülk edinme ve hâkimiyet gibi başka içgüdülerin, aynı şekilde toplumsal etki ve eğitimle değiştirilmemesi için bir sebep yoktur. İnsan yaratılışının değişmezliği ve her şeye gücü yeten bir ortam hakkındaki eski fikirlerimizi bırakmalıyız. Değişiklik ve büyüyüp gelişmenin bilinebilinecek sınırı yoktur; belki de imkânsız hiçbir şey yoktur da, bizim düşüncemiz yalnızca böyle sanmaktadır.

3. Bilim ve Siyâset

Dewey'in en güzel gördüğü ve saygı duyduğu şey büyüyüp gelişmeydi; öyle ki, bu göresel, ama özel kavramı ve salt olmayan 'iyi'yi ahlâk ölçüsü olarak benimsemişti.

"Yaşamının amacı mükemmellik değil, olgunlaşma, incelme ve evrim sürecidir. Kötü adam demek, önceden ne kadar iyi olmuş olursa olsun, bozulmaya başlayan, daha az iyi olan kişi demektir. İyi adam, önceden ahlâksal bakımdan ne kadar kötü olmuş olursa olsun, daha iyiye doğru giden adamdır. Böyle bir kavram, insanın kendisini yargılarken sert, başkalarını yargılarken de insanca davranmasını sağlar."

İyi olmak, yalnızca buyruk dinlemek ve zararı dokunmamak değildir; yeteneksiz iyilik sakat bir şeydir; dünyadaki bütün erdemler, aklımız yoksa bizi kurtaramaz. Bilgisizlik mutluluk demek değildir, bilinçdışı hareket etmek, köle olmak demektir; ancak akıl, kaderlerimizin biçilmesinde bize rol tanır. İstem özgürlüğü nedensel sıraların bozulması değil, davranışın bilgiyle aydınlatılmasıdır. "Bir fizikçi ya da mühendis, neyle uğraştığını bildiği çapta, ancak düşüncelerinde ya da eylemlerinde özgürdür. Belki de bütün özgürlüğün anahtarı buradadır." İçgüdüye değil, düşünceye güvenmeliyiz; içgüdü bizi, sanayinin çevremizde kurmuş olduğu gittikçe sunîleşen bir ortama ve ağına düşmüş olduğumuz karmaşık sorunlara nasıl uydurabilir.

"Fizik bilimi bugün rûh bilimini çok aşmış durumdadır. Mümkün olan iyileri elde edebilmemiz için yeter derecede fiziksel mekanizmaya hâkimiz; mümkün değerleri hayatta gerçekleştiren şartlar hakkında bilgimiz yok, böylece hâlâ alışkanlık, rastlantı ve dolayısıyle kuvvetin hâkimiyeti altındayız… Doğayı kontrolumuzun ve onu insanın yararı için kullanma yeteneğimizin artması yüzünden; amaçların gerçekleşmesi, değerlerden yararlanma, güvensiz ve tehlikeli bir şekilde gelişmektedir. Zaman zaman sanki bir çelişmeye düşmüş gibi duyuyoruz kendimizi, araçları ne kadar çoğaltırsak, onlardan o kadar daha az yararlanıyor ve onlara daha az güvenir oluyoruz. Carlyle'ın ve Ruskin'in, sınaî uygarlığımızı neden yerdiği, Tolstoy'un ise neden çöle dönmek istediğini anlıyoruz. Ama durumu iyi görebilmek, bütünüyle sezebilmek için, tek yol, bilime ve hayata uygulanmasını geliştirmektir… Ahlâk, felsefe, ilk aşkına dönmektedir; iyiyi geliştiren o bilgelik aşkına. Özel araştırmalar, yöntemler ve sınamalar yoluyla Sokrates'in ilkesine dönmektedir; örgütlenmiş bir bilgi yığını ile dönmektedir; sanayi, hukuk ve eğitimin bütün erkek ve kadınların, bütün ulaşılmış değerlerdeki sindirme kapasitelerine göre katılmaları sorunu üstünde durulmasını sağlayan tertiplerin kontroluyla dönmektedir."

Dewey'in çoğu filozoflara benzemeyen yanı, eksikliklerini bilmesine rağmen, demokrasiyi kabul etmesidir. Siyasal düzenin amacı, bireyin kendisini tam olarak geliştirmesine yardım etmektir. Buysa, herkesin, kendi yetisine göre topluluğunun tutumunu ve kaderini belirlemesiyle olur. Sabit sınıflar, sabit türlere aittir; sınıfların akıcılığı, türlerin değişimi kuramıyla aynı zamanda yer almıştır. Aristokrasi ile monarşi, demokrasiden daha yetkindir, ama aynı zamanda daha da tehlikelidir. Dewey devlete güvenmiyor, pluralistik (çoklukçu) bir düzen istiyordu, bu düzen içinde toplumun işi mümkün olduğu kadar gönüllü kuruluşlarca görülecekti. Örgütlerin, partilerin, şirketlerin, sendikaların, vb. çokluğunda, bireyciliğin ortak eylemle uzlaşmasını görüyordu. Nitekim bunların,

"önemi geliştikçe, devlet bunların arasında daha bir ayarlayıcı ve düzenleyici olmaya başlar; eylemlerinin sınırlarını çizer, çatışmalarını önler ve çözümler… Üstelik gönüllü kuruluşlar, siyasal sınırlara uymazlar. Matematikçilerin, kimyacıların, astronomların, cemiyetleri, şirketler, işçi sendikaları, kiliseler, temsil ettikleri çıkarlar dünya çapında olduğundan, milliyetçilik ötesindedir. Bu gibi durumlarda, uluslararasıcılık bir dilek değil, bir olgu, duygusal bir ideal değil, kuvvet olmaktadır. Yine de bu çıkarlar, engellenmektedir ve geleneksel millî egemenlik öğretisi tarafından yolundan

saptırılmaktadır. Günümüzdeki iş, ticaret, bilim, sanat ve dînin harekete getirici kuvvetleriyle anlaşabilecek uluslararası bir zihnin yetkin bir şekilde biçimlenmesine karşı en büyük engel, bu öğretinin ya da dogmanın gözde olmasıdır."

Ama yeni siyasal düzen, toplumsal sorunlarımıza, doğal bilimlerde çok başarı sağlamış olan deneysel yöntem ve davranışları uyguladığımızda ancak gerçekleşebilir. Biz hâlâ siyâset felsefesinin metafizik aşamasındayız; birbirimizin başına soyutlamalar fırlatıp atıyoruz, savaş bitince de hiçbir şey kazanılmış olmuyor. Toplumsal dertlerimizi, toptan fikirlerle bireycilik ya da düzen, demokrasi, monarşi, aristokrasi, filân falan gibi muhteşem genellemelerle iyileştiremeyiz. Her bir sorunu özel bir varsayımla karşılamalıyız, evrensel bir kuramla değil; kuramlar kavrayıcı organlardır, verimli ilerici bir yaşama deneyüstüne dayanmalıdır.

"Deneysel davranış toptan fikirler ileri sürmek yerine ayrıntılı incelemeyi; huya bağlı kanılar yerine, özel araştırmaları; büyüklüğü, belirsizliğiyle tam orantılı olan fikirler yerine, küçük olgular koyar. Düşünme, toplum bilimlerinde, ahlâkta, siyâsette ve eğitimde, hâlâ büyük antitezlerle, düzen ile özgürlük bireycilik ile toplumculuk, kültür ile yararlılık, kendiliğindenlik ile disiplin, şimdi yer alan ile geleneksel olan gibi kuramsal karşıtlar ile sürüp gitmektedir. Fizik bilimlerinin alanı, bir zamanlar, verdiği heyecanın zihinsel aydınlık ile ters orantılı olduğu aynı 'top yekûn' görüşleriyle kaplanmıştı. Ama deneysel yöntemin ilerlemesiyle, iki rakibin hangisinin üstün geleceği sorunu ortadan kalktı. Ufak ufak saldırılarla karışık bir konuyu açma sorunu ortaya çıktı. Deney-öncesi kavramlar arasında, herhangi bir tarafın zaferiyle sonuçlanan bir dâvâ bilmiyorum. Ortaya çıkarılan durum karşısında, alabildiğine yersizleşmeye başladıklarından, hepsi ortadan kalkmıştı, yersizliklerinin ortaya çıkarılması da onları anlamsız yaptı, ilginç olmaktan çıkardı."

Felsefenin işi, bu alanda, insan bilgisinin toplumsal çatışkılarımıza uygulanmasında olmalıdır. Felsefe evde kalmış çekingen bir kız gibi, modası geçmiş sorun ve fikirlere tutunup kalmıştır; "çağdaş güçlüklerle doğrudan doğruya uğraşmak, edebiyata ve siyâsete bırakılmıştır." Felsefe bugün bilimlerden kaçmaktadır, bilimler birbiri ardından onu bırakıp, üretim dünyasına dalmışlar, felsefe de esas organlarından yoksun bırakılmış ve hemen hemen bütün malı mülkü elinden alınmış, yüzüstü bırakılan bir ana gibi tek başına kalmıştır. Felsefe gerçek ilgilenmesi gereken konulardan, yani; insanlarla dünyadaki hayatlarından kaçıp bilgi kuramı denen, çökmekte olan bir köşeye sığınmış durumdadır; insanın yıkılmak üzere olan yapılarda oturmasını yasaklayan yasalar tarafından her an dışarı atılmak tehlikesindedir. Ama bu eski sorunlar bizim için anlamlarını yitirmiş bulunmaktadırlar: "Onları çözümlemiyoruz, sadece başımızdan savıyoruz"; toplumsal sürtüşmenin ve canlı değişikliğin ateşinde buharlaşmaktadırlar. Felsefe de, her şey gibi, laikleşmelidir; yeryüzünde kalmalı ve hayatı aydınlatarak varlığını sürdürmelidir.

"Felsefe mesleğine atılmamış olan ciddî kimselerin bilmek istedikleri şey, yeni sınaî, siyasal, bilimsel hareketlerin, zihinsel kalıtımda ne gibi değişikliklere uğratılması, hangilerinden vazgeçilmesi gerektiğidir. Gelecekteki felsefenin görevi, insanların, çağlarındaki toplumsal ve ahlâksal çatışmalar üzerindeki fikirlerini aydınlatmak olacaktır. Amacı, insanca mümkün olduğu çapta, bu çatışmalarla uğraşacak bir organ durumuna gelmek olacaktır. Hayatın çatışan öğelerini ayarlayacak uzak görüşlü genel bir kuramdır, felsefe dediğimiz şey…"